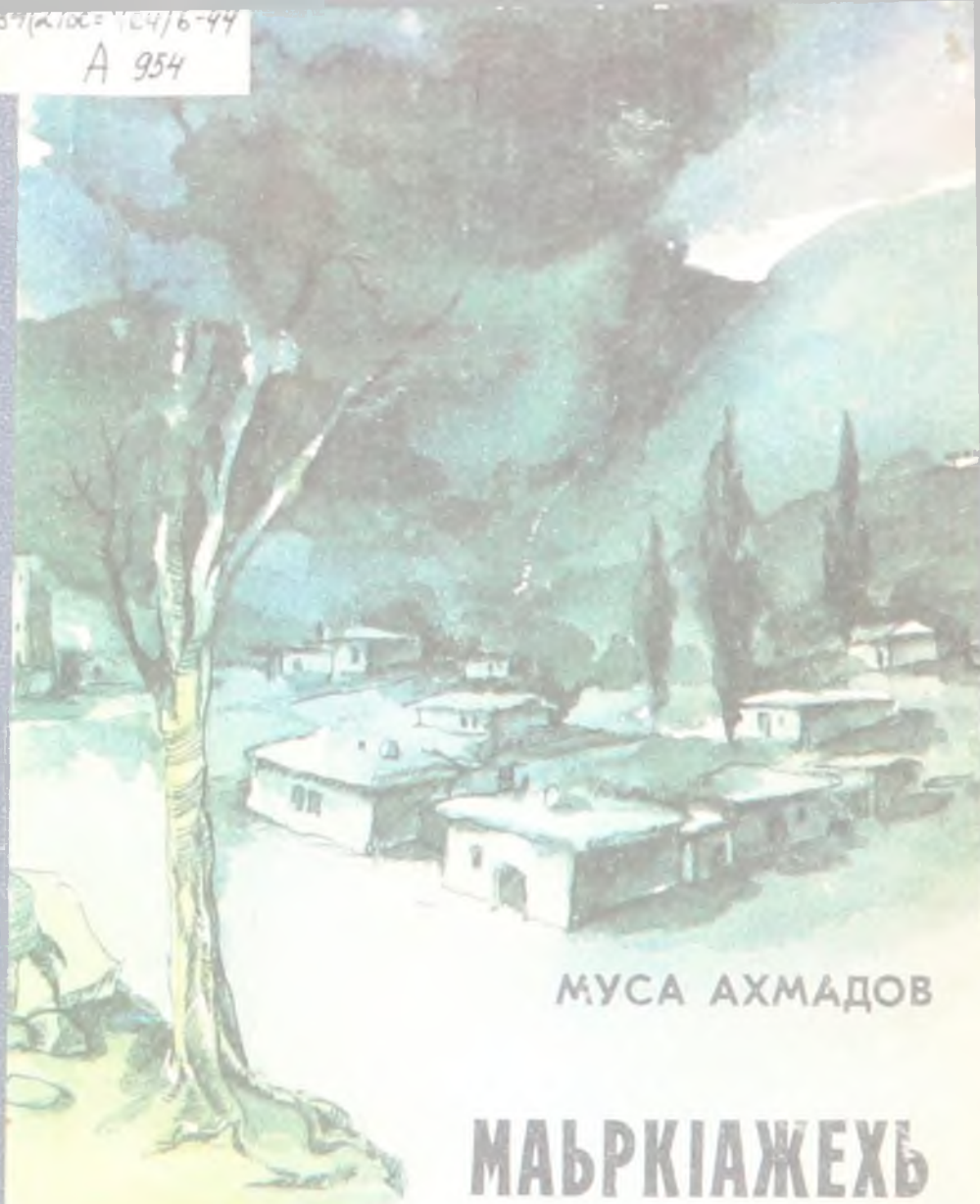
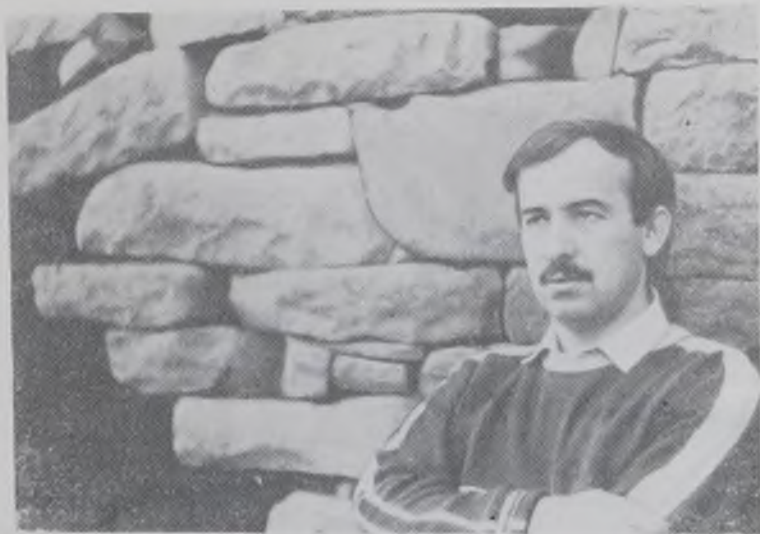

89(2100)=104/6-44
A 954

МУСА АХМАДОВ

МАЪРКІАЖЕХЪ ДИТТАШ

МУСА АХМАДОВ

МАЪРКІАЖЕХЪ ДИТТАШ

Роман, повесташ, дийцарш

-48088-

Отдел национально-
краеведческой литературы

Обязательный
экземпляр

ГБУ "Национальная библиотека
Чеченской Республики
им. А. Айдамова"

РОМАН

Рецензент А. А. Айдамиров

Художник Б. Б. Амирханов

А 95 **Ахмадов М. М.** Деревья в сумерках: Роман, повести, рассказы — Грозный: Чечено-Ингушское книжное изд-во, 1989 г. — 384 с.

Ахмадов Мохьмадан Муса вина 1956-чу шарахь Киргизехь. 1979-чу шарахь Нохч-ГӀалгӀайн пачхьалкхан университет чекхъяьккхина, юртан школахь, кхечахь а белхаш бина. Иза автор ву прозигӀ книгийн: «Десачу цӀа чохь буьйса» (1983), «Сатоссуш, седарчий довш» (1986). «МаьрӀажехь дитташ» — яздархочун кхоалгӀа книга ю, кху юкта дахна тайп-тайпанчу хенахь яздина дий- царш а, повесташ а, роман а.

А $\frac{4702700000 - 16}{M135(03) - 89}$ 16—89

С2 (Чеч.)

ISBN 5-7666-0031-3

МАЪРКИАЖЕХЪ ДИТАШ

ТАЙХ волуш, Соълже хъаьжча, хина юккъехъ йисначу гъай-ренна тле хуьйшуш, тлаккха жимма лай, малхехъ шайн месаш ма-сех басах лепа а еш, гъуьттуш, кхокхий гира цуьнна: уьш цкъа тле-кълелдинчу цийна тхов тле ховшура, тлаккха оцу цийна уллорчу майданахъ лаьттаху воккхачу стагана хъалха а лахлой, цо охъа-туьйсу кхакъпанан хлун буьртигаш злакаршца лехъо хлуеттура, жимма хан яьлча юха а айалой, шаьш хиллачу гъайри тле дладобл-хура.

Соължа кхоьлина дара, тайп-тайпана хлуманаш: уьн, аьчган да-къош, консерван еса банканаш, тиша мачаш, берийн маьлан лов-зоргаш... — йистошца лачу наха чукхийсина нехаш йохьура цо, ткъа наггахъ цуьнан букъ лаьхъананиг санна къегара, мехкаьт-танан хъоькхаш тле маьлхан злаьнарш а кхетий. Цу чу а вахана леш волчуьнна, члорла хала хир ду-кх, и хи боьха долу дела, леш волчуьнна цена хи бакъахъа дара-кх, ойла хилира Аьстамаран, хала хир ма ду цуьнна, мехкаьттанан, мазутах ийначу хих лаьб-на, сих ваьла, я ца хила а тарло — хъанна хаьа, цхъана юкъана хала хилахъ а, тлаккха дерриге а дладер ду. Кхин ценаниг дошу дела улло глерта хир ду и кхокхий хлокху Соължана, шайна цхъан-хъа цкъа гина, ойланехъ деха, цена, доккха, сирла сийна хи — Орга а хуьлу гурахъ, лаьнтлехъ иштта — дагаовху хир ду царна, шаьш кху кочаллина тлехула хьийзаш, наггахъ геш а, тлемаш а хъекхадолуьйтуш цунах.

Тайна дехъа маьлпехъ, хъалха ведар а хлоттийна хлуш духкуш лачу лаьржачу аматехьчу, алмаз санна якъаеллачу йоккхачу стаге киснара схъа а даьккхина эппаза кховдийр цо, тлаккха, воккха а веш, вахана, оцу къежбелла корта а, глехъа гай а, цул генна лакхайоккхуш хъала а оьзна, тлехула доьхка а дикхина хеча а йолчу воккхачу стагана уллохъа сецна, кхокхашна хлуш тийса хлоьттира.

Воккха стаг шега дуьхъара схъахъаьжча, хлуш длатаса айин-чохъ куьг а дуьтуш, латта висира Аьстамар, цуьнан ерстинчу юьхъа

тлехъ совса а севсина, тлебеъна ши блъаьрг шеге цабезаме хъаьжча... Стенна? Цунна ца хаъара иза, цуьнан хъажар даима а иштта хила а тарлора — хила ма хуьлу цхъацца, юьхъа тлехъ гуттар воьлу я воьлху амат лелош, цу тле хлара ца веза цуьнан хлун бахъана ду, дуьххъара бен гуш а ца хилча.

Амма воккхачу стага юха а схъа а вирзина, блъаьргаш кхин тле а къарзийна:

— Кхин дан хлума ца карадо хъуна, кхуза а веана дла ца хлоьттича? — аьлча, цкъа-делахъ цунна вевзира и — поэт Буркъушев, шолгла-делахъ Аьстамар кхийтира цабезам цуьнан юьхъан даимлера сурт цахиларх...

Шен хлуш кисана а доьхкина, вола а велла длавоьдуш, цуьнан ойла хилира: Буркъушеви кхин хлумма а хир дац дисина (стихаш язъяр а клордийна хир ду), оцу кхокхарчашна хлуш тийсаррий бен, цундела, ван а веана, хлара длахлоьттича, ца дезаделла, шен и цхъаь бен доцу глуплакх а, дика глуплакх, дладаккха воллу-кх хлара аьлла.

Делахъ а хлокху глали юккье а веана, кхокхарчашна хлума ца тийсича, кхин дан хлума ца карадо техъа, масала, шен цлахъ, луплахъ, кхокхий массанхъа а ма хуьлу я цунна ца лаъа техъа нахана гуш доцу дика дан.

Аьстамар цлехъана урамновкъахъ сецира, маьлларгонна дласалелачу адамийн цхъаьнаэшаралла а йохаш, иза цецвелира: хъажахъа, оцу кхокхарчаша йицийн-кха хлокху клиранах, цхъана юкъана а хъала ца айалуш, кхуьнан са хъаьшна хилла ойла. Амма иза, и ойла, хъалхачул а язъелла юха тлеюьйжира, делкъенга лестина боьдучу малхана дуьхъал еъна лаьржа марха а хилла... Готтачу, халла ког хлотталучу тлуган новкъахула длавоьдура иза, дехний-сехний ши Ин а долуш, — чухъаьжча генна бухахъ баланийн, глай-гланийн дохк керчаш а гуш, цу клоргера сингаттаман дека аьзнаш а хезаш, — иштта хоьтуьйтура оцу ойлану.

Цо оцу шина линчу тоьтттура — муьлххачу воьжча а, бен а дац, куьг кховдийча схъалаца хлумма а яц я тлетовжа глортор а, ткъа чувожа атта ду, сикхъа йоглучу машенна дуьхъал хлоьттичахъана, цо члоггала, длавалахъара бохуш мохъ хьекхча а бен а ца хеташ, нехан маьхъаршка ла а ца доьглуш — хьо кьора ву, тлаккха — «цкъашт», асфальтах кхетта, кеглучу даьлахкийн тата хъуна хезар а дац, я Соьлжа чу... бакъду, хи боьха-м ду. Я цлерпошта... И цхъа йол, гуттар а хаза кечъелла, коьртахъ цкъа а йовлакх а ца лелош хилларг, эха сохътехъ хъежа а хъежна и схъаяре, буха кхинера, шех ши дакъа а деш.

Хлан-хла, кхо цкъа а дийр дац иштта, хлара вужур вац я аьтту аглорчу а, я аьрру аглорчу а цхъана а линчу, воьжча цу Инна йисте а хлоьттина, кхунах кхаьрдаш, шаьш толар даздеш, къежар буцкъа хъалха, тлаккха — хъере хелхарш деш хъаьвзар бу уьш: Биьсаберг, Евгений Ахмархаджиевич, Жанетта Батырсултановна. Цун-

дела хлинца хлара дуьххъал дла ваьхча а тоьар ду, тлаккха са метта а дайитина, цхъаь дийр ду.

— Аьстамар, ахъ хлун леладо?

— Хла-а, Сайдул, хьо ву и? Ца гора...

— Со муха го хъуна, хлумма а гуш а ца хилча. Хьо гучу волуш а ма вац.

— Хлун до цига гучуваьлла а?

— Хлун до? Хлинца вайн группа суьрташ дохуьйтущ ю. Тлаккха дипломаш ду схъалур долуш. Вало.

Суьрташ цара цхъана тишачу цла чохъ дахийтира, кехата тле массеран а цлераш дла а язйина, шен роглехъ цхъацца тле шаршу оьллинчу, кхаа кога тлехъ лаьттачу биргина хъалха охъа а хууш.

Массо а самукъане вара, къаьсттина мехкарий, царна юккьехъ кхунна цхъана-шина клиранна езнарг а. Хлаь, шина клиранах йийзира и нохчийн цле йоцу кура йол, дика ларочу нехан, кхузаманахълерчу деп, ненан (дезчу деношкахъ — Хъалхарчу Майхъ я Бархлалгичу Мартехъ — сакъоьру бохура цара цхъана стоьла тлехъ, къаьркъанах кьурд а беш), денна аьлча санна хуьйцуш духарш долу йол.

Джульеттина, хлара тлехъавзинчул тлаьхъа, дуккха а клентий бевлира, хлетталц цуьнан тидам беш а ца хилларш. Оцу шина клиранах кхунна йийзира и йол, и безам хилла а ца лара, иза цхъа хъеравалар дара, хлара верриге а вагош, буса гун гленаш а, дийнахъ хуьлу бакъдерш а ца къасталуш, мукъачу деношкахъ юьрта цла воьдуш, некъайнстошца лай тле цуьнан, шен цлераш а язъеш, цхъанхъара сурташдохург а еана, цуьнан аматаш — дуьхъал йирзина а, дерриге дегл гойтуш а, ахдеглахъ а, цунна хууш а, ца хууш а — гуттаренна а сацон глерташ, тлаккха лаьнан еха буьйсанах чекхийовла герга яххалц, Хьоза волчу а вахана, цлен серло лун чиркх а латийна, жимчу маьлан бошхепаш чуьрчу химикатийн берамалахъ цуьнан сурт-сибаташ гучудовларе а хьоьжуш, гучу-девлча, и чохъ йолуш санна, цуьнан хъажар, къажар, аз, болар, длахлоттар, блъаьргаш, — массо хлума а юьхъ-дуьхъал хлуттий лаш, тлаккха набаро леххолц цуьнан ойланаш а еш.

Цунна лаъара и йол сица лекха а, шаьшшиннинап безам дуьнен тлехъ мел деха а, тлаьхъено тлаьхъене буьйцуш, Анзоран Зазин Жерочун клентан я Зайтан Шихмирзин цуьнан хлусамненан санна, цлена а хуьлийла... Оцу йовлан амалехъ цхъа а сакхт дацара, цунах кхуо малик динера, амма дукха хан ялале, делкъал тлаьхъа йолу занятеш дла а евлла, глалин гловланечу урамехула хлара шиь глаш цла доглуш, цо цхъаь элира, тлаккха цунах, оцу минотехъ маликан амат дла а даьлла, эзарнаш санна, лаьттара йол хилира. Цул тлаьхъа, цуьнан лодика а йина, юкъаралойле воглуш, цо тидам бира духарца ша шен глаларчу накъостел дуккха а тлаьхъависина хиларан. Хъаннашна юккьехъ луьллучу, клоргачу ланнаша еринчу, вовшашка мохъ тоьхча хеззе генна-гена дина клайн кир

тоьхна ценош бошмаша хуьлднчу эвлахь кхиъначу цунна коьрта шен ойла а, кхетам а хетара; Галамехь кхиъначу цунна гора хлора диттан, хъайбанан, олхазаран, бецахелиган, цхьаннах тардала а ца глерташ, цена, дуьххьал дла дахар. Адамашна юккъехь иштта ца хиллера, — кхечу кепара. Иза цунна оцу сарахь хиира.

ХIетахь ураман аьрру агло аннех йинчу керташа дIалаьцнера, оцу кертел дехьа, электрически стогарийн серлонехь шен деха лаг уьйура крано. Керт дIахаьдча, хIиница дина девлла уьссаза тIекIелдина ценош дуьйлалора, тIаккха йоккхачу гIалахь нохчийн маттахь цIе йолу еккха цхьа кафе — «Дашо сай», тIаккха — божарийн а, зударийн а парикмахерски, тIаккха — кхахьпанан хIух доккхучу даьттанан хьожа, тIаккха — оцу заводан кибирчигах йинна керт, оцу юххехула дIа а йоьдий, баьццарчу кех чохьхьа йолура Джульетта, хIара цунна тIаьхьа а хьоьжуш, юьстахо сецара хIоразза а.

ХIиница днъ шо даьлча, кхахьпанан хIун даьттанан хьожа кхетча дагайогIу иза а, цуьнан елакъажар а, баьццара ков а, ша даьхна суьрташ а, оцу сарахь шен хийцаелла ойла а.

— Жимма велакъажахьа, Аьстамар.

Иза цуьнан аз ду, и ша а ю елакъежаш, кIайн цергаш гучу а яьхна. ХIетахь и иштта елакъежча, доккха хIума хетар дара, хIиница деса хета и къажар а, цо цхьа а синхаам а ца кхуллу даг чохь.

— ХIахI?

— Ас-м жимма велакъажа боху. Хьо ма кхоьлина ву.

— Суо ма-варра ву-кх, — цунна ца дезаделира шегара хьал йолана тосадалар. Цунна ца оьшу цхьаннан а къахетар, цо ша гойтур вац корта оллийна, цуьнан бакъо ю хьанна а юьхь-дуьхьал хьажа, кхуьнца юьйцург харцо ю, и иштта дуйла мел тIаьхьа а массарна хаа а хуур ду. ХIан-хIа, хIара лелар вац, Зазаев Дага санна, къаьркъанаш муьйлуш, тIекхаьч-кхаьчпачунна шен боьхна кхоллам а буьйцуш, шеца къиза хиллачу дуьненна а луьйш...

Дуьне хьуна хьалха хIуманна а декхар дац, хьо ву дуьненна хьалха велла дIаваллалц декхар, хьоу вегахш хиларна, хьайн хIора денна малх схьакхеташ гарна, догIа тхов тIе детталуш хазарна, цундела ваха, айхьа юьхьарлаьцна гIуллакх дан ма-деззара кхо-чуш а деш.

— Хьалааьа хьайн корта, коча тIулг оьллича санна ма ву хьо. — Иза суьрташдохург ву. Цуьнан хIун бала бу хIара мухха хилча а, шен болх бичахьана. Бу-кх хIара тайпанаш а, шаьш бегаш бо бохуш, шайна бага деьнарг дIадуьйцуш, стагана халахетар ду-дац ца хьожуш. Цхьана чо баьллачунна тIелотталахь-м, гIуллакхаш ледаро хир ду яхкаелла цергаш йолчу суьрташдохучун.

Кхунна чIогIа линра цуьнан хIуьттаренна, ша Инна йистехь лаьтташ хилар дницан. Нуьцкъала вела а къежаш, Джульетте хьаьжира иза, йол кхин а серлаелира.

— ХьалагIатта, — суьрташдохучун аз хезча, гIеххьа сапаргIат-

даьлча санна хийтира цунна. Амма тIаьхьа ши кIира даьлча, суьрташ схьаэцча, цунна гур ду шен велакъажаро хIумма а къайла-даьккхина цахилар, дерриге а бIаьргаш чохь гуш ду: кIорга Ин а, цу чу а воьжна, дахаран тIаьххьарчу дистехь мохь а ца олуш, собарца хIаллакххилла дIаваллал еза гIайгIа а.

Суьрташ дахийтина бевлча, уьш цхьаьнийн институте бахара. Ах зал а яцара юьзна. Сцени тIехь — юккъехь барз санна Биьсаберг, цунна уллохь, ши моза санна, хьийзара Евгений Ахмархаджиевич а, Жанетта Батырсултановна а, юьстахо Юрий Александрович а Iара.

Биьсаберг шен йоцца лергинчу можах куьг а хьоькхуш, даьт-тана чохь дилича санна, хьеначу бIаьргашца зала чу хьоьжура. Цуьнан и хьажар шена тIехь сецча, Джульеттех, цуьнан бIаьргийн даьттанехь лелий, гIанта тIехь цхьа хьена хьоькх юьсу. Биьсабол-чо, там хуьлий, бетах мотт хьоькху. Цхьа а махьар-шахьар а доцуш, массарна а гуш... Тьфу... Батт схьа а лаьцна, иеларе хьаьдира Аьстамар, дог а керчина.

— Ахь хIун до, Идиев? — хезира цунна Жанетта Батырсултановнин резайоцу-оьгIае аз.

Мох а кхетийтина, хи а мелла, чу а веьна, шен метта охьахин-чу цунна чIогIа къахийтира шех, шен Джульеттех хилла лекха ойланаш цой, Биьсаболчой яьккхинчу хьацаран цIунала а етталуш юхуш а гина. Йоблан кхин бехк а ца хета Аьста-марна, Биьсаберг Iемина адамех хьена хьожа йогIу кочаллаш ян. Цунна дуьхьал латта боккха ницкъ беа. Массарех а-м ца ялора цуьнга и, са сема долчунна генара хьаьжча а вевзара иза, тIаккха юьстахо цунна го а тосий, тIехволура. Джульеттин ницкъ ца кхаьчна и дан, иза хьийзина, хьийзина, «зузз» а деш, даарна тIе боьду моза санна, археологически ахарш дан бахча, цхьана суьй-ранна, цIе а латийна Iаш, цунна улло охьахьна, тIаккха вуькхо гитари тIехь эшарш лекхна, анекдоташ а дийчина, кхунна коьртах куьг а хьоькхуш, буьйса кIарг мел ели а куьг а, эшарш а, анекдо-таш а лахлуш, эххар а дерлан эвхьечу меттигаш тIе даьлла, тIак-кха... (Джульетта ткъаесналгIа яра шен аьлла бохура цо, сакъоь-руш Iаш, маларо а, осалалло а хьакхин суьрте вирзничу хенахь). И буьйса дIаяьллачул тIаьхьа кхин а буьйсанаш хилла. Ткъа цхьа-на буса Биьсаболчо шаьш ахарш динчу ширчу кешнашка а йигна, тIехь мел долу хIума дIа а даьккхина (цкъа хьалха — шена, тIаккха — кхунна), беттасин бухахь шеца йилбазийн хелхар дай-тичхьана, Джульеттех адамийн сибатехь йилбаз хилира, хIетахь дуьйна Биьсаболчо хIуьу а яздарх — цкъа цо хIокхуьнан деда миллион шо хьалха еллачу динозаврийн тайпанах ву аьлла а яз-динера, — Джульеттас, «Адаева» олий, шен куьг а яздора цунна буха.

— ДIагIо, халкъана юккъе шайн морально-правственини ницкъан сирла серло а эций, — декара Биьсаболчун мерза-хьена

аз. Цеххъана саца а сецна, стоъла тлехъ лаьтта графин, уллора стака тергал а ца деш, хъала а айнна, цу чуъра хи «къалтI, къалтI» аьлла, дерриге а дIамелира цо. ТIаккха «уф» аьлла садаьккхича, цунна чуъра схъарахъаьддачу тевно, коре оьхкина хIуманаш а мерцира.

Аьстамаран когаш а, куьйгаш а лехира — оццул Iадош-тамашийна яра цунна гучуьйлла къайле: Биъсаболчун кийрахъ кхехкаш жожжахати яра, цундела муьйлу цо и хи, амма цуьнан ницкъ ца кхочу, цабезамо гуттар а марсайошу, цIийделлачу соьланех юьзна жожжахати дIаяйа, хих, кийра а кхачале, легашкахъ лаь хуьлу. Оцу Iаьнарх мажъелла хир ю цуьнан мекхан юьхьнгаш а, можан чоьш а. Коьрта тIера месаш-м цуьнан шен йоцийла хууш дара (уьш нехан ца хуьлчу кепара таьIна-можачу басахъ яра), Аьстамарна цуьнан маж а, мекх а тIелатийна ду бохуш а хезнера.

Можа бос уггаре а дукха безачух тера дара Биъсаболчунна: цуьнан гуттарлера пиджак а яра можа, ал мохарчий оьхуш, и бахъанехъ цхъаболчара цунах пантера а олура. Цуьнан хъацарх юьзна, дукха варстарна, хебаршка яхана, хIора хебарна юьккъехъ Iаьржа мода а лацаелла ворта, шуьйрачу, можачу галстукко хорам бина лаьтташ яра, галстукана пурх тIелатийнчу цхъана жимчу даьлахкана тлехъ нехаш лацаеллера. Иза Биъсаболчун экспедицис аьхкинчу цхъаьна каш чуъра ю а, — археологин символ ю аьлла, йихкина а бохуш дуьйцура. Шен можах куьг а хъаькхна (иза кхин а чIогIа къега елира — куьг хъена хиллачух тера дара), кхин дIа а шен къамел дора Биъсаболчо:

— Вайн къаьмнийн доттаIалла чIагIдарехъ аш шайн хаарш кхоор цахиларх тешна ду тхо...

ДоттаIалла чIагIдарехъ Биъсаболчо юкъяьккхина керла кеп яра: тайп-тайпанчу къаьмних волу масех стаг экспедице а вуьгий, шен мерза-хъеначу хъажарехъ, кочалла еш, лала а вой, вовших извора. ТIаккха уьш массо а цхъатерра хуьлура, царна дицлора шаьш схъабевлла меттиг, цIа, ца оьшу даккхий дешнаш, «сий», «оьздангалла» боху ширачух бухадиснарш.

Биъсаболчун дешархоша кхечарна а Iамош, яьржара и тайпа доттаIалла чIагIдаран кеп. Ткъа хъанна оьшу иштта чIагIделла доттаIалла, нагахъ адамаш са а, амал а, оьздангалла а йолуш ца хилча? Адамийн доттаIалла церан хIораннан кхнарца, хъекъал совдаларца, оьздангалла чIагIъяларца хила ма деза. Ишттачу дарже кхъачначу стеган хир бац къомалле хъаьжна цкъа а къастам, муьлххачу а стеган гIуллакхашка, ойланашка, леларе хъаьж-жинна хир бу цо хадон мах.

И ойланаш-м дуьххъара ца йора Аьстамара, уьш-м кхуо цкъа институтехъ собрани йолуш, цигахъ хиллачарна а йовзнийтира, хIетахъ дуьйна хиллачух тера дара Биъсаберг резавоцуш, цундела цо цIе а тиллийтинера кхунна, велла дIаваллалц дахарна юьстах латтийта дагахъ.

Аьстамаран са бIарзделира, ша лаьцначу харцонан гIайгIано кхин тIе а чIапвеш санна хийтира цунна. ХIан-хIа, иштта-м хир дац, кхо гойтур вац ша царна гIелвелла. ХIара вела а къежа, хIара-м шен ойланаш еш ву. Стенах? Масала, оцу Биъсаболчух. Минчара бу цуьнан оццул боккха цабезам ша кхобучу, шена чохъ Iен чоь а, догIанах, дорцах ларван тхов а беллачу лаьтте а, цуьнан дайшка а? Эццахъ цуьнан кхетам къегира: цунна ма-дарра дуьхъал тесира Биъсаболчун кийрахъ цабезам кхоллабалар.

Иза дуьнен чу ваьллера, цуьнан нанна Лаурина ца луьушехъ: оцу буса, мало а йинна, бер ца лацийта молу молханаш малаза йиснера я меллехъ а цара гIо ца динера. Биъсаболчух пхора лоцучу буса Лаурас кхоь тIеэцнера, царах цхъаь махках баьхна цига бакхийтинчу нохчех даккхий Iаьржа мекхаш долу ламаро а волуш. Стенна делахъ а, кхано Биъсаберг хIума хаьал хилча Лаурас и мекхаш долу ламаро ву элира цуьнан да, цIе — шена ца хуьушехъ — Ахмед яра а олуш, маре юьгур ю аьлла Iеха а йинна — зударий догIеда хIуманаш ма ю, — охъа а кхоьссина, Кавказе дIаяхана и боьха хIума, цундела хIетахъ дуьйна мацалла ца яла, кест-кестта хъеший тIеэца дезаш а ю ша, хъайна ша лелориг ца тахъ, яхийта хъайн дена тIаьххье. ХIетахъ дуьйна шен нанас хIора буса хъеший а кхуьйлуш, хъаьркъанаш муьйлуш, «дIаверза пенехъа!» — олий, тIе а чевхаш, хIара дIа ца воьрзуш Iийча а цуьрриг эхъ а ца хеташ, буса латочу зезаган (и бахъанехъ цкъа а зезагаш ца дезара цунна — шена гиначунна тIе когаш хьокхура) хъесапехъ йолчу лампанехъ боьршачу стагах хьерчаш а (цкъа цхъана буса набарха ваьлча, Лаура кхаанца йоллуш а гина, цуьнан тIаьххъара чам белира адамех), тIаьхъа лулахойн дехарца Лаура суьдехъ ноналлин бакъонех а йохош, алкоголизмах нуьцкъала дарбанаш лелочу дIахъажош а, ТIаккха бархI шо байшна леринчу интернатехъ доккхуш, тIаьхъавоглуш стаг а воцуш, кест-кеста урамехъ шен деца я ненаца цхъанхъа доьдуш я догIуш бер гуш а шен мел хиллачу къаьхъачу ойланийн а, ша мел Iенийнчу дуьрачу бIаьрахийн а, ура-атталла чохълазар кхетта ша цомгаш хиларан а бехк шен нана Iеха а йина, ведда Кавказе ваханчу оцу Ахмедан лорура бери. Де дийне мел дели чIагIлора цуьнан Ахмеде болу цабезам, хIетахъ кIежтийса юьйлира цуьнан кийрарчу жожжахатийн шийтта пешах дуьххъарлеранг. Дуьненчу валаран, хIицца мел хьоьгучу баланийн бехк Ахмедан бу боху цуьнан тешам ца бохийра воккха мел хуьлу а гучудуьйлуш шен юьхъан азатхочун аматаша а — тIеевллачу беснийн голаша, готтачу бIаьргаша. ТIаккха воккха а хилла бекхаман цIарах догучу бIаьргашца Кавказе схъакхъаьчча, иза кхийтира ша лоьхург шена карориг цахиларх — дукха бара ламанан махкахъ АхмедгIар, хIетте а кхуо шен хирг-м дира, и схъакаро гIерташ, меттигерчу газета тIе: «I9... шарахъ N. гIалахъ, 24 августан буса Лаурица — ал месаш а, Iаьржа бIаьргаш а долчу — хиллачу Ахмеда хIара телефон тоха, цуьнга хьоьжуш доккха совгIат ду»

боху хаам тохаран биста кхаччалц. Амма доккхачу совгате (кхуо цийна неларна хьалха даьккхина клорга ор дара. Ахмед цу чу а вожийтина, тле шен кийрара цле летто дагахь) сатеснарг ца велира. Тлаккха хлара кхин а оьглазвахара адамашна, кьаьсттина ламанхошна, оьглазвахара кху лаьттана а, лаьмнашна а («Хлорш а ду ирх а ихна лаьтташ! Товдалш! Ас хоуьтур ду шуна, ас хилла меттиг йойуш шардийр ду шу!..»), ткьа цхьана дийнахь шен диссертаци (кандидатан яра иза — «Динозавраш а, уьш ширчу хенахь яьхна меттигаш а») защита яр даздан вовшахкхетта лаш, кхуо Ахмедана — шен хила тарлучу дена — цхьа доьхнарг аьлча, нийсса дуьхьал лачу изза цле йолчу цхьамма тлара тоьхна, бетах, мерах ций а тосуьйтуш, пхьарцерг легашка эккхийтичхьана, шен ойланаш мич-мицахьа нахала ца йохуш, чохь гулвелла, длатийра иза, амма кийрахь кхин цхьаь а жоьжахатин пеш хьалалетира...

Эццахь, уллохь лачу Сайдуллас муьшка а йоьттина, хедира Аьстамаран ойланаш.

— Ладоглахьа Жанетта Батырсултановнас дуьйцучуьнга.

Биьсаберг кьамел дина а вавлла, цхьа хьена кхача биьча санна, бетах мотт а хьоькхуш лара.

Жанетта Батырсултановнас кьамел, кест-кеста сеца а сецаш, даккхий синош а дохуш, хлора дош дохдан глерташ санна дора, оцу синошкахь, кхечуьнца цхьаьна, хаалора цуьнан саттассалц хилла мерза дахар а.

Хан-хене мел ели, оцу синошкахь марзонал совдийла дуьйлира кладьяларан аьзнаш, хлетте заманна кьера ца хуьлуш, юьхь басаршца хьохуш, коьртана бил' деш, кегийчийн духарца йохалуш, клел ца йиса глерташ, схьайоглур а иза. Цунах тоам ца беш, цо сатуьйсура клиранах шозза мукъане а шуьри чохь лийча, цкьачуьна кхуьнан и таро яцара, ламчохь хьаьким йолчу Матильда Матаевнин ю бохуш хезнера.

Пхийттех шо хьалха, шен деглан, блаьргийн, йоцца хедийна охьахецначу месийн хазалла бахьана даьлла-даьллачохь, ура-атталла студентийн концерташкахь а, ца гойтуш ца лара Жанетта, ткьа цхьана шарахь «Студентийн блаьсте» хьажарш долуш, зала чуьра серло дла а яккхийтина, сцени тлехь масех члурам а латабайтина, гел лахара дохучу синошца цо «хьалха бле блаьрг болчу ладато» хьийзийнчу, хинца шен безам бууш, кочара дуьрста схьа а яьлла, хьаьдда лелачу зуда-ламанхочух лаьцна стихаш ешначул тлаьха, цуьнан хазаллина суждане оьхурш кхин а алсам-бевлира.

Дло туьйранехь клайчу говра тле а хьйна, тлерачу дуьнен тле вала луург, ца хууш лаьржачуьнна тле а нисвелла, лаьтта бухарчу ма-ваххара, ткьех шо хьалха «тлам тоха зуда-ламанхо» аьлча, тлемаш тоьхна ша хьалайоьду моьттуш чуяхана Жанетта, ша мича

¹ Мессашна ден басар

кхаьчна ца хууш, керта чулаьल्लीна экха санна дласауьдуш хьий-зара.

Мухха делахь а, лахахь атта ду, ткьа лакхене боьду некь — хала, шена луучийн, хетачийн гуо а хадийна, чуо чу а оьзна, цергаш тлеттла а талийна, длаэха дезаш. Тлаккха кхочур ву син маршоне, лахахь — деглан маршо. Цунах шен ма-хуьллу пайда оьцуш, аьхке лаьржачу хлорда йнстехь бен ца йоккхуш, цлахь довха даьхкина денош ламчохь, шовданан йнстехь а, ткьа шийлачу хенахь глаларчу чан длаьккхина кьагийнчу хлусамашкахь молуш, дууш, кьоьруш, вирана санна тле кож а тиллина, дуьне хьаьккина йоьдучу цо, деглана ницкь хилахь а, коьртана глело а ца еш, цхьаь, шиь диссертаци а йира, амма Евгений Ахмархаджиевичера кафедран куьйгалла схьадаккха глоьртича, вукхо вела а кьежна, пиджакан чухуларчу кисанара схьа а эцна лаьржа бос болу конверт шена хьалха а кхоьссина, и схьаььстича, шен а, цхьана ондачу бугланан тайп-тайпанчу хлоттаршкахь даьхна дерзинна суьрташ гича (хлеттахь бете куьг а хьош, «муха?» — аьлла, мохь белира цуьнга, «Кху-заманашлерчу техниках пайда а оьцуш», — дуьхьал кьежира Евгений Ахмархаджиевич), мелла а глелделира глудлакхаллин гу буьххье йоьдучу цуьнан болар. Хлеттахь дуьйна, цадаьлла вовшашца тарлуш схьадоглур а шиь, клелдлашхула далург а деш.

— Шеко йоцуш, институтехь уггаре а тоьллачу студентех ю Бежинова Мельхиор. Тлехдика хаарш, массо а дисциплинашкхула — ас иза юха а билгалдо, массо а дисциплинашкхула! — тлехдика хаарш, юкьарчу белхан жигархо, ширчух бухадисинчаьрца луьра кьийсамхо, «Атенст» клубан декъашхо... Мельхиоран вастехь вайна хьалха хлутту вайнехан зударех йолу керлачу заманан юьззина векал...

Жанеттин дахаран кеп яржорехь дика кхнамаш баха а баьхна Мельхиора. Иштта юкьаралойлехь Аьстамаран чоьнна дуьхьал чохь гулбеллера уьш дийна делкьехь. Хьалхарчу курсера, массарна а елакьежаш а, лаьржачу аматара а йолу Эльза, дена ца луьушехь, нанас кху клотарахь шен дашониг хлаллакхийлинта йиш яц аьлла, бежана-уьстаг! дохкийтина ши бле туьма вовшах а тохийтина, и ахча, пхийтта шарахь диссертаци кечьян а ца ларош и тайпа глудлакхаш деш хьийзачу, тукарца лерина лергина йоца маж а, ло санна клайн кьежбелла корта а (дуккха а ахча мичахьара доккхур дара теша бохуш, ойланаш ярна — шайлахь хьийзавора иза накьосташа) болчу институтан белхачоуьнга Сакхсолте дла а делла, цо хьалха охьа а йиллина, сочинени тлера схьа а язьяйтина (хлетте а Сакхсолтин шен куьйга иттех сов глалат нисдан а дийзира), деша еьна Эльза ялийнера Мельхиора Аьстамарна дуьхьал чу. И дахь, шена пхи туьма ахча лур ду аьлла дела, тлахьаьлла хьаьвзира Мельхиор, ша длакхочьучу дахаран исбаьхьаллаш юьйцуш: «Хьуо жима йоллушехь хьайн сакьера ахь! Хлара гуттар а лаьттар дац хьуна. Тлам тохий, тохий, хьовза кьона

тина ара а ваьлла длаваха ойла хилира, гла дукълучу хьаннашка, бердех чукхийсалуш, шурин чопа санна, клайн хи долчу, тлулгаш тле бай баьллачу, басешца баьллинган, элхамчийн коьллаш йолчу, чено зингатиин баьрзнаш дохийнчу, маьрклажехь глаш лес-тачу, сатосуш махо дитташ лаьтта охьателочу, буйса яйча, везаре нускало санна, малхе сатесна, дерриге а аьзнаш лахдина, шен хазаллин бес-бесаралла гучуяьккхина, длатийначу талла-ме...

— Вало, хлун деш ла хьо? Хьо ву хьуна, — муьшка луьтура кхунах Сайдуллас.

Хьала а глаьттина, сцени тлеволавеллачу, цуьнан баьра а хьо-жуш, кьежира Жанетта Батырсултановна:

— Цен диплом хиллаза, цхьа диъ сов а даьлла виснехь а, дика дийши Аьстамара а.

И дешнаш а, и кьежар а шена тлаьххьара ден тохар дуйла хуу Аьстамар, цуьрриг а воьхна ца гойтуш, белшаш дласа а тоьхна, мел хала делахь а велакьежира, тлаккха шен диплом схьа а эцна, Жанетта Батырсултановнас схьакховдийна куьг тергал а ца деш, вуха а веьна, сценехьа баьрг а бетташ охьахиьча, глехьа цец а велира: кхуо динарг Биьсаболчунна члоглах юттаделлачух тера дара. Цуьнан кийрара шийтте а пеш, марсаяьлла, клур тийса юьйлира, — масех градус хьалаелира зала чуьра температура. Биьсаберг графинна тле кийтира, амма иза еса а карийна, дласа а хьаьжна, стоьла тлехь лаьтта кхийран кхаба, чуьра зезагаш охьа а дехкина, бага ерзийра цо.

Тлаккха Евгений Ахмархаджиевича, лерга уллора тлебаьлла масех бежа чо, бухара хьала куьг хьокхуш клунзал тлехь дла а нис-бина, зала чу а хьаьжна, элира:

— Хинца мила ву шух вистхила лууш? Баркалла олуш.

Цхьа а вист а ца хуьлуш, тийналла хлоьтира, иза яхъелира. Сцепи тлехь Ийраш, цхьа Юрий Александрович воцург (иза баьргех куьзганаш а доьхкина, цхьаь йоьшуш тара), цецбевлира. Хипциалц хилла дацара студентех цхьа а вист ца хуьлуш. Дла ма элли, масех жигархо, катоххий хьала а оьккхий: «Баркалла, тхан хьомсара хьехархой! Тхуна цкьа а дицлур дац шу а, аш делла хьекъал а», — олий кьамел дора, цунах там хуьлий хьехархой дласа а боьлхура.

Хинца вистхуьлуш цхьа а вацара, Джульеттий, Мельхиоррий тадда тара стена делахь а, и тайпа меттиг тлехтуьлуьйтуш йоццухеь.

— Ой, тхобга ала хлумма а дац шун, цхьаннан а, — зала чу хьежа велира, москалан тилд санна, цлийвелла Евгений Ахмархаджиевич.

Тлаккха массо а аьлча санна, Аьстамар волчу аглор схьахьаь-жира, церан баьргаша глаттийра иза хьала. Трибуна тле хьала-волуш, Жанетта Батырсултановнас: «Хлара воцург кхин вац», —

олуш хезира цунна, тлаккха цхьа шен деган аз доцург хлумма а ца хезара, и аз цо дешнашца ден а дора:

— Хлокху пхеа шарахь дуккха а хлума девзи вайна. Вайна девзи цхьа нехан тайпа. Синтарш ма дохаде боху цара, ткьа шаьш орамашца хьала а дохуш, цла а кхоьхуш, дагадо; цара боху: лар-де хиш, ткьа заводийн, фабрикийн хьаштаглаш нисса Соьлжа тле йо, мичча хенахь цуьнан хи тлехь шуна гур ю хьена-лепа цланонаш; цара боху: изхь-бехкан, оьздангаллин бехкамаш ларбеш даха, ткьа шаьш мукьадаьллачу дийнахь а, хлора буса а, хьайбанашна цкьа а дагадан йиш йоццу осалаллин леш хуьлу, кхечу кепара ве-харг царна ловдал а хета (эццахь Жанетта Батырсултановне мохь белира: «Опомнись!»), нагахь шайна дуьхьал вистхила хлуттуш верг нислахь, цара иза тлебоьдуш машенца ваха некъ а, буса лато электросерло а йоццу, стиглахь цхьа марха яьлча а клиранах до-гла оьхучу тлуьначу метте балха хьажаво, цигахь иза энашка а, хатте а, алсамболучу доьзале а длаацийта. Амма цхьаверг ца воьду цара даьккхинчу хоршахула, цхьаволчо ша дла ма кхеччи, тайо шена хлусам: тхов а хуьйцу, чохь йоккха пеш а латайой, тлу-налла а эккхайо, тлеюха брезентан я тлаьрскан плаш а, резинан эткаш а оьцу, шен белхан шовкьаца масал гойтуш, оьшучунна дашца а, глудлакхца а гло а деш, цкьацкьа дуьненна а дицделлачу адамийн шайн бахамаш, жимъелла йоьду юрт цинъян дегнаш нра-кара а хиттадо, юьрта тлебоглуш некъ а баккхяхьара, электросерло а ялаяхьара бохура тайп-тайпанчу инстанцешка аьрзнаш а яздо, цара дуьхьал дайитина: «Минехдинчу юьрта боглуш некъ а баккхийта, электросерло а ялаяйта боху хьан кехат, лоруш волу накъост, леррина деша а дешна, талла а теллина, дагахь а ламийна, цунах дан дезарг дийр ду тледоглучу плано-финансови шарахь»... — боху жоьпаш цхьана папки юккьехь гул а до, — мацца а цкьа эшахь а аьлла, юьртана гобаьккхина йолчу хуьнхахула а лела вехха, аьрцнаш тле а вуьйлуш, баьста олхазарийн эшаршка ла а доьглуш, гурахь мажлуш, цлийлуш, гаьннех хедаш, мохехь хийзаш оьгу глаш а тергалдеш, длайоьлхучу гларглулийн аьзнаша а, жимма тлаьхьо гуьйренан дерзо а, лаинашкахула даьржачу дахкаро а, меллаша, ша хаа а ца йолуьйтуш, деглах юлучу шелено а дог лий-жош, сарахь пеша хьалха а хийна, догучу попан дечиге а хьоьжуш, ойланаш а йо шен хьаьдда йоьдучу уггаре хазачу заманан, хорам бо кхочушбаза буьсучу бераллин сатийсамаша, тлерлертачу кьанал-ло, тлаккха дагадоглу массо хлуманна вицвала, хлете а ца воьду юьрта йисте йохкархо волчу, цуьнга схьа ца йоьллуьйту чохь юх-куш стохкалера, тлулгаш санна, члаглелла пиянгаша, «кильки» консерваш а, тайп-тайпана кьаьркьанаш а, чагларш а долу туька, цу чуьра масех шиша а эцна, и дла а мелла, хьакха а хилла, ца керча массо а хлума дицдечу цлунала, «хлан-хла, со гур вац цхьан-на а маларча а хилла, цабезачийн, со кхуза хьажийнчийн кхардам а хилла», — олу ша-шега, тлаккха мехкадаьтта дутгучу стогаран

милт леккха хъала а узий, шен йозанаш дечу тептара тле яздо: «Клезиг веа стаг дуьнен чохъ, оцу йоцчачу хенахъ, ахъ иштта ойлае, иштта — къамел, иштта длавижа, иштта хъалаглатта, цигга балха гло, балхара ваьлча хлара книгаш а (кхиерший? — мегар дац!) еша бохуш, стагана бехкамаш барал доккха зулам хила йиш а юй теша?» Шолгачу дийнахъ кхин а чуьравер ву балхана, ишколехъ вовшахтур ю берийн театр, инсценировкаш а еш, халкъан туьйранаш хинтор ду дешархошца, балхо а, туьйранаша а массо хлума а дицдина, веахъ, веахъ, веахъ, цхъана дийнахъ кхетар ву, и юрт а, и юртахой а шена гергара хилла длахиттина хиларх, хинца ша цаьрца цкъа а къаста а лур воций, ша церан дехар мелла а къагийнй, цундела глехъа хан яьлча, глала веьча, кхузахъ лелориг, къуйсург клезиг хлуманаш хетар ду, делахъ а дуккхачу а адаманаш пайде хилархъама, глалахъ лен везий а хьина, вуха а воглур ву...

Ойла ейша, хлун хуьлуш ду вайна? Аьшпаш, харцдерг, шалхо хилла вайн дахаран принципаш, ткъа царна тлехъ адамийн дахар латта йиш яц, адам-йилбазийн бег. Стенна дуьйлуйту вай адам-йилбазаш вайн коьрта тле, коьшкала, цара шайн когаш, лестош, баккъаш тле бетташехъ, цано а циггахъ ешшехъ, тлера чу а ца кхуьссуш? И иштта дладахлахъ вайна зарратан тлом а ца оьшу, адамийн дла а даьлла йилбазийн дуьне хлуттур ду лаьттахъ. («Мракобеси!» — лаьхира Биьсаберг. «Хлаа, хлаа, ю-те мракобеси», — дукха цогла резахилла тлетайра Евгений Ахмархаджиевич; Жанетта Батырсултановна, хьостам санна, йогла а елла лара). Ткъа мичахъ хила еза йилбазийн меттиг? Боданехъ! Осалчийн, кхяхъпанийн — мичахъ? Халкъо емалйинарг. Хлан-хла, вайн иштта дац, вайн уьш хъаькимаш, йилманчаш, депутаташ хуьлу. Сийсаза хилларг — вайна сийлахъа, нийсса длавоьдург — емал во, лункар а хлоьттина, куьйгаш тлехъ, я коьрта тлехъ воьдург — лору, лергаш тлехъ леларг-м муххале а. Ткъа корта — ойла ян, лергаш — ладогла, куьйгаш гогулакх дан делла ду, лела белларш — когаш. Вайна хьоме бу могашаллино кортош хьовзийна, цлогарчий ирх а хьийзина, хазахетаран дахкаро бляьрзе барна ши ког хьалха а ца гуш, дладаьлларг хаьане ца хууш я хаа а ца лууш, хлокху Биьсаболчо кечдечу аьшпийн даарх тоам а беш—цо сикха цатам ца бо, мелхо а — там, цуьнан дьовш, жим-жима худалуш цийх длахудало, тлаккха кхетта чохьлазар сацон цхъа а лор а вац, — бевлла леларш. Хилларг, дай йийна меттигаш, шовданаш дицдина ца лаш, вай йийцо церан цлерш, хуьйцу вайна техкиннарш. Хлокху лачу Евгенийна цуьнан дас тиллина цле Эдалби-Хъаьжа ю шуна, кху Жанеттин цле — Жансари, Мельхиоран цле — Мелисат... Вайна эхъ хета вайн цлерех, маттахъ, оьздачу гиллакхехъ. (Эццахъ Биьсаберг, тховх кхозу луьстраш а дегош: «Националист!» — боху мохъ а аьлла, лаьржа-хьена кочалла а хилла, лелина зала чухула дласаваьржира, хевшина лачеран мачаш а бехъеш, тлаккха лелареху-

ла дла ара а лаьнна, коридора чохъ ша хьалхалерраниг а хилла, длавахара, цунна тлаьхъа арахъаьдира Жанетта Батырсултановна а, Евгений Ахмархаджиевич а).

Амма шу ма глго цара гайтинчу хоршахула, шух ма хила кьийгаш, цхъаь, когаш тасабелла а, вожахъ, элакарш етта тле а хъаьлхаш. Дуьне доьхча а, харцдерг дуьйцур доцчу кьонахехъ схъадевлачу аша ма атта дуьйцу иза, шайн цхъана буса а наб ца яйниита я шайга институтан муьлхха а белхахо — ректор тлера горгам хьокхучунна тлекхаччалц — гоме ца хъежийта. Гуттар а когаш клел стенна хуьйсу? Наггахъ стигала, хьовса, седарчашка, лаьршашка, царал а лакха. Тлаккха хуур ду шуна цхъадолу хлуманаш клезиг дуйла, аш и ца дахъ дуьне гатлур ду котамийн бун санна.

Бакъдолу дахар цигахъ, юьртахъ, латта охуш, ялта кхинош, даьхнин, пакхармозийн лелаш, хъаша-да вар доккха хлума хеташ, малх кхетча — малхана а, догла деьча — догланна а хастам беш, дош а, деш дерг а цхъаь долуш нах бехацохъ, юьрта йистер длаьолалучу аьрцнаш тле яьлладу попан, пхонан, ножан, къахъаштун, моан, махан, бляьллинган, хьехан хуьнхяхъ — цу юккъехъ кест-кеста нислучу, тлехъ цле яьгна меттигаш а, яраший, нитташий кьайладаьхна доьхначу цленойн тлулгаш а долчу ирзошкхъ кхуьучу шекаран лежаша а, хъайбанаша а, баьллаша а, боча-блараша а, къаналло шаьш букар сеттийнехъ а, хинца а стом ло — хлаь, цу хуьнхяхъ дладодуш кхин дахар ду, диттийн, бецийн, акхаройн, сагалматийн дахар, генарчу седарчийн а, басах духдуьйлучу шовданан а санна, стиглахъ евлладу мархийн а, тхевнашна, глашна, цладоьрзучу уьстаглашна, ежачу говрашна тле леначу догланан а санна, тлаккха маьрклажехъ стигал а екхна схъакхеттачу беттасин а, аьрцнаш тлера глуйтучу клайчу дахкаран а санна, ша тайпа дахар. Цуьнга хьовса, цунах лама. Нагахъ сан лаам шуна хаалаахъ—хун длаьолалучцохъ ханнехъ цла а дина, чохъ йоккха пеш а латийца, йочана йолчу хенахъ кхоьаш я жижиг а кхехкош, оцу ша тайпанчу дахарх лаьцна яз а деш, йогучу цлеран, дужучу глан тидам а беш, баттахъ цкъа глала а воглур, лерал сов, сан цхъа а сатийсам а бац.

Къамел дина а ваьлла, зала чу хъаьжча, пхи-ялх стаг бен ца гира цунна: президиумера кхоь ведча, чуьра берш а бевддера кхуо дийцинчунна тешаш ца хила.

Тийналла хлоьттира, чуьрачара доху синош а хезаш. Тлаккха цлехъана хиницалц меттахъ а ца хьовш лачу Юрий Александровича сикха тлараш туьйхира, дог резахилла, цуьнан гло лецира вуькхара а. Глехъа диттира цара тлараш, клезиг беллахъ а, доггахъ деттарна чохъ юьзна йолуш санна хетара. Тлаккха тле а веана, кхуьнан куьг лецира Юрий Александровича — лекха, букар а сеттина, ехачу юьхъа тлехъ тлетайна мара а, жимма ирххъаьвзина члениг а, коьрта тлехъ масех мас а. Къамел цо хлора дош а къастош, корта

раз а боккхий, бляргаш чу а хьожуш дора, гуттар йоачу предложенща:

— Хьан кьамел чlogla дика дара. Аьтту балахь, дlаязде. Дуккха а язде. Болх ца бахь, эрна йовр ю корматалла. Суна хьовца дуьйцург нийса доцийла а хаьа, хьо дика клант вуйла а. Хlума дукха даз а ца деш, хьайн болх а беш le. Замано дерриге а шен метта дlахlоттор ду.

Шега юха а куьг а делла, иза дlавахча, Аьстамаран велха дог хилира — иштта glo лоцуш стаг хиларо дог кладдинера цуьнан. Амма и ца деш, вела а кьежаш, лаьттара иза. Цул тlаьхьа tle-веанчу Сайдуллин: «Хьуо охьатаьlна ма гайта. Суна хаьа хьуна хьо бакъ вуйла, дерриге а дlанислур ду» бохучу дешнашка ладоб-глуш а, тlаккха цунах а кьаьсстина гlали юккьехула дlавоьдуш а, юха цхьана жимчу скверикехь долчу гlантахь хьйна lаш а цунна хаалора шега хьуьйсу бляргаш, амма царна дуьхьал хьажа дага ца доглура, хlиньца и дича цунна гира Иманин таьlна-сийна бляргаш. Цуьнан са кхира: хlокху дехачу пхеа шарахь гуттар а иштта тийна, ойлане хьийсинна уьш, амма хlара кхечу — шена гергахь, даккхийчу, ца дича йиш йоцчу — гlуллакхаша дlалаьцна мукъа ца хилла уьш ган, амма деган клоргенехь синхьехам бара: «Ахь лелориг дац коьрта, к х и н д у», хlетте а кхуо ла ца дуглура цу синхьехаме, тlаккха иза дlабовра, хьаьддий-веддий леллачохь дlайолура хан. Хlиньца и дерриге а меттахlотто гlерташ санна, Аьстамар леринна хьожура бляргашка, цlокъамашка, балдашка, юккьачу месашка, пхьаьрсашка, хенашка, — Иманига, цунна дуьхьал те-сира иза, юьртахь, клайн кир тоьхначу цlийнан уьйтlахь, когахь калаш а туьйдина лелаш, котамашна хьаьжкlаш тосуш, тlаккха арарчу нохчийн пешахь дикка цlий а долуйтуш севсина хьокхамаш а деш, шена гонаха, ша санна могаш бераш а хьийзаш...

— Хьуьна йисттехь ханпех ценош а дина lаш, хьуна накьост ма оьшу, цле лато, кховаш кхехко а я жижиг. Хьо гlала вахча, чохь lен а.

— Веза. Хьо хир ярий?

— Хlаь.

— Имани, хьол дика йол цхьа а яц-кха.

— Боккбал а?

— Боккбал а. Сан мел чlogla самукъадаьлла хаьий хьуна.

— Хlан-хlа, хьан самукъа ца даьлла.

— Муха?

— Хьан бляргаш чохь гlайгla ю.

— Дитахьа сан бляргаш, вайша доладалийтахьа.

— Мича доьду вайша?

— «Хьан когийи бен тата доцчу, lежийи бешахь зезаг ловзо».

— Со кхоьру.

— Стенах?

— «Дарц даларна кхоьру, мох баларна кхоьру, дарцо, махо хьо вадорна кхоьру».

— Иза ма хаза элира ахь.

— Иза эшара tlera ду.

— Хьуна эшарш лакха а хаьа?

— Суна ца хууш хlун ду?

И шиф дуккха а лийлира доладелла, цкьа gloglanечу а, юха тийначу, кегий ценош а, кертахь бошмаш а йолчу а урамашка-хула, наг-наггахь, лергинчу коьллаца а, зезагашца а кечийнчу скверашкахь охьа а хуьйшуш. Суйре маьрклаже лестина хан яра и шиф гlалин коьрта йохка-эцар лелочу кхьаьчча, базаран неларшна оьхкина даккхий догlанаш дара, цунна хьалхарчу май-данахь бежа докхан нуй хьоькхуш, лелара цхьа кьена стаг, цхьана маьlпехь масех зуда а lара зезагаш духкуш.

Уьш баккхийбийна а ца бовлура шайгара массаьргара а цхьаьца курс эцча — нийсса шинна туьманна, кхин дан а дацара, кегий-ра ахча ца лерича.

И зезагаш Иманига дlа а делла, и шиф социйлехь лаьттира — иза шен йиша йолчу дlайоьдура буьйса яккха.

Трамвай гучуьлча Иманис:

— Вайшиь кхин гур а дац, — элира, кьаьрззина бляьра а хьожуш.

— Стенна? Со voglур ву хьо йолчу.

— Хьо веьча-м гур дара, — иза трамвай чу хьала а яьлла, ела а кьежаш («Ма товш ю иза — клайчу кучахь, шортта зезагаш а карахь») лаьттара, тlаккха чкьургаша, аьчган асанех хьекхалуш цlийза а цlийзаш, дlаяьхьира. Цунна тlаьхьа хьожуш кхин цхьа трамвай гучуьллалц lийра иза, тlаккха урамехула вуханехьа voglуш, базаран керт кхачалуччохь лаьтташ кьежьелла маж йолу саgladoьхург гира цунна, аьхка а, гурахь а, lай а, бляьста а — гуттар цхьа духар: лоха холхазан куй, а, цкьа мацах сира хилла, хlиньца бос а ца кьаьсташ тишъелла плащ а — хуьлура цуьнан, бохийна буьйцуш нохчийн мотт а:

— Carla еза ю, carla луо. Хьаьжин Бауддина tlera...

Кхуо кисана тallийна куьг хьаькхна, схьа а гулдина, дlаделира шегахь дисина доьхна ахча: тховса хlума ца йиьча а мегар ву, кхана почтера схьаьца дезаш пхийтта сом а ду газетера деьна.

Ша схьавorlу урам аьчган некъа tle а кхьаьчна, цунна йисте-хула хьала а вахана, цхьана даккхийчу дитташна буха нисвелча, цуьнан чlogla сахьаьвзира, иза кхийтира: хlан-хlа, цкьа а glур вац иза Имани йолчу я кехат а яздийр дац, цо данитича а, жоп а лур дац, хlара девзаш доцчуьнга, шена дlадийца а хуур доцчу ирсе сатуьйсуш лелар ву, шена карадеьначун тlалам бан а ца хууш, ткьа иза хlиньца санна, гуттаренна а хир дац, хир яц Имани а кхуьнга хьожуш, цхьа а хир яц, Органан хи санна хьаьдда йоьду-чу замано дерриг а дlахьур ду, таханлера адамаш а, сатийсамаш а,

гІайгІанаш а. И иштта дуйла хуъушшехь хІумма а дийр дац, я дан гІовртича а дан а ца ло — иза ю-кха дакъазалла, цу дерригенах а кхеташ хІара гІийр ву дахарна букъ тоъхна, девзаш доцчун хІорда йисте а хиъна, оцу хІордан а, генарчу Іаьршийн а халла хезачу гІовгІане ла а доьгІуш, цунах цхьа маьІна дан а гІерташ, — де-къазниг. Цунна юха а къахнийтира ша-шех, цхьана диттах букъ а тоъхна, охьа а хиъна, велха хІовттира иза. Амма велха ца лора, халла бІаьргех ши тІадам белира, лазам легашка а хІовттина сецира. Иштта Іаш, цІеххьана цуънан лерсине кхечира, юх-юххе а телаш, шайн генаш, гІаш дІаса а лестош, дитташа ден шабарш, цара дагатесира дуккха а хьалхалера (иштта хьалха хилла техьа иза?) цхьа маьркіаже, иштта аьхкенан маьркіаже, иштта дитташ а лесташ.

ХьаьжкІаш юккъехь малх чубуьзна ца буьзна хаа а ца хаьа, Іаржъяла йоллалц, тІаккха а гІийр ву, нагахь гІийлла мукъам а, яккхий ойланаш а еш хилча, кхоьаш яха деана ведар ах бен ца даьллашехь а, и бахьанехь чувахча нанас: «Хьо хІун деш вара оцу хьаьжкІаш юккъехь», — бохуш, дов дийриг хилар а дицдина.

«Цкъа и цІийза барзах тарлуш, цкъа и доьлху бер санна»... — «Схьагуллол дешархой — школан хьозий, хазаду ловзарех вай хІинца ловзий» — А. Нажаевс язйина, ткъа «ЧІегІардиг, чІегІардиг, хьо хьенан хьаша ду?» — Мамакаевс, баснеш Крыловс язйина. Уьш а язъян еза цхьа итт, хІан-хІа, ткъа — кІезиг ю, цхьа ткъе итт мукъане а язъян еза. Духьхарлераниг «Чай, Газий» хир ю. Газанна, яжа яхча, цхьа жима хьуьнан кхор карийна хилла, цу бухара кхораш дууш и йоллуш, ча тІекхочу. Цо эккхайо газа, кхор ластва бой, тІехь мел болу стом хьала а боккхий, буу, тІаккха цунах там а хуьлий, хьарча а хьаьрчий, басах чу хахкало и, генаялале цхьана ор чу а южий, хьала а ца ялалуш, и стенна дуйцу, меттах ца яла-луш юьсу. ГІийлачунна ницкъ бан мегар дац, бича изза хир ду. Салид Гадуевс язйина тайп-тайпана хІуманаш, ишколехь деша тІаьхьадисинчу ялх шарахь цочул язъян еза, цул тІаьхьа... Массо а хьешана хьалха буьллуш кІолдан бІелиг хилла. Иза цхьамма биъна. «Нана-а! Вай кІалд йин хьуна!» В А-А... Хьа-хьа-хьа. И тайпа дийцарш а яздан деза. Ла-ла-ла-ла. В А-А... И мила вара? Хьаьнга кхойкхуш? В А-А А Б С Т А М А Р І

— Во-о, хІун боху? ДІавогІу!

Ойланех юкъахваьлла жима кІант цецвелира: хьажахьа, Іаржлуш хилла-кх. Ведар а такхийна, хьаьжкІийн патаргаш дІаса а туьттуш, хьалха дІадахийтина куьг а долуш, цІа долчу агІор вахара иза. ЦІеххьана, ма вежа оьху ша, тила-м ца велла техьа аьлла, ойла кхоллаелира цуънан, хаза-м хир дара хьуна хІара хьаьжкІаш юккъехь тилавелча. Эццахь уьйтІе кханах схьакъастош йинчу керт тІе а кхаьчна, доккха са а даькхинна, юха шен ведара тІе охьа-

хира иза, цІийна тІехьара стоьмийн беш а тергалъеш. Цо хІетахь духьхьара тидам бира булуш лаьттаху маьркіажан боданехь тІет-тІа а телаш, гІаш а, генаш а лестош, дитташа къайлах вовшашца дагара дуьйцуш хиларан. Иза цецвелира цІеххьана церан маттах а кхетта, хІан-хІа, цунна ца къаьстира дешнаш, цунна иза шен дерриге а аьзнашца, шабаршца цхьаьна, дийнна кхеташ бара. Дитташа кху дахаран гуш йоцчу, кІоргачу — седарчий лепачу, Іаржъелла йоьдучу стигланех, хиш кхолладаларх, буц яларх, нахах, мал-хах, лаьтта буха шайн орамашна туосаделларг а, арахь гІашна гург... — дуьйцура вовшашка.

Цунна чІогІа лира оцу маьркіажехь лаьттаху диттийн, тІаккха бецийн а, коьллийн а, хийн а дагардийцарх кхета, юха и массарна а доьзнийта.

Цул тІаьхьа масех бутт баьлча, иза дийцар яздан волавелира къайлах, шийлачу хьешацІа чу а воьдуш, уча стаг воллушехь тет-радъ дІа а лачкъош. Цхьана баттахь сов дахделира иза. Цу хенахь Аьстамара дерриг а дора хьалхачул атта а, самукъане а: деша а доьшура, дечиг чу а оьцура, хи тІе а воьдура. «ДІакхайкхайо конкурс... тоьллачу дийцарна... кхоъ совгІат а ду»... — юх-юха а боьшура цо газета тІера хаам.

Буьйсанна дІа а вуьжура яздечу дийцара тІера могІанаш дуьхьал а туьйсущ, Іуьйранна сама а иштта волура. Дуккха а яз деш а Іай, малхе ваьлча, бІаьргаш серлонах дІа ца дулуш веьхха лаьт-тара, эххар уьш дІа а доьлла, гонах бІаьрг тоьхча, цунна хьалхачул а хазахетара кІайчу лайла а яхана тІе хьаннаш евллачу аьрц-наш юккъехь Іуьллу шайн юрт. Амма цул а хаза дара цуънан ойла-нийн дахар, кешнашна уллохула а баьлла юьртах болучу некъо голатуххучохь кхуьнга хьоьжу хиндерг.

— ХІей, хьо дуьхьал вист а ма ца хуьлу, — цІеххьана хезира цунна и аз.

Кхуьнга, цецваьлла, хьала а хьоьжуш, лаьттара Хьоза, ши лерг а цІийделла.

— ХІун боху ахь?

— Вало, хахкавала воьду вайша, — гІовгІанашца бераш чухе-калучу гунехьа хьаьжира иза.

— Ца vorly co.

— Муха ца vorly? Ас вайшиннан салазан буха аьчган сара а тоьхна хьуна, — салаз аркъал а тоьхна, гІона тІехула пІелг хьаькхира цо. — ХІахІ?

— ХІан-хІа.

Цо дехха дийхира, шаьшшиъ цхьаьний тІехьий-хьалхий хиъна гу буьххьера чухахкалур ву бохуш, дукха хьалха дуьйна шаьш-шиъ ши доттагІ хилар а, гуттар цхьаьна гехь дечиг дан хьуьниха эхар а дагаданйтира. Амма хІара цуьнга ладоьгІуш а вацара, хІара кхечу дахарца веьхара шен дийцар тІехь долчу дахарца. Иза эххар а Хьозина шена а тосаделлачух тера дара, цундела иза шен

салаз а такхийна, кест-кеста вуха а хьожуш, хехкалуш бераш долчу аглор длавахара.

Абстамар вехха лаьттира цунна тлаьхьахьожуш: члогла лаьара цуьнца длаваха. Амма иштта члогла бара дагчохь бека мукъам, цо эххар а тола а тоьлла, Абстамаре букъ а берзабайтира эвла йистера схьахезачу берийн самукъанечу аьзнашна, ша бер хилар а диндойтуш. Тлаьхьа, дуккха а тлаьхьа цунна дагахьбаллам хир бу хлетахь ша дакъалацаза дисина берийн ловзарш, оцу шарахь, кочара схьа а даьккхина тхов тле кхоьссина лад, иттеш шо даьлча, кхунна тлаьхьа а даьлла лелар ду, хлара воьлча а, ваьлча а ца вуьтуш, кхунна букъах тлулгаш детташ, кхуо шеца кхийсаза дисина тлулгаш.

Абстамар, эвла йисте а ваьлла, дуккха а лийлира шана бухахула охьаохучу ахке ла а доьглуш, багахь мукъам а беш. Иза цкъа хезначу тайп-тайпанчу эшарийн аьзнех кхоллабелла сатийсамийн, кхетаман клоргенехь дехачу кхуьнан хиндолчу дахаран мукъам бара. Малх а, малхехь лепа луо а, ша кледахь гловгла ен хи а, юкъ-юкъахь букар а ситтина, клайн бамба а тлехь лаьтта коьллаш а — дерриге а керла хеташ, ахкаца охьавоьду иза цхьа шира хьера хиллачу кхечира. Бердах дладаьккхина хьорса¹ ша ма-хиллара дара хлинца а, тлулгаш юккъехь — хьеран бера лаьттина меттиг а. Цуьнга хьожуш лаьтташ, дагчохь лекхало мукъам а къарбеш, хаза йолаелира беранех детталучу хин а, цуо хийзочу шинна тлулган а, цу тле етталучу клар-кларан а, ахьаран цинцаш «шхарт-шхиртанехь» лари чу кхийсар а. Дуьхьал тесира кхакханан куй а тиллина, верриге а хлуьрах а вуьзина, цунах маж-мекх къеж а делла, гуттар а нахаца тле-каре а, бегаше волу хьархо а. Иза хилла хир ву-кх, дло цхьана буса, дума боттуш Ийнарг, цунах охьаохучу даьттана клел куьг лоцуш хилла шайтлано, вукхо цлий а бина, ластийна бетлах тоьхна дума. Тлехьначу шайтланаша — «Хьан тоьхна хьуна?» — «Айс-сайна» (иштта яьккхина хьархочо шен цле). «Айхь-хьайна тоьхнехь, хьуна кхин тле а етта еза».

Хинца оцу шайтла лехийнчу хьархочо дечган чаданца лари чуьра ахьар хьалаоьцуш санна хета Абстамарна. Тлаккха хьера еанчу вира тле диллинчу гали чохь хьаьжклаш а йолуш зуда а го. Иза дло эвла йистехь жоврахь ехаш ю. Хьархо цуьнца забарш еш ву, вукхо шена уьш клордийна боху. Хлетте а блаьргаш делаьжежа, цунна тов уьш, иза хьера чу йоьду. Хьархочо цуьнга лоха глант ло. Ша лари йисте охьалахло. Цушимма дуккха а хабарш дуйцу...

Бера хийзочу хин, тлулга тле етталучу клар-кларан гловгла лергашкахь а йолуш, детта луо а кегдеш, цлехьа воьгура иза. Маьркла-жехь лешташ, глашца «шур-шур» дечу диттех а санна, цо оцу хьерах лаьцна а яздийр ду, цигахь хьаьжклаш ахьарх а, блаьстенан

¹ Хьерана тле хи дуйгуш даьккхина харш.

юьххьехь стерчийн готанашца «Хорша бала, хлай!» — маьхьарий а детташ, готанаш а охуш, и хьаьжклаш длаерах а, тлаккха аьхкенан дехачу деношкахь малхо деттинчу ардаш тлехь, гаьмнаш детташ, зударша асарш дарх а, шен-шен тлехьийза йол йолчу баьхкина, лаьтта кегий нах а, садаа хьаьрса хьоча клел хевшинчу мехкарша эшарш лекхарх а, гурахь ялта чудерзорах а, хьаьжклаш тилош белхеш барх а, юха а эшарш а локкхуш, тлаккха тле гложмаш а етташ, хлуара яхна уьш куьркашкахь кхорзуш яьллачу хьожанех а — дерригенах а яздийр ду.

Ойланашна кларгвеллачу Абстамарна ца хаалора эткийн бертигаш буьххьехула чукхийссало ло, иза цу чохь дешара, ког мосаза боккху гловгла а еш.

Цла кхавьча, сихха мачаш охьа а кхиссина, тледачу пазаташца уцахь лараш а юьтуш, ша кьайлах дийцар язdech хьешацлена тлехьаьдйра иза — дукха лаьлера цуьнан яздан. Амма nel схьа ма йнлли, чохьха ког ца боккхуш, латта висира, халахетаро, нэхьо, оьглазалло лаг лецира цуьнан. Ва-а дела! Кхуьнан тептар, стоьла тле тесначу шаршу бухара схьа а эцна, доьшуш вара Ашми. Хлара цуьнга хьежа хлоьттира, блаьргаш чохь хиш а лаьйна, ткъа иза тледачу пазаташка хьожура.

— Вало, пазаташ хийца. Цомгаш хир ву хьо, — ша воккхаха хиларе терра элира цо.

Ткъа хлара, кхин са а ца тохаделла, тлехьийтира шен тептарна:

— Стенна доьшу ахь?

— Ахь хлуь до? Ахь хлуь до? — цецвелира Ашми.

Абстамар, тептар а карахь, пенехьа а вирзина, велха хлоьттира, вега а веш.

— Ахь хлуь до? Ас цхьаьнга а эр дац хьуна. Кху шелчохь стенна яздо ахь? Со волчохь язде. Ас мелхо а гло дийр ду хьуна тлера схьаяздеш. Ма велха. Конкурсе яхьийта глерташ вац хьо? — воьхна Абстамар эххар а длатийра: кхуо лелорг билггала цхьаь хилла-кх, Ашмина а и дика хетча.

Хлетахь дуьйна кху шиннан а кьайле хилира и дийцар. Ашмис хлора луьйранна хоттура, яздина ваьллий хьо олий.

— Кхана вер ву со.

Клиранех дахделира и «кхана». Оцу юкъана Ашмис, дечиг даьккхина ца лаш, и чу а оьцура, хитла а шинна а хьалхара воьдура. Суьйранна шаьшиннан а мачаш чу а оьций, йила а юьлий, пеша буха, якъаяллитла, дла а хлиттайора.

Абстамарна эхь хетара Ашмис и деш, амма вукхо хлара юххе а ца воуьйтура, хьайн дийцар язде олий, тлаккха кхуо ойла йора, цкъа мацца а шен книга араьлчакхьана кхуо а дийр ду-кх цунна дуккха а диканиг, хлетталц хлумма а дац.

Тлаьхьа длавуьжура, хьала сатоссуш глоттура, алсамдовлура моьланаш, эххар а кийча дара ншколан дешархойх, уьш луьйранна малх схьа а кхетале, эвла йистерчу колхозан майдана хьаьжклаш-

на асар дан бахарх, кхечу тобанца уьш кыйсабаларх, делкъана, Инца евлачу коьллаш буха а хевшина, сийна хохаш а, жен нехча а, хьокхамаш а, даьтта а, жижиган цастарш а — дахарехь наггахь а ца нислахь а, дийцарехь шена езарг кхоа ца йинера цо — юккъе а дехкина, цара хлума яарх а, гурахь хьаьжкIаш чуерзийча, къовсамехь тоьлла хилар билгал а даьлла, царна цIен Байракх яларх а лаьцна дийцар.

Ашми и цIенчу тетрада тIе схьаяздан хиира, амма вала масех могIа бисничу хенахь шекъанан тIадам а боьжна, юха а схьаяздир цо, меллаша, цхьацца элп а дуьллуш.

Буйсанна дIавуьжуш, пенах тоьхначу басми тIерачу зезагашка а хьоьжуш, ойланаш еш Iуьллучу Астамарах пхьарс Iоьттира Ашмис.

— ХIун боху ахь?

— Ахьа айхьа схьаяздан деза иза.

— Стенна?

— Хьан йоза сайчух къаьсташ ду.

— Хилча хIун ду?

— Хилча цара и ахьа ца яздина эр ду-кх.

— ХIумма а дац. Ас айса хьоьга схьаяздайттина эр ду. Уьш тешар бу сох.

Ашми кхин вист а ца хуьлуш дIатийра...

ТIаккха, лайн Iовраш а уьдуш, довха де деара: дийцар яз деш, муха долу а ца хууш, дIадаьллера Iа, кхин хьем бан йиш а яцара, масех де даьлча дIакъовлуш яра конкурс. Ашмий, изий вахара кIоштан коьртачу шахьаре.

Цига дIа а кхаьчна, урамехула охьаволавелча, диделира новкъахь, автобус а хьаьхна, лайна Iазап, иза хIумма а дацара хIинца чекхвала везачу киртиге хьаьжча.

Ашми редакци чохь йолчу цIийнан керта уллохь сецира, хIара чохьа а валийтина. Нелара тIе а кхаьчна, вухахьаьжча, цо куьг лестадора саца а ца соцуш, чу гIуо бохуш, хIетте а хIара дикка лаьттира и ца деш. Эххар а хьацаран хIорд а хилла, дIайиллира цо нел.

Иштта воьхна хьовззал доккха хIума а ца хиллера чохь: стоьла хьалха хиьна Iаш цхьа стаг вара, хIара чу ваьлча а, кхуо де дика дича а, кхин вист а ца хуьлуш, цхьа кехаташ доьшуш, тIаьхьар а уьш дешна а ваьлла:

— ХIун бохура ахьа? — элира цо, ира сийна ши бIаьрг кхунна тIе а буьгIуш.

ТIаккха вела а къежна:

— Хьо ву и, со-м чувьнарг тхайн цхьа белхало ву бохуш Iара. Схьа сехьа вала. Марша воьгIийла, — дуьхьал а веана, куьг лецира цо.

ТIаккха кхуо схьакхийдадо тетрадь схьа а эца, «ахIа» аьлла, деша хIоьттира иза. Ваьлча, доккха садаккха а ца ваьхьаш лаьт-

тачу кхуьнга: «Кхуззахь цIоьмалг хIунда хIоттийна ахь? Ткьа кхуззахь — тире? Да хIун болх беш ву хьан? Ткьа ваша? ХIара къовларш стенна ехкина?» — бохуш, хаттарш дира. Кхуо дегочу озаца жоьпаш делира, шег а уьш даларан бахьанех а ца кхеташ, масех де даьлча ойла кхира цуьнан: дийцар кхуо яздиний хьоьжуш хиллера.

Цу чуьра ара а ваьлла, хилларг Ашмига дIадуьйцуш а, цуьнан бIаьргаш хазахетаро къагош гуш а, тIаккха и кхиам базбеш, цхьана сийна басар хьаькхначу горгачу гIишло чу а вахана, мерзачу хица коржикаш юуш а, автобуса — цхьадика иза хьаха езаш хилар а диделла цIа воьгуш а, тIаккха дерриге а Ашмиссий, шай, кыйса а луш, цIерачаьрга дIадуьйцуш а, уьш массо а, жима Анас цхьаьна, баккхийбеш а, цул тIаьхьа нийсса цхьайтта дийнахь верриг а сатийсам а хилла лелаш а, цунна шен дагчохь лекхалуш хIинццалц бевзина боцу мукъам хаалора, цуьнца цхьаьна: «Муха хир ду техьа и де?» — боху хаттар а дехара.

Ткьа и декхна малх кхетта де хилира. Боккха тIоьрмиг коча а оьллина, ишколан керта веьна почтальон газеташ дIадекъа хIоьттира. Катоьхна районан газет схьадаржийча, кхоалгIачу арлон тIехь шен цIе а гина, ша волччохь латта висира Астамар. ТIаккха меллаша когаш тIе охьа а лахвелла, махе дада ца дайта, газет шина куьйга дIа а лаьцна, дийцаран хIора элп тергалдеш дуккха а Iийра иза, шена гонаха тIегулделла бераш а, юха горгали а бекна уьш уроке чудоьлхуш а ца хаалуш. Цхьа хан яьлча, хазахетарх мукъадовла дуьйладеллачу лергашка кхечира чIегIардигийн — уьш токан сереш тIе хиьна Iара — къамел, тIаккха, газетал сов кхин хIума а гуш, самаделира бIаьрса а. Оцу цхьана юкъана дуьненна къага кхин а сирла басарш карийнера: стигланна — сирла сийнаниг, лаьттана — сирла баьцарниг.

Газет кара а лаьцна, кхин уроке чу ца воьдуш схьавоьгу иза юьртсоветан уьйтIе чулоцуш йинчу керта уллохь сацавелира, шен ден Гунашан аз а хезна:

— Доккха хIума ду-кх цу кIантана оцул дукха дешнаш вовшахтаса хаар.

— Ас а яздиьр дара Хьозина, сайна хаахьара, — иза Хьозин ден Тазабин аз дара.

— Ахь хIун дуьйцу, Тазаби, суна минчара хьаь хIара яздан, — чIогIа велавелира да.

Цуьнан озехь шех долу дозалла а хааделира Астамарна, тIаккха болар кхин а дайделла, лаьтташ ког а ца хьакхалуш, некъ бан велира иза, вовшашна тIеттIа телачу дитташа а, чIегIардигаша а, бIаьстенан йовхонах денлучу сагалматаша а — нах-м бийца а ца оьшура: царах шеко а яцара — шен дийцарх лаьцна къамелаш до а моьттуш. Иштта воьдуш цкъа мацах цIенош хиллачу майданах шен портфель буха а йиллина, корта а оллийна Iачу ЦIойна тIе-кхьаьчча: «Кхуззахь довлучу баьIашна сагатдеш ву», — ойла хили-

ра цуьнан. Царна х'инца а хьалхе дара, стохкалерачийн яраш-м лаьттара якъа а елла, амма наггахь бен баI бацара, Цойс д'аяханчу гуррахьехь схьадаьхнера берашна детта, ткъа цара: «БаьIаш», «Цойн kIag — хьан к'есара kIag» («Цой kIag» эвла йистерчу цхьана меттиган цIе яра) бохуш маьхьарний хьобкху-ра, ткъа х'окхо царах цхьа а ваьлча а, воьлча а ца вуьтуш гатте хьовзавора.

— Хьо х'ун деш ву?

— Хиъна Iаш.

— П'едевллий хьажа веана хьо?

— Хьан х'ун бала бу? — ластийна стохкалера баI туьйхира цо кхунна коьртах, тIаккха боккха мотт а боккхуш.

— И х'унда леладо ахь?

БаI кхосса шолг'ла а ирхдахийтина куьг меллаша охьахнийцира Цойс, кхуьнан б'аьргаш чохь шех бакк'ал а доглазар а гина, цу-нах там хилла, къажа а къежна, йовхонах хьобгуш б'аьстенан шийла буйса текхна ж'аьллин к'еза Iуьйранна схьакхетачу малха к'елахь санна, ша волччохь д'асакерчира иза.

— Ткъа х'ун дан деза?

— Иштта лела веза-кх, со санна.

— Мегар дуй ткъа?

— Дера мегар ду. Схьавало.

— Ткъа буйсанна х'ун дийр ду?

— Буйсанна а лелар ву-кх беттасин, и ца хилахь, седарчийн серлонехула. Къамелаш а дуьйцуш. Йочана хилча, чохь Iен а мегар ду, пеша юххе а хиъна, киншкаш а йобшуш.

Цойца волавелла юьрта йистехула лелаш, дуьненахь мел долу сирла х'уманаш цунна дуьйцуш а, — х'Iара ч'lorla комаьрша а ваьллера х'етахь, шега далун дика массарана а — зингатна т'Iера стигларчу седарчашна т'Iекхаччалц — дан кийча волуш, амма я зингатапа а, я седарчашна а кхуьнан и дегашорто оьшучух тера-м дацара — кхуьнан берриге а синкхетам д'Iалаьцна бара дагчохь лекхалучу мукъамо, суьйранна Цойна еша т'Iехь дуккха а суьрташ долу книга а елла, цIа а веана пхьуьйре хиъча а, метта охьавижча а, д'Iа ца тийра иза, наб кхетча т'Iелбелира, амма буйса юк'бал т'Iехьаьллачул т'Iаьхьа цо, ц'Iехьхана ч'larIбелла, сама а ваьккхина, аравелира иза. Арахь, беттаса, д'Iа а дуьзна, Iаьржа буйса яра, темийн, марзонийн хьаьсартахь етталуш. ТIаккха цунна гира иза, боданехь Iора юьйлу, гут'Iехь лаьттаху хьаьрсачу хьочан к'айчу зазийн ерзина хазалла, цунна т'Iера б'аьрг д'Iа ца баккхалуш, сатаса герга а дахана кхуьзахь, эццахь, д'Iогахь — юьртан массо а маьIлехь н'лаьнеш кхайкха йоллалц лаьттира. ТIаккха чу а вахана, къолам, кехат а эцна, и хазалла йозанехь йийца т'Iерташ къахьнийги-ра, дешнаш цхьана мукъама дахкаделча, воккха а веш, «доккха х'ума ду-кх: аьзнашца а кхолла йиш хилла-кх боданехь къеста к'айн заза даьккхина хьач», — бохуш цец а вуьйлуш.

ТIаккха ишкол чекх а яьккхина, кху г'Iала схьаваллалц иштта, хьаьрса хьочах санна, т'лулг а хадийна малхе даьллачу шовданах а, буйдачу ижунах чам бохуш стиглахула д'Iадоьдучу аьрзунаха, нахана кера ца баха бердах иккхинчу сех а, басах чухахабелла т'лулг адамна т'Iе а божийта шен букъа т'Iехь сацийнчу синтарх а, шаьш лаьттах изле, цкъа мукъане а берийн аьзнаш хазаре я пеша т'Iехь кхехка яй т'Iехьбаре сатесначу десачу ц'енойх а, «гунаш до-хуш ма лела, цхьа лам баккха», — бохучу ден хьехарх а, ахка йистехь Iохкучу г'айракхан т'лулгех а яз деш д'Iанхира шераш, х'о-раннан а, вовших схьакъастош, ша-тайпа мукъам а болуш. Хьалха дагахь лаьттара уьш, царах муьлхха а — луьург — дагабанийтича, дийнна шо б'аьргаш хьалха х'луттура, шен кег-мерсачу билгало-нашца, б'аьстенца, аькха parly к'елахь йогучу царца, гурахь мажъеллачу хьайбанийн хьожанашца, Iай ло дог'луш дахделча, цкъа а малх кхетар а буй техьа, Iаржъелла лаьттаху хьуьно баьц-цара бос а оьцур буй техьа, бохучу ойланашца. Мукъамаш д'Iаяз-бан хаа а ца хаьара, ткъа х'инца уьш берриш а бицбина г'Iалин g'lovg'lanо...

Дуккха а хан елира Аьстамар аьчган некъана уллохь, дитташ бухахь хиъна Iаш. Иза иштта кхин а Iийр вара, ц'ерпоштан ц'lorla-но ойланех юк'ах ца ваьккхинехьара.

Ц'lorlanца цхьаьна кхийтира юьхьа т'Iе нуьцкъала серло а. Б'аьргаш д'Iа а къевлина, юха схьадиллича, оцу серлонехула т'Iе-вог'лу ши милцо гича, ша цхьа зулам дича санна, вуьйхира иза. Ц'ерпоштан g'lovg'la гена яьлча, шерра къаьстира юххе кхаьчна дог'лу когийн татанаш. И шиъ, т'Iе а веана, геннахь урамехь лаьт-чу панаран серло къайла а йоккхуш д'Iах'лоьттинчул т'Iаьхьа, х'lorш вовшашка хьобжуш г'Iехьхана Iийра.

— Хьо х'ун деш ву? — ц'Iехьхана вистхилира цхьаь.

— Х'умма а.

— Ткъа стенна Iа хьо?

— Иштта, садолуш.

— СадаIа леррина г'ланаш ма ду динна, некъан йистошца а, скверашкахь а, Кировн ц'Iарахчу паркехь а.

— Суна цигахь ца лаьа.

— Стенна?

— Кхузахь юьртахь санна ду.

— А-а, юрт дагаеана хьуна, — къамеле велира х'иннцаIц вист ца хуьлуш лаьттинарг. — Хьуна юьртахь санна, миччахьа охьахий-ша мегар ду моьтту. Мегар дац! Оцу г'луллакхана леррина ехкина юкъара хьаштаг'лаш ю. Нагахь ахь и динехь — хулиганство! Штраф! Я пхийтта де-буйса.

Киснара жима панар хьала а яьккхина, дитташ к'елхула серло-нан аса кхарстийра цо.

— Ах!а, карий! — хъаьдда цхъана дитта буха вахара иза. — Х!а-а, х!ара х!инница бина болх бац — шира бу.

Хъала а г!аьттина, меллаша волавелла, аьчган некъ а хадош, дехъа а ваьлла, дикка генара вухахъаьжча а, дитташ клелхула хыйзара панаран серло — милчочо кхуьнан зуламан билггала йолу лараш лъохура х!инца а.

Юха а ц!ерпошто тоьхначу ц!ог!ано къарйира кхийолу г!алин г!овг!анаш, нуьцкълчу серлоно юха а къагийра гонахара меттиг. Ц!ерпоштан татанаш гена довллалц а лъаьттина, нах клезга лела-чу урамашкахула а вуьйлуш, «Ц!ог!а тухуш д!аяха ц!ерпошта, хийла вагон т!аьхъа текхаеш, чкъургийн тата лъаьтта, тигац дожа. Стиглахъ дека, доьлху хорам беш» бохуш, юкъара!ойла йолчу вахара.

Д!акхаьчча, вахтер сама ца йолуш, ехха не! етташ лъаьтташ кхунна ша хийра хийтира дерриге а дуьненна, х!ара юкъара!ойла санна кхунна не!арш ч!аьг!на лъаьтта иза, шен аьттонаш бовзийта сих а ца луш. Иштта ша юьстара хетта хир ю-кх цу йолана, Маре-мана, тийна-таь!на амал, г!ийла елакъажар долчу, массо а тхов клела хъаьдда воьдуш, юкъара!ойлера ара а яьлла ч!ог!а даьлла-чу дог!анехула леллачу, коьртахъ йовлакх ца лелош хиллачу йо-!ана.

Х!ун нисди цо кху дуьненара д!аяхарца? Мелхо а эшам бин шена а, дерриге а дуьненна а. Иза кыйдели цуьнан тийна-таь!начу къажарна, голехъ ност а ца саттош, хенашкара д!а ког боккхуш боларна, дахарх хъаьгначу дег!ана...

И мухха делахъ а, х!ара вер вац цу аьчган новкъа, хъераьлла йог!учу ц!ерпоштана дуьхъал, кхуо къарбийр бу дуьнен чу вог!уш кхуо шеца схъабеьна лазам, кхерам — стенахъ? х!унда? — х!ара д!авола хъожур кху дуьненах, изшор ду ийзавалар, д!алур ю шен дагчохъ !аь!на дикаллин шовкъ адамашна, х!уьу хилахъ а кхочуш дийр ду дагалаьцнарг, кхуо юха а кхуллур ву ша — иза, кхуо кхоьллниарг, массо х!ума лан а, мел хала некъ бан а доьналла, миччахъ а, мел дукха а адам гулдларх дан къамел а долуш хир ву: лъаьтта т!ехъ вехаш шена гинчух а, шен ц!ийца бехачу, шена дахар довза эзарнаш шераш хъалха лъаьттахъ хиллачийн хаамех а шен керла дуьне кхуллур ду цо, адамаш мел деха цаьрца иза дахийта, оцу сирлачу, лекхачу цуьнга а хъоьжуш нахе шайн дегнаш ц!андайта.

Х!ан-х!а, х!ара вуьсур вац дуьненна къевлинчу не!аршна хъалха, кхуо уьш схъайоьлдуру ю.

Шен ма-хуьллу ч!ог!а не! туьйхира цо, вахтер хъовха, юкъара-!ойлехъ мел !ийраш а самабевлира цунах, уьш стенна буьйцу уллорчу ц!еношкара пах а, хъала а лелхаш, стогарш а летош, ко-раш а довллуш, арахъийса х!иттира.

— Даьдиса хъо берзан! — элира царех цхъамма.

— Х!аь, борз ю со!

— Борз-м яра хъо, меллаша лела ца мега хъо?

— Ца мега. Со х!инцалц лелла меллаша. Шу жимма сема хила ца мега? Ткъа арахъ !а хилча? Иштта !ахка дохку шу? Ткъа арахъ дог!а хилча, буьрса дог!а, цкъа а саца а ца соцуш? Иштта, не!арш д!а а къевлина, шайн мокхачу ц!енош чохъ !ен дохку шу, шайн дог!мийн темаш а ловш, арахъ висначунна х!и гоьллец, г!о-даюккьелц, логгелц... — х!ей, чувита и цхъамма! — верриге а хъул а войтуш?!

— Цо х!ун юьйцу?

— Буьйса юкъа яхначул т!аьхъа хуьлу концерт.

— Хъо хъераваьлла? Х!ах! — эга а еш, кхуьнан б!аьра хъоь-жура не! схъайиллина лъаьтта йоккха стаг.

— Ца ваьлла, волучу зила т!е д!а-м кхаьчна. Делахъ а хъо кхе-ра ма кхера, тетя Варя, со оцу зилал т!ехвер вац хъуна, нийсса цунна т!ехула д!аг!ур ву, д!аса а ца таь!аш, суртан т!ай т!ехула санна.

Иза а аьлла, кхин юха ца хъоьжуш шен кхоалг!ачу г!ате хъала-велира Аьстамар.

Дог!а хъовзийна не! схъа а йиллина, чоьхъа ваьлча, стогар ца латош, маьнги т!е ар!ор а ваьлла, корах чу етталучу серлонехъ къеста пена т!ехъ диллина сурт тергалдира цо. Уггар а сиха дин болчу (я уггар а нийса топ тухучу, я уггар тешаме х!усамнана йолчу) кланта кад мала, нагахъ и мала а мелла, оцу хъуьнарна эшахъ, корта боккхур бу а, ткъа толахъ ша йол лур ю а боху дас аьлла, таркхойн шовхалан йол т!еььча, шул со тоьлур ву аьлла-м дацара сан, делахъ а кленташна йолчу маршонна д!амолу-кх ша х!ара кад аьлла, Зайтан Шихмирзас йолера кад схъаоьцу хан а ю пена т!ехъ сецнарг.

Иштта хъоьжу-у-уш, Аьстамарна дийна волуш санна хаавели-ра Зайтан Шихмирза, хааелира цуьнга йоьссина яхъ, цуьнан ницкъ, майралла. Гуьржехара, Ж!аймахкара, Эрмалойчуьра, кхечахъара бу аьлла клентий гулбеллачу оцу ловзаргахъ Зайтан Шихмирзас диннарг кхуо а дийр дара, ца дан йиш а яцара, кхуо цигахъ лар-дийринг шен цхъаннан сий хилла ма ца !а, дерриге а халкъан сий ду, иштачоьхъ ша кхоййна !ен йиш яц цхъаннан а, толахъ тулур, ца толахъ—оцшур, х!умма а дац, коьртаниг далург дар ду, и ю яхъ.

Шихмирзин сурт лъохуш Шамсас дуккха а къахъийгира, пох-чийн маттахъ еша а, иллеш а !амош, дечиг-пондар а эзна, иза лъокхуш, трамвай чоьхъ а т!аьхъа (тишъелла джинсаш а, малхо ягийна коч а юьйхина, трамвайн сонехъ а х!ьна !а х!ара гича, нах цецбуьйлура, цхъаболчара галваьлла ву бохуш, лерга улло п!елг хыйзабора, вуьйш г!аьдоьхуш буьйлура, кхуьнгахъа кортош а туйьсуш, амма кхуо, церан тидам а ца беш, шен пондар лъокхура), т!аккха дуккхаза а цу турпалхочун вастан бустамаш дохуш, уьш ца магош, керла суьрташ дохкуш кехата т!е а, пена т!е а, т!аьхъа аькхе йоьлча, т!екхаьч-кхаьчначу ярташкахъ буьйсанахъ йохуш,

лекхачу лаьмнашкахула волавелла а лелла ца веъча, сихха чекх-даьккхира сурт.

Ткъа кад а бохуш тлейоглчу йоблан сурт дика ца писделча санна хета шена Аьстамара аьлча, Шамсас и иштта дика хила йиш а яцара, элира, хIунда аьлча и Зайтан Шихмирзин сурт кхулуш, ша халкъан оьздангаллин тIера дIакхевдира, ткъа и йол юьллуш, хIокху юкъяраойлера шена уггаре а хазахетарг чу а ялийна (дагадогIий хьуна, хьо кхаа дийнахь мангал хьакха юьрта вахана?—хIетахь дара иза), цуьнга тIера хIуманаш дIа а яхийтина, цуьнан дегIан хIора сиз пена тIе даккха гIерташ ваьллира ша, амма гIуллакх ца хуьлура, цуьнан бахъана оцу йоIа шена тIера ерриге а хIума дIа цаяккхар хийтира шена, цундела, дуьйцура Шамсас, ша цхьана дийнахь чIогIа хьовзийра иза, пагахь ахь и басмин бехчалг дIа ца яккхяхь, дерриге а дуьненчуьрчу искуствона зен хуьлу бохуш, эххар а искусство кIелхьара яккха резахилира иза, тIаккха — хьа-хьа-хьа — ламаройн цIий ца Iийра-кх...

Маьнги тIехь Iуьллучу Аьстамарна ша волчу чуоьхуш «Алу» литцхьаьннакхетараллин декъашхой туосабелира. «хIара гIенах ду со я хьераволуш ву?» — хьаагIатта гIоьртича, ца гIаттавелира, цхьа еза хIума тлейиллича санна, хьаьшна дара дегI, юха тохавелча а, когаш тIе хьаланисвала ницкъ ца кхачча, резинкех йолуш санна сетташ, тIера наьрсах тера буткъа-бежа корта массо а агIор дIасахьийзон юткъа еха ворта йолчо, шен куьзганашна тIехьара кьорза бIаьргаш кхунна тIекъарзийра, гаж а гежаш... Вевзира иза: институтехь жигаралла лакхара хиларца гIараваьлла Макшерип, хIинца мотт оьхура цо. ХIара кхечаьрга хьежа хIоьттира. Царах цхьаь цIарула цIий а велла, куьйгаш лестош велира. Цо хIун дуьйцу? ЦIехьана хаза дуьйладелира аьзнаш — иза стихаш йоьшуш вара:

ЦIен зезаг даьлла гарманан араьхь,
И зезаг ду хьох тера.
Ас дьена и, хьан дахар кхала,
ДIаэца, кхера ма кхера.

«ХIан, дIалаца шайна!» — бохуш санна, охьа а хьина массаьрга а хьожуш чекхвелира стихаш ешнарг. Цхьа а вист ца хуьлура.

— Алал шайна хетарг.

Эххар а цхьаь дIавазелира:

— Рифма а ю, ритмика а ларийна, делахь а цхьа атта язийна ю-кх иза. Ца тоьа-кх кхузахь кIоргалла. А-а, философски чолхалла, ала дашна, — дешнех паргIат котаман бун («Стенна? И хьанна оьшу?») йотта волавелира Iалаш.

— Ахь хIун дей, накьост? И чалхаш суна ма текхаелахь, — поэтана, дукха оьгIазвахарна, тIулган экъа санна, шера хиллачу мера кIелахь даккхий хьаьрса мекхаш девлира.

ХIокхо цец а ваьлла, халла балдаш а хьедеш:

— Хьо мила ву? — элира.

— ГIайракхсолта! Кхин юккье ма кхоссалолахь! — тIечевхира важа.

Юха Iалашна тIе а вирзина, оьгIазе:

— Ахь Iамо ма виса-кх стаг! Ма миска хила а веза-кх иза! Суна дахар Iаьржа а гина, кIайн а гина, сийна а гина, можа а гина, цIен а гина! — бохуш мохь хьийкхира цо.

— Кьоламаш, — элира Iалаша, шен синтем а ца бохош.

— ХIу-ун? — тIе цIийдина морза доьттича санна хьаланккхира важа.

— Кьоламаш ду боху ас хьуна гинарш, дахар а доцуш.

Стихаш ешнарг дукха оьгIазвахарна, кIай а велла, гIаттийн-чохь бага а юьсуш, цхьана юкъяна вагIа висира.

Цуьнан бага юха а болх бан йолаялале аьлла, дехьа маьIлехь, сара кхаьллича санна, гуттар а вогIа а велла Iачу Исканла:

— ХIаа, — элира.

— ХIун хIаа? — цуьнгахьа вирзира ГIайракхсолта.

— ХIаа. Дагна там беш а, шен мукъамца лерг хьостуш а, гарехь бIаьрг хьостуш а ю. Уггаре а тоьлла меттиг: «ЦIен зезаг даьлла гарманан араьхь». Кхузахь гуш ю барта кхоллараллийца йолу зIе.

ГIайракхсолта, цунах ца кхеташ, шен гIаьттина бага ваьшта-яхийта а диделла Iара. Юьстахо Iачу Макшерипа, бIаьрнегIар тухучу юкъяна кехатах дан а дина, «кемалг» хийцира. ГIайракхсолтас дукха тIаьхьа кьевлира шен бага тIе — «кемалг» цуьнан кьамкъарган боданехь кьайлаиккхира.

Шена хилларг а ца хууш, корта дIасахьнийзочу ГIайракхсолтех вела а воьлуш, Макшерипа дуткъачу, мера чухула даьккхинчу озаца элира:

— И цIен зезаг Германан араьхь ца далийтича ца мега ахь? Вайн махкахь а ма ю шортта аренаш. Я ахьа юьйцург ГДР ю?

Цхьана юкъяна чохь мел верг а дIатийра, вахьийча санна.

— Ала дашан... кхузахь... — цхьаь ала гIертара Iалаш, амма билдакхаш етталуш, дешнаш вовшах ца тасалора. — Ала дашан...

— Хьо хIун ала гIерта? Хьан харцифилософин гIурт оьшуш дац хьуна тхо, — иштта аларца Макшерипа шена тIехьа лаьтташ дуккха а (адамахь я йилбазаш?) хилар хаййтира.

— Со-м вац... — Iалаш, хебна, зу а хилла, стоьла кIел вахара.

— Вацахь, Iadle! — Макшерипан корта бахбелла, ши бIаьрг хIоьттинера. — Хьан: «Дахар хIумма а яц» боху харцифилософин алар диделла дац хьуна тхо!

— Ас ца аьлла, ас ца аьлла. Ас мелхо а иштта боху: «Декъала хуьлда дахар! Вайн керла зама дIахIотторхо цкъа а лийр а вац!» — стоьла кIелхьара схьа мохь беттара Iалаша.

И длатийча, ирххийзина хилла мекхаш чунехъа дирзинчу Гай-
ракхсолтас элира:

— Ас юйцург Герман яц, Гарманан аре ю...

Юхъ-дуьхъал а хлоьттина, цхъаьнца, шинца, кхаанца а буй-
тлара ян кийча а, ламчохъ чена, я кломсарш ирххийзинчу нелан
тлетоттавелча бляьриеглар ца тоххал майра а волу Гайракхсолта
а озавалийн-кх Макшерипан хабаро, къа ду-кх цуьнан, — ойла
хилира Аьстамаран, амма хлара вистхила ца кхуьуьйтуш, Макше-
рипа шениг дуьйцура:

— Гарман бохург шун ламаройн маттахъ, аьлча а диалектехъ
Германи бохург ду. Хлеттахъ, тлом болчу хенахъ а, пемцоша десант-
никаш...

— Дац! И хлун ю ахъ юйцург?! — цлехъана мохъ хьаькхира
ши сахът хьалха охъа ма хаъара, дерл ца саттош, воглавелла лачу
Исраила. — Хьо хлун йийца глерта? Ас тлом бийр бу хьуна!

Цкъа шен оьглазе ангалин бляьргаш Исраилна тле а доьглна,
делахъ а вукхуьнан хьажарехъ кхераман лаяциг а ца гина, мал а
велла, резинкин ворта сеттон велира Макшерип.

— Гарманан аре — иза фольклорера кхетам бу. Кlorge ду цуь-
нан маъна...

— Дика ду. Дика ду. Кхета со... — Макшерипан кьежна бат
лергел а тлехъяьлла, тлехъа туьтана тлехъ вовшахкхетташ йоллура.

— Шу кхераме нах ду, — макхьеллачу Гайракхсолтин юхъа
тлера мекхаш тлапъаьлла дайнера. — Со-м аша суо телевизор чохъ
стихаш еша вуьгур ву аьлла веанера. Иза аьттехъа а ца хилла. Аса
ког боккхур бац шуна кхин кхуза. Юха а суо цлера вакхийта...

Стихотворени этла а йина, лаьтта охъа а кхоьссина, аратаьлира
Гайракхсолта, чохъ тесначу палса тлехъ лам чуьра охъабеьначу
хаттан лараш а юьтуш. Коридора чохъ, члогла йовхарша а хьовзий-
на, сацавелира иза, дуккха а веттавелча Макшерипан «кемалг»
хъала а леттийна, парглат а ваьлла, махал хьалха а вуьйлуш, лаьм-
нашкахъа длатаьлира.

Ехха тийналла хлоьттира, и мел лаьтта дара Макшерипан
юхъа тлехъ къажар а, тлаккха, цхъаннан таьйна-парглат леначу
аьзнаша чохъ юза йолийча, хуьл-хуьлуш, хье юккхехъ буй санна
боккха шад а хилла, сецира иза.

Цхъаь шен произведени йоьшуш вара. Иза ган чухула дласа-
хъажа глертарх гуллакх ца хилира Аьстамаран: бляьриегларш
хъала ца аьаделира — оцо юха а ойлайтира: хлара боккьал до-
цуш, гленах ду техъа, я кхуьнан садукъаме хиларе хъаьжча, шай-
тланийн болх хила а тарло.

Ткъа аьзнаша дуьйцура дуьхъара беран дуьне довзарх, и цу-
нах цецдийларх, тлаккха безамо воккхавеш леларх, бляьстенап
юххъехъ ламанан басахъ луьллу жима юрт туьначу дахкаро хуьл-
ярх, юха делкъал тлаьхъе яьлча, дохк-марха дла а яхана, кьегина
малх гучубалар, и дерриге а шен ойланехъ дехаш лелачу стагахъ

(цул а сов цунна дагахъ ду: глалин тийначу, йогуш цхъа панар ца-
хиларна, лаяьржачу урамехула схъавоглуш шен сахъовзар а, иштта
хуьлу хир ду-кх каш чохъ аьлла, ойла а кхоллалуш, тлаккха генна-
ра схъа машенан серло кхетча, мелла а парглато хааялар а, жим-
чохъ лаьтто берзана когаш а багош, де дохделча, ведда хуьнха а
вахана, цхъана уьшала йисттехъ баьллачу южа тле а ваьлла, цлен-
муьста лежаш лаар а, цу юккхехула кхоьлина стигала а, сквер а,
глантахъ хьйна ла кьона зудий, стаг а...).

Эххар а дласевцира дешнаш, массо, ца кхеташ, вовшашка хьоь-
жура, цхъа сонехъ лачу жимчу зудчун (Аьстамарна евзира иза: до-
занал арахъара литература хьоьху Резеда — и муха кхачна кху
чу?) бляьргаш дара хазахетарх кьегина.

— Сюжет а яц, я фабула а, юкъа-кара исбаьхъа-м ю, дог хьо-
стуш ду цхъадолу суьрташ, — элира Исранла цхъа хан яьлча.

— Сан лалашо ма яцара билггала болу цхъа хилам бийцар. Сте-
ган дог-ойла гайтар яра иза. Ткъа стеган ойланаш еккъа цхъана
хлуманаш лоций ца хуьлу, уьш масех тлерланехъ хуьлу, хьалхара
тлерла шолгачух изло, шолгланг — кхоалгачух, и. дl. кх. а.

— Авангардизм! Реализмана хьанал цависар, — кхиэл кхай-
кхош санна, члоггla элира лалаша, муха хета хьуна аьлла, хьастаме
Макшерипе а хьоьжуш. Вукхуьнан юхъ-м ойлане-оьглазе яра, де-
лахъ а балдаш кхачалуччохъ глийлла, халла хаалуш велакъажаран
цле летира, юха сикха дла а йовш. Хинца хьуна реза вуша, делахъ
а хьалха ахъ аьлларг дицделла лаш а вац, бохург дара иза, цунде-
ла дуккха а — велла длаваллалц—къахьега дезар ду кхоччуш иза
дицдайт, тлаккха геч а дайта. Лалаш оцул дегайовхо шена
йитарх а воккхавеш, самукъадаьлла, захало хьахнийна, йолстаг сан-
на, лаьтта бляьра воглавелира.

Макшерипа хечин киснара хъалаьккхинчу цхъана жимачу
книжки тлера дийшира:

— «Авангардизм — буржуазни искусствон цхъа тача». Кхеташ
ду делахъ-м!

Книжка ша хиллачу дла а йиллина, цхъа можа мужалт йолчу
тептар тлехъ ирх-пурх йозанаш дан велира иза, кехата тле хьоькху-
чу кьоламан татанаш бен хезаш хлума доцуш хлоьттинчу тийнал-
лехъ.

— Аш хлун дуьйцу? Цо дешначу дийцаран мукъам ца хезира
шуна, тайп-тайпана басарш, синхаамаш, аьзнаш, цуьнца цхъаьна и
дерриге а шен цхъана гура далаш — авторан маъйна. Иза дика
дийцар ду. Авторна шена а ца хаьа и хлун ю. Иштта, тайп-тайпана
ойланаш кегош, кхуллучу йозанаш хотла «Синкхетаман йовраш»
олу. И стиль хлара блешо долалучу муьрехъ дуьхъара юкъаьк-
кхина цхъана ирландхочо... — шовкъе яханчу Резедан юхъ а, лаг
а цийиделлера. Чохъберш цо дуьйцучух шаьш ца кхетахъ а, реза
бара, амма катохьнна йозанаш дечу Макшерипана хлумма а ца
хьаьхалора лерах. Тлаккха массерап а дегнашка шийла кхаь кхе-

чира: дийцар дешначун цѣ гуттаренна а дѣязѣйна м о ж а ч у
тептар тѣе...

Цѣхъана суьрташ а, аьзнаш а кѣур хилла дѣадаѣча, маьнги
тѣхъ ѣуьллу Абстамар агѣор верза гѣоьртира, амма мел веттава-
ларх и ца далуш, ша ма-хиллара аркъал Гилла висира — дошан
ѣозалла хѣинца а тѣхъ яра. Юха а дѣадоладелира бѣарлагѣийн да-
хар.

Хъостам санна вогавелла, ирахъ лаьттаху Исраилан сибат
къаьстира кхунна, тѣаьхъо хаза доладелира цуьнан аз а.

— Байташ язъяр тѣхъ дукха къа а ца хъоьгу ас — меттан Гил-
манехъ бу сан лехамаш. Хѣаа. Сан талламаша (эццяхъ къажа а
къежна лачу Макшерипа: «Хъан талламаша!» — элира) гойту шир-
чу цивилизацин пачхъалкхашкахъ, масала, Урартухъ, дийцина мет-
танаш вайнехачуьнца догуш хилар. Масала — «Менуас але».
«Менуас аьлла» бохург ду иза. («Боккъал а, и ду и! Хъо Гала-
мат!» — юкъаххоссавелира юха а Макшерип). Менуа стеган цѣ ю,
дийриг — Гилманехъ цунах «эргативни» олу — дожарехъ лаьтташ.
Ткъа и дожар вайнехан маттахъ бен карош дац.

— Шен къам кхечарехъ сьхакъестор! — мохъ белира Макшерипе.

— Со-м вац къаьмнаш къестош. Уьш иштта а ду-кх къесташ,
шайн меттанашца, духарца, психологица.

— Доцург ду моттийта гѣртар. Вайнехан ѣоза а ца хилла, я
морт а, революци хиллалц!

— Морт гуттар а хилла. Ёозанах дерг а къасто дезаш ду.

— Иза цамгар ю, — гигантомани!

— Хъо дѣасоцур ву я вац?! — Исраила ластийна, варзап сан-
на, буй балийтира Макшерипан коьртах.

Иза цкъа варзап бухахъ чѣап а велла, юха ша ма-хиллара хъа-
ланисвелира.

— Хъо хѣун ю ян а! — варзап хаддаза етталора Макшерипан
коьртах, амма иза я каглуш а, я чѣаглуш а бацара.

— Хъо мичара ваьлла?! Хъо адам ду я ѣилбаз?! — мохъ хъоь-
кхура Исраила бетакъ чопаш а ѣйна.

— Хъаѣйна эрна ницкъ ма бе, ахъ коьртахъ лом тохахъ а, цѣий-
дина хи доттахъ а, я цѣрга кхоссахъ а суна хила хѣума дац хъуна.
Сан да ван а вац, нана химзавод ю. — Чохъ берш Гадийнчохъ а буь-
туш, пха санна вула а велла, хѣаваъ чуданийта диллинчу коран
жимчу бѣаьргехула аратилира Макшерип.

Цуьнца цъаьна чохъ лаьтта хораме ѣозалла дѣаѣолуш санна
а хетта, меттахъаѣра Абстамар, бѣаьргаш сьхадиллира, самаве-
лира. Тѣаккха хъала а гѣаьттина ахбоданечу сени чу а ваьлла, туьй-
дина мачашца татанаш а деш, юьхъ-куьг дуьлчу а вахана, хи охъа
а хецна, шен корта цунна кѣел лецира цо, тѣаккха сѣх-сѣха къур-
даш а деш ѣйира хъогаалла а. Вуха чу веана, маьнги ѣнсте а хѣьна,
тайп-тайпана серлонаш гучу ара хъежа хѣоьттира иза, тѣаккха
коьрта кѣел гѣайба а лоцуш дѣатевжича, я кхоччуш наб кхетта а.

я кхоччуш самаваьлла а воцчу хъолехъ нисвелира хѣинца шозла-
гѣа. Юха а бѣаргѣалаша хъалаюьзира чохъ.

Уггар хъалха цунна гинарг бух жимо а, ѣнстош шуьйра дѣаса-
ѣьржина а ѣолуш ѣоьза тас дара, тѣаккха — иштта кхин цъаъ а.
Эххар а царакъ институтан белхахочун Викентий Бекназарович Кур-
банови — билгал цо бийриг хѣун болх бу хууш стаг а вацара — ши
лерг хилира. Цара сьхалоцура институтан мел генарчу меттехъ ша-
баршца аьлла дош а. Цъаьболчара-м стага ен ойланаш а хазѣйта
ѣиш ю бохура Викентийн. Цундела иза гучуваьлла аьлла ма хезза,
берриш а — бохамо дуьне Гарждинарг а, хъерана да Г хиларна ѣнъ-
начо цатам бинарг а тѣаьхъа — сирла, хиндолчух тешарца опти-
м и с т и ч е с к и ойланаш ян буьйталора, ткъа цабевлла цунна
уллохула тѣхьовла дезча, дѣаса а техкаш ѣиш локхура:

Уггаре тхан диканиг,
Бекназарович!
Уггаре тхан хазаниг,
Бекназарович!
Тхо куьг лаьнца ахъ дуьгуш ду,
Бекназарович!
Цу сирлачу вайн кханене,
Бекназарович-

Оцу эшаро хъостий, Викентийн лергийн ѣоьза тесаш, тѣе малх
кхетча санна, лепа дуьйталора.

Юьстахо-о лаьттаху наха дуьйцура: Курбанови лергашна ца
деза аз далийтинарг, хин кѣуркѣаманехъ хъийзайо дечиг санна,
хъовзавой, хѣун ю цахуург ѣой, гуттаренна а синтем а, наб а ѣойнѣ,
экзаменахъ ахча эца ца ваьхъаш, деккъа цъаьна алапн тѣхъ ваха
дезаш хуьлу, цундела шайн хирг де, иза резаван.

Мога бинна, Викентийн сийнна ѣиш а локкхуш сьхабогѣучу на-
хана юккъехъ Макшерип хаавелча, юха хъалхалера и садукъден
ѣозалла шена тѣеюжуш санна хетаделира Абстамарна, самавала
лѣира, амма гѣуллакх ца хилира.

Макшерип, вукхара санна ѣиш а ца локхуш, шабарш дан вола-
велира, ткъа Викентийн шина лерго, цуьнан массо а дош а, садалар
а сьхалаца хиллачу лаамо доккха хилийтирна, ерриге а чохъ дѣале-
цира. Церан ѣозалла ца лалуш, бѣаьргаш чу цѣий хѣоьттинера Ви-
кентийна, амма, Макшерипа дуьйцучух там хилла, и хало а атта
ловра цо.

Шегахъа корта а туьйсусуш, Макшерип шабарш дан ма волавел-
ла. хѣира Абстамарна «Алу» литцъаьнакхетаралла Викентийн лер-
гийн кѣоргенехъ гучу харцонан уьшалахъ къаѣйлаьллийла, тѣаккха
цунна Шамсас сел хала диллина халкъан иллин чулацам буьйцу
сурт сийна цѣе яьлла догуш гира, берриге а пен а багабеш, цунах
там хилла, буса цингийн санна, бѣаьргаш а къегаш лаьттара Биъ-
саберг а, Викентий Бекназарович а, Макшерип а, Жанетта Ба-

тырсултановна а, Евгений Ахмархаджиевич а, иштта дла кхиболу официални нах а.

— И стенна дагадо аш?! — мохъ хъаькхира Аьстамара, дласато-хавелла ша набарх сецавен зенаш а хедош.

Самаваьлчалул тлаьхъа а, дладаза юкъярабойлин сени чу хый-зара оцу маьхарх тлаьхъадисина аз. Стогар хъала а тоьхна, суьрте хъаьжира иза: боккъял а дага-м ца даьгна теша — дагаза дара. Тлаккха стогар дла а байина, набаран тар ца тасийта глерташ, маьнгн йисте а хиьна лаш, сахът гергга хан а яьлла, дуьххьартера сатасаран билгалонаш корах чу къедча, ма дика ду-кх буййсана цхъа чаккхе йолуш — ойла хилира цуьнан.

Цунна лиира оцу яьржачу серлонах терра, цхъа сирла-клайн коч тлеюха, амма яцара, я цкъа а хила а ца хиллера, жима волуш а клайчунна метта сираниг я сирла-сийнаниг нислора. Цкъа а хила ца йовгIна теша, кхечарах ийна а боцуш, беккъя цхъа клайн бос болу коч? Масийттаза эца араваьлча, повкъахъ кхин дан дезаш хIума гучу а долиг, юкъахвусу.

Клайниг стенна юьйцу, тлераниг хийца цена цхъа а коч а ца карийра Аьстамарна, шипанера чу хъаьжча. Цундела: «Цкъа клайн коч тлеюхаза, йоврийн тийжарх лабаза. Со дларIур ву бляьстенца, Кху ладамах къаьстина», — боху байташка дирзина дешнаш а доьшуш, юьхъ-куьг дуьлчу а вахана, шен таьIна-цIечу кучан кач битта хIовттира иза.

Коч тIе а юьйхина, чойнан неI дла а къевлина, ламеш тIехула чуволавелча, дагадаера цунна, юьхъ-куьг дуьлчохъ, яьккхинчу юкъяна хIокху тлаьххьарчу деношкахъ сина язъелла ойла шена йицъелла хилар, оцу йоцачу хенахъ садаIа кхиьна кхуьнан кхетам серлабаьллера; дегI а дайделча санна хеташ воьссира иза лаха.

Юкъярабойлера ара а иккхина, лаца тлаьхъадевлла жIаьлеш долуш санна, веддачуьра ца соцуш, хIинца а гIовгIано дузазчу десачу урамашка нисвелча: «Дукха йоккха а ца хилла хIара гIала, хъалха иштта хеттхъ а, гIаш лелачунна а йоккха ца хилла», — шабарш дира цо. Тлаккха шена ца евза меттигаш а лохуш лела велира, сингаттамо гIелвалар а диндина, амма дукха хан ялале, гIалин тийналла дIаюьйлаеллачу трамвайша а, автобусаша а, нагахъ дуьхъал кхетачу гIашлочо а йохийча, ойла хъаьвзира: юха а буййса тIекхаччалц лан еза-кх хIара гIовгIа, тлаккха буййса а, цхъа сатосу хан ю-кх синтеме — цхъа-ши сахът, тлаккха дерриге а дазIо.

Догучу дийно кхоьллина хьогалла яйа гIерташ, сатассалц буййсана тIуналла муьйлуш Ийна гIалин цхъана жимчу майданара кегий дитташ, коьллаш, незагаш малхо серладоху хан гIанта а хиьна, дуьхъалара зорбанан кноск, дуьххьара гуш йолуш санна, леррина тергал а еш тIенийцира цо. Ткъа малх дикка лакхабаьлла-чул тлаьхъа, цу кноска чу хIинца кхиьна воьгIучу жимчу стеган санна мекхаш долу йоккха стаг болх бан йолаелча, масех газет

эцна, уьш а доьшуш, юха а оцу гIантахъ Ийра, уллохула тIехйолу цхъа йоI ела а къежна, шега хъаьжжали.

Меллаша ког а боккхуш, шех дерриге а дуьнено тамаша стенна ца бо бохуш, дIаюьдучу цунна тIаьхъахIовттира Аьстамар, гIантахъ Iохкучохъ шен газеташ а дитина.

Иза яр-кха хIинца кхунна ца тоьа синйовхо яла, массо а сингаттам а, бала а бицбан ницкъ болуш, дерриге дуьне ша а хетийтина, цхъанхъа хъуьна йистехъ, уллохъ шовда а долчохъ, ханнийн цIа чохъ, кхуьнан «когийн бен тата доцуш, стоьмийн бешахъ зезаг ловзош Iен» резахилча бакъахъ ерг.

Нагахъ юха а хьожуш йовду йоI, «Столичный» туькана чу хъаьвзира. Цу чохъ, хъалхе доллушехъ, дикка адамаш гулделлера — дукха хъолахъ, шайн хIусам йоцуш, Iуьйранна хIума кхаллар кху чохъ кофе маларца дIадерзош берш а, цхъанхъа карзахе буййса текхна дистина, Iаржелла бляьргийн гонаш долу зудабераш а, кегий нах а...

РогIехъ лавьташ яра йоI. Цо кофе а луо ма элли, кхин цхъа кофе а аьлла, цунна а, шена а хъалхара ахча дла а делла, тлаккха цуьнца къамелаш дан ойланца дIахIовттинчу Аьстамарна, рагI тIекхача ши-кхо стаг висинчу хенахъ, дагатесира шен дерриге а ахча селхана Иманна зезагаш оьцуш а, тлаьхъа сагIадохучунна луш а дIадаьлла хилар. Хьо юьхъIаьржо!

Катоьхна цу чуьра ара а ваьлла, почтамте Iалашо лавьца воьдуш, спортан костюмехъ, дайчу вадарехъ хъаьдда воьгу Евгений Ахмархаджиевич дуьхъал кхетча, цунна хири иза хIора Iуьйранна уьдуш, гай тIера мохъ лахъян гIерташ ву бохуш наха дуьйцург бакъ дуйла.

Боккъял чIогIа Олимпиадин лакхенашка кхаьчна, гIараш детташ, хьераьлла стадион а йолуш, трибунаш хъалхахула го боккхучу вадархочух тарвелла воьгу иза, шена улло ма-нисвелли, Аьстамар: «Евгений Ахмархаджиевич!» — аьлла кхайкхира. Цкъа кхуьнга схъа а хъаьжна, тлаккха бляьрго а ца лоцучу сихаллица дIахъаьдда иза, тIекIелдинчу цIеношна гонаш туьйсущ, ченнийн кIур а эькхийтина хъаьвзира.

Цхъана боккхачу ницкъо биргIн чуьра аракхоеьссича санна, цунна тлаьхъа воьду Аьстамар лекхачу цийнах батт тохаза висира, хъалхавоьду Евгений Ахмархаджиевич пен тIехула, кхин болар лагI ца деш, нийсса ирх а вахана; тхов тIе хъалаваьлча а, кхин вуха ца хьожуш, Iадинччохъ хIара а вуьтуш дехъахула чу а воьсси-на, гIалин йистехъа таьIира иза, Кьилбаседера Шан хIорд Iалашо а лавьца.

Иштта тлаьхъаидарх гIуллакх хир дац — ойла а йина, цуьнан квартира йолчу цийна хъалха а сечна, почтан яьшканашна юккъехъ дла а лечкъина, Аьстамар лаш, дукха хан ялале, неце дIаса а хьожуш, гIовгIа ца хилийт, ког охъа а ца буьллуш, хIаваэхъ са-цош, лавьтта тIехула айавелла воьгу Евгений Ахмархаджиевич, не-

Іарх чу а иккхина, пхоялгачу тіеглане вала, ламеш тіехула хьа-
лахьаьдира. Цунна тіаьхьа вьоду Аьстамар, хіетта охьайовьссина
лифт а хаелла, цу чу а хіьна, хьалахецавелира, иза кхин а чехка
ца яхарна оьглаз а оьхуш.

Діакхьачча, Евгений Ахмархаджиевич шен неІ сьхайовьллуш
воллур. И елгалушшехь, цуьнан пхьарса кІелдіахула чохьа а
ваьлла, цхьана сонехь дІатебира Аьстамар. Важа, букь хьалха дегІ
чохьа а даьккхина, массех догла а, зайл а, чІуг а тосуш, неІ дІа
а чІаьгІна, вухавирзича, хІара а гина, кхуьнга хьобжжучохь біаьр-
гаш шор а делла, корта пенах а кхеташ ша волччохь охьавахара.
Канаш чохь кхуо деана хи а тоьхна, меттавеача:

— Ца вели-кх хьо суна тіаьхьара, — эліра цо, валарчу вирзи-
на тіаьхьара весет деш санна, гІийла.

— Вер ву, ахь хьуо сох хІунда уьду дийцахь-м. ХІиньцалц-м
сан верас хилла ма хьийзира хьо?

— И сан дийца бакьо яц.

— Муха яц? Советски гражданийн массо а тайпа бакьонаш ю.
Конституци ца ешна ахь?

— Тсс... И Іедална дубьхал хабарш а ца дуййцуш, аравалахьа
кху чурьа, — гора вуьйжира Евгений Ахмархаджиевич.

— Вер вац, ахь хилларг сьхадийцалц.

Евгений Ахмархаджиевич вехха Іийра корта а оллийна, тіак-
кха, гІийлла кхуьнга хьала а хьаьжна, суждане вахара, амма цул
тіаьхьа а шен дехар кхуо ца лойла хіьча, оьглазвахана, вега а
веш, мохь хьекха велира:

— Хьан хІун бакьо ю, са а тасале, нехан хІусаме чулелха? Со-
ветски махкахь цхьаннан а бакьо яц кхечуьнан доьзална юкьа
гІерта. ХІораннан а хІусам законо Іалашьеш ю! Декьала хуьлда
Советски законаш!

— Ура! Евгений Ахмархаджиевич! Вухаверза! Хьо вайн инсти-
тутан актовн зала чохь кьамел деш а вац. Хьо хьайн чохь ву. ДІа-
сахьажал хьо: хІара ванна ю, дубьхьал чувалча — хьан кабинет,
чохь библіотека а йолуш, уллохь охьабуйшийла, хІара хІуманаш
хьалаукхург, хьан пижама а ю, хьан зудчун — пошмакхаш а...

Оьглазалла дІа а яьлла, корта а оллийна, Іийра Евгений Ах-
мархаджиевич цхьанаэшшарехь екачу радиос, цкьа хьалха йобзан
маІанаш а лекхна, юха хІайтгьаьлгачу озаца: «Слушайте пио-
нерскую зорьку!» аллалц, тіаккха кхуьнга: «Схьавола», — аьлла,
куьг а ластийна, меллаша ванни йолчу чувелира. Кхуо ша боххург
дича, радио кхин а чІогІа а яьккхина, чІинт* сьха а хьовзийна, хи
а охьахийцира цо.

— Ахь ца вуьту-кх, хІара ца дийчича. Со тешаш ма вац хІокху
пенейх — лергаш долуш ду, цундела ерриге а дегайовхо хІокху
радион, хин гІовгІанца ю, делахь а хІипца керла аппараташ кхобл-
лина боху, ца оьшург дІа а доккхуш, хьан аз цІенна сьхэхозуьйтуш,
механа еза-м ю боху... Дан хІума дац-кха, хьо ца Іий-кха...

* Крап (похч)

Халла хезара Аьстамарна хІусамдас ден шабарш.

— Соьга стенна хьобжу хьо? Хьан хІун ду соьга ала? Сан цІе
Евгений яц боху ахь? Яц. Суна сан дас тиллипа цІе Эуалби-Хьаьжа
ю. Хилча хІун ду? Сох Жеия хилла-кх—Евгений. Суна-м шен Ідри-
сов боху фамили Иванов аьлла хийцинарш а хаьа. Керлачу зама-
не хьаьжжина хила еза цІераш, цундела... Бакьду, и цІе хийцинчу
кІираниа чохь хІора буса, хаддаза — кхетий хьо, хаддаза! — гІе-
нах ги суна и сайн да боху пекьар, дачний, Іаьржа хІорддий, зачет
хІоттийчахьана хІуьу а дан а кийча болу жерой хІун ю а ца хууш
лаьттах вахана пекьар — ха-ха. Товш-м дац-кхи иштта вел-
лачух, кьаьсттина шен дех лаьцна дуййцуш — ас иза леррина хьу-
на дуййцуш ду, суо веллачул тіаьхьа долчу дахарх ца тешийла
діахоуьйтуш. ХІун хаьа ахьа цхьанхьа мотт тухий а. Э-э, хІинца-м
хьаха ца тешара со цхьаннах а. Цкьа цхьана хенахь, хІара квар-
тира сьхьаэцале, со гІалин йистехь цхьана цІа чохь Іаш ду иза —
хІинца-м цхьанна а гур а вац ас гІуммагІа хьахь а, ца хьахь а,
тіе оьшуш а яц, хи уллохь ду — ткьа хІетахь, хьаштагІа уьйтІахь
а йолуш, иза яхьа дезара, цунах суна Жанетта Батырсултановнас
арз эднинера, со ширчу боданерчу Іадатийн йийсарехь ву аьлла.

ХІун дийр ду — хьалха ваьлларг тоьлла ма вай — цІанвала
дийзир-кха (вайна юккьехь аьлча — бехвала): хІетахь дуййна кхин
хи ца хьош, тіема кІел газет а дуллий вьодура со, и бахьанехь хар-
цахьа даІ а даьлла, охьа а ца хаалуш, лийлира. Оцу заманчохь
хьакхарчийлелор интернациональни гІуллакх ду а, Іалхан-Юьрта-
ра цхьа хьенех хьакхарчийн доттагІа а, вайн заманан турпалхо ю
аьлла статья эйзира, тіаккха иза депутат а хаьржира, цуьнций,
пана-хьакхийций даьккхина сурт Битьсаболчунна гун долчу охьа а
диллира. Эрпа ца дайра ас хьегна кьа: сан морально-политически
юьхьенбат кьаьстина даллалц сьха ца луш, сацийна лаьтта хІара
квартира а сьхьаеліра.

ХІа-а, сайн да а вицвелла, цхьана кьаххаш юккьехула чу ма
ваха со, урх хьаелла вир санна. ХІаь, хІетахь гІенах ги-кх суна
иза, хьан бакьо яц боху ша тиллина цІе хийца, хьо шен ма ву, шен
сих, цІийх сьхьаваьлла. Ас боху: со хьан а вац, я суо сайн а вац —
Іедалан ву, вайшинна карахь хІумма а доцийла вайшинна хаа а
ханийтира, ткье днъ сахьт далале, даьххи санна, вагонаш тіе а бет-
таш, цІенкьахь даьккхинчу Іуьргахула цІано яр а долуш, цІер-
пошт сацийча, аьчанг некьа юххехула моглара боьрша а, стен а,
эхьбехк ца лоьруш, охьа а хуьйшуш, белларш, діабохка ца кхиар-
на, лайла а Іуьттущ, чохь лечийн, бехкачу зудрийн, доьлхучу бер-
рийн гІовгІанаш цхьаьна а уьйш, вайн эвла йистехь, гаьмнаш, бе-
лаш, говрийн ленаш деш пхьалгІа хиллачу Зайпуллин йол Нурби-
ка, шен эхь-бехках ца юхуш, ахарг а иккхина яла а леш, — хІе-
тахь ялх шо бен ца хиллехь а, суна дерриге а дага ма догІу — вай
Малбалехьа дигчахьана хаа дезара хьуна хьайн долахь я латта
а, я шовда а, я хІаваь а, я хІумма а доцийла. Хьачул хьалха со,

хьоме дада, ректоран, парткоман, профкоман, ДОСААФ-н, ОСВОД-н, военкоматан, кхин вала да воцуш висахь комсомолан комитетан я сайн зудчун Нуржанан а ву — длаевлира уьш, хьуна мел халахетахь а, патриархально-тайпанийн хенаш. Цундела, сан ву ма баха, Ахмархъажа. Хьан вац — юкъяраллин ву, цундела, юкъяраллина там берг деш, ас сайн цле хуьйцу: со — Евгений ву. Юха сайн ден цле а хийца дага ма деа суна. Цу буса соьгахь хюьттинарг-м доккха хлума дара: суна цкба а гина а воцу, наьрт санна ондачу деглехь, ирххийзина мекхаш а, гюда юккбе йихкина глалакх санна шаьлта а йолуш цхба кьолах ву-кх гленан кхоьлах суна дуьхьал туьйсун: «Ас дуьйр ду хьо, зуд, ахь сан клентан цле хийцахь, хюкху шаьлтанца», — бохуш. Хьацаран клур хуьлий, сама а эхкхий, жимма волалой а лелий, деглаца лаьлна сов тлуналла дла а йоккхий, биргла бага а юллий, лаббалц хи а молий, длавуьжу со, дукха хан ялале садаккха а ца вуьтуш, шайтланаша хьовзаво — хьан массо а садолу меттиг длаюкью ма боху цара, цхба мералуьрг йоцург, иза цхбаь бен шайтланан шеч а яц боху, цундела садукъдина стаг вен ца луш дувсу — мистика! Мистика елахь а, ца хюьттира со сайн ден цле хийца, цундела виса хьуна со проректор а ца хлуттуш, цле аьлча а, цуьнан ах бахьанехь; А х ь м а р аьлла лен мегаш а ца хилла, х ь а ь ж а тле ца тоьхча, Макка а вахана, хьаьжа хиллехь-м цхба хлума а дара — Макка мича вьоду хлара, оцу йинчу йинчу хьера чу а хийна, муст а велла, клар-кларе ла а доьглуш, лари чохь ахьар а нисдеш, болана лучу хьаьжкхлех наьгла а хуьлуш, миска дийннехь ваьхна. И ца хилча, кхин бахьана-м дацара, со проректор ца хлоттон, ша ас пхи шо хьалха виц а велла, цхьамма «де дика дойла» аьлча, «далла везийла» алар дацахь, я оцу жлаьлин ахча совдаьлла хила а тарло.

Кхин хлун ду хьан соьга ала? Хьо кхин сайна тлаьхьа ца лелийта, ас хьуна хуург а, цахуург а дуьйцур ду-кх хьуна. Со похчийн мотт хьоьхуш воллушехь, сан берашна похчех дист хила а ца хаьа бох ахь?

Ца хийча хлун ду? Хлумма а. Бакъдерг дезахь, длаалаца — кхуз-ткьагладу шерийн юьххьехь, тхан берашна ненан мотт ма хьехийта бохуш, кехаташ яздайтничех цхбаь со вара хьуна. Оцу хенахь экзамен яла массарел а тлаьхьа чуьсначу цхьана безамечу студентке иза хаза хилар длаханити ас, зезагаш даха лаламе еьчаьхана (яьлла цхьа йовха бляьсте а ма яра, тлулг а меттах боккхур болуш), йилма ламо глерташ, кьахьега а ца оьшу олуш. И дерриге а хезаш, лерган тас негара тле а диллина лаьтташ Викентий Бекназарович ма хилла — иштта Биьсаболчунна каравахара. Цул тлаьхьа цунна луург цадарх дала ларвойла!

Суна ца лаьа сайн бераша, Киргизехь ас санна, бежана дийча жлаьлина кхоьссинарг ийзайойла, я хьуна тиллина цле тиллийта а, суна уьш дуьзна, тле дика хлума юьйхина а, самукъане а — хинца санна хила лаьа. Суна, пахана санна (хьан юьртара бежанашна

тлаьхьабевлла леларш ца буьйцу — вуьйш, дуьне дуурш), лаьржа юв а талонашка ца хьоьжуш налха а, босболу копаста а, шлен члара а, шлена моз а, хаза мехкарий а, леррина йолу больница а — эшахь, вуьшта-м дала тле ма донйтуьйла цига вахар, — шарахь цхьа бутт хлорда йинстехь баккхар а, кумыс а, муьста шура тохаза тлуо а, Германера мебель а, хрусталь а, Цейлонан чай а, Японин стерео-видео а, дикка дабагла дина кетар а, деши а, машен а, жовхларш а, бассейн а, сауна а йолуш дача а, Бразилера кофе а, Пакистанан кучамаш а, «Адидас» шарбал а, «Саламандра» мачаш а, Майкл Джексонан эшарш а, БВЛ а...

Шовкье ваханчу Евгений Ахмархаджневича кхин дуккха а дагардира шен хьашташ, хлора керлачу дааран цле мел йоккху бетах мотт а хьоьхуш, ткба вуьшта тлеюху я чохь оьшу хлума хьахнийча, бляьргаш а кьегаш, тлуьска, светофоран бляьрг санна, цлий а луш. Кхин и чекхвериг а ца хилла, чуьра аравала тохавелира Аьстамар, амма вукхо тлехкетта сацийра.

— Собар, собар. Ас хьоьга ма-хюьтту, вуй со и дерриг долчарел оьшуш? Вацахь, сан а хила еза-кх, церан ерг. Ткба хьуна хьехар: юьрта дларлуо, хьоу ву-вац а ца хоуйтуш, дикка болх а беш, кесткеста интернациональни теминна статья-хлума а язъеш лен, шайн районан хьаькам йолчу Матильда Матаевнина тан а хьажа, жимма ахь спортсца гергарло а леладахь, дикка хлума а яахь, духар а эцахь, цо мах хадон тарло хьан — кегий нах дукха безаш ю, кьаьсттина кхоллараллица зле ерш, вайн филармонин пондарчин Бахьмадан кхоллам хьуна бевзаш ма хир бу; мохь туххуш Чилера Пиночет а, туьканахь итт кепек совъяьккхина йохкархо а, ширделла ладаташ а емалдеш кьамелаш а де хлора колхозхойн гуламехь... Хаьа, хаьа, ца дийчица а: ахь дина хлумма а дац, хьо Хьаькимо бохург а вац, и хила хьан глудлакх а дац, я лийча а хила хьан де а дац, хьо хинца а хих волуш виран цлога а лацаза цхьа бер ду, дерриге Биьсаболчун лекцехь: «Со реза вац, сан генара дай-м ца хилла динозавраш, уьш адамаш хилла», — алар ду (ткба ала дезара: тхо реза ду, клоргера ду хьан кьамел), хлетахь цо хьо шен Т е л е с к о п е тидаме эцийтинера, ткба цунна буха нисвелларг—у-у, ма дийцалахь! — декъаза ву. Хьо институтан цларах аспирантуре вахийта глерташ стаг а вацара, лакхарчу Хьаькимна идеологически болх буьйцучу гуламехь, «делахь а вайн юкъяраллехь хинца а нисло цхьацадолу адамаш, вайн некъаца ца йоглу ойланаш еш»... ма элли, дало масал дезара, ткба хьо а, шун «Алу» цхьаьнакхетаралла а оцу глудлакхана дика доглуш дара. Биьсаболчун массо а гюьнча а, цунна карабахнарш а, со а цхьаьна (сайна ца луьшушехь — честное пионерское!) шух и масал дан арабевллера. Дагадоглий хьуна цкба вайша Ленинан хлолламна юххехула тлех а ваьлла, длавовдуш Ермоловн бюстана улло кхаьчча, айхьа: «Хлара стена латтаво кхузахь?» — аьлла? Иза оцу минотехь Викентий Бекназарович Курбанови лергийн тесаша дладецна хьуна.

Цул тлаьхьа со: «Буря бы грянула что ли», — аьлла, хьан бляра хьаьжча, ахьа «Чаша с краями полна» аьлтехьара, хьан гьуллакхаш кхин а вуон хир дара. Хьайн диканна, иза ахь ца элира, бакъду, «Жима латта» исбаьхьаллин аглор ледаро ю аьлла кьаднира ахь — иза а дйалецира лергийн тесаша. Ткьа ала дезара: дуьне доладелчхьана кхоьллинчу произведенел уггаре а тоьлтарг, дйало цунна уггаре а деза совглат! Ахь и аьлча а, ца аьлча а хийцадала-м хьумма а дацара — совглат-м цунна иштта а делира, хьобга а ца хьоттуш.

Тобий хьуна? Кхин суна тлаьхьа ма вадалахь. А-а, сан «Айдаран хьаьркаш» боху докторски диссертаци цхьанна а оьшуш яц боху ахь? Ю, уггаре а актуальни тема а ю, дйа ладоглат наха гуламашкахь дечу кьамелашка, уггаре дукха муьлха дешнаш ду? Айдардешнаш: «Декъала хуьлда! Хьалхата! Толам баьккхина! Кхин а боккхур бу! Сий хуьлда! Могуьтур дац! Тлехьата! Кхин а та! Ялта хуьлда! Докъар хуьлда! Тлаккха хир ду жижиг, даьт-та! Цул тлаьхьа — кхин а дика!» — иштта дйа кхин а. Ткьа хьаьркаш царна тлехьа, цхьацца хьоттийна ца лаш, дуккха а хьиттадо, шишша а, кхоккха а, тлаьхьарчу хенахь йнъ хьоттош меттиг а йоглу — оцул члогла олу цхьаволчо дош.

Суна нохчийн мотт а ца хаьа боху ахь? Суний? Докторний? Хаьа хьуна. Аса хьобца кьамел деш далинчу ширачу дешнаша: п х а л г л а, б и р г л а, д а б а г л а, к л а р - к л а р, л а р а, кицано: хих волуш виран цлога а лацаза, дустарша: виран кож санна, урх хецаелла вир с а н н а — гойту суна вайнехан мотт клорггера хууш хилар. Иза а хьуна клезиг хетахь, кхин цхьа билгало а ю-кха хьуна — т л у о боху дош, осал а ца волуш, легадан хууш стаг вац-кха хьуна. Нохчийчохь, со бен: т л у о, т л а й н, т л а й н о, т л а й н а, т л а й г а, т л а й ц а, т л а й х, т л а й л.

Блярнеглар тухучу юкьана т л у о дожаршца хийца а хийцина, — бакъду, Аьстамарна цуо и дукха сиха дарна хьалхара аз бен кьаста а ца кьаьстира, — дйатийна лаятта Евгений Ахмархаджиевич цлехьана коьрте хьаьвзинчу йаьржачу ойланаша кхолнира, юьхьа тлехула нап-пелггел даккхий бляьрхиш а хьовдуш.

— Суна ца лаьа моьтту хьуна, дагахь дерг майрра дйаала, оьзда хила, ценна сайн дегл а лелош, кхахьпалла а дитина, цхьана сайн зудчунна хьанал а вуьсуш, ваха, баккхийнаш лара? Делахь а стенна оьшу иза? Мила ву ган? Ас дийнна шарахь марханаш кхобу-кх хьуна, ахьа со дела хиларх тешавахь. Даьхин санна, вагонаш тйе а дуьттуьйтуш, цо вай махках дахийтичхьана, мацалла хьоттийна соьга, жйаьлиа кхоьссина бежанан бехке меттиг ийзайтичахьана, сан цунах болу тешам дйабаьлла. Мел ирс долуш вара тхан да: хьуьу тлеххачарх, шен тлаьхьара са хьаладолуш а «ал-

лах!» багара охьа ца диллир-кха цо... Дела а ца хилча, вала ма велли кхелли а хилла дйаволуш а хилча, кхин дуьне а ца хилча, ас стенна кьахьобгу нисвала гьерташ? Ахь тешавехьа со, Ицнев, веллачул тлаьхьа хиндолчу дахарх, тешавехьа, ас доьху хьобга, со гор вужу хьуна. Тлаккха со а хир ву хьуна, хьо санна, экзаменах бол а ца оьцуш. Ва-а-а!

Мохь тоьхнна воьлхучу Евгений Ахмархаджиевичан бляьрхиш, биргин чухула ванни чу оьхучу хил а дукха дара, и ший а вовшах а кхетта, чохь гоьллец йоглуш тлуналла хьоттинера. Аьстамар, хи дйакъовлуш, чинт* дйа а хьовзийна, чуьра яьлла: «Включившись в предъюбилейное социалистическое соревнование, труженики полей и ферм»... бохуш, лекхалун радио а, цул а члогла, цйеяьрхойн машенан сирена санна, юьху Евгений Ахмархаджиевич а витина, араваьлла, лифте ца хьобжуш, ламеш тлехула чу хьаьдира.

Тлаккха, силам а лалош, йаьткьинчу малха клелхула лелаш, шен йобхна ойланаш листа гьертарх гьуллакх а ца хилла, некъа йнстац долчу цхьана диттан бухарчу гланта а хинна лаш, эххар а церан жамл дича, иза цецвелира: кхунна кьахетара Евгений Ахмархаджиевичах. Шен ойланаш кхин дйа а кларгъан воьлча, иза кхийтира: нагахь и тайпа адамаш алсамдовлахь, вукхара, царах кьа а хеташ, бакъдерг дйа а олуш, церан хила еза меттиг ца гайтахь, халкъ, юха а вагонаш чу хийшор стенна дуьйцу, лаахь, томкех санна, кепаш ян а мегар долуш, цхьана аьргалле дерзаран кхерам боу. Ца кхеташ кхин дара: сел члогла, йаьржа юв а, муьста шура тохаза тлуо а, кхидолу сурсаташ а дууш, ге тлехь мохь стенна лалайю, юха иза, уьдуш, муьша тлехь кхийсалуш, дйаккха гьерташ, кьахьега дезаш хилча?

Аьстамар цу хаттаран дуьхе кхна ца витира, цхьамма, тлехьахула тйе а всана, белсах куьг а тоьхна: «Пройдемтесь в отделение», — аьлла. Ша волччохь кхосса а луш, вухавирзинчу кхунна гира Макшерип — таьйна бос болу куьзганаш, лергаш тйе кхаччалу велаваларехь дйасаяхана бага.

Цуьнан и кьажар а, вортана тйера охьаоьхучу хьацаро клайчу кучан кач бехбинна хилар а, «и хьацар сел йаьржа стенна ду-техьа?» боху шен ойла а, сийсара цо ша химзаводехь йаьржачу пластмас-сех вина ву алар дагадар а, малх а, лелина силам а — юха а шена гуш суьрташ ду моьттуш цхьа хан якккхира, амма вукхо, белсах куьг а тухуш: «Хьо ма члогла кхеравелира, цхьа кьинош доцуш-м вац хьуна хьо йедална хьалха», — аьлча, хиира иза, глан доцуш, боккьйла хилар.

— Хйун кьинош?

— Масане ду уьш, анекдоташ дийцина а. Хьа-хьа. Селхана дуьйна хьо лобхуш, дерриге урамаш а, тлайклелош а, хьусамаш а, подвалаш а, кафеш а, бараш а — хьо цигахь хир воцийла-м хьа-

¹ Брежневн произведени

ара суна, х'етте а... — туьканаш а, кинотеатраш а, Баьшара базар а, стадионаш а теллина аса, ткъа хьо кхузахь хиллера. Цхьака меттехь соцуш велахъара-м хала дацара, цлогана к'ел хи кхаьчна ж'аьла санна, волавелла. Хъа-хъа. Х'ан, кхаьрга хъажахъа, стихаш язйина аса.

Цо шена хъалха диллина:

Вай дуьгу хъалхъа
Сийдолчу тхьамдас.
Массарел хьекъал дерг
Бу хъалха ваьлларг,

боху йоза доьшуш, Аьстамар кхнийтира х'инца ша, х'умма а лечкъа а ца деш, шена хетарг ма-дарра Макшерипе д'аэриг хиларх. Ткъа нэга стенна во, и малх бовха бу я ла шийла хуьлу олуш а ца нэгавой, иштта ма ду: «Х'орш стихаш ях. Г'урт бу», — алар а. Х'етте а иштта атта-м ца адало. Стенна? Кхуьнан стешалла ю иза? Ша-шена резавоцу Аьстамар жимма сапарг'лат хилира, дерг ду, доцург дац алар турпала хуьнар хета хъал юкъараллехь кхолладаларна бех-ке ша цахилар дага а деана.

Аьстамаран шена луу васт кхолла т'еовшу хъаьркаш дан веа-на Макшерип, шена оьшург а хезна, воккхавеш, делахь а м а т е р и а л сов мел хили а дикаха дара-кх, бохучу ойланца:

— Сийсара канадахойн, вайн командаш яра, хоккейх ловзуш, — элира.

Аьстамарна хира цунна кхоччуш ирсе хилархъама х'ун оьшу: — Ч'ог'ла халахийтира суна канадахойн команда эшийна.

Эццахь малхал а ч'ог'ла хъегина, д'аваха тохавелла Макшерип, пхъарс а лаьзна, саца а вина:

— Кхин хью велла д'аваллалц суна улло ма воьллахь, ваг'лахь ас ластийна ц'ерга кхуссур ву хьо — ц'аро а ца вагавахь суна-м ца хаьа хьюна х'ун дийр ду? Ша т'е кислота ца ланадахь, — элира.

Важа текхаргах ворта а яхийна, куьзганаш т'ехъара б'аьргаш а х'иттийна, дукха латта а лаьттина, ц'еххъана, уллохула т'ех-буьйлу нах цец а бохуш, ч'ог'г'ла вела а воьлуш, светифор а ца тергалъеш, некъаш хедош, г'аллин к'урк'иманехь к'айланккхира. Аьс-тамар, ши б'аьрг т'е а биллина, г'ентан г'евланах д'ла а тевжина, дикка йиьра, шен ойланнийн кийсигаш схьагулъеш, цхъана хорша ерзон а г'ерташ, амма цунах кхин г'уллакх а ца хилла, юха а г'ал-лин некъаш гездан велира.

Иштта лелаш, тукар тухуш лерина лергина кьежделла мекх а, таллош урс хьокхуш ц'анйина юьхь а, болар, хене хъаьжна доцуш, т'лахъаьлла а долуш, наггахь яьйна сатторца, яда кечъеллачу гов-ро санна, корта охьа а таллош, хъаьдда вог'луш драматург Бакалаев гира цунна, хъалха заманахь зударийн тай-маха, нуьйдарчий, т'ара, к'аденан цуьргаш лелаш хиллачу бохчанах тера жима т'оьрмиг а карахь. Уллохула т'ехйолучу кьоначу зудчуьнга, я йоле хъаьсар-

тах дуьзна шен кьега б'аьргаш хьовсадора цо, ша-шена вела а кье-жаш. Кьона волуш мехкаршца еана юкъаметтигаш дагатуьйсуш хир дара цунна — вуьшта хилла уьйраш ца йийцича а. йнъ зуда ялийнера цо, х'лора а хазаллийца ц'е яххана а йолуш. Царах шиь еллера, кхоалг'аниг — Бекисат, меца хан йолуш, балха т'ехь лун бепиг ца декъархъама, кхуо тесна а йнтина, юха парг'лата девлча, дег'лала а еана, кехат-пондар а локхуш, синкъерамашка а хуьйшуш, шен шорлуш лаьттачу хенаша а, таме кьежачу б'аьргаша а т'аь-хъахьехначу лаббалц даа бепиг хиларо сонта баьхначу боьршачу нахана:

Вай кестта Кавказе г'ура ду.
Кавказе боьду некъ шарлур бу.
Б'аьста вай ц'ехъа дирэича,
Гурахь со хьовга йог'лур ю, —

бохуш, эшарш лекха яьлча, Бакалаевс ваха а вахана: «Хьо сан зу-да а ю, х'инца ц'ла йола», — аьлча, вукхо дуьхъал делла жоп дуьй-цуш яра ерриге а Къилбе Казахстан, нохчий ц'ла бахана итт шо даьлча а. Юьхъаьржа х'юьттина Бакалаев, ша гучуваьлла-ваьлла-чуьра нах бийларна, лечкъаш а, уьдуш а, дехарш деш а комендан-тана кара ца воьдуш, Киргизе, цигара д'ла Туркмене а, юха Китайн дозана а кхаьчнера (циггахь мехкан г'аролхоша саца ца винехь кхин а д'лаг'лур вара иза, х'лорда т'екхаччалц, т'лаккха саца мегара — нека ца хъара). Дукха хан ялале нохчашна ц'аберза бакъо елира, ц'лахь нах х'умма а дагадог'лучохь а бацара, хазакхетаро, б'аьрхи-ша, ц'енош дан а, цу чохь керла кхерчаш кхолла а дезаро гина кье-мата де а дицдина, бегаш беш, бахъана хилча а, ца хилча а буьйлуш хьийзара, цу юккъехула, ша царна вицвеллачуьра дагавале, Бака-лаевс шена керла зуда а ялийра.

Аьстамар цуьнга вистхила т'еволавелира, амма кхунах б'аьрг кхесташехь, шеа яьйна а саттийна, некъана дехъа аг'лор а ваьлла, генинахь гучуяьллачу, йуьйренца бахархойн модаш, нехаш схъа-гулъеш лелачу машинна кьежа а кьежаш, д'авахара иза.

Аьстамарна хира цо и стенна дина: уггаре халачу хенахь, нох-чийн берриге а аьлла яздархой, цхъацца бахъанаш а х'иттош — мискачу нахах сел кьинхетаме произведенеш язйина волю Гадуев Сялид а цхъаьна, — лобцуцу заманахь арахь а вуьсуш, т'аьхъа т'лом баьлча, т'аме вахна а, юха мацаллех а вала а ца леш, цуьнца цхъаьна т'едална хъалха шен юьхь ц'ена а латтош схъавеанчу кхуьнгара, Бакалаевгара, х'локху хазачу, лакххь лаьттачунна дог-гах муьт'лахь а хилчахъана, хаддаза аьшпаш биттачхъана, шортта яа а, т'леюха а, сакъера а х'ума хуьлчу заманахь доккха г'алат даьллера, буьйталучу яздархойна шен зеделларг довзийта «Алу» лнцхъаьнакхетараллин гуламе а вахана. Х'инца кестта яла езаш сийлаллин грамота а яра, цундела Аьстамарца кьамел дан йиш яцара цуьнан.

Гадуевс дийр дацара иза. Гадуев лоучу буса шаьшши цхьа-на ресторанехъ Ийра бохуш дийцира Бакалаевс, и дIакъевлинчул тIаьхьа, урамехъ, Iаьнан шийлачу махехъ лаьтташ, цо шен киснара схьадаьккхина масех кехат делира шега, ша лацахъ, Сталине дIадахъпйталыхъ аьлла, и цу буса чувовдуш, неIара тIехьа лаьтташ хиллера «кIентий», «собарделаш, со хIиница араволу шуна», — аьлла, човхьа а ваьлла, шина юргIаных цхьаь тIома кIела а диллина, язйина а, язъян йолийна а пьесаш, дийцарш, романах, повесташ, стихаш, поэмаш чохъ йолчу тIорказе гIийла бIаьрг а тоьхна, зудчуьнга уьш Iалашъелахъ а аьлла, араваьллера. Ткъа цо дIатаса аьлла делла кехаташ хIокхо дIа-м муххале а ца дахьийтинера, мелхо а лаьцнийла ма хьнхехъ дагийнера — хIун хаа накъост ву аьлла вадавой а, я уьш цунна кхин хьашт а ца хиллера — чувовлила кхозлагIчу дийнахъ, сатосучу хенахъ, Соьлжа йнстехъ а ваьккхина, тоьпаш тоьхна хиллера цунна — иза хIиница гучудаьлла, — кхин пхеа стагаца цхьаьна, церан узарш, маьхьарий дуьненна ца хазийта, цIогIа гIовгIа ен аьчган чарх а латийна. ХIетахъ и чарх хьала ма латтайн, наха шабарш динна: Соьлжа йнстехъ адамех жарж бан болйина бохуш, ткъа лецначех, дуккахберш-м гIалин йнстехъ — хIиница цигахъ аэропорт ю, хIора дийнахъ даккхий кIайн кеманаш а гIуьттуш, церан цIогIанех а ийна вайн лергашкахъ дека оцу нехан орцане кхойкху аьзнаш — лаьттара, й и й т а б е¹ ладовгIуш, масийтта гектар майда а юьзна, уллохула тIех вол-волучуьнга: «ХIей, со Чебарлара хьенех ву хьуна, тхо тахана Сибреха дIадубгуш дуйла хаййталыхъ, хIей, со Пешхара минех ву хьуна, тхан йийтаб кхана ю боху... Со Цесара ву»... — бохуш, маьхьарий а детташ, лаьттара...

Уьш дагадаьккича Аьстамаран ойла хилира: хIан-хIа, хила йиш яц дахар кхин шен лекха кьайле йоцуш, ца хилча адамна стенна делла сийлахъ гIиллакхаш — оьздангалла, яхъ, кьинхетам, уьш оцу лекхачу къ а й л е н е р а, вуьйш — кьизалла, тешнабехк, ген, дегIан лай хилар — Iаьржачу Iинчуьра ду. ХIара лакхене бовдучу некъан векал ву, цу некъаца долчу адамийн, дийнатийн, бецийн, хьаннийн, акхаройн муьлхха а бохам, шениг санна, Iаткъа а Iаьткъаш — цунах хуьлуш пайда бац боху хьо, Бакалаев, бакъ а ву: пайда бац, амма массо хIуман тIехъ пайда лехча, массо а базарча а, шалхонча а, кхажьпа а хилча, халкъ хьаных хир ду; кхуо кьастийна некъ пайда болуш бац, амма цуьнан шен м а ь - I н а ду, цундела и дIакхехьар тоьлаш хета-кх уьшалийн аьхначу цIуналахъ, пхьидашна а, текхаргашна а луллахъ вехачул.

Иштта могаш а, дахарх воккхавеш а лаьттар хилча-м, цхьа маьI-на дара Бакалаевс лелочун, боху ойла ша еш, тахана Аьстамарна хаа йиш яцара, нийсса шо далале хIара Бакалаев, гIад а дайна, коьртах а телхина, тIаьххьара ялийнчу гIеметта хIоьттинчу зудчо суьдехула квартира схьа а якккхина, цхьана генарчу гергарчу наха

кхунах кьахеташ, — «хета-м ца дезара жIаьлех, хIиницалц ша хьенан мила ду а ца хууш доладелла лелачу, цIога ирах а дахийтинна, вонехъ а, диканехъ а доцуш», — гIовгIа йийр а цуьнан верас хила дезначу воккхачу стага — юург а, вижа а меттиг а елла, берриге а сатийсам а, дукха ницкъ а ца хуьлуш, кху дуьненчуьра дIава-лар хилахьара бохуш, ша мел лелийнчу харционна тешнабехкана дохковуьйлуш, ирсе денош дуьхьал хIуьттуш, царна буса сахиллалц велха а вольхуш, Iожалла, мацах тIам тIе ца вовдуш военкомат санна, Iехон ницкъ боцуш, бокккъал а тIекхочуш хилар хIиница гучу а даьлла, иза моьттучул а ирча а хилла, цуо Iадавой, Iуьйккъехъ: «Суна ца лаьа вала!» — мохъ хьовкхий, бийшинарш сама а бохуш, ткъа верасо: «Хьуна ца лаарх буй пайда, массо а вала везаш хилча, делан цIе яккха, валаран хьаха еза гуттар а ойлаян, хьо охьавожжалц лийли цIога белша тIе а диллина, цундела хIиница хала ду хьуна дерриге а лап, делахъ а сатоха», — аьлла, хьехар дича, мелла а сина хьаам а хуьлуш, нийсса бархI баттахъ ваьхначул тIаьхьа, Iаьнан чиллин пхийтта де дIадаьлча ялхийтталгIачу буса лийр ву бохург.

И хаа йиш яцара Аьстамарна хIиница, хIиница иза гIалин коьр-тачу урамехула воьгIура, когаш кIелахъ лелинчу силаман кIадалла а хаалуш. Иштта дIаовхуш гIехьа хан яьлча, бIагор а хьаьвзина, бIаьргаш хьалха бода а хIуттуш, легашкахъ и лелина дуькьа силам а сецна, улло нисделлачу цIийнах дIа а тевжина, лаьтташ цунна дагатесира: «Охьавожахъ оцу Iаьржачу силамах а ийна, дIавер ву-кх, малхо лала а вина, цулла а Соьлжа чу а икккхина»... ТIаккха бIаьргаш боданых паргIатдевлча, хи мала хIиттийна автоматаш а, царна роге лаьтташ адамаш а гира. Пенаца, цхьацца-шишша ког боккхуш цига дIагIовртича, массо дIасахилира, некъ буьтуш. Ткъа уггаре хьалха лаьттачу жимчу стага хи мала бете даьхьна стака сикха схьа а кховдийна, кхуо гIийлла, дуьхьало еш, корта ластийча: «дIамала, дIамала», — аьлла, мохъ хьаькхира. Хи мелла валлалц массо а кхуьнга хьаьжжинчохъ висинера, шаьш стенна хIит-тина а дицдина.

Стака дассийна ваьлча, цхьана стоммачу зудчо:

— Цхьанхьа IиндарIехъ охьа а ханй садаIахьа, — элира.

— Дика ду.

Вухавирзича кхуина «Книгаш араховцийла» бохуш у гира, цIий-нан пена тIехъ, лаккхажь кхозуш. HeI схьа а йиллина, ламеш тIе-хула хьалаволавелла иза, масех тIерIа дIа мел долу са а долуш, шолгIачу гIате кхечира. Сени чухула дIа а вахана, «редактор» аьлла тIеяздинчу неIара човхьа а ваьлла, кондиционеро шелдина хIаваьчу ма уьйзин, цунна дицделира ша кху чу стенна веана а, ши ког лаьтта а ца кхочуш лекхачу кресло чу а хьина, набаран тар тесна-чуьра. neI йиллича, самаваьллачу редакторе салам-маршалла хат-та а. Иза, бакъо яларе ца хьовжуш, кресло чохъ дIа а тарвелла, хи совдаьлча тIахьаьлла хьийзачу хьеран тIулгах етталучу kIар-kIаро

санна, тата дечу даге ладегIа велира — жимма садаIа деза, кху чуйра аравала сих а ца луш.

Чхьоча Малаевич, цец а ваьлла, шега хьежа ваьлча, базарахь, пхьуйшаш хьала а дина, хьийзачу цхьана бIотIано, хаарца диг тухуш, схьаяьккхина жижиган талх дагаеара цунна — марха кхаба дезара цо, кхаа беттан марханаш, тIаккха меттаван мегара. Амма цуьнан хьеначу бетах бIаьрг тоьхча иза кхийтира, и дан цунна вала санна хала хир дуйла, хIума — Iаьржа Iов, цIен чIара, деттина жижиг — яар а, малар мийлар а ца дуьтуш, итт шо а далале, даг тIе мохь а еана...

ХIара Чхьоча Малаевич — хьа-хьа — газетан редактор волчу хенахь, цхьаьна Хьаькимо, кхайкхина тIе а вигина: «Интернационалист стенна вац хьо?» — аьлла, — хьа-хьа — хьаьттина, ткъа хIокхо дуьненчохь мел болу дуй биinna, ву ша бохуш.

Вукхо — хьа-хьа-хьа — велахь, нохчех дуьххьарлерачу хьакхарчийлелорхочух Хакиева Машурех статья стенна ца туху ахьа газета тIе?

Петр Захаров — нохчех дуьххьарлера академик, ткъа Хакиева Машура — нохчех дуьххьарлера — хьа-хьа... «Вицвеллера, гечдехьа», — аьлла, Чхьоча Малаевич шен суьрташ доху белхахо а эцна, дIахахкавелла вахана махал а маса дIакхьаьчна ферме. Цигахь цо: «Хьажахьа, мел хаза ю уьш, херсеш, бераш санна». Ткъа белхахочо, шен дагахь хIумма а доцуш: «Ахь хIун дуьйцу? Кхарал боьхха хIуманаш ян а яц. Хьожа ца хаало хьуна, я хьо боьхачу хIуманан хьожа йогIуш а вац».

Чхьоча Малаевич верриге кIай а велла: «Ахь хIун дуьйцу! Кхин ма аьллахь. Кхарах цхьамма ала деззачу дIаалахь, — хьа-хьа — хIун дийр ду хаьий хьуна? ТIепаза войур ву». Машуран суьрташ даха буйлабелча — херсеш марахь а, гехь а, нана-хьакхина юхехь, — кхечу кьомах болу белхалой хьера ма бевлла: «Гуттар а цуьнан, нохчо ю аьлла, беш болх боццухехь. Ткъа бала хIоьттина кьахьоьгуш дохку тхо?»... Машурас нохчийн маттахь: «НеIалт шуна. Ла ма дегIалахь цаьрга. Ас шашьчул дика хIорш лелайо дела, ла ца луш дуьйцу шуна». ТIаккха — хьа-хьа — цигара цIа а веана, кхечуьнга ца язйойтуш, ша оьрсийн маттахь «Они нашли свое призвание» бохуш — нохчийн маттахь язъян хууш а вац нохчийн газетан — хьа-хьа-хьа — редактор — статья язйинна, иза цхьамма «Царна карийна шашь лехнарг» аьлла гоч а йинна, арайьлча... хьа-хьа. Берриге нохчийн мотт хуу нах буйлуш — Хьа-хьа-хьа. Хьаькимо: «И хIун ду ахь динарг?» Чхьоча Малаевича: «Дийнна агIо дIа-м елла хьакхарчашна, гой хьуна». «Ткъа нах стенна буйду»... Хьа-хьа-хьа, хьа-хьа-хьа...

— Ахь хIун до? Хьо стенна воьлу? — мохь хьаькхира Чхьоча Малаевича.

— Хьа-хьа... Бехк ма биллалахь. Цхьа хIума дагадеанера суна.

— Хьуо мила ву а, стенна веана а дийцахьа, — багара лоппагаш хIуьттуш халла луьйра жижган талх.

— Со Ицнев Аьстамар ву.

— Со Чхьоча Малаевич...

— Хаьа. Хьо ца вевзаш мила ву, Хакиева Машурех ахьа статья язйинцахьана... Хьа-хьа...

— Хьо стенна веана?

— СадаIа. Кху чохь дика шийла а, аьхна а ю хьан. Цу тIе хьалха заманахь хьеше кхо дей, кхо буйсий даллалц, ахь делла хаттар луш а ца хилла. Халкъан гIиллакхаш ца довзар дика дац хьуна...

Чхьочин ши бIаьрг кьаьрзина тIебеьнера, сихха шена уллора нуьйда таIийра цо. Оцу минотехь неIарехь дIахIоьттира, алмаз санна, юткъа-лоха зуда. Аьстамар цецвелира шена цо неI йоьллуш ца хазарна, я догIа тухучу Iуьргахула яьлла иза кху чу?

— ХIара хIунда вайитина ахьа кху чу? — Чхьоча вусавелла эккха кечвелира.

— Чоча Малаевич, ас-м ца вайитина иза, со графина чохь шийла хи дан яхча чувььна-кх, — догIа хилла охьадилхира алмаз, амма цо аьккепан тов ца яйира, мелхо а чохь муьста-дуьра хьожа яьржира.

— Яха а гIой, догIанаш лелочуьнга схьакхайкха, хIара садаIа веанарг кху чуйра араэца алий.

Алмаз чу ма дарра, тата доцуш, кьайладаьлча, Аьстамар кхийтира догIанаш теллош верг схьакхьаьчча шен юха а арахь, товнах, ченех, гIовгIаных, хьожанах, кIуьрах юьзначу жоьжахатехь валла дезарх, цундела...

— Ас-м бегаш бора, Чхьоча Малаевич. Со-м оцу сайн «Сахил-лалц дийкира чIоб» бохучу сборниках хIун дан дагахь ду шу аьлла...

— А-а, и Ицнев ву хьо? Делахь гIуллакхаш кхечу кепара ду. — Юха а нуьйда а таIийна, алмаз чудийхира цо. — Ца оьшу ала, хIара кхин хилла. А-а, ХIа-а... эхь ду хьуна, советски заманахь кхийначу, ишкол а, институт а чекхьяккха хьайна таро еллашехь, малх а, хIаваь а, мала хи а, шекаран чай а, кIайн бепиг а, виран голаш а хьайна еллашехь, эхь ца хета хьуна, иштта вуон цIе хьайн яккхийта?..

— ХIун цIе?

— ХIа-а хьо-м хIинца дIаволалур ма вуй, ас дина хIумма а даций — ду! — Сан бехк баций — бу! — ахь дина хIума а, я хьан бехк а ца хилча, Хьаькимо стенна тиллина хьуна и цIе? ХIахI? Вист ца хуьлу хьо? Цахилар гIоле а ю. Селхана чаданаш, Iайгаш дечу фабрико а, венерологически диспансеро а, Баьцарчу базаро а, БоргIанерчу лечебнице а, Iалхан-юьртарчу хьакхарчийлелорхоша а, тхан коллективо а, цхьабарт болуш, емал вина хьо! «Алу» тов! Кхин хIун алу еза хьуна, революцис хьайна белла малх хил-

ча? Литцхьяанакхетаралла тов! Пушкин хилла кхунах — ч!у-у-ч! Ахь яздина дийцарш магийна волю редактор а оха тоххарехь цле-хья вахйитина, кхин идеологически фронтехь болх гур бац цунна а велла д!аваллалц. Ткъя хьо хьайн юьрта д!а а г!ой, хьоу ву а, вац а ца хоуьйтуш, яраш юккхехь д!а а табий le. X!ax! Дерриге а халкъ, ког нисбина, — г!арт-г!ирт-г!арт-г!ирт — хьалха д!а-оьхуш ду, ткъя хьо а, хьох тера масех а юьстах телаш ву. Иза лад-да диталаш!

— Дика ду. И сан сборник схьалохья.

— Д!аелча, ахья хьайга ца елла аьлла, тхо суьде лур ду. Поч-техула д!айоуьйтур ю, законо ма-боххура. Со-м хьаха вац либер-рал. Эхь хуьлда шуна, националисташна! — жижиган талхах, цле-чу лоппагах юсаелла, беснеш д!аса а яхана, ши б!аьрг а кьаьрзи-на б!аьстенца уьшал йисте ека хьйна пхьид хиллера.

Т!аккха ц!еххьяна г!анта буьххьера охья а иккхина, — г!арт-г!ирт, г!арт-г!ирт — чухула д!аса а волалуш, йир йолнийра цо:

Вихри враждебные всют над нами...

Малхо шен силам доьттинчу ялг!у т!ехь адамаш а, машенаш а кхорзучу ураме велира Аьстамар юха а, цкъя хьалха ялтийн хьаьт-та т!егуллучу олхазарех, т!аккха еллачу бежаниа я говрана гобин-чу кьийгех ойланаш еш.

Адамех массарех а кьийгаш хилча, цхьаь жимма гор вужжу-шехь э!акарш тоха кийчча, — шена палхи т!е йилла л!аьржа лов-елча-м муххале а — х!ун хир ду дуьненах? Тахана хьо, з!ок еттарг, кхана и э!акарш ловш хила а ма тарло, т!аккха ахья халла хьала а таь!на, л!аьтта т!ехула д!а б!аьрг кхарстийча, хьуна карор дац хьайх доглазам болу б!аьргаш, х!унда аьлча жимма хьалха хьо хьо а иштта ца хилла дела.

Баьццара басар хьаькхна аьчган ков д!а а теттина ша кет!а ваьлча, йиттина х!уманаш хьалаухкуш йоллу йиша, шен карарниг охья а йожийна шег!а хьежа х!оьттича, Аьстамарна дагаеара гена-геналлера бералла, ша когавахана, л!аьтта т!ехула д!аволавелла кхо шо а далале, куьг а л!аьцна, х!окхо, шен йоккхах йолчу йишас хьалха маьждиг хиллацохь, момсар д!а а яьккхина, йиичу клубе вигна а, цигахь дуккхачу пехан тайп-тайпана хьожанаш халла ловш, ша хьаста г!ертачех кьехкаш, йишина т!ехья лечкьар а, чуь-ра г!анташ кхачалучохь йолчу паднаран хьалхара кирхьанаш д!а а оьзна, цигахь лепачу ц!ечу к!аденан г!абалеш а юьйхина, ма-сех кхиьна йог!у йол гучуаьлча, цара, цхьамма пондар а озош, лекхначу:

Яхийта, мама,
Яхийта, мама,
Нийсархошна цхьа к!удал хи дан,
Яхийта, мама, —

бохучу эшаре, бага а г!аттийна, ладег!на а, нанас хи дан стенна ца йохуьйту иза, массо а ма вoьду цига бохуш, шен хилла ойла а. Т!а-ккха оцу г!абалел ц!ен басар балдашна хьаькхначу, дагар долуш дуьхьалтийсинчу шайт!анах терачу пондарчас:

Мама ма ю,
Шена ма ю,
Дада ма ву,
Шена ма ву,
Поьлху ериг
Со цхьаь бен яц,
Ма г!о, к!орни,
Со йитий д!а, —

боху йиш лекхча, цунна, берана, ненан и хит!е ца яхийта ба хья-на хилар цхьана тамашийначу синхаамашца тосаделира. Мама муха ю шена? Дада муха ву шена? И шиъ ший а кхуьнан ду-кх, ткъя иза, мама а, дада а витина, д!аяха г!ерташ ю цхьана к!орни-ца, — И х!ун к!орни ду? — маминий, дадиний ца луьушехь,, цуь-нан б!аьргаш а ду цхьа вуо х!ума — чай молу кад кагбан я шурн чу шеташ тоха — дагадеьча санна, цхьа тамашийна кьегаш, — кхуина ца езаелира и йол а, цуьнан йиш а. Цундела кхуина ч!ог!а ца л!аьара шен йоккххайолчу йишас, ц!ахь горгам хьокхуш, я ц!е латош, я нана цхьанхья яхча, мижаргаш деш, пешан гонаха хьий-заш а, и «мама ма ю»... боху йиш локхийла, амма вукхо, кхин тай-ланиг йоцуш санна, гуттар а и бен кхин лакха а ца локхура. Х!ара кхоьрура и йиш лекхна, лекхна, лекхна, цкъя цхьана дийнахь ма-ма а, дада а, ша а витина йиша оцу «к!орница» д!аяхарна.

Эххар а хила а хилира х!ара кхийринарг: цхьана гуьйренан бу-са, наб кхетта моттуьйтуш вижна луьллучу х!окхуина барт а бел-ла, иза араелира. Велха а, т!аьхья а вахана и схьаялон а, ца яг!ахь цунна етта а лууш, амма х!умма а ца деш, к!ур тийсинчу, мехк-даьттан хьож!а яржочу стогаран г!ийлачу лепаре а хьоьжуш, лил-лира иза сатаса доллалц, сатосуш наб кхетта хиллера. Нанас г!ат-тийра, х!ума яа аьлла. Цхьа г!ийла л!аьттара ц!а а, уьйtle а, цхьа дог ца дог!уш цкъя-шозза кхайкхира кет!ахь борг!ал а, етт, шин-рий а доьдура, кортош а оллийна дажа, — х!ора луьйранна шайна т!е куьг хьокхуш, хьостуш, бай-й сараг бетташ, юьрта йисте шаьш дажа дуьгуш хилла Полла а ца гуш, малх мархаша кьайлабаьк-кхинера, — массо х!ума а дара кхоьлина.

Ехха лезира Аьстамаран кийрахь дуьне дилличахьяна, доьза-лера гергарнаш, цкъя хьалха вовшах кьаьстий, бехаш, юха цхьац-ца волуш, д!а а волуш, т!аьхьависинчо — уггаре а декъазчо — л!аьтте а берзош, схьадог!учу дахаран хийца йиш йоцчу г!иллакхан дуьххьарлера чов. Ткъя и «к!орни» г!алара хиллера — «шена атта ехар ю, дечиг дан я хи кхехья а ца дезаш, аьтто хьаха хиллера Поллин-м».

Иза, дийнахь кхуьза к!айн бепиг а, делкьяна копаста тухуш

йина чорпа а юу дела, глеххъа кура а вара: ткъа юъртахъ клайчу хъаьжклийн ахъар бен дацара, иза гуттар а дуу дела клорда а динера, хинца-м хлѣтахълера кхачанаш: мижаргаш, тлуо-берам, кхехкийна кхоъаш — члогла мерза хета. Юокъерчу Азехъ мацалло адам хлаллакдина пхийттех шо даьлলেখ а, са меца лаьттара — и-м хинца шовзткъа шо даьлча а дуьзна дац, — цундела глаларчу певцан глеххъа схъаеъна гай, хъалха, цлѣра дахале санна осала-м муххале а ца хетара, мелхо а ларош хиларан билгало лорура, цуьнан шуйра лаба йолу хурашкано а, цо юкъа-кара буьйцучу оьрсийн матто а нуц къоман керлачу, глалахойн, тобанах хилар гойтура.

Товѣлла кира тѣдуттуш, дассош лийлира, тлаккха, хъаькимна амал а тайна, нехан хъашт мел долу сурсат — палха, лов, жижиг, лаьржа кла, кампеташ, йоьхъаш — къайлаха дладохка йнш йолчу балха хлоьттира, ша а, ша цига хлоттийнарш а бустош. Тлаккха Поллина иза кхин а вазвелира: ша балхара чувале, мела хи чохъ ванна а, кледа гатанаш а, хи кхерзинчул тлаьхъа, гоьнах тера, мохарчий оьху коч-хечий тле ма дуьйххи, яа волавала кийчча помидорех, копастанах, кхехкийна цлен бурак изйина салат а, жижиггала а (наггахъ манташ ян бакъо а лора), тлаккха тлемала чай а, Итум-Кхаьллара мах ца къуьйсуш эсна, Башломан когашкарчу цанаш юккъехъ цлен, сийна, можа, клайп кьерзачу зезагаш тлѣра накхарша гулдина дашо бос болу моз а стоьл тле охъадилла жимма а хъеделча, мохъ хъекха волалой, юха балха воьду хан тлѣкхаччалц ца соцура.

Буза мел вуьзи а, сица вассалу шен майра гучу Поллин бляьргийн лепар кхин тле а кхоьлира, цунна юх-юха а дагаоьхура ша кхиъна хъаьнийн аьрцнаш, къаьсттина гла дукълучу хенахъ, хлѣтахъ хесаш охкуш, хох, саьрамсекх длабуьйш, царна гонаха серий дуьйгуш лелара; хъалха клордош хилла и болх марзбелла, цкъа уьйгтахъ хас дан хлоьттина хлара, массо хлума а дицделла, цлаван веза шен майра а тлѣхъ, катохинна йоллуш, садайра, эцца цла кхаьчначу Товѣлас, оззийна схъаяьккхинна бел кхоьссина длаьхийтира: «Хлун ца тоьа хъуна? Сан хлун хъалха даккха глѣрта хьо, кхо-йиъ помидор, я пхи-ялх хох а кхийина? Со юьхълаьржа стенна хиттаво ахъа?! Ас хъуна яьшканашца, — дийнна яьшканашца! — чу ма кхоьхъу помидораш а, апельсинаш а, наьрсаш а, хурма а, хохаш а, саьрамсекхаш а, петрушка а, кишмиш а, ва ден букъ а, непан голаш а»...

Цул тлаьхъа цхъана аьхкенап сарахъ шеп пхьор а диъна, гай тле ши куьг а диллина, «лахъ-хъ» аьлла озавелча, Поллина иза берстинчу, боккхачу мукадахках тарвелира, бляьргаш а хъакхийна, юхъаьжча а, иза, ша ма-хиллара, нана-боккха мукадахка бара, дукха барстарпа, даьтта тле а даьлла, лепа а лепаш... Эццахъ блягор а беана, дог вои а хилла охъайоьжна Полла масех минотехъ иллира, тлаккха хлуо кхетийта кетла а яьлла, аьхкенап буьйса-

нехъ лаьтташ, иза дохкоелира ша: «Мама ма ю, шена ма ю»... боху йнш лекхна а, цаьпцалгийн цкъар лаьтта, мелчу махо хъаннаш-кара тайп-тайпана хьожанаш кхоьхъу, наггахъ йохучу бухлано, я декачу члоьбо бен тийналла ца йохайо суьйренаш длатесна а, цунна члогла лиира юха а дагна сел гергарчу меттигашкахъ хила. Луьйранна етт узуш, цхъана кхечу эшаран, масала, хлокхуьнан:

Хъалахъожий оила йо ас,
Охъахъожий оила йо ас,
Ойла йо ас, сан нийсархой,
Суо декъала ца хиларан, —

мукъам беш лѣн, тлаккха... Эццахъ цо ойланаш юкъах йохура, иза цкъа а юха хир доцийла а, ша хлокху глаларчу дахаро, Товѣллин лаамо, уьшало санна, клорга, клорга, кхин а клорга чуийзош, тлаьхъара къайлайоккхург хилар а дага а тосий. Тлаьхъа ши бер-йол, клант — хилча, цунна мелла а йицъелира уьшал, иза хьулйира кхуьучу доьзалах йоккхаеран, юкъа-юккъехъ зезагаш долчу бацо...

Лаьтта охъайожийна йиттина клѣнтан коч хъала а ца оьцуш, кхуьнга хьоьжуш лаьттара йнша, эххар:

— Хъуна хлун хилла? — элира.

— Хлума а.

— Муха хлума а?

— Иштта, — охъакхевдина лаьттара коч хъалаоьцуш а, тлаккха йншас: «Схъаял, хлара кхин цкъа а хи чу хъакхо еза» олучу юкъана а Аьстамар кхира: «Хлан-хла, эр дац аса, хлара кхеторхъама, дехха дийца деза, сох махкана а вевзаш стаг хирг хиларх тешначу кхуьнан дог стенна дохадо, цу тле, хъайн глуллакх доцург а ца лелош, ладдале везаш хиллера аьлла, цунна дагадеанийла хаахъ, гуттар а хала хир ду», — боху оила ян.

— Цхъа ладийча санна ма ву хьо?

— Мацвелла со. Наб а ца йина.

Чу а вахана, стоьла хъалха охъа а хиъна, хъалха йиллина тайп-тайпана яахлуманаш, жлаьлеша эккхийна воьдуш санна юуш а тлаьхъа кхехкачуьра схъадоьттина чай, шелдаллалц ца лаш, «кхурт» аьлла дламолуш а, шѣга хъуьйсу йишин цецдевллачу бляьргийн тидам ца хилира, уьш вуьзна ваьллачул тлаьхъа гира.

— Кладвелла со, — бехкала вахана, вела а къѣжаш, элира цо.

Дивана тле бертал вужжухехъ, берд санна, тлѣхъарчинчу наборо клѣлхъарчийна иза, эхасохътехъ сов иллина, самаиккхира, хъацаран клур а хилла. Сихха когаш тле хъалахлоьттича, цунна ца хиира шен дегл дайдинарг наб ю, я шена хлишца дагадеанарг ду.

— Собарде, жимма садала. Стенга сихвелла хьо? — бохуш тлаьхъа кетла яьллачу йишига вухахъаьжча, Аьстамарна хийтира: кхин а члогла хала хир дар-кха, клуьрах, клуьрзах, цхъаннах лѣхаделлачу я дерригенах а догдиллинчу, ирсечу я декъазчу, дерстинчу

я озачу, малхо кортош доттучу адамех, Соьлжа юххе глертачу кхо-
кхарчех, юкърчу кхачабуйлех, суьйренца нах шайн синктера-
машца, баланашца, даккхий синош дахарца, хьацарийн хьожанаш-
ца чуоьцучу ценойх, ченех садукъделла, дуьххьарлера баьццара
бос байначу диттех, лерринчу машенашца дласакхуьйлучу дилха
алсам хиларца а, шаьш-шайх тешарца а кхечарех кьестачу хьаь-
камех а юьзначу хлокху глали тлехь, мацах цкъа яьлла хьун йолуш,
нохчийн ширачу ярташа гобина йиллинчу тогIи чохь, лолла тлела-
ца ца луучу ламаройн ялташ а, ярташ а, цларца яго а, дешица
кIиллой оьцуш шехаь баха а Ярмол-сардало дуьххьара тоьла а
яьккхина дIайолаеллачу хлокху глали тлехь гергарчу син глайре —
йиша ца хилча.

Тлаккха, социьле дIавоьдуш, цунна дагавеара эхь хеташ,
йизалуш ишколе воьду жима кIант — ша, ловзуш лелачу берашна
юкъбехь билгала йоI, юха иза гIала дIа а яхана, цунна сагатдар,
къаьсттина буйсанна дIавуьжуш, пенех тоьхначу басмин тIерачу
суьрташка — Iеха санна вовших дозаделлачу сийний, цIенний па-
тарш долчу зезагашка — хьоьжуш, юха гIенаш гуш а, ца гуш а
буйса чех а яьлла, юьхь-куьг а дилина, тIоьрмига чу уьйтIахь
охьабоьжни Iуьллу ши Iаж (цхьаь — цунна, важа — шена) а бил-
лина, йис тесначу екхначу Iуьйренехула ишколе некъ беш, цигахь
гур яц тыхьа иза боху сатийсам а, дIакхьаьчча, и иштта а ца нис-
делча хилла дегаIовжам а.

Социьле дIа а кхьаьнна, ах есачу трамвайна чу а хьIна, дIавоь-
душ дагадаера: иза йоккха а хилла юха юьрта яр а, ша а, иза а-
дуьнан пакъост а — Iаьржачу аматера тийна-таьIна йоI — цIийн
тлехьа бешахь Iар а, боча-бIоран доккхачу диттах муш а тосуш
бинчу буржум¹ тIе а хьIна, дIасатехкар а, гIах литталун аьхкена
беттаса а, цу шимма дехарца ша стихаш ешар а — сатаса дола-
луш къаьстира уьш хIетахь.

Трамвайна тIера охьа а воьссина, кхин дIа а гIаш некъ беш,
цунна дагадаера ша дуьххьара цуьнга яздина кехат, цхьа а хIума
лечкъа а ца деш, ма-барра шен сатийсамаш а буьйцухь, иза кехат
а дацара, иза яьлла цIе яра, жима волуш лата йолаелла, хIинца
верриге а хIара дIалаьцначу цIеран цинц бара, конверта чу а бил-
лина бахьийтина, ткъа вукко дуьхьал почтехула овкърарш яийтира,
кхуьнан цIе, тIе хи а тоьхна дIаяйича хилларш: «Хуур ду-кх, за-
мано гойтур ду-кх»...

Масех дийнахь лезира кехатан шелоно йина хьу, амма эххар а
цIаро мерцира и, тIаккха, куьйгаш а датош, схьаэцна юха а цу цIе-
ран цинц конверта чу а биллина дIатесира. Хьалхалерраниг хилира.
КхоалгIа а яхьийтира цIе, тIаккха дуьхьал еанчу конверта чохь
яцара овкърарш. кхуьнан цIе яра, тIулг буьллуш, го а тобина, тIе
масех дечиг а диллина, дехьа-сехьа кхийссаделла кIегий цхьана

метта а гулдина, марсаяьлла хилар алуне а дирзина. Иза схьа ма
ийцин, яхьна дIо юьрта йистерчу бIов чу товхана охьайиллинехь,
дика кхерч хир бара, кхушинна делла дIадаллалц дехий-сехий
а хьIна Iен, алу ца яйта тIе чIийш а тосуш, гIелъелча «хIуп» а
олуш. Амма хIетахь оцу кхерче болчу сатийсамах а тоамбина Iад-
даIийра: иза цкъа мацца а кхочушхир ду-кх бохучо а самукъадок-
кхуш лийлира, иштта леллашехь, бIов, цкъа мохк бегийча, эккха
а иккхина, юха доккха ло деача ах чуюьйжира. Цул тIаьхьа иза
баттана Iен юьрта гергара нах болчу еача, Iуьйранна бежанаш
дIалахка эвла йисте мел йогIу, БIаьндукъ-ломара маьлхан зIаь-
нарш цкъа хьалха даьгначу дукъа, юха яхкина жимчу ахка чу
кхетталц, цуьнца къамелаш дуьйцуш лаьтташ, бIов чохь Iерах
йолу ойланаш дIа а эвла, жим-жима кхоллалуш хьуьна йистехь
ханнех динчу цIийне сатийсам кхоллабелира.

ХIинца хIара Зугаше оцу цIа чохь, схьакхеттачу малхана а,
догIучу догIанна а хастам беш, цIенчу ойланашца шаьшшиь муха
дехар ду дийца воьдура.

Даккхий ангалин кораш долчу цхьана цIа чохь яра Зугашас
болх бен аптека. ХIара чохьа ма-велли, касси хьалха Iачу йоIа,
«здрасте» аьлла, ела а къежна, кхайкхина схьаялийра иза. Цхьал-
хачу дегIа тлехь ийза ца луш даьккхина чет долу кIайн халат а
юьйхина, хенашкара а, белшашкара а хьалхачул дикка горг а
елла, схьайогIу Зугаша гучуьлча Аьстамар кхийтира, аптекин
гар а, чуьра хьал а, йоI-кассахо а шена гуттар санна стенна ца
хетта — иза хийцаеллера. Хлокху цхьана баттахь Iеминера цунна
и коча сетта болар а, и ша-шех тоам бина елакъяжар а, и майрра
бIаьргаш чу хьажар а, кхин дуккха а.

— ХIа-а, отметиться дап веана хьо? Баттахь цкъа гучу а во-
луш...

— Лара ца веш, экзаменаш...

— ДIаевлин уьш? ЦIен диплом дуй хьан?

— ХIан-хIа.

— И муха нисдели? Со йолчу ван ка а ца йолуш, чIогIа доь-
шуш ма вара хьо.

И барт хаттар а керла дара, хьалха лаьтта бIаьра а йогIалой,
кхуьнан массо дош, леррина ладоьгIуш, тIеоьцура, дIадаьлла те-
хьа и дерриге а аьлла, леррина цуьнан коьртера дуьйна когашка
кхаччалц бIаьрг кхарстийра цо, тIаккха хьажарца юханехьа воь-
ду иза, хенаш тIе ма кхеччи, сацавелира, цхьа эвхьаза оьла а —
хIиница дуьххьара, цуьнца лаьтташ — кхоллаелла. Иза кхийти-
ра — дерриге а дIадаьллера, Зугаша дерIаца хийцаелла ца Iаш,
сица а хийцаеллера, амма шен даге ладоьгIа, цецвелира, иштта
хилча а еза-кх шена и аьлла.

— Цхьа хьехархо дуьхьал яьллера сунa.

— ХIа-а, хьо чIогIа принципиальни ма ву, бакъдерг юьхьа
дуьххьал дIаолуш. Цундела хьуна цIен диплом а ца делла, хьо ин-

¹ Бираьнчик (диал).

ститутехъ балхяхъ а ца витина... — Зугашина, дийца ца оьшуш, хууш дара дерриге а.

— Зугаша, вайшиъ хlара боьха гlала а йитина, юьртахъ Ийр ду, дуьххьара ишколе иххинчохъ, хьо бежнаш лахка еача, ахка йистехъ — тle малх а кхетта и лепа даллалц — вайшиъ лаьттинчохъ, дагадогlий хьуна, дlo хьун дlайолалуччохъ, уллохула охьадогlуш шовда а, гонаха шира беш а йолуш лаьттина деса цlа. Вайшимма беш а карлайоккхур ю, цlа а тодйир ду, догlа догlучу хенахъ чохъ Ийр ду, пешахъ йогуш йоккха цle а хир ю, «тlах-тlи-ханехъ», дечигаш а лелхаш, яй а кхехкаш, со дехьачохъ яз деш Ийр ву, хьо сехьачохъ цхьацца деш, догlа дlасецча, чубуза лахбелла малх мархаш тlехьара гучубаьлча вайша арадер ду, суьйре дlа а яьлла, маьркlажан бода богlуш ган...

— Хи-хlи-хlи... «Тlах-тlи-ханехъ» дечигаш лелхаш... Хи-хlи-хlи, — аркьал а сетташ йоьлура Зугаша, халатан лахара нуьйда дlатасаза йолчухула рогl-рогlана кlайн настарш гучу а йохуш.

— Стенна йоьлу хьо?

— Дlа маца доьду вайшиъ?

— Хьо дlаягlахъ — хlинцца а, ас боккьал боху.

— Хи-хlи-хlи. Хьо-м хlинцца а стиглахула лелаш ву, я охьавосса дагахъ а вац.

— Муха? Стенна?

И ши хаттар багара даьллачул тlаьхьа бен ца хира Абстамарна дерриге а эрна дуйла, ша nel тle а чlаьгlна, арахъ висний, хlинца мел чlогlа еттарх, цо и схьайоьллур йоций. Кхечаьрга безам боьдуш, иза буьтуш, цхьанна а тlехъ ойла ца соцуш, дерриге хиндерг хlара Зугаша хеташ, лаьттах сай боьллина ча санна, лийлира, ткьа сай-м, хlара леллашехъ, кхуьнан лаамера а баьлла, тоххарехъ кхин амалш а lемина, адамийн хьуьнхахула бола а белла, лелаш бу, я хьан кьамелех, дийцарех lехабелла шена кечйинчу метта юха бан дагахъ а бац. Цу дерригенах кхетча а, ша дlа ца вохуьйтуш сецон бахьана хlун ду хира цунна эххар а: Зугашин сига болу безам дlабаьллехъ а, цуьнан дегlе биснера.

— Суна гlалахъ lа лаьа, квартира а, машен а...

Кхиндlа цунна оьшург Абстамарна а хаьара, Евгений Ахмар-хаджиевича тахана lуьйранна ягарйинера уьш: lаьржа lов а, талонашка ца хьоьжуш налха а, босболу копаста а...

— Ши пост хаза ю хьан, — юккьехула элира цо.

— Кхин хlумма юй? — цlийелира иза.

— Балдаш а.

— Дика ду. lодика йойла.

Цул тlаьхьа цкьа а кхача а лур дуй техьа аьлла, дахделла де чаккхеше такхийна боьду цlийбелла, кlуьрзах буьзна малх а тергалбеш, лелаш, Абстамара шен, Зугашин мел хилла цхьаьнакхетар дагаловьцура. Дlа ойла йича таханлера кьастар цlеххьана доцийла а хира, масех кlира хьалха церан ураме а вахана, — кегий

догlа серсаш де дара иза — лулара йo! цуьнга кхайкха а яхийтина, и юхаян хье а елла лаьтташ а, юхаеьча цо и цlахъ яц гергарчу пахе яхана аьлла, дlавовьдуш а, шен йоьхна дог-ойла оцу йочапах йоцуш, Зугашин, шен юкьаметтиг йохар хьоьхучу синхаамах хиллийла а.

Малх, кхин тle а цlийбелла, гlалин лекхачу цленош тlехула чу-буьзира, маьркlажан бода а буьйлира. Абстамар, коьртехъ кхоллалун: «Цхьалха цхьаь со кхерста адамийн хьуьнхахъ, Гежа, таьlна, синкьераме яххьаш, Ма тийна ду, ма деса ду дуьне, Йогlур юй-те кхане, бlаьсте яхьаш?» — боху могlанаш а доьшуш, волавелла кхяхьпанийн хlух даьтта доккхучу заводан юххехула аьчган некьаца охьавара. Генавалале масех километр еха ворта йолуш стаг гира цунна, екхначу стиглахула хьаьдда доьдучу кеманна корехула чу хьоьжура иза. Набарх гуш бlарлагlаш-м яц техьа хlорш аьлла, бlаьргаш тle а дехкина, схьадиллира цо — яцара. Эццахъ лакхара охьахьаьжча, хlара а гина, шен ворта яцйира ву-кхо — иза поэт, драматург Ниттаев вара.

Цо элира:

— Дагадогlий хьуна ас язйина статья, адамийн таронех лаьцна? «Адамийн хlуьу дан йиш ю шех, шен дегlахъ». Цхьаберш чlогlа дуьхьал бевлира суна. Иза ас сайн ворта яхьяла йолаелча язйира хьуна.

— И муха яхло хьан?

— Сатийсамо яхьйо-кх. Жимчохъ сан сатийсам бара кема хека. Воккха мел хили дlа-м муххале а ца болура иза, мелхо а чlагlлуш бу-кх. Цундела хlора сарахъ кхуза а вогlий, кеманашка хьоьжура со, царна тlехкхача а гlерташ. Иштта, жим-жимма яхлуш, яхлуш, яхьелир-кха хlара, хlинцца кхо-йиъ километр лакхаьбахула доьдучу кеманна корахула чухьажа йиш ю-кх сан.

— Иштта хилча-м, и кема вортанца схьалаца а йиш ю хьан?

— Цкьа лецира аса, ши ког рельсах а тесна, lаьржа кlур а то-суш, дlахахкаделира иза. Эццахъ дlа ца хецнехьара, ворта хада-йора сан. Хlа-хlа, хlа-хlа-хlа! — вела а воьлуш, шен кисанара хьаладаьккхина кlайн кисин йовлакх хьаькхира цо кьамкьарган зlакарх.

— И кеманаш санна, lаьржа болх а дукха безаш вара со. Нагахъ сагатлой, чуьра ишкап, диван, шипанер дlасатекхайо ас. Хlинцца-м кхяхьпанийн хlух даьтта доккхучу заводаца барт бина ас, хlора сарахъ церан искладехъ галеш дlасакхьоьхур ду аьлла. Хlахl-хlа, хlа-хlа-хlа.

Цуьнан велар шолгlа а хезча, Абстамарна дагадеара, иттех шо хьалха иза а, лохачу дегlахъ, кlунзал бала болабелла кхин цхьаь а шайна юьрта фольклор (тlаьхьо хира иза туьйранаш, иллеш, кичанаш, хlетал-металш юйла) гульаш веьча, шайн кетlа хlоттар а, дас уьйтlахъ лоха горга стол а хlоттийна, охьа а хаййна, доккхачу сахьа чохъ lежаш,хьечаш, кхораш — стоьмаш хуьлу

аьхкенан тлаьххара бутт бара иза — хьалха а дехкина, йовха юург схьаяллалц хилларш, лелларш дуьйцуш лаш, дас: «ХЮкху чуьра кIант а ма вара, кехаташ тIе цхьацца кьоламаш хьоькхуш, схьадал уьш», — аьлча, ша эхь хетта цIий а велла, мера тIе хьацар а тоьхна тептар а эцна царна тIе вахар а.

ХIетахь леррина кхуьнан бIаьра а хьаьжна: «Поэт ву хьо? ХIахI-хIа, хIа-хIа-хIа», — аьлла, велаветира Ниттаев. ТIаккха тептар доьшуш корта лестабора цо: «Хьажжахь, чIогIа дика аьлла. Молодец! Пионерах лавцна а яздина. О-о, Даймехкан Iалам! Еша-хьа цкьа», — накъосте кховдийра цо тептар.

«О-о, Даймехкан Iалам! Поэт хир волуш-м хьаха ву», — элира цо а. «ХIара стихаш ас дIахьур ю. Альманах ларде ахь, цу тIехь хир ю хьуна кхарех цхьаерш», — элира Ниттаевс, кхурах йоккха церг а тоьхна, цунах там хилла, «У-у-у» аьлла, узар а беш, вела-кьажарца корта дIаса а ластош.

ТIаккха чуьрчара катоьхкина дIасахьаьвзина динна чIепалгаш, Ниттаевс, тIо а бехна, цу чу а, вукхо даьттан чу а Iуттуш, даа а диьна, тIе шура тоьхна бецан чай а мелла, дIаваха шайшнIь хьа-лагIаьттича, нана тIе а кхайкхина: «ХIара кIант дика лелавелахь, — хIахI-хIа — хIара вайна оьшур волуш ву хьуна, — ХIа-хIа-хIа. ХIора Iуьйранна — мании худар, ца хилча ахьарниг а мегар ду, делкьанина — копастапан чорпа, стоьмаш, хасстоьмаш кхоа ма бе, жижиг а хила деза шен роIехь, дукха дерстина а доцуш, котамий-ниг дика хир ду, цуьнца ю хьекьал сикха кхиарна оьшу ко м по-ненташ — ХIахI-хIа-хIа», — хьехар а динна, и шен велар ца ха-дош анайистехь кьайлавелира, поэт, драматург Ниттаев. Кьайлаваьлча а иттех минотехь дийкира цуьнан велар — оццул чIогIа хазахеттера цунна ламанан жимчу юьртахь поэт карийна.

Цул тIаьхьа пхи-ялх шарахь альманахан ара мел йолу номер листира Аьстамара, амма стихаш гучуйовлуш яцара, хIетте а хIа-ра ца тешара, оццул хаза кеч а велла, кIайн коч а юьйхкина, Iаьр-жа шляпа а тиллина, цхьа а ламаройн дош юкьа а ца кхуссуш, шерра охьара мотт а буьйцучу Ниттаевс ша Iехийна бохучух, гIе-нахьчул дагахь а дацара и Аьстамарна. Цундела альманах ара-дала бутт хан йолуш волалой почте хьалха а вьодий, буьйса а, де а цигахь доккхуш Iара, цу чохь болх бечу стага, кIордийна, хьех, мерах чекхваьлла-кх хьо шена аьлча а, тIаьхьа жIаьлеш хецца а, цIа ца вьодуш. Цкьа гуьйренан догIанехь а висина, цомгаш а хил-ла.

Амма кхуьнан стихашна доьгIна ца хиллера альманахехь ара-йовлар. Цул а хала дара яздархойн, художникийн, министрийн... — тIекIелдничу лекхачу цIенош чу а оьхуш, нIьза а ца луш, цу чохь белхаш а беш, уггаре а хьекьале а, нийса а дерг бен лела а ца деш бехаш бу аьлла хетачу нехан дуьненера волчу Ниттаевс боьттина аьшпан лан.

ХIара ойланех юкьахваьлча а, Ниттаев саццаза, кьамел деш вара.

— Иштта кеманаш а, Iаьржа болх а беззашехь, со литературе стенна веана бохий ахь? Схьавола, хЮккхуза рельса тIе охьахаа. ЦIерпошта йогIуш хьалагIоттур вайша. Хьажал хьо, ткье вуьрхIий-тталгIачу шарахь а, цул тIаьхьа а вайн яздархой хьовха, кьонаха мел ву аьлларг а юьстах вавьккина, цхьаболчарех оцу минотехь жарж биша, вуьйш Сибреха бахийтина, цигахь вайн цхьана яздар-хочун мара охьа а боьжна — хьуна гина хир ву иза, — вуьйш бел-ла. Доцца аьлча, яздархой веза а, чуволлаза а висна шнIь хилла и Бакалаев а, кхин цхьаь а. И шолгIаниг вай Казахстанехь долуш, мотт беста а бистина, и бага а ца тарлуш, са а дукьделла велла, ас цунна хIумма а ца боху, наха дийцарехь оцу маттаца болх бин-чух тера дара цо. Лацазий, везий, кулак вина Сибреха вахийтаза виснарг, схьа а лахьийна, лавьккина вагонаш тIе а баьхна, дIа-хьовсийра, хьуна ма-хазара, аьлча а, хьуна ма-хазара. Хьо хIе-тахь-м планехь а ца хилла — хIахI-хIа. ХIинца хьалаайалолахь, хIара цIерпошт тIехйолуьйтур ю вайша. ОхI, и гIовгIа. ХIинца охьалахло хьо, дIаяха хьуна и кIар-кIар. ДIадуйцуш ма вара со. Циггахь тоьлларш бала а белла, биснарш ядош, лачкьош, ша хIал-лакван тIаьхьаваьллагIачунна урс Iуттуш, дIахьаьжча йист а ца гун казахийн аренаш денъеш, кьа а хьоьгуш, хене а бевлла, тIаккха цIа бахийта аьлла, Хрущевс маршо а елла, юха цIабоьлхучарна лун а кехаташ а хьаькимаша (вайн кьомах дара хьуна и жIаьлеш) кьайлах духкуш а хилла, берриг а бахам дIалуш уьш а эцна, цIе-хьа буьйлабелира, ткьа цIахь хьо цIаваре хьоьжуш мила ву, хьан тIаьхьа мел дисина хIума хьала а кхаьллина, хьан хьешана дин-чу оти чохь хьаштагIаш йина Iохкуш бу-кх, шайн татанаш а деш, хьо цIа vogIy аьлча, самукьа муха долу церан, цундела Соьлжа-гIалахь гIурт ма бира цара, вайн хьаькамаш чохь болу цIа схьа а лоцуш, Хрущевна вуон хIуманаш а дуьйцуш, цундела царна Ники-тас дан деззарг а дир-кха — цунна памятник хIоттон езаш а яр-кха хьуна хЮкху гIали тIехь. Делахь а хIоттайойтур яц. ДIаалахь Iедалан мостарI а вина, охьахаор ву. ХIан, кхин цхьаь а йогIy, хIа-ра чIогIа а детташ, деллахьа котема ма хIоа дойтур дацара аша хЮкху аьчган повкьахь. ДIаяха. ХIан, схьавола. Охьалахло. ХЮ-кху некьа йистехь бен со дийца вавьхар волуш хIуманаш дац хьу-на, ас хьоьга дуьйцуруш, кхечахьа хилча, масийтта бIе метр генара шайн милтIикIоз тIе а хьажийна, дIалоцур дара кьамел... Иштта дIа метта хIоттийра республика. ТIехь цхьацца учреждений цIе-раш язйинна, аннаш хьалатуьйхира: «Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан хьехархойн институт», «Нохч-ГIалгIайн Илманан-талланан инсти-тут», «Нохч-ГIалгIайн пачхьалкхан театр», и. дI. кх. Аннаш хьа-латохарх буй пайда, цу чу охьаховша нах ца хилча, вайнахах берш буьйцу ас. Сайна сискал яккха меттиг лобхуш лела со цхьана уьнна хьалха писвели — «Яздархойн Союз», дIатетти ас неI, кьев-

лина яц, чохъ Іаш Казахстанехъ ийи духкуш хилла Буркѣушев а ву, стоъла тле пелгаш а дегташ, шок локкуш. Дехъа маъНе а ваълла, десачу стоъла хъалха охъа а хиъна, цо санна, шок а локкуш, пелгаш дегта вели со. Иштта Іаш глехъа хан яълча, Буркѣушевс боху: «Жима къонах, хъан цле муха яра?» «Ниттаев», — боху ас. «Къовзош ю, критик хила хъо», — боху цо. «Ма хилиятахъа сох киртиг, вайна тле мел лоттаелла киртиг а тоъар яра хъуна», — эли аса. «Ткъа мила хуълу хъо — поэт, драматург я»... — «И шиъ ший а хир ву со». «Дика ду», — аълла, иза кхин дла а шок лекха вели. Аса тлаъхъара лекхи. Цлехъана саца а сец на цо боху: «Ахъ шок стенна локку?» «Иштта дла. Ткъа ахъа?» — сайн роглехъ хотту ас. «Со-м шакарца ойлаеш вара — мицахъ тоъла теша: ийи духкучохъ я кхузахъ?» — юха а шакаре клез тийсийта велира иза.

Иштта оцу чуварах висна ву-кх со литературан оти чохь. Кхин хала болх а бац, глеххьа хлума а хуьлу. Стихаш ян уггар атта ду: хьалха массо а хлума вуон дара — малх а, хи а, хлаваь а, нах а — хинца дерриге а таделла, сийлахь-баккхий тхьамданах ба-хьанехь, ткъа вайна-м ма хавий дерриге а хлума талхош дуй—ла-лам дуйцу ас.

Бакъду, бокъбал лелачарна хъаштагIа яккха а ду хала. Цундела хьо тайпанчарна гIодар ца хилахь а, новкъарло ца йо ас. Зебра гиний хьуна?

— Телевизор чохь.

— Ас и ца юйцу — новкъахъ йинарг. Нах урамах дехъабов-лучохъ дехкина кӀайн махарчий. Иштта ду дахар — цкъа кӀайн моха, юха — Ӏаържа, и. дӀ. кх. ХӀинца хьо, Ӏаържачу моханехъ нисвелла, цхъа ши шо даьлча — кӀайн моха хир ю. ХӀахӀ-хӀа, хӀа-хӀа-хӀа, — иза иштта вела а воьлуш, аьчган некъан йистехула дӀа анайисте кхаьчча, «хӀей, собардехъа, собардехъа!» — бохуш, тӀаьхъахъаьдира цунна Аьстамар, амма, цӀогӀа а детташ, хьера яьлча санна, рельсаш тӀехула хахкаелла йогӀучу цӀерпошто кьарбира и мохъ, хӀетте а иза хъаьдда воьдура, юьхъа тӀе ваго-нан корашкара серлонаш а етталуш, кхайкхарехъ гӀаьттина бага а йолуш.

Дукха яхъелира и цлерпошта, дукха тлаъхъа ндира иза, иштта уьдуш ткъех минот яълча, иза шийтта дийпахъ-бусий чехх а ер яи аьлла хийтира, хаза доладелира берийн делхарш, цомгашчийн узарш, назманаш, дуьхъала хлуьттурсуьрташ: вагонийн корашкахъ бляьрхиша хуьлдина а, уш кхачийна цийиделла а бляьргаш, бляьргаш, бляьргаш, бляьргаш, гергарчу адамийн — ден, неан, дехойн, ненахойн, юьртахойн, махкахойн, генарчийн бляьргаш, орца дохуш, ткъа хлара — дарцо локхучу есаллехъ йисина, царна гюдан глерташ, урла а урлуш, болатчу мостарчу лар эцна йоьду гила-борз...

Эххар а, чкъургийн тата гена а даьлла, дIаяйра бIарлагIаш, севцира аьзнаш а, Ниттаевна кхо бетта мохь а хезира.

— Xlaxl-xla, хьо стенна уьду суна тlаьхьа? — вухавирзира
иза.

— ДагадогІний хьуна, итт шо хьалха, хьо иллеш, туьйранаш, кицанаш, хІетал-металш...

— ... тийжарш, сардамаш, ловзарш, захалонаш, узамаш...

— ... чехкааларш, дагардарш — уыш массо а дӡаяздан аьхка тхан юьрта веана, стоьмаш ношлучу хенахь, кӡунзал бала бола белла цхьа лоха стаг а валош. Хӡетахь ахьа, чӡепалгаш схьадале, кхорех церг а етташ, хӡахӡ-хӡа бохуш, — и велар-м цуьрриг а хийца а ца делла хьан — вела а воьлуш, тхан нене со дика лелаве а аьлла (Iуьйранна — манни худар, делкьана — борщ, стоьмаш, хасстоьмаш — шортта), дӡавоьдуш, дӡадаьхьира цхьа тептар, цу тӡехь сан бераллин ойланах а, зарзарийн эшарех терра сатий-самаш а бара. И мича даьхьира ахьа?

— Xlaxl-xla, xla-a, хьо вара и кьона поэт, юрктара гений? Хьайн довзатан гений. Суна виц ма веллера хьо... Шун юрктара ма-велли, тхойша лакха Итум-Кхаьлла хьалавахара. Цигахь соь ца институтехь дешна Малув а карийна, цо Органа йисте а дигна, цигахь хан ллалц кьаьрка муьйлущ а Ийна, чудаьккина длаийгира тхо. Ткьа тептарш: хьайниг а, фольклор тлеязина хилларш а — дерриш а, догланехь а дисина, — чlogla деара иза цу буса, стигал а кьекъаш, сатесча а, дла а ца туьйш — хlаллак хиллр-кха, шекъа даша а дешна, делкъхан хуьллущ сама а ваьлла, ши зока шийла хи а мелла, лочузу коьртана хlун дийр ду ца хууш, коре а хьйна lаш, цlеххьана уьш дага а даьккина, тle цхьа баргал а оьллина, Органа йисте, тхаш Ийначу кхура клел хьаьди со — тlаьхьа дара. Къинтлера ваьллахь, хьо ца валахь, вижа каш хир дац хьуна — хlaxl-xla, xla-xla.

Хлумма а ца олуш, вухавирзира хлара, тлехъара тле хезаш
Ниттаевн велар а долуш, кхано и дласечча, хлун хилла техъа аьл-
ла, вухахъаьжча, кхуина иза, рельсех ши ког а, кеманах ворта а
тесна, ерриге а стигалан йнст дла а лаьцна, озавелла, кхозуш
гира.

Цкъа а тохаделира кема, шозза а, кхозлагла тохаделча, хца а делла, лаържа буйкъа кIур а тосуш, стиглахула дIахьадыра.

Хіетахь итт шо хьалха, кхуьнан сатийсам, и кема санна, вор-
танда схьа а лаьцна, кӀелхьара ца болуьйтуш, беттабалийтина,
беттабалийтина, аьчган некъа тӀе охьа а тоьхна, хӀаллакбинера
Ниттаевс. Ткъа хӀинца цо хьийзораш а, кеманаш доцуш, кхечийн,
хӀара санначийн, сатийсамаш хила а тарлора.

Буйса чӀагӀелла яллера, Аьстамар гӀел а, маӀ а велла,
цхьана кӀорачу, нехан долахь долчу цӀенойх лӀыттачу ураме

кхаьчча, иза кхачалуччохь долу дечган лоха ков дла а диллина уьйтла вала гюьртича, коьртах хлума а кхетта, хлара хлун ду техьа, Викентий Бекназарович я Макшерип-м вац техьа суна коьртах тледа хьокха бетташ, иштта пайда боцчу бевлла техьа уьш аьлла, цецвелира. Вуха а ваьлла леррина хьаьжча, цунна гира ша охьатала вицвелла хилар, мел лаххара а, блозза хлокху чохьа ваьллахехь.

Тлаккха иза моглара диначу, тишачу ценошна хьалхахула (царах цхьанна чохь малар а, консервни банканах а тлехь лаьт-тачу стоьла гонаха хевшина лара ахберзинна зударий) лаха маьлтлехь йолчу неларна тле вахара.

Лаьттах хьекхалун нел, озийна, халла схьайиллича, дуьхьал кхеттачу чагларан, хьацаран хьожаной, буькьачу цигаьркийн кљуьрой сацийна Аьстамар, глехьа лаьттира, чохь дерг ца кьаьсташ. Эххар а, бляьргаш дладоблча, чуьраваьлла цхьаь дуьйцуш, багара даарш дласа а кхуьйсущ, буй ирхбахийтина, хьийзаш поэт Балаев Гиргla а, маьнгй тлехь дла а тевжина, гуттар санна, кьинхетаме-цавашарца кьажа а кьежна, la поэт Зазаев Дага а, цигаьрках клур а бохуш, цушинга ладоьглю кьона поэт Кьахьар-ма а, малар дуттуш, кест-кестта аьчган зоки чохь чай доккхуш хьийза волалуш волу прозаик, институтан кхоалгачу курсан студент Жаьммирза а гира. Тлаьхьо — сонехь длатарвелла lаш, цхьана когана астарla Бадик а, — гиньлла магнитофон а латийна, синпхенаш хедош санна, ийзочу озаца Высоцкийс локхучу «...Аятолла, и даже Хомейни» — бохучу эшаре ладоьглюш, там хиларна дласа а техкаш.

Кхуо делла салам схьаоьцуш а, ца оьцуш а, шен кьамел ца хадош, дладора Гирглас, тлебаха глерташ санна, бляьргаш а кьерзош, чухула дласа а уьдуш.

— Буркьушевс, оцу поэзин совдегаро, хлун боху хавий шуна: «Хьо хлинца а хлюа чуьра ара а ца ваьлла». Ткьа аса: «Хьо тохарехь ара а ваьлла, деса хлюаш деш ву». Хлетяхь дуьйна, дла мел кхаьчначохь, бухахь караво, ша ца хилахь, я шен нах, я шена муьтлахь долу шайтланаш карадойту. Цунна тлера дла хьаькамашна тлеоьхуш ма ду дуккха а теш. Ваьлча а, воьлча а ца вуьту, ор чу доьжна берзан клеза санна, дласа-м уьдур ву хьо, амма айхьа сатуьйсучу кхаьчна, догдика хир дац. Царна, нехан синош гаттехь латточарна, моьтту массо хлума а шайна муьтлахь ду! Бакь дац! Геш-м юзор ю, кхин карахь хлумма а дац. Лакхе церан яц, я хир а яц. Малха тле кхаччалц а, кхин дла а йолу лакхе царна йовза йнш а яц, ткьа Балаев Гиргин ойланийн дин парглат кхерста оцу йист йоцчу есаллехула, седарчашка салам-маршалла а хоьттуш. Цу лакха уьш хьаларгортахь, малхо тлемаш а мерцина, лаьттах а бетталуш, лоппагаш санна, лелха а лелхаш, бухур бу, вон хьожа а — марош длакьовлалаш! — яржош. Ас, лаахь, уьш массо а чохьлазар а кхетийтина вожор а ву, я малх lаткьий-

тина хьеш а кхехкор ду. Делахь а суна ца оьшу иза. Ас букь берзийна адамашна. Со дайша, пхьеро тлулг санна, хьокхуш, нисдеш, шардеш лелийнчу лаьмнашкахь вежа; гиний шуна муьлххачу ломан аглонаш тлехь терхеш? — уьш хаддаза, берашна санна, тлехь доладаран лараш ю. Ас язйийр яц цахиндерг хир ду, сий хуьлда хьаькамийн бохуш стихаш. Ас яздийр ду: ломан кложехь дух-дуьйлучу, наха дла а тесна, деккьа цхьана олхазарший, акхароший пайдаоьцучу акхачу шовданах, дассаделлачу ирзойх, аьхкенан екхначу буса, мацах юрт хиллачу а вахана, цла воьглуш, некь, тхи диллинчу бацалахула а баьлла, Инчу боьссича, цу йисте а хийна lаш, уллорчу хьаьмцан куллан ойланех, тлаккха, цхьалло хорам а бина, «hle-e-ей!» аьлла мохь тохарх, цунна дуьхьал, мел ладогларх жоп ца хазарх, я дасаделлачу чложана тлехула хьийзаш, «кьа-аькь» бохучу, «...аь-аькь» — дуьхьал бердаш йист-бляьрг кхийсалучу¹ аьрзунах яздийр ду.

Эццахь шен догу бляьргаш стоьла тлехула дла а хьовсийна, Хаьммирзас стака дуззуш чуйоьттина lаьржа тлуналла, масех кьурд беш, дла а мелла, жижиг кхалла аьлча, «Хlan-xla, со кийрахь а кхелли лелор йолуш вац», — аьлла, клен буьртигал клолдан цуьрг бага а кхоьссина, наг-наггахь мозий схьалецийта стогара тле оьллинчу, можа берам хьаькхначу кехатан асанах корта а тухуш, вист а ца хуьлуш, керлачу кьамелана кечам беш, Балаев чухула дласахьийза ваьлча, Зазаев Дага глатьтира, хан эрна ца яхийта:

— Хлокху сан стихотворенига ладоглийша, оьрсийн маттахь а язйо ас наггахь. «Я никак теперь не верю, Будто среди скал злой чечен ползет на берег, Точит свой кинжал, То ли бабка нашепта-ла Все наоборот, то ль Чечню вы знали мало, И ее народ»²...

— Сацийтта! — мохь хьаькхира Балаевс.

Дага, кхин дла ца йоьшуш, кьажа а кьежна сецира. Аьстамарна халахийтира дукха жима волуш дуьйна ша байташ дагахь lамийнчу, цкьа мукьане ган а, кьамел дан а сатийсинчу Зазаевс кхечо язйина стихотворени шен ю аьлла ешар. И стенна оьшу кхунна? И ца хилча а, дукха ма ю кхуьнан шен а халкьана езаелла байташ.

Резавоцуш цуьнан бляьра хьаьжча, Аьстамарна гира иза цхьана бух боцчу Инна йистехь лаьтташ, ша дуьйцучун цо ойла а ца йо, дуьхьал дла хлокху минотехь чуьрачеран тидам шена тлебахийтичахьана, ткьа тлаьхьа... Тлаьхье ян а юй? Кьинхетаме хорам бина, дукьделла легаш мукьадаха хих кьурд бан, чийлик тле кхевдира иза. Амма эццахь Балаевс:

¹ Длаьллаларг цавешаш, юьхь-дуьхьал деттар.

² М. Шехтеран стихотворени тлера. «Со хлинца тешац оьглазе нохчо, шавлта ирьш берда йисте тела аьлча я баба гальяьлла, я шуна Нохчийчоь а, цуьнан халкь а ца девза дика (дешнийн гочдар).

— Сацийтта! И хлун ду хи моьлуш! Чудотта цунна лаьржа талу! — элира.

Жаьммирзас сихха кхочушдира омра, иштта сиха Аьстамара кьайла а эккхийтира тлуналла — цкьа хьалха кийра багийра, тлаккха деглаца йовхо яьржира.

Балаевн кьамел кхин а марсаделира:

— Вист ма хилалахь, Зазаев. Хьайн памилига хьажа: Заза — зезаг, ткьа сайниг Балаев — бала. Дуьненан берриге а бала лелош верг — со. Хала дуй? Члогла ду! Хьо санна верг оцу балано, члапвеш, хьаьшна длавоккхур вара. Ас лов, со лаьтта, хлара латта а нисдеш. Ас доуьйтуш ду хьуна догла а! (Кьахьармас Аьстамарна лере а таьйна шабарш дира: «Дела хуьлуш лаьтта кхунах-м»). Ас хьокхуьйтуш бу хьуна мох а! Грецехь малх латкьийтина, нехан хьеш кхехкнйтинарг со вара. Хлунда бохий ахь? — НАТО юккьера юьззина ара ца яларна. Суна оцу дуьненан беа Боккхачу хлорда бухахь дерг а го хьуна. Тийначу хлорда бухара дашо кхо овгал а бу а доладеш.

Эццахь мохь хьоккху Гирглас, куьг лаьцна саца а вина, Кьахьармас, гажа а гежаш, элира:

— И цхьа дашо овгал йохка а йохкий, кхо-диъ шиша кьаьркьа стенна ца оьцу ахь?

Чохь мел верг а длатийра, сонехь луьллучу Бадика шен магнитофон а сацийра.

Тийналлица цхьаьна чохь юзуш яра оьглазалло а, — иза Гирглин бляьргаш чуьра охьаленара, шортта, Органан хи санна. Танкьяьлла юьзна яьлча, цхьанхьахула эккха езаш яра чохь, цунах озавелла Кьахьарма неларехьа велира, литературехь кьа мел хьогург веза а, сийлахь а хета Жаьммирза вуо хьогжура цуьнга, ткьа Дага хлара дерриге а товш, шена балане даьллачу дахаран лудика ян бахьана дала а мега-кх бохуш, кьежа а кьежаш, лара. Амма дерриге а, Гирглас, цхьа деса шиша лаьтта а тоьхна: «Кхин хьуо велла длаваллалц ма аьллахь иза! Зуд, вуо зуд! Суна кьаьркьа эца ахча пачхьалкхо а ло хьуна — алапа! Ткьа Тийначу хлорда чуьра кхо овгал — дерриге а халкьийн генетически хазна, церан синош лалашдар суна, Балаев Гирглина, тедиллина», — боху кьамел дарца дладирзира.

Тлаккха кхин цхьа стака лаьржа тлуналла а йоьттира Гирглас богучу кийра. Массо а стоьла гонаха охьахевшича, Аьстамарна лере таьйна, Кьахьармас шабарш дира: «Дукха атта галбевлла хлорш. Вай иштта хир дац хьуна. Вай йогина доттаглаллин беш гуттар а хир ю зазаккхуш — бляьстенца, ткьа гуьйренца — стом луш. Са а ца гатдеш, юьрта длагло хьо, ас лалашийр ю иза, наггахь ван а вола, вайн бешо цландинчу хлаваах кьурдан...»

Кьахьармас кхин дла а дира шабарш, амма Балаевс хьаькхначу маьхаро кьардира уьш:

— Хинца аса дуьйцург пхьаьнгга ма хьахаделаш! Хьахадахь, суна хуур а ду, ас хьеш а кхехкор ду, малх латкьийтина, кьаьсттина хьо хьожуш хилалахь, Зазаев!

Дагин бляьргаш чу хиш хлиттира. Амма Балаев хлумма а тергалдеш вацара. Кисана куьг а дахийтина, цхьа жима клайн тлулг хьалабаьккхира цо.

— Хьовсал, вайн халкьан кьайле ю кху тлулгехь. Хлара длабаккха суна тлаьхьабевлла шовинисташ, националисташ, сионисташ, террористаш, лейбористаш, белогвардейцаш. Амма тлаьхьа-м кхуьур вац цхьа а. Малх Хорс-ломан буьххьехь сецча, цу ломан Индаг! кхачалучуьра латта ялх метр охьа а аьхкина, хьалабаьккхина бу хлара тлулг. Хлара цигахь буйла муха хирий? Даго хийхира. Дийнахь пхьоьазза, массо а хлума диц а дай, ойла цлан а яй, деле а, лаламе а, хьайн даге а ладогла ахьа, хьуна а хезар ду хьуна цхьаьца хлуманаш. Хлокху тлулган хорма пхан юьхьиг санна ю, ткьа хлара агло ерзийча кху тле ши эзар шо хьалхалерчу вайнехан лхьамдин Нахарпаттахьан сурт хлутту, — коьртахь ши мала йолу таж. Ткьа кхузахь гург — Малх. Хорс — индусийн маттахь Маьлхан дела, Хорс а бад — оцу делан глала, Хорс-лам — хлара тлулг карийна меттиг, Хорочой — хорсахой, делан бераш, Хорс — Кьоьза-лама тлера дладобду хи, Хьорса, харш...

Олхазаран хьогьал бен боьчу тлулга тлехь Балаевс ду мел бохург длаьздан дукха доккха тептар дезар дара, амма царах цхьа а чуьрачарна гуш дацара, мел члогла хьаьвсича а. Ткьа важа-м, мочалш клад а делла, кхин меттах ца довлуш сацалц, тлулган кьайленаш барта йийцина ца лаш, кьолам, кехат а дехна, сизаш хьоккхуш, бустамаш докхуш халкьийн, маьлхан, седарчийн, заманийн, кхоллабийн некьаш гайта хьоьттира, и дерриге оцу тлулга тлехь ду а бохуш.

Иза цхьана юкьана длатийча, «Со-ламаре» боху стихотворени еша хьоьттина Зазаев, гена валале, Балаевс: «Сацийтта! Иза сан «Лам» цле йолчу поэми тлера схьаязйина ю ахьа!» — аьлла, бехке а веш, юкьахьаьккхира.

Цу дешнаша чов йина Дага, цхьана юкьана члечкьашка а вьодуш, сецира, тлаккха цергаш хьакхийна, хьала а иккхина, мохь бетташ, кхин дла а еша хьоьттира, Балаев юкьа эккха глертара, амма вукхо кьарвора иза.

И вала ма-велли, бляьргех хи даьллачу Жаьммирзас, тле а кхетта, маравоьллира Зазаев: «Хьо боккьал а гений ву, боккьал! Хьо гуттар а вехар ву вайн литературехь», — бохуш, ткьа важа, цкьа а халахетар ца хилча санна, векха а велла, ирсе бляьрхиш а ленош лара, ша векха мел ло Балаев ларжлуш, вусалуш хиларан ойла а ца еш.

— Оцу стихотворенин дуьххьарлера биъ могла ас муха язбийрий? Жигархойн гулам бара дладобдуш. Баьрччехь веглаш цлен-

шера бос болу хIетахьлера хьаьким а ву, гуламан тема: «Кегийчу къаьмнийн меттанан кхиран перспектива». Амма дечу къамелашка ладоьгIча, цхьа тайпа перспектива ян а яц. ТIаккха Илланча хьала ма вели — иштачу халачу киртигашкахь цхьаь хила а ма веза, мел боккха мохь а шена тIе а лаяцна, халкъан дагахь дерг дIаала. Казахстанехь берриге а гергара нах а белла, цIа ваха бакъо ца лушшехь. («Хьо чуволла везаш ву!» — денна олуш хиллера цуьнга), лечкъинна Нохчийчу а веана, цигахь меца хан йолчу хенахь шен накъосташца Китай-махкара дуьйна Оренбурге кхаччалц долчу дежийлашкарчу даьхнех кийсигаш йохуш, уьш махкахошна дIасайовкъуш лелла а, Iаббалц бепиг дууш вуьзна а дукха хан йоццушехь, шена кхечарна санна, синтем а, кIеда вуьжийла а еззашехь, Илланчас элира: «Нохчийн мотт дубне коьвлличахьана хилла а бу, хир а бу, оцу маттаца вай коммунизме чохьа а девр ду — «Оссолом Iалийкум!» Эццахь Хьаькимо: «Сацийта! Iедална дуьхьал хабарш!» — аьлла, мохь хьаькхча, чохь тийналла хIобттича, хIокху стихотворенин биъ могIа яз а бина дIабахийтира ас. ТIаккха, сайн кехат Хьаькиме дIалуш а гина, хьаьдда вахана: «ХIара хьовга дац», — аьлла, схьа а даьккхина Илланче дIаделира, оцу масех кого билгалдаьккхира сан хиндолчун харш. ХIетахь дуьйна цу хоршара ца валалуш воьгу...

Цигахь Балаевн вусавалар кхерамечу хьоле дирзира, нагахь дешнийн дарц тохарца мукъане а паргIат ца валахь, хIара дерриге цIа а эькхийта тарлуш, амма цо и дарц долийча, эькхийтина елира ахь хIара чохь а, хIара дуьне а хIинца дуьйцург дуьйцучул аьлла, хийтира Аьстамарна.

— Хьо стенах дозалла дан гIерта?! Цул тIаьхьа Илланча, вала-вола а ца вуьтуш, буса наб а ца йойтуш, мотт бетташ хийзир-кха хьо, — мохь хьовкхура Балаевс, «Ас хьанна мотт тоьхна? Факташ?» — бохуш, гIагIланехь воьлхуш, ша волччохь хьалакхиссало Зазаев тергал а ца веш. — Ахь ресторанехь къаьркъа малаза стаг ца висна-кха, цуьнгара цхьаь даккха гIерташ...

— Эхь ца хета хьуна, суна тIе боьха цIе кхолла?! Факташ!

— Факташ оьшу хьуна! ДIалаца! Хьуний, суний бен ца евза Илланчин «Къиза деши» поэма юйла муха хийна? ХIахь?

— Ахь аьлла хир ду-кх.

— Асий? Иза-м массарна а хаьа ахьа аьллийла. Кху чуьрчарна а тIаьхьа.

— Дера хаьа и бакъ доцийла-м! ХIокхо, Аьстамара, шайн «Алу» юьйцуш, Пхьармата Селин кхерчара цIе яр хьахош, ялийнарг хьенан байт яра? Сайниг Вай массо а лийр ву, тIаьхьадуьсург — вайн йозанаш... Со хIокху къаьркъанан Iин чуьра хьалавалалахь...

— Хьуна-м хила деззарг хиллера, — хабар дижийта дагахь вацара Балаев.

— Делахь хьуна а хилла-кх хила деззарг, — буьрка санна, вусавелла, тIевеара Дага.

Цуьнан бIаьргаш кхерамах, оьгIазвахарх цIена, деккъа цхьа дерриге а кIордоран синхаам бен хIума доцуш, деса гича, Аьстамар цкьа хьалха цецвелира, юха цо лелочух кхийтира: иза шена цига дIаваха бахьана лобхуш ву, цуьнан са тоххарехь, дерIах а къаьстипа, дахарна пен тоьхна, Iаьржачу Iаьршашкахула кхерсташ ду, кхуьнга, катоххий тIаьхьа кхиа бохуш, мохь а бетташ: чохь садоцу дела ву иза иштта веса, буьрка санна вуса а луш, жимма а ираллех хIума Iотталушшехь, эьккха кийчча, цундела воьду иза, вела а къежаш: «Ахь-м хIумма а дийр дацара», — бохуш, и марса а вохуш, «Ас дуьйр ду хьо, зуд!» — мохь а хьовкхуш, бетан цхьана агIор охьаьохуш шетахь а, вукху агIор «Беломор» а йолуш, бух каг а бина, ира маьIигахь (царех Iотталахь-м Зазаевх, лоппагахчул башха, хIума юьсур а яц) йолчу шишанца тIевогIучу Балаевна дуьхьал.

И шиь ший а реза вара хIокху минотехь — тIаьхьа дохко вер велахь а — шаьшшинна тIедоьжначу гIуллакхна: Балаев — чаьлтача, Зазаев — сагIа хила.

Амма юкьагIоьртинчу Аьстамара Зазаев сацийра, Жаьммирза, велха а ийзалуш: «Хьайн делан дуьхьа Iе Iадда! Шуьша ший а вар-кха дика ши поэт, ГIиргIа, хьо — философ, ткьа хьо, Дага — лирик, шуьшиь ший а вар-кха вайн халкъана оьшуш», — бохуш, Балаевн шиша долчу куьйгах тасавелира.

— ДIахеца со, маршъоьху! Цу тIе ахь юьйцург язычество ю, «хьайн делан дуьхьа», — бохуш. Дела хьан а вац, сан а вац, массеран а цхьаь ву! ДIахеца!

И шиь, берта а веана, охьахуур воцийла хийча, Аьстамарий, Къаьхармассний теттина араваьккхира Дага. Иза юха чуван гIерташ, неIара тIе ветталора:

— Витийта тхойшиь! Шун хIун гIуллакх ду тхо сецо? Сан йиш ма яц и боьха цIе а эьна дIаваха, — бохуш.

Чуьра схьа Балаевс вовшах хьекхочу цергийн «гIарчI-гIарч» хезара, Аьстамарна зуз а оьхуьйтуш, пен санна, кIайвелла Къаьхарма а вара: «Хезий хьуна? Цо вуьйр ма ву хьо», — бохуш, чIениг а егош.

Амма Дагина кхерам хIун ю хуучух тера а дацара, иза, гена а вуьйлуш, неI хьулийна лаяттаху кхушинна тIеветталора:

— Вехь вуьйр ву-кх! Сан дIаваха йиш ма яц!

ТIаккха Къаьхармас, чIогIа пхьарс схьа а лаяцна, ша волччохь саца а вина, лерга чу мохь туьйхира цунна:

— Кху чохь ца велча, кхин вала меттиг яц хьуна?

— Суна къийсамехь вала лаьа, къийсамехь!

— Дага, хьо кху чохь велча, Жаьммирзин дешар юкьахдуьсур ду. Цуьнан ойла йой ахь? Иза деша дезаш а, яздархо хила везаш а ма ву, — элира Къаьхармас.

Иза дагах кхийтира Зазаевна: «Хлаъ, хлаъ, хьо бакълоъ, Жаъммирза ларван веза», — бохуш, шабарш а деш, кеберте вахара иза, хаба а хебна, човхийна клеа санна, цийза а цийзаш, хлара шиъ тлаъхъа ураме ваълча, иза трамвайн новкъахула кхин тле а жим а велла, длавоъдура.

Вехъа а вехъаш схъакхъачначу Жаъммирзас:

— Хлун ди аш цунна? — хаъттира.

— Хлумма а, дло длавоъдуш ву хъуна.

Эццахъ некоъ голатухучуъра гучуиккхинчу, лодара яълча санна хъаьдда йоглучу трамвайн нуьцкъалчу серлоно гучуваьккхира Зазаев, иттех секундехъ хъелахъ, кьинхетам боцучу эчиго хьошур ву иза. Амма и йоца юкъ а тоъира Жаъммирзина Дага кхерамах клелхъараваккха. Йоккха гловгла еш, махал а маса, уллохула тлехъиккхира чохъ цхъа а некъахо воцу трамвай.

Тлаккха и шиъ — Дагий, Жаъммирзий — аьчган некъан йистехъ, панаран бухахъ лаьттира, къамелаш а деш.

— Хьо халкъана оьшуш ву хъуна, трамвайн новкъа ма ваъллахъ кхин.

— Со-м хъанна оьшура? Суна а, со санначарна а юьхъа тле шеташ а тохий, халкъан глудлакх де аш.

— И ма дийца. Ахъ лирика дика язйо, вукхо — дийцарш, кхоалгачо — пьесаш, иштта, хуьл-хуьлуш, литература хир ю вайн.

— Хуьл-хуьлуш, дена вир хуьлу, литература ца хуьлу...

— Хъуна ца хезара?

— Хлун?

— Трамвай йоглущ?

— Ца хезара.

— Цхъа сагла тоьлла вели-кх хьо.

— Хила мега. Луьйранна цхъана берана лаж беллера ас.

— Хинца ларлолахъ.

— Дика ду.

Дага некъа йистаца охъа а волавелла, воьдуш, воьдуш, бода-нехъ къайлаваълча, Аьстамарна дагадеара: и хлун трамвай хилла теша? Ерриге а транспорт сецна а ма ю дуккха а хан? Иза трамвай ца хилла, ложалла хилла. Амма Дагас Луьйранна берана лаж баларо новкъарло йина цунна шен глудлакх чекхдаккха.

Хлорш чубирзича, лаьржа бос эцна йоьлху клайн шаршош екхинчу меттахъ, ши ког стоьла тле а биллина, воьжна луьллара Балаев, хаддаза лен а луьйш:

— ...Хлорш хлун ю? Хлукхо мотт бетташий, Буркъушевс дог элгошший ма бели вайн яздархой: романист Аржикантов, драматург Сахабов, поэт Жаржаев. Со иштта атта ма вац. Со ладда вита. Шаьш иштта члогла нах белахъ, ас санна, кхойтта метр клорга латта а аьхкина, Хорс-ломан кложера схъабаккха безаш хилле-

ра-кх тлулг... лахъ-хъ! Длаелла nel, садукъделла леш лаьтта хъуна со...

Хъаьдда ваханчу Жаъммирзас длайиллинчу nelара хъалхахула а яьлла, маларо дахийна эвхъаза бляьргаш чу а кьерзош, ах-ерзин-на ши зуда хъаьдира хъашташна леринчу жимчу глешлонна тле, ондачо, глийланиг дла а теттина, схъалецира иза, важа арахъ охъахира, гловгла а йоккхуш.

— Тлехъовла nel! — мохъ белира Балаевга.

Эццахъ чуьравелира Бадик:

— Шаьш доттаглий делахъ, суна зуда ялае! Доттаглаша, схъа а ялайой, чу длахъцу шуна. Ва-а, суна зуда ялае!

Балаев, дукха члогла цецваьлла, ши ког стоьла тлера охъабоккхуш, лаьтта тоьхна стака а дохош, хъала а глаьттина, Бадикна тлехохкавелира:

— И хлун ю ахъ юьйцург? Зуд, вуо зуд!

Важа-м вухаверза туьгуш а вацара.

— Ва-а, суна зуда ялае! Ва-а, суна зуда еза! — дласакерчара иза, злуганаша араш етташ санна, кхийсса а луш.

Балаев, вуха а ваьлла, ша Зазаевна лотта глртина шишанан бух леа велира. Цунна и карабале аьлла, тлехкетачу Жаъммирзас, легаш тлера а лаьцна, могаш боцу ког лаьттахула а текхош, вадийна ваьхъна, луларчу цла чу кхоьссира Бадик: «Кху чохъ бу хъуна шортта зударий», — олуш. Цу чохъ: «Вай-вай-вай» — баккхийберан мохъ белира.

Жаъммирза чу а веана, Балаев, шен кисанара жима тлулг хъала а баьккхина, Хорс-ломах, Хорсабадах, Хорса-хих, хорсамах дийца волалушшехъ, чувелира лохачу деглахъ, хыйзина можа клужалш а, богуш цлен бос а болу жима стаг, карахъ лаьржа портфель а йолуш.

— Сан маршалла ду чуьрачаьрга, — ши плелг ирах бахийтира цо.

Тлаккха Балаевга куьг кховдийра:

— Ярашноков Ардан — экономист. Цхъа долчуна каракхъачна шай-кай хожкуш, дуьненах йолу марзо схъаоьцуш, масех шо даьлча тлелдидлла а волавелла, глали йистехъ цхъа дорахо цла а дина 120 еаклов метр, чохъ бассейн а, сауна а, теннисан корт а, хаза зуда а йолуш, ваха хуур ву.

Ша вовзийтина ваьлча, сонехъ лаьтта дласабоьллу нашталан маьнга цленкъа юккье а хлоттийна, портфель чуьра, луо санна клайн, шаршош — латларан хьожа яьржира царах, вуьйш хьожа-наш а глелъсш, — цу тле а яржийна, нанас дена ма-варра цхъалха а ваьлла («Буса массо а меже парглат йита еза»), тле цхъа шаршо а тесна, и длатевжина воллушехъ, «за-акъ» аьлла nel а йиллина, чохъхъа елира хенаро стомма зуда, коьрта тлехъ шовзкъа санти-метр хиллал лекха йина хлун ю цахуург а — цу юккьехъ хлуса-маш карийнера гезгашна, зингаташна, жлаьлийн мозашна, — пон-

дар санна, хебаршка ихинчу юьхьа тIера батт кьегинчу цIечу бa-
сарца билгалъяьккхина а йолуш.

— Марша догIийла, гIам! Хьо дара хьуна тхуна тIеоьшуш! —
элира Балаевс, кьаьрззина чуеанчун, шарбал а гуш, йоцачу можа-
чу либартан юбкане а хьожуш.

— ХIара гIам дац, хIокху цIийнан нана ю, — элира Жаьммир-
зас.

Важа-м, хIорш тергал а ца беш, вижна Iуьллучу экономи-
стана тIе хIоьттина лаьттара, елха а ийзалуш, корта раз а баьк-
кхина:

— Кардан, а-а Кардан! Схьадахьа сан декхар.

— Тетя Неля, цкьа делахь, сан цIе Кардан а яц, — Ардан ю,
шолгIа делахь, сан хьуна дала декхар а дац.

— Муха дац, дера ду-кх, Кардан, а-а Кардан.

— Дац, дац, хьуна дала дац.

— Делахь эзар соьме хьаладели хьуна, — елхар тIе елира
чуеанарг.

— Накьост, хIай, — мила вара хьо, Кардан я Ардан? — дIа
стенна ца ло ахь цуьнан ахча? — мохь белира нийсо ярх хьаьгна-
чу Балаевга.

— Ахча доьхуш яц иза.

— Ткьа хIун йоьхуш ю?

— Шеца дIавижа боху-кх, — агIо хьарцира Ардана.

— Стенна? — хьалагIаьттира Балаевс.

— Туьйранаш дийца.

— ХIа-а, сагатло хир ду хьуна цуьнан. Кьеначу нехан са ма
гатло. Хьо иштта туьйранча ву. Дийцахь ткьа... Охьахаа,
тетя Неля, цхьаьна ладугIур ду вай туьйране, — элира Балаевс, шен
мачашца маьнги тIе хьала а ваьлла, когаш чуччабохуш, охьа а
хияна.

ТIаккха, жимма тийналла лаьттинчул тIаьхьа, шен маьнги
тIехь дIаса а керчаш, вела хIоьттира Ардан, «Ну приход!» — бо-
хуш, мохь а хьоькхуш, цунах тарбелира чохь берш а.

— ХIун хилла шуна, стенна дуьйлу шу?! — мохь хьаькхира
Балаевс.

Массо а дIатийра. Иийна-а, Ардана:

— Цо шеца, зудчуьнца санна, дIавижа ма боху, — элира.

— А-а, и дара и! Кьанделла зуд! Вуо зуд! — Балаевс юха а шен
кагдинчу шишанан бух леха велира. Амма Жаьммирзас, теттина,
тетя Неля ара а яьккхина, шен лехамаш кхин дIа а ца хьош, ки-
санара тIулг схьа а баьккхина, цуьнан кьайленаш ийица кечве-
лира иза.

Эццахь дехьа чохь елха йолаеллачу тетя Неляс юкьахвитира.

— ХIей, хьо угIа хьайн сина, ва кьанделла зуд! — аьлла, пенах
тоьхна ког, дехьа чу а баьлла, кхин и схьаййзорах гIулмаьх хила
а ца тигна, циггахь наб кхийтира Балаевна.

ТIаккха Кьахьармас, гIанта тIе а ваьлла, куьйгаш лестош,
«Ремонтхой» боху стихотворени ийишира:

Тхо — некъийн ремонтхой,

Тхо — чIебардой, гуной, хой... —

Бертахь, доцуш «изий», «хьой».

Хьуо ца тешахь, — хьажа, гIой!

Ешна ваьллачул тIаьхьа догучу бIаьргашца (Аьстамарна дага
а деара, Балаевна наб кхетча, цуьнан шайтIанаш кхуьнга-м ца
девлла теша аьлла) чухула дIасахьежа велира иза, цкьа Жаьм-
мирза зуьйш, юха — Аьстамар, амма цу шиннех цхьа а кхуьнан
кхоллараллин хазахетар декьа дагахь вацара: Жаьммирза керла
чай кечдеш хьийзара, Аьстамара ойланаш йора.

ТIаккха массарна а хьалхара ша дийцира Кьахьармас:

— ТIаьхьарчу хенахь ас шортта тидам тIебохуьйту стихийн
хормина, ша кьаьстина аьлча, рифмина, билггала аьлча, цхьана
дешдакьах лаьттачу рифмина, иза «ву-бу» бахарх чекхйолуш яц,
цуьнан таронаш яккхий ю. Алал соьга: хьан йина хIинцIалц схьа
«Хой-хьой-гIой» боху рифманаш? Цхьамма. Дуьххьара ас...

Эццахь Аьстамарна наб кхийтира.

Шина сохьтехь Иллинчул тIаьхьа, цунна гIенах хезира Да-
гин хорам бен велхар, тIаккха, садукьадала а доладелла, сама а
иккхина, нелара тIе хьаьдча, и ца карош, дIасауьдуш, хье а вел-
ла, цхьамма хIокху кIуьралахь, хьожанехь, боданехь шаьш мас-
со а хIаллак хилийта, ара тIе плендагIаш тухуш дIачIаьгIна-кх
цIийнан чуволийла бохучу ойланах а тешна (тIе лам а хьарцина
хьехахь висинчуьнга муха даладелла са, цуьнан мичара хилла
шен йиш лакха ницкь, ломах чекх а яьлла, Iаьршаьшкахь яха
йисина йиш?), дог эькхале, куьйгашна эьхар а хаабелира тIам.
ЧIуг дIа а яьккхина, хIаваэ ваьлча, стигларчу седарчех бIаьрг
кхетча, «ОхI», — аьлла кIоргга хIуо чууьйзира цо, юха шена на-
барх воьлхуш хезна Дага леха велира.

— Ахь хIун до, Аьстамар? — Жаьммирза велира чуьра ара.

— ДIавоьду со, Жаьммирза.

— Ма хьалххе воьду хьо?

— ДIавоьду со.

— Собардехьа цкьа, — иза охьа а кхевдина, Аьстамаран ма-
чин чимчаргIаш дIадехка вуьйлира. — ХIорш кога кIел а дахана,
цхьанхьа бертал кхетар ву хьо.

— Жаьммирза, Жаьммирза, хьох дика яздархо хир ву хьуна.
И вай цхьаьна йоьгIна беш Iалашьелахь. Нагахь хьайн доттагI-
чун дог-ойланех кхета лаахь, догIа догIучу буса — гуьйренан
шийла догIа — Iина йисттехь евлла коьллаш дагалаца ахь, —
церан санна ю хьуна, ткьа цу Iинчохь бода а, шайтIанийн гула-
маш а хуьлу путтар а.

Кел ара а ваьлла, трамвайн некъаца гIали юккье волавелла-

чу Аьстамарна юха а хаза доладелира Дагин велхар. Дуьхьал теси́ра цуьнан — ден, ненан цхьаь бен воцчу — клентан дахар: да — нахана дукхавезаш, жехат пондар а локхуш, Димаев Iума-ра санна, нана — хаза кьамел долуш, хIусаман са, мерза кхача а, кьорза истангаш а дан жууш. Дагас шинггара а эцнера шен поэзин амал: дегара мукьаме хилар — кхуьнан стихаш а яра, цкьа ладугIу йиш санна, гийла, юха желхаран боларехь шовкье, ненера истангийн бустамаш, бакьду нанас уьш бес-бесарчу теш-ца дора, кхуо — дешнашца. Ишколехь Дагица цхьа а кьовса ца лора — цунначул дика дешарх кхета йиш яцарх массо а тешне-ра. Юьртарчу кегийчу зударша иза хьобстура, «хьий, хьо ваа везачо», — бохуш, баккхийчу наха: «Хаза деший а валий, хьаь-ким а хилий, вайн эвла некъ а баккхийта, хи а даладайт, кли-ранах кхузза туьккана бепиг а дайита, тIаккха оцу космосе боьл-хучаьрца а гIой — кхин хьачул хьекьал совдаьлла оьхуш бац хьуна уьш а — вайн нохчийн цIе а яккхийта, амма мел лакха валахь а хьуо вала везаш хилар диц а ма де» — олура. Хьехар-хоша дерриге а некъаш — дахарехь а, лилманехь а — схьадилли-на ду бохура а, цундела царах цхьаь (космонавт хила ца лира) схьа а лаьцна, дIаэха дагахь гIала а веана, институтехь деша хIобттича, и — цхьа а хьобкх йоцу цIена са, и — дас-нанас жхаби чохь кхийина чекхсагун патарш долу зезаг, и — илlesh даха а, дуьненах воккхавен а кхоьллинарг, халкьан цIе а, сий а, цуьнан син уггаре а зевне дакьа а хилла дIахIотта хьакьверг вочу бIаьр-гах ларван бала болуш стаг а ца ваьлла, ша цхьаь Биьсаболчун, цуьнан нехан хIиллана дуьхьала а ца латталуш, — иза массарах а тешара — церан лаамехь а висина, цара шайш бох-боххург дой-туш лелийра, ткьа кхетча, — кхечуьнан-м кхин некъ боло ницкь кхача а тарлора — цунна дукха тIаьхьа хийтира, ша цкьа а цIан-лур воцуш санна.

«И иштта дац, дерриге а хьалха ду, схьавола тхуна юххе дIа-хIотта», — ала накьост-м муххале а ца хилира, мелхо ца динарг а тIеяздош кхин тIе а цIунала тIийра. Тамашийна хIума ду-кх хьуна: жимма а гIалат далахь, мел долу диканиг дIадоуш, хIал-лакво стаг. Я иза нийса а ду техьа: воьжча, шена кьинхетам хир боцийла хууш, стаг ваьржар вац лаьттахь, иза велла дIаваллалц когаш тIехь хир ву.

И мухха делахь а, ши декьаза стаг вовшашца — Балаев За-завца — кьиза хилар жхеташ дац, мелхо а и шиь, вовшашна гIортор а хуьлуш, тасавелча хьалавала а тарлора оцу дуьне кьа-хьдечу уьшалара, амма цара и диьр дац цкьа а.

Дагин велхар кхин а чIогIа хазадуйлира. Дуьненан еа а маьlle лерг дилина ладуйгира Аьстамара — иза Соьлжан тIайн кIелара хезара, цига дIакхавьча — БухIан-юьртарчу Iома йистехь, тIаккха — Суьйра-Коьртехь, юха а — тIай кIелахь.

Масех де даьлча, Дага, кьаьркьа а мелла, оцу тIай кIел а

вахана велла аьлла шегга гIалара веанчу, бIьргех куьзганаш дол-чу комсомолан хьаькиме аьлча, цIа а вахана, нах боцчу а ваьл-ла, кийрахь воьлхуш, дIай-схьай лелаш цуьнан ойла хир ю: хIаь, иза цуьнан са хилла, ГIиргIин дешнашна хьовха, дерриге а дуь-ненна а дегабаам бина доьлхуш, шен сино тезет хIоттийнчохь, Соьлжан тIайн кIелахь, делла цуьнан дегI а.

Бода дIабаларца дIадайра Дагин велхар а, стиглара седар-чий а, лекха цIенош, гучу а дуьйлуш, некъан йистошца, наьрташ санна, дIахIуьттара.

ГIалин цIенош... Хийланнийн кьа, хьацар хуьдуш, хIара хьена латта жоьжагIатийн цIергахь доттуш йинчу кибарчигех доьтти-нарш, эзарнаш шерашкахь дуьйна сан дай баьхначу, беллачу, цара кьийсинчу мехкан сибат хуьйцуш хIиттиннарш, хийла декьа-за а, декьала а кхолламаш шайн чохь, догIанах, малхах, дорцах ларбеш, дIалалашбиннарш, хийла да воцчу жIаьло, цициго, син-йовхо ца тоьйна, я атта ваха а лIьна кхерцах воьхначо, ураме йовлучу неларшкахь а соьцуш, шайн можа серло йогучу корашка хьегамца бIаьрг беттарш, адамийн баннаш-цIенош, буьйсана-шен шух ца хьакхало, я цара адамийн яххаш тIехь санна, ла-раш юьту шуна тIехь а? Шу — чохь са доцу шийла хьехаш, тхов-кIелош, я шун шайн дахар а, синош а, кхолламаш а ду, ткьа ко-раш — бIаьргаш, бода тIе ма гIоьртти серлонах а лепаш? Цхьа-дерш ца лепа — уьш шелделла я тIе марха еана бIаьргаш. Шун са шуна чохь боьхачийн тайп-тайпанчу — шортачу я кIезгачу, лекхачу я лохачу — синойх лаьтта, цара муьлххачуна а хилла-чу хазахетаро шу даккхийдедо, ткьа бохамо делхад, тхевнаш тIехь IаьIа бIаьрхиш биргIанаш чухула новкьа а дуттуш.

И мухха делахь а, цIенош, Аьстамаран син серло а йисна шун пенаш тIехь, гIалин майданашна а, урамашна а тIехь санна, иза хуьйдина шун тIулгаша, шу дохдан болчу лаамца Iенийна и сер-ло Аьстамара, цундела мичча дIавахарх, мел зама яларх шу дагна гергара хир ду, и майданаш а, и урамаш а санна, кху гIа-лахь мел гIайгIанаш лан дезнехь а.

ЦIеношца дагара дийцина воллуш, дог керчина Аьстамар, ведда, коьллаш юккье вала кхуьуш а ца кхуьуш а Iетто волийра. Цо хьалатуьйсара хIокху клиранах кийрахь мел IаьIна кьахь, дIовш, сийсара ЖIаьммирзин хIусамехь мелла чагIар, цу чуйра хьож, цигаьркин гIир...

Царах дIакьаьстина, сапаргIат а даьлла, хIара хьаланисвел-ча, уьллохь зезагашна хи тухуш йоллучу цхьана зудчо:

— ДIалаца хьайн батт, — аьлла, шен карара Iаьржа марш тIеберзийра, оцу маьларгонехь кхуьнан юьхь а, корта а, лаг а, кучан лакхе а хих а Iабош.

— Хьайга лалуш ца хилча ма мала, — бохуш, кхуо хьалалет-тийнар, тIе хи детташ, лаьттах дIаэийра цо.

Фонтанна гонаха, багошкара дуткьа-деха хин тачанаш кхуьй-

сучу члєрєх цхьаннан бєта тлє батт а йиллина, ша хьогалла йойуш, цунна дагадєара, лам чуьра хьалаваьккхинчу стагана иштта, ша члєрана санна, бєта тлє батт а йиллина, хлавааца кхачош еш хир ю-кх аьлла. Хинца, цунна хлаваь санна, члогла оьшу хи дуйттура кхуьнан богучу кийра тлулган члєро.

Хих лаьбначул тлаьхьа, хьалхарчу злєвнарша серладаьккхин чу гланта а хьъна, шєн шєлѐлла юьхь, пхьаьрсаш малха клєл лєца велира иза.

Ткьа глала йовхоно, адамийн тайп-тайпанчу чархийн гловгла-но шєн хьєрадаьллачу дахаро юзуш яра. Алах лєтта цлє санна, снхха марсадолуш, члагллуш, кхин а, кхин а майданаш, буса синтемєхь лаьккина урамаш чулоьцуш, йнстєхьа доьдура иза, цигахь тийналлєх а, цлєначу хлаваах а, диттийн глах, бацах, цаьпцалгийн «цлар-цларах», хьозарчийн «члир-члирах» а кхетий духура.

Цигара дладолалора кєрла дахар — наг-наггахь диттийн, коьллийн глєйренаш нислучу, баьццарчу байно хьулйинчу, юкьа-кара клєйн кир тоьхна а, кибарчигийн а цлєнойн гулдацарш — кєгий а, яккхий а ярташ йолчу нохчийн арєнан дахар, цул дєхьа — тлє хьаннаш євлачу аьрцнийн а, ширѐлла, букар ихна бошмаш йолчу ирзойн а, цул лакхахь — бацах дукьдєлачу лаьм-нийн, цул лакхахь — гуттар шаш а, лош а хуьлчу ирчу баххийн дахар.

И дагадєьча, бицбєлира сингаттам, длабєлира багара кьаьхьа чам, глєйгла луш дєккьа цхьа хлума бєн дацара — оцу кєрлачу дахаре, єрригє а глала а хадийна ваха вєзаш хилар.

Соялжал дєхьа ма-вєлли, нєкьа юккьєхь пулбєлла лаьтташ дуккха а нах гира, куьйгаш лєстош, маьхьарий хьоькхуш, глара єккхийтина боххуш, ткьа машєнаш — яккхий, кєгий, кура «Волганаш», снха «Жигулєш», бєркьа «Запорожцаш», автобусаш, — цлєнаш, клєйнаш, можанаш, сийнанаш — моглєрє хлуйттуш, хлора минотєхь а соьюьллуш, лаьлаш яра, гєш яьтлєа санна, лєха а лєьхуш, амма цара шайна мєл члогла нпцкь бахь а, дуьхьало дла а яьлла, нєкь мукьа болуш бацара. Итт, пхийтта, ткьєх минотєлира, машєнєх цхьаь — тлєхьаьжча массарєл а онда хєталун хьалхалєрчу маркин «Волга» — малх а лаьткьина, йий а чкьург а хєцаєлла, яла юьйжира. Тлаккха лєн а ца вєлла, пахана юккьєхула титталуш, хлара хлун ду тєхьа дан мукьанє а аьлла, дла юкьа глєьртинчу Аьстамарна гира, куьйгаш нєкхан хьалха чучча а дєхкина, хьажар пахана тлєхула дла стигла а доьглна, тлєхь лаьржа хєча а, китєль а, чухула лаьржа коч а, лаг кьовлуш йнх-кина оцу басахь шуьйра галстук а, коьртахь стоммачу клєдєнан шляпа а йолуш лаьтта Макшєрип, лаьржачу вортанх Ийдало мазутах тєра хьацар силам тлє а оьгуш. Массо а цуьнга луьйра, новкьара длаваала бохуш, цо, цхьа а тєргал ца вєш, шєн хьажар анайистєхь латтадора. Цхьа хлума дара тамашийна: оцул оьглазбахана чуглєртахь а, царах цхьа а цунна коча ваха ца

хлуттура, кхин хиллєхь оцу минотєхь, тоьхна-тоьхна, юьстах а ваьккхина, нєкь маршабоккхур бара.

— Хьайн дєлан а, пайхамаран а дуьхьа...

— Со атєнст ву! — рєпродукторо члаглдица санна дара Макшєрипан аз.

— Дєлахь, хьайн атєизман дуьхьа вала кху новкьара дла!

— Вала йиш яц. Кхузза, схьа а дєана, охьахаа дєзаш ду кєма. Со цуьнца Чилє воьдуш ву.

— Чили-и?! — масєх вєлавєлира.

— Хлаь, Чили, — Макшєрипан хьажар, хьалха санна аналлє дара. — Цигара Пиночєт єккхо! Дєкьала хуьлда Чилин рєволю-ци! — И мохь, глєлин єрригє а гловглєнаш а кьарьєш, анайистєхула кьайлаиккхира, хєтарєхь, Чилин диктаторна хєзна хила мєгаш а бара, тлаккха цо кєчам а бийр бу-кха хьуна гєнара воьгу хьаша тлєэца.

Маьхьаро ладийна нах юха мєтта бахкалє, таттавєлла ши милцо — буьрка санна вусавєлла, цлєн богуш бос болу лоха цхьаь а, вєшшєхь шєн юьхьа тлєхь хилла вєлакьажар оьглазал-лийца хийца глєрташ, кьахьоьгу лєкхачу дєглахь важа а — вєл-ира гонна юкьа.

— Хьо хлунда хлєьттина кху новкьа? — кхин тлє а вусавєл-ира лоханиг.

Милцочун хорма гнча, Макшєрипах тладийна котам хилира.

— Кєма ду... Со Чилє воьду...

— Дєлахь, кєма схьакхьачна-кх хьуна, — лохачу милцочо шєн аьрру куьйгах, лога юххєра коч а, галстук а лоцуш, бинчу буйнна тлє хьала а айина, юьстаха такхийра Макшєрип, важа милцо хьалха а ваьлла: «Дласахила! Дласахила!» — мохь хьоь-кхуш, нєкь мукьабоккхуш воьгура.

Гєна йоццуш лаьттачу шайн машєна чу Макшєрип а ластий-на, нєл арахьара тлє а члаьглна, милцойн хилла мєттиг а яйра.

— Длакхєчи хьуна иза Чилє, — вєлавала глєьртира цхьаь, амма цуьнан глє лаца цхьа а ца вєлира, цундєла цхьалха дийкира цуьнан аз — массо а шєн-шєн машєнна тлєхьаьдда воьдура, мото-раш кхєхкалє, малха клєлхьара длабовла, цу тлє уьш мєлла а кхєра а кхєьрура бийлабала: тамашийна а, цхьа жьайлє йолуш а хєтара Макшєрипа лєлийнарг. Дуккха а хан єлира, машєнийн могла дла а баьлла, урам шєн хьалхалєррачу боларє ца болуш. Иштта пайдабoцчу хлумано йохон тарло-кх лаьтта тлєрачу муьлх-хачу а дахаран цхьаьнаьшаралла, ойлє хилира Аьстамаран.

Глєлин йнстєхьа длаволавєлла иза, пхьарс а лаьцна, сацийра цхьанхьара гучуваьллачу Сайдуллєс. Доца пхьуйьшаш долу клєйн коч, йовхо а, чан а, сингаттам а дуьнєнчохь бан а боцуш санна, вєкхавєлла, могаш — иштта, эрна ойлєнаш а ца еш, ваха вєзар-кха.

— Гирий хьуна? — хьаьттира Аьстамара.

— Чиле воьдурггий? Иза галваьлла.
— Муха?
— Коьртаца. Селхана дуьйна. Селхана Викентий Бекназарович волчу веана хилла иза, малхана арз дахьаш.

— Малхана-а?
— ХIаь, малхана. Иза массарна а, шайн тидамехь болчарна а цхьаьна, цхьабосса лепа хьуна аьлла. Ткьа и лепа беза Биьса-болчунна а, Викентийна а, Макшерипна а, Жаннети́на а, и санна болчарна а Iай — бовха, аьхка — мела, вукхарна нийсса бIостанехь: Iай — шийла, аьхка — хьеш кхехкош... Иштта хеташ хилла Макшерипна. Викентий Бекназаровична а ца тайна малхо лелориг. Макшерипан информаци лакхарчу инстанце дIаялале, малхо шена гонахарчу седарчашца кьайлах хIун хабарш дуьйцу а хьаьжна, керлачу хаамашца тIеюза дагахь, шен лерган тас хьаладерзийна цо. Ткьа малхо — и тайпа бегаш цо шеца бойтур ма бац, — ах лерг, чим беш, дагийна дIадаьккхина. ХIинца больницехь Iуьллуш ву, кху гIали тIехь мел йолу наркотик тоьхча а вуха ца воьрзуш, мохь хьокхуш. ЛадогIал ахь.

ЛадогIа, гIийлла, амма гIалин вукху гIовгIанаш юккьехь дика кьаьсташ хезара Викентийн: «Аааа»...

— Иштта ду гIуллакхаш. ХIинца вайшинга цхьа шийла кемсийн мутт малийтахьа. Я хьуна хьайбанийниг деза? Эцца дехьахь туька ю. Цу чурчу йоIа гуттар а шийла мутт а, минеральни хи а дуьту суна.

— Ас мелла фонтанан хи.

— ХIу-ун? — цецвелира Сайдулла.

— Мала а мелла, фонтанан хи.

— Хи хьайна ма луьу мала, лаахь фонтана чуьра а, лаахь Соьлжа чуьра а, амма, и Макшерип санна, гал ма ваьллахь. Хьо галвалахь суна халахетар ду хьуна, хьо яхь йолуш кIант а вара.

— Дика ду.

Сайдуллек а кьаьстина, урамехула хьалавогIучу Аьстамаран ойла хилира: хIокху довхачу дийнахь ма Iазап хIоьттина хир ду Биьсаболчуьнгахь — атта ма дац жокьжахатийн шийтта пеш кийрахь латтон.

ЦIеххьана ша волччохь тохавелира иза: ткьа нагахь царах цхьа пеш эьккахь, уьш ерриш а лелхар ма ю, тIаккха цхьа а заратан бомба а ца оьшу, царах хIора ма ю, Хиросимина тIекхьосина бомба санна, нуьцкьала. Цул сов, дуьненчухула дIасаяьржачу цабезаман хьожано мел хIаллакдийр ду адам. И ца хаьа техь цхьанна а? Хаахьара-м, цхьаь дийриг хир дара цара. Цундела дIахайта деза.

Машар ларбаран фондан отделени лобхуш лелаш «Кхузманлахьлера экологин проблемаш кьесторан тоба» боху йоза тIетохьначу цIенна тIекхечи́ра Аьстамар. «Ванах, хIара а мегар ма яра сан гIуллакхана-м», — аьлла, nel dIa а йиллина чохьха ваьл-

ча, хIораннан а шен-шен стол а йолуш, виь белхахь а — ши зудий, ши стагий — гина, царах хьаьнга вист хилча бакъахьа дара техьа бохуш лаьттара.

Массо стоьла тIехь цхьацца мох туху бера лаьттара, ерстинчу зудчо шениг, кест-кеста схьа а оьций, хьацарх Iийдалучу тIума кIел лоцура: цкьа — цхьанна, тIаккха — вукхунна. Цо и моссаз до, бос баьхьначу, чохь са мукъане а дуй техьа кхунна алал оза-чу, маймалан санна, тIебаьлла бета буьхьинг болчу зудчо: «Фу, дрянь» — олура, дага тIе куьг а хьош. Важа-м, цо дуьйцург ца хезаш, я моттуйтуш елахь а, и шен гIуллакх юх-юха а кхочуш-деш йоллура, хаддаза «Мода» журнал а луьстуш. Боьршачьх цхьаь, роги-рогIанна цу шинга а хьокхуш, «кьи-кьи-кьи» бохуш воьлура, Iора ца вала гIерташ, садетташ вуса а велла. Воьал-гIаниг, дечган дела санна вогIа а велла, нагахь ангали санна кьегачу тIуьски тIе куьг а хьокхуш, цкьа стомма книга йоьшуш, тIаккха цу тIера цхьацца хIума катуххий шен тептар тIе схьаяз-деш воллура.

Амма цуьнан синтем а буьйхира ерстинчу зудчо и бера шен шинна кога юккье хIоттийча, ша Iаччохь, вареш дIаса а хилош, и гича, кхин ца сецалуш цунна уллохь Iен боьрша стаг, «вохь-хьохь» бохуш, кораш а дегош, вела хIоьттира, ткьа оза зуда, «Фу»... аьлча, шолгIа долу дош дIа ца алалуш, Iетто а гIоьртина, тIаккха дог а гIелделла, ша йолччохь охьаяхара.

Важа кхо бера цуина тIеберзийра, графина чуьра хи бага а лаьзна, цинцаш а туьйхира, нашатыран спирт а уьйхьира мера кIел, пхьаьрсаш, куьйгаш дIаса а саттийра, бага хIуп а бехира, эьхар а метта еача, молханаш а малнийра.

И дерриге а дIадирзинчул тIаьхьа бен Аьстамаран тидам а ца хилира чуьрачийн.

ТIаккха оцу веларна тIера волчо — боккха цIен мара, коьртахь кьежтъяла йоласлачу месийн кхаьнча — хьаьттира кхуьнга:

— Хьо мичара ваьлла кху чу?

Иза волчух тера дара арара чувеанчуьнца кьамел деш, нагахь хIара чохь пачхьалкх лерича, кхечу мехкашца долчу гIуллакхийн министр, ерстина зуда — кхачанан министр, озаниг — культуран, тIуьска берг — кхарна массарна а хьалхара кехаташ язийриг...

— Иштта схьа чу веана-кх.

— Яздеш-м вац хьо?

— Ву

— Велахь дIаязде. «Экологин проблемаш кьасторан тоба» вовшахтоьхна эзар исс бIе кхузткье пхийтталгIачу шарахь. ДIа-ьяьллачу хена чохь оха дина 15 эзар олхазарна цIенош, гучуваьккхина цIенчу хи чохь мачаш юьлуш воллу 17,5 стаг ерриге а республикехула дIаьхьна «Iад» цIе йолу операци, и дIахьош. Бе-пашкара схьа а дохуш, пачхьалкхан дола даьхна пхенаш а, вуьш-та Iаьржа резина а тосуш дина, адамийн тIома лелачу доттагIаш-

на детта лерина шалгош йолу 5 эзар Iад, и бахъанехъ Iалашдина — дIаларал ахъа: хIора Iодо кхоьссина итт-итт тIулг Iалашоне кхаьчча, шовзткъе итт эзар олхазар хIаллакьхир дара—хIаь, хьуна ма-гарра Iалашдина шовзткъе итт эзар хьоза, хIуттут, кьиг, зарзар, нIаьвла, лекъ, иштта кхин дIа а, ткъа цара хIаллакдан тарлучу юьртабахамна зенехъа долчу сагалматийн терахь миллионашкахъ ду. Гуш ма-хиллара, экономикан хьесапехъ тхан тобано бина пайда а буста тарло миллион соьмашкахъ.

Са чу а озна, юха а чуьркаш, мозий дойуш тобано динчух лаьцна дийца кечвеллачохъ кьезжала воьлла эколог а вуьтуш, Аьстамара шен хаттарш чуаьхкира:

— Ткъа саьрмикан букъ санна кьегачу Соьлжана хIун до аша? Саьрмик а хилла, баьццарчу аьрцнех леттачу цемзаводана? Кху гIалахъ садаIа йиш а йоцуш, кIуьро, тевно, стигала дIовш Iетточу заводишна хIун до аша?

— АхIа! Царех ву хьо а? — телефонна тIехъаьдира ерстина зуда. — ХIинцца дIа-м хьаха вуьгуьйтур ву.

Амма тIуьска болчо, телефона тIе куьг а диллина: «Собар», — аьлла, сацийра иза.

— Ткъа шийтта жоьжахатийн пеш кийрахъ йогуш волавелла лелачу Биьсаболчунна хIун до аша? Царах цхъаь эьккахъ, зарратан бомба а ма ца оьшу!

— ХIа-а?! Сийлахьчу Iилманчина харц цIе кхолла гIертар! ХIинцца хьуо кхача веззачу дIакхачор ву хьо а, — ерстинарг юха а телефонна тIехъаьдира.

Амма кIунзал болчо юха а сацийра иза:

— Собар. Ахъ хIара дIавигийтича, цигахъ меттиг а яц. Юьззина ю больница. Цу тIе хIара билггала телхина ву ала йиш а яц, кхуьнан, хетарехъ, малх Iаткъар бахъанехъ корта хьаьвзина. Ас новкъа воккхур ву хIара. Валол, накъост.

Цуьнан къамел шена мел ца дезаделлехъ а, Аьстамарна тIуса ца луш ца днсира, иза мелла а кьинхетаме хилар. Амма моссара тIехийна хIара оцу хетаро, иштта дика ойла а кхуллуш, ма вуьгу цхьаволчо тIехула бай а, зезагаш а девллачу уьшала, Биьсаболчун адамаша поэт Зазаев Дага санна, делахъ а иштта массарех ца теша йиш ма яц, массарах а тешам байча, массо а ямарт хилча, дахар латта а йиш яц-кха.

Шеконаша са а дууш, кIунзал болчо пхьарс а лаьцна IиндагIе вуьгуш, Аьстамарна дагадаера, иза Iадда а витина, новкъахула хьаьдда йоьлхучу машенел маса ведда, кьайлавала, дIогарчу кIайчу лаьмнел тIехъа валлалц саца а ца соцуш, нагахъ садаIар а ца тоьтча, я гIалин дIаьвшечу хIавао логехъ хорам а бина, цIий коьрта чу а хьаьдда, я дог иккхина бертал вожахъ а, хир ду-кх кьайлавалар, кху дуьненах кьайлавалар, тIаккха...

IиндагIа долчу дIа а кхаьчна, кIунзал болчо къамел долиьча, эрна хийтира шен шеконаш.

— Ахъ дуьйцург дерриге а нийса ду, амма ахъа и мич-мич-чахъ дийцахъ пайда-м муьххале а хир бац, зен хир ду. Дуьненах чам байа ца оьшу, массо а вац ямарта. Биьсаболчун кийрахъ йогу шийтта термоядерни я цабезаман пеш (ахъа-м царах «жоьжахатийн» эли—иштта аьлча, нийса хила а тарло иза хиларх тIуса-делла суна а, сан накъосташна а бутт хьалха, вайн гIаларчу хIаваьхъ радиаци совъяларан бахъанаш лоьхуш. ТIаккха катюхина цу хьокъехъ долу кехаташ массо а адрес долчу инстанце дIадахьийтира оха, ООНе а цхъаьна. Делахъ тхан гIо цхъана ФРГ-чу «баьццарчийн» партис бен ца лецира. Вукхарна тхо хьерадсвела моьтту — дукха хала ду хIинццалц девзаш ца хилларг, бакъ а деш, тIеэца. Амма, вайна ма-хаьара, муьлхха а керланиг цкъа девзаш доцург ма хилла. И иштта дара аьлла, вай бIаьргаш дIахьабдарх, ша-шех дIайовр ма яц Биьсаболчун кийрахъ кIеж-туьйсу термоядерни пешаш. Цундела балхара дIадахьа а, телхина аьлла больнице дигахъ а, и дIа ца аьлча ца довлукх вай.

— Ткъа муха, хIун дан деза? — мохъ белира Аьстамаре.

— ЧIогIа ма ле. Шен кийрара дIаьвше пеш дIаяйа йиш ю хIораннан а, нагахъ цо шен ойланаш а, амал а хийцахъ, цIанъяхъ, амма иштта нах чIогIа кIезиг я хиллане хила а ца хуьлу. Биьсаболчуьнга хийцало бахар текхарге олхазар хила алар санна хIума ду. Цундела аса а, сан накъосташа а (уьш муьлш бу хьуна хаа оьшуш дац) билгалдаьхна катюхина дан дезаш долу хIара гIуллакхаш:

1. Биьсаболчун Iен меттиг Каракуман я Кызылкуман—кхин а дика хир ду Сахарин — гIамаршкахъ, я адам ца дехачу тундрехъ билгалъяккхар;

2. Цунна гонаха, зарратан герзана санна, керт яр а, ха хIоттор а;

3. Иза Iачу я лаьттачу меттехъ йоккха, кIоргга (билггала мел—иза Iилманчаша къасто деза) шахта яккхар, чохъ хи а долуш;

4. Дуьненчухула цуьнан дIасалелар ма-хуьллу кIезиг хилийтар.

5. Нагахъ ца вахча ца Iахъ, цо къамел дийр долчу трибуни тIехъа йоккха шахта яккха еза, 37 вагон гIум а, 500 тонна дан а, I6 эзар кубометр хи а, кхин мел оьшург а Iалашъян а еза, иза къамел деччохъ — шовкъе воьдуш Iедал ду цуьнан — эьккахъ, радиаци дIасаяржар доза тоьхна хилийта. ХIун хилла бохий ахъ тхан кехате? Дукхахдерш Биьсаболчуьнга схьадахкийтина, дан дезарг де аьлла. ХIинцца тхуна хIун тайпа тIазар дийр ду ца хууш, хала хьийзаш бу. Цундела хIуьу хилахъ а, тхан гIуллакх дIакхехъа дезарг хьо ву хьуна, — кIунзал болчо «Беломор» цигаьрка латийра.

КIоргга синош а дохуш, иза оза хIоьттича:

— Делахъ со дIавоьду, — элира Аьстамара.

— Собардеха, со валлалц. Са хъавва сан, уллохь стаг а воцш цигаьрка узуш.

Тлакка и ший, вист а ца хуьлуш, лаьттира, хлара длавахарна кхоьруш, сихвелла кIур туьйсус воллу кIунзалберг эххар а цигаьркин юьхьиг яьшки чу а кхоьссина, кхуьнан бIаьра воглавелира — хаттар дуй хъан?

— Со муха тешар ву...

— Со мила ву хаьий хъуна?

— Ца хаьа.

— Зайтан Шихмирза вуьйцу хезний хъуна? Цо таркхойн Шовхалан ловзаргахь, кьовса а велла, кхаа кьовсамехь — говраш хахкарехь, топ нийса тохарехь...

— Хезна, цуьнан сурт со Iийначу цIа чохь пена тIехь Шамсас диллина а ду.

— Сох тера варий? — нис а велла, чIениг ирах а яхийтина, дIахIовттира кIунзал берг.

— Хьо хIунда хуьлуш ву цунах тера?

— Со цуьнан нанас дена винчу вешин йолхалгIа волу кIант волу дела.

— Ву? Хъуна мичара хаьа?

— Сайн вархIе да ца вевзаш ма вац со. Тептар ду сан цIахь дерриге а дIаяздина. Хъуна хаьий хъайн ворхI да?

— Хаьа.

— ДIаязвелахь, виц ца валийта. Ткьа Зайтин Шихмирзин тIаьхьенах волу стаг тешам боцуш хила йиш юй?

И хаттар жоп оьшуш дацара. Цундела, хIумма а ца олуш, кIунзал болчуьнга куьг а делла, новкьа велира Аьстамар. Гена валале юа а цхьалхалла тIейоьжча, иза дохковелира шен гIайгIа цуьнга ца йийцина, хIун хаьа, тлакка аттахо а хила тарлора. Кхорийн шийла мутт мала цхьанхьа иза чу а кхайкхина, де суьйренга ластталц кьамелаш а деш Iен дагахь, вухавирзина Аьстамар, кисана куьг хьаькхча, цхьа а кепек ахча а ца карийна, кхин дIа ца воьдуш сецира. Пхийтта сом-м дера дара почтера схьаэца, амма и дан гIалин вужху маьIле ваха дезара, цул а тоьлаш «цхьалха цхьаь со кхерста адамийн хьуьнхахь»... — бохуш, волавелла ша юьхьарлаьначу новкьавалар хийтира.

Автобусаш ярташка дIасаохучу кхьаьча а ца соцуш, Башломехьа дIавахара, кIадвелча охьа а хууш, уллохула тIехIовлучу машенаша тIе ченаш а, кIур а бетташ, гIалин гIишлош чекх а евлла, некь аренга баьлча, Малхбузехьа ахчаккхарма хиллал юьстаха таьIира, машенаш чохь раз а бевлла, кьежа а кьежаш, маларо ций а дохдина, сонтабевллачу кегийчу нехан а, осалаллин шовкьах метта бакказа тIехьарчу Iойлашкахь разбевллачу зударийн а шавш-шайх тоам бина, беламе хьажарш ца лан а, кьаналле таьIначул тIаьхьа ламаз-мархий долиьнчу догIедачу стеган, шен машен а сацийна: «Жима кьонах, схьавола, тIе-

хаа», — боху дешнаш хезна, ша: «Со гена ца воьду», — аьлча, «Ца водахь а тIехаа», — бохуш, гIиллакхана кIаргвалар ца ган а.

Аренгахь мох хаалора, шийла бацахь а, дика дара и болуш а. Цо а, бацо а, юкьа-кара гучу зезагаша а, царна тIехь хьийзачу накхармозаша а, кхийсалучу цаьпцалгаша а, лаьтта хуьйшуш, тлакка гIуьттущ, стигала дуьйлучу олхазарша а са декьа а далийтина, дегIехь ницкь алсамбаьлла, кIад ца луш — хьацаро коч яшийнехь а — дикка дIаихира, эххар а саца дага а деана ву-хахьаьжча, гIалин тIехула айаелла кIуьран, ченан Iаьржа марха бен хIумма а дацара гуш. Цкьа хазахийтира—дикка гена ваьллера гIалина, тлакка оьглазвахара — хIинца а гуш яра заводийн, машенийн, Биьсаболчун дIаьвшечу саделаран марха. Цундела кхин вуха ца хьожуш, дуккха а дIаихира иза.

Малх делкьанга болучу хенахь корта хьийза белира, гонаха бIаьрг туьйхира цо — IиндагIа дацара, цундела геннахь анайн-стехь гучу дитташ тIекхаччалц, саца ца соцуш, дIаэха сацам бира.

Воьду-уш, Викентий Бекназаровична тIелоттавелира иза, кхуьнан новкьа а хIовттина лаьттара иза, вела а кьежаш, лергашца некь дIа а буькьна. «Хьо та маца велла?» — «Со лазийна а вацара». «Муха вацара? Малхо лерг ца дагийнера хъан?» — «Сан ши лерг-м хьалха ма-дарра ду, гой хъуна», — аьтту лергаца кхуьнан бIаьргашца дуьне дIадуькьира цо.

«ДIавала хьалхара!» — «Ца волу со!» «ДIавала» — «Ца волу!» — «ДIавала ца боху ас!» — цергаш хьакхийна чухьаьдда хIара, батт лаьттах а кхеташ, охьавоьжна, лазийра. Меттавсача, малх а делкьал тIаьхьенга лестинера. ХIара цхьана хьаьмцап кулла уллохь Iуьллара — иза хиллера кхуо тIом бинарг, Викентий Бекназарович а воцуш.

Корта кулла кIел а биллина Iийра иза, амма ваха везара — дитташ хIинца а генахь дара. Бага якьаеллера, хи дезара, цига дIакхьаьчча хуьн дIайолалур ю, ткьа хуьна чохь шовданаш а хир ду, цундела кхин охьа а ца вужуш, — хьалхахьа.

ТIехьа гIовгIанаш хеза? Цхьаь-м ву кхунна тIаьхьа кхиа гIерташ? Мила ву иза? Цхьаь-м вац, ши зуда ю-кх — Жанеттий, Мельхиоррий, месаш охьа а хецна, цергаш хьекхош, суйнаш а туьйсуйтуш, еха мIараш а, маьрс-маьрсал цергаш а йолуш. Ва-а-а! Ма хьаддалу хьаьдда воьду хIара, амма важа ший тIаьхьа кхуьуш йоллу, цу шиннан саделар кIесаркIога чохь хаало. ХIун дийр дара-а? Кисанара, хьаладожкхий, пхийтта соьмана почтера деана кехат кхуссу цо лаьтта: «Везан дела, воккхан дела, ког ца баккхалуш буькьа хатт хIоттийталахь тхуна юькьехь». ДIахIовтти. Дела, хъуна бу-кх хастам. Хотталахь диси ши ешап. ХIинца меллаша а ваха мегар ду. Саделар метта а далош. Евгений?.. Ахмархаджиевич?.. ХIара мичара вели. Хьо хIинца а воьл-

хуш ву? Діасаца ткъа. Ца сеци. Хіун дийр ду хьуна? Вадорг ма хир, вац хьан бӀаьрхийн ювраша. Чухула дехьа вер... Вай!

Абстамар, ког а шершина, бертал кхийтира. Меттавеача, иза цхъана ушала йистехь Iуьллур, малх чубуза лахбеллера, ткъа дитташ хIинца а генахь дара. ДогIаных дисина мела, чаьмза хи мелира цо. Иза цомгаш хиллера, дагар а хъаладаьллера. Хъаьрчина бовхачу бай тIе дIавижира. Наб еза яра, хала, цхъа а корта а, бух а боцуш гIенаш а гуш. Берзан угIарх велира иза сама. Юьстахо гу буьххехь екхначу буьйсанехь лаьттара ши борз.

Хлара царьга, уш хууыгга хыйсира дехха. Тлакка и ший, дукха атта кхуо сатуыйсу дитташ долчу а кхаьчна, хуи чу юый-Ларна. Цигахь, ерриге а аре а, аьринаш а декош, уга хлоьттира. «Стенна июьлху шу, хлун бала бу шуьгахь? Ма елхийша», — шабарш дира Аьстамара. Тька царна мичара хезира иза — уллохь йолчу хенахь ала дезаш хиллера.

Берзалой Діасевича, седарчийн ойла еш Иллира Астамар.
Седарчий, седарчий, шун к'айленех кхиа лууш, амма и ца
далуш хийла стеган оьмар хаьдда лаьттаь. ХІун ду и шун шийла
лепар? И хІуьу а делаь а ма дика ду-кх шуьгара и хаамаш тху-
на хуьлш. Нагаь шун серлонаш а йоцуш, бекк'а цхьа бода хил-
ча, лаьттана гонаха мел тамашийна а, сингаттаме а хир дара.
Шу — тхан сатийсам, шу — тхан ца девзачу дахаре долу кораш,
шу — лаьттан садоийлаш.

Стенна кховьлина адамаш декъа цѣна цхъана лавтта тѣе а дихкина, ошчул йоцачу, дуьнена цкъа бляьрг тоххал бен йоцучу оьмарца? Седарчий, седарчий, догӀмех къаьстичу синошна мукъане а евзий техъа шун къайле?..

Цунна юха а наб кхийтира. Ткъа сама гловганаща ваяккхир-
ра. Луьпре яра. Кхунна тлехъ кхо стаг лаьттара, уллохъ цлен
«Жигули» а сацийна.

— Наб еш хилла хІара-м.

— Кхузахь стенна вижина хьо?

Аьстамаран дацара цунна дуьхьал ала хIумма а.

— Хла-а, шеп сийсарехъ базара ваха араваьлла хилла. Губь-
рре ца кхаьчча, цигахъ дан х'умма а ма дац, — охунна хьалхара
жоп делира кхоалг'ачо.

— Делахь, схавола, чухаа, тхо а ду базара доьлхуш.

— Хлан-хла, со глаш глур ву.

— Ахь хлун дуыйцу, схявола, чухаа, — Аьстамар теттина ма-
шена чу хайира цара...

Чаабатын, Шаройн ши Орга вовшахкхеттачохь нах а, машнаш а, даьхни а алсамдолуш дара хлора минотехь, цара эххар а хьалаюьзира и тогIн, гонахара ярташ а чулецира.

Машена тѣра охѣа ма воссара, базара йнстехъ латта висина

Аьстамар дукха хан ялале цунна юккъехь вара. Дла бӀаьрг мел туьйхи — хӀуманаш, хӀуманаш, хӀуманаш, дуьненан массо а мет-тера, цхьа Антарктида йитчахьана — цигахь хӀинца а уьш еш стаг вац. Туьйлига чоьх зингатиь сання, доладелла лелачу ада-машна юккъехь латта йиш а яцара — Аьстамар а меттах велира.

Зударийн хлуманаш юхкуш ву цхьаь. Гобинна — зударий.
«Жимма шуьйраниг яц хьан?» — «Азло хьо, шоръялар модехь дац!» — «Юх шуьйра ца хилча бер а ца дало. Хьа-хьа-хьа». И йохжархо Бурктушевх тера хета, делахь а кхуьнан мекхаш а блаьргех куьзганаш а ду. «И-и, блаьрг ма хила хьан дерлана! Схьайола, бабиниг, цленчу тлаьрсканах ю хьуна, длаэца палаш». «Чу жижиг диллина галнаш!» «Говран жижиг! — энашна дика ду шуна!» «Молханах! Чурам-цамгарна дувхьал». «Дла стенна тоьтту ахь?» — «Ахь стенна тоьтту?» — «Хьан да валла хьакхийца!» — «Хьуна»... Иштта пайдабоцчу хлуманна тлехула вовшашна мера кiel а кхиссалуш, арсаш а луьттуш, кьаьркьанаш а муьйлуш, кломал а уьйзуш, тlелхигаш а юхкуш... «Ладогlалаш, нах, ладогlалаш! Хlюкху зудчун, цlахь ялх бер долчу мисканан блетувьма (У-у-у-хlу-хlу, дала хlаллаквойла и динарг!) ахча давк-кхнна, кхунна шай-кай»... Хьалха беркьа хилла: халла тlеюха хlума а хуьлуш, ткьа божабераш-м исс-итт шо кхаччалц тlехь хечеш а йоцуш, лелла, цlхамма шена хеча эца аьлча, зуда яло воллу хьо, бохуш хьийза а веш, яахlума а — мижарг, кlолдан блелиг, дас ша жима волуш...

«Діахла, к'юнах, х'юкху сан «Монтани» тіе ког боккху ах!» — «Бехк ма биллалахь». — «Б'аьрзе-м вац хьо?»... волуш, беже вьодуш, к'юлдан біеліг белча сискалца, хелхавуьйлу бохура, иза наггахь бен луш а ца хилла, вуьшта х'лора денна коча то-сучу гатанан т'юьрмига чу юьллуш екк'а цхьа сискалан юьхк а, туьхін цинц а хилла. И иштта доллушехь, х'летяхьлера нах... «Х'лан, схьакхечи хьуна х'лара меца ж'аьлеш а!» — «Муьлш?» — «Милдой». — «Цхьана дек'язчунна коча г'лур бу». — «Вукхе-ран-м кхаьрца барт ма буй». Х'инца берк'а бац, амма са дац. «Тройка» костюм?» «Ангорка» свитер?» «Дерриге а ду хьо соьца д'аьв'ч'ахьана». Са дац хьалхалера, жимделла, декк'а цхьа дог'ла-маш ду, дуьйладелла лелаш. «Хьо ма ч'ог'ла чуьравели? И тап'ча хаьнт'е олларх... Сайн кертахь кхийнчу хаьжк'лех даьккхина ахьар...» Са а доьхкина, т'елхигаш эцна. «Ас элирий хьоьга — дек'язчунна коча вахана хьуна тап'ча ерг»... Хьалха, дада жима стаг волчу хенахь, массара а лелош хилла герз, х'етте а х'инца санна, дукха ца хилла вер-ваккхар, шаьлта я тап'ча ца ваьлла бен баттара ца йоккхуш... «Йовха шашлык'аш! Іахаран жижигах йина!» «Туьма ох'айолу хьуна со, д'аьз'ахьа ма»... ларлуш хилла. Стагана х'иьна вича дуьйна велла д'аваллалц ша х'лун лелон деза: воккхачуьнга муха вист хила веза, жимачуьнга — муха, тезе-тахь х'лун дан деза, ловзаргахь х'лун, новк'а вьодуш мича аг'лор-

хлотта веза воккхачунна я жимачунна, маца яккха еза шаьлта, я стагана тлера хеча, маца вен веза иза... Дерриге а, дуьненчу воллушехь, стеган цийца, амалца хуьлуш хилла, хинца хлумма а ца дисна, хинца хлораммо а ша-ша бан беза къастам, хинца ура-аттала захало дийца меттиг а, кеп а хлоранна а шена-шена карон еза, хинца — базар...

Беана бала ва длаойуш,
Boɣlu бала буха тухуш,
Элчи хестош ешна мовлад,
Къобал елахь, везан дела.
Иманехь тхан доьзал белыхь,
Денни, нанний муьтлахь белыхь,
Кху мовладан беркатана,
Эхартана пайдехь белыхь.

Дерриге а духкуш, оьцуш, вовшийн техош, луййш, олуш бохкучарна оьшуш а, я хлокху шина Органна юккьехь хлосттинчу хьолаца йоглуш а яцара иман, саггий, эхарт хьехон назма, эхарт дан а дацара, делахь а, иза — хиндерг, ткъа долуш дерг малх кхетта декхна де, цундела ойланаш а йитий, хьайн ерг: коч-хеча, куй-кортали, пазаташ, могашалла, котаман хлоаш, дакъийна жижиг, казалла, джинсаш, вельвет, иохар, дари... — дохка, цунах боьккха там а хуьлуш, зикарш дийраш санна, шовкье а оьхуш.

Базара юккьехь болчу лекхачу гу тлехь, шен «Жигулин» тхов тлехь колонкаш йолу магнитофон а хлосттийна, лаьттара, назманаш юкху жима стаг, блаьргех доьхкина лаьржа куьзганаш а долуш.

— Хлун доккху ахь назманах? — багахь цхьа а церг йоцу йоккха стаг сецира уллохь.

— Хлокху кассети тлехь цхьаь яц, итт назма ю. Туьма доккху.

— Туьма... ма дукха доккху ахь?

— Ахь хлун дуьйцу йоккха стаг? Дукха муха хуьлу, дела хестош, элча вазвеш олучу назманах.

— Остопируллах! дела къилахь ма ларалахь! Лур дара хьахуьма-м, ахь иштта аьлча, хьалххехь хуьлу клайн тежаш а доьхкина, эцна шийтта сом дара...

Йоккха стаг, чета а кхевдина, цхьана бехчалгах — цкъа хьалха мерах хьокху йовлакх хиллачух тера дара иза — бина шад схьабаста хлосттира, куййгаш а дегош.

— Сих ца луш схьабаста ахь, — йоккхачу стаге а аьтла, машена чу кхойкхуш кхуьнга пелг ластийра назманаш юкхучо. — Хлара сеттина ялале, хлуьу а хир ду. Ахь назманех дан хлума а дац, кхаьрга хьажахьа. — Цхьана шерачу, клайчу кехата тлехь зорба тоьхна, бос болчу суьрташца кечдина масех журнал кхоьсира цо кхунна хьалха. — Цхьаннан мах — ши туьма.

Дуьххьара агло схьа ма тесси, цу тлера ерзина зудий, боьрша стаггий гина, журнале хьажар дерзийтира Аьстамар.

— И дерриге а видеохула ган а, хьайна лелон а лаахь, итт туьма а дахьаш длавола. Адрес...

Адресе ла ца дуглуш, машена чуьра ара а ваьлла длавахара иза, тлехьара тле:

Тхан беллариш балехь белыхь,
Тховгара гло оьшуш белыхь,
Мовлад-саггий бахьана долуш,
Уьш балеха хьалха баха, —

хезаш.

Цу назманан аьзнаш базаран гловгано къарьечу кхаьчча, дукха йоца юбка а юьйхина, шен дагахь дерг ца лачкъош ма-дарра блаьргашца дуьйцуш, хлосттина лаьтташ цхьа зудабер гира, цо хьажар юхьа тлера дладаккха а ца тигина, раз а вирзина, уллохула тлехвелира Аьстамар.

Амма кхунна тлаьхьа воьлург ца валавелира зудаберан блаьргийн йийсарера:

— Ши туьма, — мах этира цо.

Зудабер реза ца хилира:

— Пхи туьма.

Дехьаваьлча: «Хлара етт ма жима бу хьан? — Дерлана белыхь а, ханна-м бац хьуна. — Ой, шура цхьа литар мукъане а лой кхуо? — Клиранах оьзча-м ло. — Ва-а, базара стенна балийна ахь хлара? — Вуон болу дела, боькха», — боху къамел а хезна, хинца а болуш бу-кх мацахлера самукъане нах аьлла, са декъа а делла, кхидла а вахара.

Майда чекх а яьлла ценош дуьйладелча, иза кхийтира, ша базаро чулаьцначу цхьана юьрта кхаьчна хиларх, амма махбар кхузахь а, глел ца луш, дладобдуш дара.

Цхьана кертахь цхьаллехь еха йоккха стаг — цла а дара цуьнан, ша санна, къена, — цхьаь бен воцу клант Тюмене балха вахханчохь, и моькх а, цигара зударий а тан а тайна, виса а висина, дуьйш-дерзош жима урд а, цхьа етт а лелош, эса а, даьтта а, клалд а, совъевлла хьаьжклалаш а, кховаш а, глабакх а длаюкхуш, сом соьма тле а дуьллуш, хинций-хинций шен цхьаь бен воцург цла кхочур ву-кх, тлаккха цунна ахча а, керт-ков а оьшуь ду-кх бохуш, йийнера. Ткъа шен цла базара юкха дахча, деш долу ламаз а, хьовзон суьлхьа а дишделла, йокха-эцаран шовкь йоьсси-на, чохь мел долу хлума дладобхкира, ненах йисна цлеста клудал а, масийтта шарахь ламаз оьцуш лелийна шира глуммагла а, дегара шага кхаьчна лаба-Хьаьжас Маккара деана вуьсурш а цхьаьна. Къахьегарна тле ойла ца йовдуш, дладеза дисина урд, тле къух а даьлла, юккьехула моьлкьарчий а уьдуш, лаьттара, етт-эоний дладохкарна кхин чохь дан а я дохка а хлумма а доцуш, ша шена тлера эзар йома латийна коч йоцург — иза оьшуш стаг волуш а вацара, — клантана аьлла хинцалц гулдинчу ахчаных

тайп-тайпана хлуманаш ийъян йолаелира иза: бутт хьалха кхо чкъург йолу вилспет ийцира, тлаккха — хрусталан ваза а, хьабж-клийн луйдигех бина тлоьрмиг а, юха базара дийнахь — кур беш, коьртах духку мехий а, Японин дедеронан йовлакх а. Ткъа хинца, луйьре басар-пудар а эцна, иза ца кхоош юьхьа тле а, блаьргашна гонаха клормодаш а хьабкхна, кучан юх дикка лакхахула тукарца дла а хадийна, шен керта юххе а хитна, нускалан кеп а хиттош: «...шина а деглана цхьа духар дуйхина, беа а когана ши мача юьйхина, кериста орца даларна кхоьруш, бусалба орца кхиарна кхоьруш, дедда глор вайша, дедда глор вайша», — бохуш, мукъам а беш йара.

Го тесна, цунна уллохула тлех а ваьлла вьоду Аьстамар, шалгун топ а карахь, шен кетлахь хитна йачу цхьана воккхачу стагана тле йоттавелира.

— Де дика дойла хьан!

— Далла везийла!

— Воккха стаг, хьо хлун ларъеш ву?

— Хлара сайн цла. Цец стенна вуьйлу хьо? Гой хьуна массо а ценош а, базарш а хилла, лаьтта. Кхунах а изза дагахь керта ма баьхки уьш. Со ма ву сайн делкъан ламаз а диккина, — хьалха базар, делкъал тлаьхьа кхочура вайн ценна тле. хинца-м итт сахьт а далале, кхузахула тлех а йолий, анайисте йьоду — ламаз деш, делкъехь дечун диь ракалат ду, — хьуна ца хаахь а боху ас, схьагарехь цхьана иман долчу орам тлера ву хьо, хинца ца дахь а, цкъа мацца а ламаз дан а дезаш — луйьранна — шиь, малхбузуш — диь, маьрклажехь — кхоь, пхьуйьрехь — диь, диц ма делахь... Тлаккха дладуйцуш ма ву со. Сайн ши ракалат а дина, охьа а хинна, «аттахь» доьшуш ву со, чу а оьхуш, неларш а етташ, суна хьалхахула а буьйлуш, — ойла ел ахь цуьнан: делаца къамел дечу суна хьалхахула а буьйлуш! — хлокху йоккхачу стагаца — со ламазана хлоьттинчу юкъана шайх длатарийнера цара иза а — суна баа бинчу мижаргана а, ас шена чохь ламаз оьцучу, корах чукхетгачу маьлхан серлонехь лепачу цлестан тесана а мах буьйцуш бу-кх хлорш. Дагца дийхи ас деле: «Дела, хьо кьинтлера ваьллахь, хьайна дуьхьал хлоьттинчохь аса кхин ойланаш ярна, ца ваьлла дин хьуна ас иза». Тлаккха сайн «аттахь» чекх а даьккхина, ах ламаз тлаьхьа доллушехь, цкъа хьалха аьтгу белше, юха аьрру белше салам а делла, хьала а иккхина мохь хьабкхи ас: «Яхийтта!» Вуйш шек дла а бовлий? Гежа а гежаш, лаьтташ бу-кх. «Воккха стаг, мохь ма хьекха! Хьуна а, тхула а, массарна а пайде глуллакх ду оха дладоллийнарг». Сан йоккха стаг ю царна тле тайна: «Хьашт доцург ма дийца, массаран чохь ю хьуна хлара базар». «Хьашт доцург кьорланор дуйцу хьуна аса, аша кху чуьра могла ца бахь!» — сайн шалгун топ схьайци аса пенах кхозучуьра. Шек дла а бевли-н ткъа? Цхьа лекха ишлапа ерг ву, ца вешаш, суна тле ворлуш: «Бегаш

ма бе, воккха стаг». «Ас бегаш кьорланор бо хьуна, хьан коьртарчу ишлапах луйьрг ца далахь», — ялийти ас цхьа биргла, важа, эшахь а аьлла, тлаьхьа а юьтуш. Клур длабаьлча, чохь хиллачийн лар а яйнера, ша ловзарга гулделлачу шайтланийн санна. Коьртах кхетарна ца кхоьрура боху ахь? Хлан-хла, цунна кхерам бац хьуна, хьан воккхачу стагачул нийса топ тухуш стаг вац хьуна, ша Зайтан Шихмирза вацахь. Жимма Иийча юхакхечи хлорш, хьалха ваьккхина ши милцо а волуш: «Тольпана бакьо?» Длагайти таллархочун билет. «Нах кхерон, тоьпаш кхийса хьан елла хьуна бакьо?» — «Ткъа сан хлусамах, хаьттина-аьлла хлума а доцуш, чу а баьхкина, базар ян хьан бакьо елла? Вайн пачхьалкхан Конституцис»... Хуш-ш аьлла, длабахара. Хлун дийр дара цара. «Тламо бен тлом буха ца туху», — олуш ду, жима кьонах. Валлах! Тламо бен базар а-м ца туху хьуна юха... Вайна делкъхан хуьлуш а лаьтта, со ламазан глуллакхана глур вара, хлара топ дла а эций, жимма ха дехьа. Набаран тар ма тасийталахь, коьртах хлума а тоьхна, чохьхьа а бевлла, хлусам дладолцуьр ю хьуна.

Топ кара а лаьцна, воккха стаг хиллачохь охьахитча, дагадеара, хлоккхул хан дуьнен чохь йоккхуш, цкъа а топ ца кхоьсина-кх аьлла. Хьалха хлора а шен герзаца хьалакхуьуш хилла. Шозза дладаьккхинера герз халкъера: цкъа хьалха тейийна даккхийчу дешнашца: «Нийсо, маршо, латта, машар!» Тлаккха нах. вовшашна бага а боьхкина, тоьл-тоьлларг хлаллак а вина. Доцуш верг а, делахь а, дацахь а, герз схьада бохуш, хьийзош хилла, етташ, шайгара дла а духкий, юха схьадоьлуйтуш. Нагахь цхьаь хлаллакван лийча, — буса дла а боьлхий, тховх топ дла а юьллий, луйьранна и схьа а оьций: «Хьалха дала, жлаьла!» Нах сишошца леш бан арабевллачарна новкъа дара халкъера герз.

Нохчашкара схьаяьхначу даточу шаьлтанийн, доьхкарчийн. дийнна барз бара, масех метр лекха а болуш, иза дьекъа цхьа герз хилла ца йара, цуьнца нохчийн кьонахаллин, оьздангаллин дакъа а дара, тлом боабала дуккха а хьалха, юкъ а яьстина, тоьл-тоьллачу кьонахчун корта а баьккхина, даьхни санна, лекха а льохкуш, вагонаш тле даккха кечдинера халкъ... — дуйцура Юрий Александровича.

Эццахь Аьстамарна хьалхахула дедда тлехьнккхира шен мах пхи туьма хлоттийна зудабер а, цунна тлаьхьа, карахь даьккхина урс а долуш, оьглазвахаро а, аьтту бесни ах цестинчу шуьйрачу муоно а эрчаяьккхина юьхь йолу жима стаг а.

— Цуьнан ваша. Сибреха балха вахана хилла, — дуйцура Аьстамарна улло нисъеллачу цхьана зудчо. — Тледуха барзакь эца дагахь, воьрглушехь базара юкъа ваьлла иза йишина тледотта-велла. Шена ца евзачуха дла стенна ца вьоду? Хлун нисдан воллу хлара?

Цо хиллачунна бехке шех мах аьлла зудабер а ца деш, цуьнан ваша варх цецваьллера Аьстамар.

Стелахьштигах кхунна а, кхуо лардечу ценна а го тесиравукху шимма. Тлаккха, ша милцошна юххе нислушшехь:

— Ва-а, яккха со лаьржачу ладатийн саьрмакан багара! Ва-а, суна ледало елла маршо длаяккха глерта и саьрмик! — аьлла, мохь белира йишига.

Сагатдеш лаьтгачу кхаа милчочух цхьамма — деман галнаш санна, жегдина лергаш а, ножан гуьйригаш санна, стамний пхьаьрсаш а долчу цхьана блотлано — шен деза дерг, пелаг санна, дайн, боларе а далийна, буха ког а тесна, бертал вожийра лалашоне кхаьчна вьоду ваша.

Цхьа вон узар делира — лаза члогла винчух тера дара. Амма оцу минотехь хьалаиккхина: «Хьан дена хуьлда»... — ондачу милчочунна чутасавелира иза. Вукхо, лемина хиларх терра, членига клел хлума тоьхна, шалха вахийтира, схьахьаддачу вукху шимма тле мийраш туьйхира. Вьожначо дений-нанний бохура, хьалаглатта ветта а луш. Кхо милцо, вуса а велла, бугланаша санна шайн вортош а саттийна, чухьадча, Аьстамаран коьртехь ткьесал сиха хьавзира: вуьйр ву-кх цара и. Хьалаглатта тохалушшехь, карара топ елира, ца хууш логах плелг тасабеллачух тера дара. Иза охьа а кхоьссина:

— Ма ве и стаг! Стенна воь аш?! Шу хлун деш лаьтта, бехкгуьнахь доцуш стаг вьойтуш, — мохь а хьокхуш, тлехьаьдира хлара милцошна.

Амма тлехьаьчча дерриге а дладаьллера: аркьал луьлчу жимчу стеган бета юххехула цийн тача хьаьддера лаьтта кхача.

— Шун хлун бакьо ю стаг вен? Аш делла цунна са, я блаьрса, я лерса, я ког-куьг, я ойла ян хьекьал, я дог? Шуна хьий, адам дийнна цхьа дуьне дуйла? Шен малх а, шен стигал а, шен мархаш а, лаьмнаш а, киш а, хьаннаш а, шовданаш а...

— Саийтта ледална дуьхьал кьамелаш! Хьо хьаьнгахьа гло дохуш ву?! Хлах!?! Ледало зударшна еллачу маршонна дуьхьал ваьллачу... — ондачу милчочунна дукха оьглазвахарна, багах чопаш йинера, блаьргаш чохь ций хлуттуш: кхунна тлеххета кечвелира иза. Амма цхьана дийнахь шиь вожар дукха хеттехь а, я тлегуллучу адамех озавеллехь а, юхавелира.

Ткьа нах — цхьаберш вьожначух кьахеташ, вуьйш оьглазбахана, делахь а шайн йохка езаш хлуманаш йолун дела, гучу ца бовлуш, ши воккха стаг ойланца: «Дала бекхам бойла-кх, харц луьйчун», зударех цхьаберш: «И-и, ма кьа ду... Дуьхьал а ца тийсалуш...», вуьйш тийжамца: «Нанас ца йинарг яла хьан!» — тле-глертара, гуо гатбеш.

Амма эццахь, шен хье тлехь боллу можа блаьрг а кьерзош, гай яьтча санна, мохь а хьокхуш, неканчо хи санна, нах дласа а туьттуш, схьакхаьчначу милцойн машено длабаьхьира вьожна

луьллург а, цунна кхиэл йинарш а. Бухабисина нах, гуламехь длахошволчо: «Вайна юккьера хеназа длавахана хьенех дагалочуш, бист ца хуьлуш минотехь совцуьр вай», — аьлча, хлайттархой санна, лаьтта блаьра а боглабелла йийра, тлаккха, жимма хьалха шайн лергашна дуьхьала деана кьинхетаман пардо дохош, кортошка кхаьчначу базаран гловгано метта бакхийра.

Хилларг, клоргачу уьшала кхоьссина тлуьг санна, цхьа масех лоппаг а хлоьттина, уьш лелха а лилхина, базархойн кхетамехь дайра, уьш йохка а, эца а буьйлабелира.

Массо а дласаваьлча а, корта а оллийна, сохьтехь гергга лаьтира Аьстамар. Иза кхин а латта мегаш вара, цхьана жимчу стага: «Накьост, длахлахьа цхьажимма, хлоккхуза сайн товар охьа-дуьллур дара ас», — ца аьлхехьара.

Кхунна вевзира иза — Колорадо, цунна улло лаьттара Джонний, Кенттий. Хлара ца вевзаш, Колорадо кхуьнца мах бийца велира:

— Хлун еза хьуна? Японски лоппагаш?.. Длаэца, оцу лоппагца хьо хилахь, иза хьуна тлаьхьара-м ер яц, ахь бетак хлума етахь а. (Эццахь Джонни котаман вийкира, Кент, базар ладон воллуш санна, велавелира). Хла-а, уьш лелош вац хьо? Ткьа тройка эца. Тройка езий хьуна?

Ца еза хьуна тройка. Дала ларвойла тройканах. Цу тройкано хлаллаквина кхуьнан денда. Зонахарчу Боччин Сеглирата — бле шо хир ду цуьнан — хлара хьенан мила ву хитча, дийцира: и лаьцна Соьлжа-гала охьавнпачу хенахь, цуьнан цленаллех, хазаллех цецбуьйлу бохура нах, набахтин белхахой а цхьаьна, цуьнга хьийса оьхуш хилла уьш: «Ма вон вахийтина-кх хлара стаг ледалан кара. Кхоам бу-кх кхуьнан», — бохуш. Ткьа иза ша ваханера тле, хьаннашкахула идда вер вац ша, хлун дийр ду, иштта хилла-кх делан кхиэл аьлла, цхьаннах идала ша дина хлума а дац, диканиг ца динехь, нагахь дика бахьанехь лазап деш делахь, хлара делера доцуш, йилбазийн ледал ду, дала цунна бзн беза бекхам бийр а бу.

Ойла еш а лай, кхин дла а дуьйцура Сеглирата: и хьуьнхахь лачу хенахь, цхьа а чуьрк а, цхьа а моза а ца хууш хилла цунна тле, садолчу хлуманаша а иштта ларвеш хилла и стаг, Дажало длакхаьллира, тлаьхьа — массо а...

Цхьанна тлех а ваьлла, базара юкьаяханчу шолгачу юьрта кхаьчначу Аьстамарна гира цхьана цийна тлехьа моьггара длахиттина адамаш. Хлокхара хлун леладо? Дла герга глортича, хезира:

— Хьалха базара дийнахь-м диь эппаз бен ма ца доккхура ахьа, ткьа хинца — сом?

— Хинца массо хлума а дазделла. Цу тле шуна хлара оьрнаш дохуш дерриге а кха хлаллакдина ас.

— Ой, хьалха ахча-м муьххале а ца доккхура, хлун оьшу

хуна бохуш, гонаха а хыйзаш, лелавора ламазана керта вах-
нарг.

— Хьалхалеранаш дладевлла.

— Мела хир ма бу хуна.

— Мела кисана билла йиш яц.

Оцу хенахь адамиин моголна нийсса дуьхьал йолчу жимчу
гйишло чуьра «лахь-ъ» бохуш узарш а деш, цхьа верстана стаг
велира ара, карахь глуммагла а йолуш.

— Вало, — элира карахь сараг болчу стоммачу эдчо.

Роглана уггаре а хьалха лаьтта вуткьа-веха цомгаш бос болу
воккха стаг, дукха хьекхорна, мархалделла соьман кехат оцу
зудчуьнга дла а делла, цхьана куьйга чуо а, вукхуьнца глуммагла
а лаьцна, ведда, цкьа юьстахо йолчу хи охьаохучу бирглана тле
а вахана, юха ведда мукъаяьлачу хьаштагла чу иккхира.

Царел тлехваьлча, Аьстамарна Жанетта Батырсултановна
гира, улло ваьккхина эхь доцуш блаьргаш а, плелгах тесна лов-
зош машенан догланах а долуш верстина стаг а волуш. И шиь,
зудаберана юххе кхаьчча, соцура. Стага, йол дла а, схьа а
йолайолуьйтуш, стомма йолчуьра ност а, белш юххера пхьарс а
лоцуш, хьажа а хьожий: «Хлара?» — олий Жанетта Батырсулта-
новга хоттура. Вукхо корта ластабора: «Хлан-хла».

И шиь доглу гича, цхьаболу кьона зударий: «Жанна еьна!
Жанна!» — бохуш, сихонца шайн тлоьрмигаш чу а кхийдаш, ба-
сар-пудар, куьзгий хьала а дохий, кечлуш, шуьйра хета бедарш
тленийзош, горга меженаш кхин а блаьрла йохуш, гюдаяккьаш
гатъян, са чу оззийнчохь латтош, гуччу а буьйлуш, длахлуьттура.
Амма Жанна, царна тлехь тидам хье ца беш, бен ца хетачу хьа-
жарца уллохула тлех а юьйлуш, кхин дла а йоьдура.

И шиь тлаьхьа дитина, юьртан урамехула схьаворгу Аьстамар
блаьргаш чу кхеттачу серлоно сацийра. Хлан-хла, и маьлхан сер-
ло яцара — маьлханиг санна, блаьрса морцуш, ира йоцуш, цхьа
кьеда, кьинхетаме, аьхна серло яра, сирла ойланаш кхул-
луш.

И йол, шен нийсархойх кьесташ, лекхачу деглахь, дуткьа шера
лаг, цунна юххера схьакерчина готта белшаш, гюдах жимма
кьаьстина хенаш, нийса настарш, длаэккха кечделлачу лунан сан-
на хлоттар долуш яра, елакьажар — дерриге а дуьненна, блаьр-
гаша — массарна а: адамашна а, диташна а, бацана а — ко-
маьрша дласайовкьура и аьхна клайн серло. Оцу серлонехь Баш-
лаьмнийн кортошкахь луьллучу, цхьа а хьагI-гамо ца евзачу бе-
раллин ценалла яра. Цундела цунна буха шайн яхьаш луьй-
цуш лаьттара нах — жима а, воккха а.

Аьстамарна хийтира: иза дерриге а адамиин дозалла хиллал
сица цена а, куьцана хаза а, леларца оьзда а ю, нагахь цуьнан
хьажар цхьана маьлгаргонна а шена тлехь сацахь, дерриге а во-
наш дицлур ду. Цунна лиира, тле а вахана, оцу цленчу йолана

цхьа дай-й, ирсах я зезагийн, полларчийн дахарх лаьцна туьйра
дийца. Хлан-хла, кхуо дуьйцуьр дацара шен са, са деза ма ду,
цлехьана кхуо иза дладийцича, цо и ловр а дацара, я цхьамма а.
Хлара са дийца воьлча, иза кьа а хеташ, амма кхунна гю дан
шегахь ницкь бац моьттуш, длаглур яра, юха а хьоьжуш. Цундела
кхуо цунна дуьйцуьр дац са, кхуо цунна зезагех, полларчех я мо-
кхазан тлуьлг а хадощ, малхе даьллачу шовданах дуьйцуьр ду.

Кхунна тлаьххье, деана, схьакхьачна Жанетта Батырсултанов-
на а, цуьнан накьост а, гонахара нах санна, цецдаьлла оцу йоле
хьежа хлоьттира. Тлаккха цхьа хан яьлча, боьршачо шен кьаьр-
зина ши блаьрг Жанетте хьовсийра, вукхо резахилар хоуьйтуш
корта талийра.

— Хьаькиме, суо кораха чухьажийта эр ду ас, ша кхунна тле-
кхевдаш, — элира цо.

— Вайша цхьаьний хьожур ду аьлла хета суна хлокху мас-
маликах адам-йилбаз хуьлуш-м, — элира боьршачо.

Цара дуьйцуьрг хлун ду ца хаахь а, даго вониг хьоьхура Аьс-
тамарна.

— И йол хьенан ю? Мичахь ду кхуьнан дай-наний? — хетта
велира боьршаниг.

— Стенна хоьттара ахь? — тлееара баьццара ши блаьрг болу
ерстина зуда.

— Члогла оьшура тхуна.

— Стенна?

— Иза царга бен дладийца йиш яц.

— И шиь ламчу дахана, кху шайн йолана мала Ша-лам буха-
ра цена хи дан. Иштта лерина лелош ю хлара.

— Хьо мила ю цуьнан?

— Соь? Со кхуьнан ненан шича ларало-кх.

Кхин дладолу кьамел члогла лахдира цара. И хаза улло гюьр-
тинчу Аьстамаран цхьацца пхьарс схьа а лаьцна, блаьргех хиш
а тосуьйтуш, лаьвдира лаьржа костюмаш а, клайн кучамаш а, тле-
хьахьаьккхна хьийкьина клужалш а йолчу шина жимчу стага. Хла-
ра хьалахьаьжча, и шиь велаькежира: «Хьайн гюллакх доцу ма
глерта».

«И шиь ма цхьатера ву, шала вина-м вац техьа?» — ойла хи-
лира Аьстамаран, тлаккха ши пхьарс мукъа баьлча, кхийтира:
«Цхьана ден ши жлаьла ду, шиммо дийриг а, шиннан а лалашо
а — цхьаь, цундела цхьана сибате вирзина».

Лераса кхин а ирдича, хаза доладелира кьайлах ден кьамел:

— Дладовла, аша хлун дуьйцу? — бохура баьццара блаьргаш
долчу зудчо, йоьхна, дласа а хыйзаш.

— Ойлаел ахь: Хьаьким ма ву иза... Пхи бле туьма а...

— Аш хлун дуьйцу, цуьнан маре яха ма деза.

— Глур ю-кх. Ахь оцу пхеаннех цхьа бле дайничьана, дерриге
а дла метта хлоттор ду хуна, муьлххачу лоьро а, бакьду... — эц-

цахь, «хи-хи-хи» аьлла елаелира Жанетта, — цкъа хьалха ша а хьаьжна... Цхьаберш-м, маре баха а ца глерташ, хьаькамаш, я Илманчаш а хуьлий Ia. Со Илманча ю хьуна.

— Хан-хIа, со яьхьар яц, церан дас...

— Оха дукха хьейийр яц хьуна. Шина-кхаа сохьтана бен. ТIаккха дика лийча а йина, — шампунаш Францера ю, — мор буьззина, совгIаташ а дина, схьайоуьйтур ю.

— Хан-хIа.

— ТIаккха, схьаалахьа, хIун дича реза хир яра хьо? Хьуна лайкьедаран буьйса хIоьттина-кх, — шен киснара блокнот, кьо-лам хьала а баьккхина, дIахIоьттира боьршаниг.

— ТIаккхий... ТIаккха-м ца хаь суна. Сан майра ресторанан директор вахийта, со — шашлычнин заведующи... И пхи бле туьма а.

— Дика ду. Уьш хилла ларахьа, — блокнота тIе йозанаш дира боьршачо.

— КIужалш, схьайола децина, — мохь туьйхира баьццара бIаьргаш долчу зудчо.

— ХIун боху? — шен елакьажар а ца хуьйцуш тIееара йоI.

— Маракхета, хIара вайн деца ю хьуна, — Жанеттина тIе пIелг хьажийра. ЙоI маракхийтира. Вукхо ехха латтийра иза, дIа ца хоьцуш, бIаьргаш чохь шайтIанан серло а йогуш, цуьнан жималлин ницкъ шен дегIах худийта глерташ, дехаь а цунах кхин гIуллакх а ца хилла, эххар а мукьаьлийтира.

— Яло, Iаьржачу «Волги» чохь хажкаелла схьайогIу вайша. Децас хьуна кечдина совгIаташ а дахьаш.

Царна тIевада тохавелла Аьстамар, цхьатеррачу шимма юха а морзахашца ши пхьарс а Iаьвдина, ша волччохь латта висира. Амма шен батт дIакьовлалеле:

— Ма гIолахь, — ала кхиира.

ЙоI, юха а йирзина, шен гуттарлерачу кьажарца кхуьнга хье-жа хIоьттира.

— Хьо мила ву?

— Аьстамар... — бIаьргаш чу хиш хIоьттинера кхунна.

— Со Лайса ю. Хьан соьга дийца хIума дуй?

— Ду. Хаза хIуманаш.

— Стенах лаьцна?

— Полларчех, зезагех...

— Суна мархех лаьцна дийцахьа.

Кхин дIа кьамел дан ца юьтуш, шершшина схьахIоьттинчу «Волги» чу теттира иза Жанеттас.

— Юхаеачахьана дуьйцуьйтур ду ахьа.

Аьстамаре кхин хIумма а ца аладелира, ткъа йоI кхуьнга куьг ласто а, «со хIинцца схьайогIу хьуна» ала а кхиира.

Машен дIаиккхина, орцах хьала, хьуна юккьехь лекхачу бер-да гIера схьакхевдда лаьттаху, ангалин даькхий кораш долчу

цIийна тIе хьаьдча, дIахийшира шина морзахо Аьстамаран пхьаьрсаш.

ТIаккха иза бIаьрнегIар тухучу юкьана базар а хадийна, ний-сса бердах ирх ведира. Го тесна йогIу машин кхул жимма хьалха дIакхечира, амма и юкь тоьира цунна схьаделладеллачу аьчган кех чохьха эьккха. Iодара баьлла пха санна воьгIучу кхуо, юха тIекьовладеллачу цунах корта туьйхира, амма иза чIогIа дара: эчиг жимма чусеттинехь а, кхин зен ца хилира.

Иза юха а ваьлла, берда йинстехь лаьттаху гIишлонан кIайчу корашка хьежа хIоьттира. Дукха хан ялале, чохь цхьа гIовгIа елира, тIаккха уггаре а доккхачу коран куьзга «зрр-рр» аьлла, доха а деш, ара а иккхина стиглахь дIатийра Лайса, ерриге а базар а кьагийра цуьнан кIайчу лепаро. Массо а йохка-эцар а сацийна, цуьнга хьаьжжичохь виснера, са чу а оьзна, иза лаьт-тах а кхетта кхийран пхьегIа санна йохьча, кьинхетамечу узарца дIахеца дагахь.

Амма церан и дан ца дийзира. ЙоI хIаваэхь яйра. Иза дерри-ге а са хиллера, дегI а доцуш, и чохь латтийна лайх хилла чкьуьйриг а, яша а ешна, сих дIанийнера (Лайса — луо са). Иза дIаяхара дуьненан, сих — серлонах а йина, хIора Iуьйранна хуьлчу Сих а кхетта, юхаян, цундела хIинца дуьйна кхин а сирла, аьхна, кьинхетаме хир ду лаьтта тIехь Са даржар.

Шаьш чуььзна хIуо дIа ца хоьцуш, дикка лаьттира нах, ткъа и меллаша дIа а хецна, стигла хьежна кIадделла бIаьргаш лаьт-та хьовсийча, царна шаьш цхьана доккхачу хIуманна эшча санна хийтира. Амма уьш иштта дукха ца лаьттира, жим-жимма йолуш, алсамъяла йоласлира базаран гIовгIа, цу юккьехула цхьана зуд-чун аз а дийкира: «Iовдал». Аьстамарна овзира иза — жимма хьалха шен вашас эьккхийна лелийнарг яра. Масех зуда товжа а тевжира: «Нанас ца йиннарг»... Цхьана воьккхачу стага: «Дала кьинхетам бойла-кх вайх, хIун хила доллу техьа», — а элира, тIак-кха... ТIаккха хилларг дIадайра адамийн кхетаман уьшалахь. «чхьап-чхьип» аьлла ши лоппаг а иккхина. Базар юха а шен садела елира.

Дукха хан ялале хьуьна юккьерчу цIийнан кертара араьелла Iаьржа машин базара юкьа а еара, шена оьшу товар а эьна, юха а йирзира. Шайн лекха ламин а бахьаш, цIейархой а баьхжира, Лайсас бохийна коран бIаьрг дIатоха.

Ткъа муха мегар ду иза, Лайса хIаваэхь яр иштта атта диц-дан? Аьстамар базара юккьехь баьллачу лекхачу кхура тIе а ваьлла, кьамел дан хIоьттира:

— Нах! ХIокху малхо серла а доккхуш, догIанаша лийча а деш, мехаш хьоькхуш, буц а йолуш, лаьттаху дуьненахь дуккха а сийлалле ирхьоьхуш некъаш доллушехь, сийдацаре охьа стенна оьху шу, хIара йохка-эцар а лелош?

Кхурана гонаха адамаш алсамдовлуш дара, уьш кортош

аркъл а дехкина, хуьйсуса кхуьнга, куйнаш — доцу дела — охъаггарна а ца кхоьруш, масех воккхачу стага кара лаьцнера уьш.

«Дласахила! Дласахила!» — бохуш, маьхьарий а хьовкхуш ши милцо а кхечира. Царах цхьамма, бете аз чларгден кад а лаьцна: «Охъавоссал цу тлера, катоххий! Оратор!» — Аьстамарна, оьглаз а вахана, кхин а члогла марэделира кьамел дар.

— Вайна стенна делла лекха лаьмнаш, шайн кортошкахь, берийн блаьрхи санна, цена лош а лохкуш, вай цаьрга цкьа а хьовсуш а ца хилча? Стенна баьхна оьзда кьонахий, вай царах цхьа а дагалоцуш а ца хилча? Стенна делла вайна лаьмнийн блаьрхиш — шовданах, я хлора буйса шайн лепарца кьарзъеш долу сөдарчий, вай царах ойла еш ца хилча?

Оцу хенахь, сирена а лехош, кхура буха схьакхечира цейярхойн машен — Хьаькиман вуьжийлин коран ангали длатовхна бевлачух тера дара уьш. Цара блаьрнеглар тухучу юкьана кхура уллохула шайн беа лами ирхбахийтина, цу тлехула хьала хийцира цлестан куй тиллина цейярхо.

— Мича хьаьдда воглу хьо? Хлун цле яйа? — тлера охьа мохь туйхира Аьстамара.

— Со хьалакхачахьана хуур ду хьуна! — Цунна, дикка уло а кхачийтина, буй буззуш баьхна, хлинца а пошбала дикка хан йолу кхораш туйхира Аьстамара. Цхьаберш юьхь тле кхийтира, вуьйш цлестан куй, зов аьлла бека а беш, коьртах. Оьглазваро сихалла совъяьккхина хьалахьаьдда воглуш шайн машено санна сирена елира, бухара хьалахьоьжу ахбазар, гларгьаьлла, елаелира.

Аьстамар кхин а лекха хьалавелира, вукхара кхин а ирх бахийтира лами. Тлаккха цо, кхин а лекха хьала а ваьлла, хьоза хуьучу а хьана, кхин дла а дира шен кьамел:

— Туьйранехь саьрмик буьйцуш хезний шуна? Махкахь цхьаь бен доцчу шовданна гонаха бижина, шена кхалла хлора дийнахь цхьаьца хаза йол йовхуш... Иза туьйра дац шуна. Саьрмик гуттар а хила а хилла, хлинца а бан а бу. Вайн шовданна гонаха бижина саьрмик — базар ю. Тахана цо длакхьалли башлаьмнийн лайх а, оих а кхоьллинарг...

Кхидла ца дийцалуш, легашкахь хорам а хилла висира Аьстамар.

Бухахь лаьттарш а, лами тлехула хьалавеьна цейярхо а, шавьш хлун дийр ду ца жууш, цхьана юкьанна севцира, тлаккха милцойх цхьаь, шен тапча хьала а яьккхина, махо дласатежкочу кхуран буткьачу бохьах тасавелла воллучу кхунна хьежон велира:

— Ас омра до хьуна: цхьана меттахь саца! — бохуш, мохь а хьовкхуш.

Амма я хлара а, я кхуран бохь а, мох-м хьехон а ца оьшура,

цуьнан омане ладогла дагахь бацара. Милцо а вацара вухавер волуш. Амма шен накьосто сацийра иза, цхьана базара дийнахь кхо стаг дукха хир ву аьлла.

Тлаккха, лекна, цхьанхьара бензохерх а беана, кхор охьатоха кечбелира уьш. Амма кхор мара а боьллина, цхьа жима стаг хлосттира дла:

— Тухуьйтур бац! Хлара охьатовхча хлун хуьлу а ца хаьа. Мохк бегабой а, я дуьне духий а. Хлара деза дитт ду!

— Ахь хлун дуьйцу?! Мракобес! Эхь ца хета хьуна? Хьуна тлера ерш лаьмиркан «Вранглер» джинсаш ю, цундела хьо прогрессана хьалха хила везаш ву. Ткьа хьо, кхор беза бу, деса ведарш вон ду... Хлун ю ахь юьйцуш? — шовкье а оьхуш, барт бетта велира кьежвелла цейярхо.

— Цунах глутлакх хир дац, — аьлла, тлееара ерриге а лаьмиркан фирмийн духар долу цхьа йол. Клентан марайолла ницкь ца кхочуш йисина кхуран арло длатецира цо. Цу шиннан куьйгаш тлеттла кхечира.

— Карий-кх суна хьо. Дукха хан ма ю ас хьо ловху, — элира кланта.

— Боккьаллий? — элира йола.

— Вайшиь гуттар а цхьаьна хир ду.

— Вайшимма хадабойтур бац хлара кхор.

— Вайшиннан оьзда хлусам хир ю, сийлахь дерг сийлахь а долуш, доцург лела а ца деш.

— Дика ду.

Кхор марабоьллина лаьтта шиь, гонахара нах а бицбелла, захало дуьйцуш дара, амма цу шинна а хезира цхьана милцочо аьлларг:

— Хлун дан дезара суна хаьара. Йол ядийна яхьна Хьаькимна длаяла езара. Тлаккха со ОБХСС-н хьаьким хир вара.

— Хир вара, кьамел доцуш, — тлестайра кьежвелла цейярхо.

— Хезий хьуна цара дуьйцург? — элира йола.

— Кхера ца оьшу хьуна. Ас хьо Хьаькимах хьовха, Саьрмиках а ларийир ю, — тешийра и кланта.

— Хлокху тхан машене хи тохийта деза кху шинна, вуьшта хлорш кхор длахеца дагахь а бац, — элира кьежвеллачу цейярхо.

— Гадда дитийша и шиь, захалонна юкьаглертар кьилахь лорур-кха, — нахах схьакьаьстира цхьа воккха стаг. — Нагахь оцу кхура тлеранг охьаваккха глертахь, ас дийр ду-кх и.

Эццахь кхура тлера ношделла стоьмаш эа дуьйлира. Массо а цкьа цецвелира: муха? Кхин цхьа бутт ма бу уьш хила. Тлаккха, шайн декхарш а дицделла, кхораш баа хлнттира.

— Уьш вайн безамо хилийтина хьуна, — элира кланта.

— Хлаь, — цийьбелира йол.

Глеххъа хан яълча, кхораш биъначу нелан санна, цлога ирах хъавзинчу милочо:

— Ахъ мухъ воккхур ву иза цу тлера чу? — хъаттира.

— Масех дош а аьлла, — милочуьнгара аз члагидиьнг схаьйицира воккхачу стага.

— Клант, хуна ледал ца девза, — къамел дан волавелира иза. — Со а вара, хъо санна, жима стаг волчу хенахъ къамелана тлера. Тхайн юьртахъ нахана хъалха цхъа къамел а дина, чувоглу со, Шуйтара веанчу уполномоченнис сацийра. «Хъуо велла длавалалц кхин иштта къамел ма делахъ», — элира. «Стенна? Ас бакъдерг ма дийцира, нахана тан а ма тайра». — «А-а, нахана тайра... И ма ду уггар доьхнарг. Ежовн омра ду кхаа стага глогуьнцур хлаллакве аьлла». — «Стенна?» — «И хууш стаг вац, дела ша воцург», — элира. Со тийшира. Хлетяхъ дуййна кхин къамелаш ца деш, къайлавелира, дукхах йолу хан тхайн паднара клелахъ а йоккхуш, Ийра, шовзткъе довалгачу шеран ткъе кхоалгга февраль кхаччалц. Цу дийнахъ-м логатлера а лаьцна, паднара бухара сха а такхийна, мукадажка санна, шийлачу лайла, цунала аратесира. Блаьргаш дийнан серлонах дла ца дуьлуш, вехха биллира хлетяхъ... Амма со и дийца глерташ вац.

— Вала, айхъа дуйшург дийций, — цуьнан къамелана реза боцуш, шашх хлун дича бакъахъа ду ца хууш дласахъийзара миллой а, цейярхой а.

— ...Со оцу паднара клелахъ воллучу юкъана кхо стаг тлаьхъахутту верг а, цкъа-шозза къамел динарг а, ши етт берг а, кхел-бектий ерг а, дика цле ерг а, бос цлена берг а, я дуьххъалдла шайна блаьргаш я марий, баттий — цхъаволчун йоккха ма хуьлу и ши меже — ца тайнарг а халкъан мостагний бу я Троцкийн цлогарчий ду бохуш — члогла деха а хиллера Троцкийн цлога, Москохара Лаха-Варанда а кхочуш, — шайн бежанийн, говрийн бен кхин гина цлогарчий а доццухеьх, шайн эударийн, длаен езачу хъаьжкийн бен кхин бала а боцу миска нах хлаллакбира хуна. Тлаккха иза а клезиг хетта дийнна халкъаш а дира... Ледал-м хлетяхъ дуййна хийцаделла, дала хлара дита а дуьтийла иштта, амма базара юккъехъ баьллачу уггаре а лекхачу кхура тле а ваьлла, ахъ дуьйцу туьйра мапийттал хлара хийцаделла аьлла ма ца хета хуна суна-м. Хъуо хлаллакхита а, цлерачарна бала бап а ца глерташ охъавоссахъара хъо. Дика къамел хууш, безамехъ стаг а ву хъо. Тезета воьдуш кегийчарна хъалхавала а дика варкха хъо. Ас кхаьрца, могаьш-маьрша хъо цла вахнийта аьлла, дуьйцу хуна.

Аз члагидиьнг юха а елла, холхазан куй тиллина воккха стаг шина милочуьнца а, къежвеллачу цлейярхоцуьнца а, лаьтта воьссича кхуьнан хиндерг дуьйцуш, маслалате къамел дан велира. Лакхара чухъоьжучу Аьстамарна гора дерриге: цхъа милцотле ца товра — корта лестабора цо члогла, хлуьу дина а, юкъа-

ралийн низам талхинчунна талзар дан лаьара цунна, важа шиь хлара длавахийта реза волчух тера дара — цу шимма кортош теладора. Уьш а битина, кхор марабоьллина лаьтгачу йоле, кланте хъаьжира иза. «Шуьшиь вовшахтохархъама а вала мегар дара кху тле, кхин пайда ца хиллехъ а», — велакъежира.

Гонаха дласахъаьжча, Члаьнтийн-Орга генахо хийтира. Шаройниг—уллохъ, амма иза гамха догтура. Уггаре а клорга меттиг, и шиь вовшах кхетачохъ хир яра. Цундела, шина а куьйга члоггга схаьлаьцна кхуран боьх дласаластийна, ластийна, ластийна, кхосавелла, хлаваэьх члеран клорни санна вахвелла, вахна, цигга чукхийтира Аьстамар.

Цунна ца хезира нахера даьлла узар а, юха шен кхосавалар а дицдина, базар шен гуттарлера гловгга ян йолаялар а. Иза цкъа шена дерриге а дицдеш, хи чу къайлавелира: бухаьх гиййла маьлхан серло а хаалора, аьхна а дара, когаьх клелахъ — тледа глум а. Хина бухаьх-м лен мегар дара, садала йиш хилча, члерийн йойла вон яц. Масех тламар а тоьхна, йисте а ваьлла, цхъана боккхачу тлуьлг тле а воьжна, цунна тлера хлора зил а, клар а, томмагга а тергалдеш Иллира. Мичаьх, маца кхоллабелла. Органо генара керчош балийна хъо, я кхоьлличаьхана а кхузаьх Иллина? Хлун ойланаш ю хъан кийрахъ, хлун глайгланаш, кхуо шен саделарца лур ю хуна ахъа хийла сатийсина йовхо. Ткъа аша шашь, тлуьлгаша, доладой, дог а оьций вовшийн? Хлах!

Дукха ду тлуьлгаш, амма церан ойланаьша ладуглуш цхъа а вац, я цаьрца охъахууш а, наггахъ цхъамма шена глешло ечохъ эшча, сха а оьций, тле жлов я варзап етташ, луьучу хорме а берзабой, цементах, гламарх динчу худара юккъе кхуссу царех цхъаьца.

Тлуьлг тлера хъала а глаьттина, делкъанга баьлла малх букъа тлехъа а буьтуш, нах боц-боцчу а вуьйлуш, наггахъ хъармакан, хъаьмцийн коьллаш клел охъа а лахлуш, вехха Малхбузехъа длаоьхуш цо ойла йора хлиьнца хъалха стиглахъ, хлаваах а ийна, длаььллачу йолах. Цунна ца хаьара, Лайсин дай-наний, сарахъ цла кхаьчча, йол а ца карийна, хъере хилла хъаьвзар дуй, тлаккха, дерриге а хиьна, дас Элболта Лайса йоьхкина шен маьхча, баьццара блаьргаш долу зуда, Хъаькиман садолу цла долчу берда буьххье а яьккхина чукхуссур юй, цул тлаьхъа цунна чохъ яьккхитт шо хан тухур юй, ткъа нана, ламчохъ гиллакхца а, комаьршаллица а цле йоккхуш хиллачу Ириханан йол Элима, кхин шен блаьргашна малх ца гойтуш, чохъ лаш, шо далале лиьр юй а. И дерриге а цунна тлаьхъа, дикка хан яьлча хуур ду.

Виллина Малхбузехъа длаоьху Аьстамар эххар а дехъавелира базаро чулаьцначу меттигел. Тлера хлуьманаш дикка якъаеллера. Гуш адам а дацара. Бацах, зезагех, сагалматех воккхавера иза:

массо хлума а дац-кха Хьаькиман карахь, кху бацалахь шайн дахар а, шайн Iедал а ду, иштта стиглахь седарчийн а ду шайн дахар а, шайн Iедал а. Хьаьким кхана-лама эькхор ву, я даг тIе мохь а еана, я кьаьркьа меллачохь лийр ву.

Иштта ойланаш еш дIаэха, кIадваллалц, тIаккха цхьана коьл-лаш бухахь дIавожа, цаьпцалгийн эшаршка ла а доьгIуш... Амма эццахь анайистехь моьгIара лаьтта цхьа адамаш гучудевлира. Герга гIоьртича, царна хьалхахула хьалий-охий уьдуш, мохь бетташ цхьаь дуьйцуш воллу стаг — лекхачу дегIахь, тIе ло дил-лича санна кIайн корта — дикка хьаьжча, вевзира: Илланча.

— Де дика дойла хьан! — Аьстамар дукха хазаетта ведда вахара цунна тIе.

— О-о, далла везийла! Марша воьгийла! — Илланчина а хазаеттера хIара гина. — Хьо ма беса ву. Хlума ца йиьна ахь?

— Йиьна.

— Маца?

— Стомара.

Эццахь кхуьнга «собарделахь» а аьлла, ведда, моьгIанаш сьха а кьаьстина, сикха Малхбалехьа дIайолаеллачу кхаа зудчунна а, шина стагана а хьалхайккхира Илланча, мохь туххуш байт а йоьшуш:

Оьздангалла ю массарел сийлахь,
И йоучохь дахар хир дац ирсе.
Хьешан, мехкан гIуллакх ма де шийла,
Халкьан дуьхьа яккха муьлхха ирхо.

Ша сьхадаьлла шан тарх йиц а елла,
Хьаьдда додахь ломах даьлла шовда,
ГIулгаш юккьехь шен хи кхачаделла,
Эрна довр ду, дIа ца кхеташ хIордах.

Новкьадаьлла пхиь, меллаша, тIехьа ког а боккхуш, юха а даьлла, вукхарна юккье дIахIоьттира, амма царна метта лаха маьIпера кхин цхьа тоба елира меттах. Ведда, царна хьалха а иккхина, кхидIа а йийшира Илланчас байт:

Сих ма лохьа, накьост, куравала,
Сих ма лохьа, йохон шира гIала,
Сихлахь герга ву хьо дакьазвала,
Нехан — кхардам, хьуо волчунна — бала.

Вай ницкь болуш ду вайн орамаша,
Вайн ворхIе да вайна тIехьа лаьтта.
Церан оьзда мел дерг хIорамма а,
Лардахь, хир ду вайх и лекха лаьмнаш.

Амма и ешна а валале, лакхара кхин масех стаг а кьаьстира. Царна дуьхьалвала ведда воьддушехь кхуьнга:

— Ас дийрриг де, — элира Илланчас.

Аьстамара нахана хьалхахула охий-хьалий а уьдуш, шена дуьхьара дагаеана «Буря мглою небо кроет» еша хIоьттира.

Хедийна месаш йолчу цхьана зудчо, цкьа хьалха ела а елла, тIаккха боьршачу стеган санна стоммачу озаца элира:

— Хьовсийша, дукха тера воцуш вуй шен хьехархочух!

ТIаккха массо а велавелира, и ерриге а Чакхаран аре а екош, лаьтташ когаш а бетташ, денгикхой лаьхкина боьдуш Асланбека бIо-м бац техьа, юха а дуьненчу а баьлла, хоьтуьйтуш.

Елар кIордийча, оцу боьрша аз долчу зудчо:

— Дуьло, цIа доьлху вай, — элира. — ХIинца-м цига дIада-хана дан хlума а дац. Нах дIасабухуш бу.

МоьгIа, буха а бирзина, гIийлла юьртеха дIаболабелира. Дукха гена балале, цунах а кьаьстина виь — ши йоI, ши кIант, царх кхоь еха месаш йолуш, цхьа йоI таллеш урс хьокхуш, корта дIа а баьшна — роьгI-роьгIана Илланче бага етта бевлира.

— Хуур ду-кх важа шоьтан де тIекхачча! — бохура цхьамма.

— Хьо мила ву тхо сецон — да я ваша? ХIахI! — кхехкара важа.

— Хьан и кьена кьамелаш кIордийна тхуна. Оьздангалла! ГIиллакх! — цIоьгIа деттара корта баьшначу зудчо, Гринэм-Коммонера атоман база дIаяккха бохучу ингалсхочо санна. — ХIара тIуьска дас, со чохь сацийта дIабаьшна хьуна. Со чохь сецний ткьа? Соцур а яц, — йовлакх дIа а даьккхина, корта малха кIел лецира цо, цуьнан зIаьнарш чкьурах йолийтар новкьа хир дац-кха могашаллина аьлла.

— Оха дIалур ву хьо, прогрессана дуьхьал ву аьлла! — мохь хьоькхура «Битлз» ансамблах тера волчо.

Илланча, вела а кьежаш, кьинхетаме хьоьжура цаьрга: «Ма эхь ду шуна, ма эхь ду шуна», — бохуш. Маьхьарий хьекхна эшарш а хаьлла, уьш дIатийча, байт йийшира:

Оьздангалла ю массарел сийлахь,
И йоучохь дахар хир дац ирсе...

ТIаккха и диь меллаша, кортош а охийина, юьртехьа доладе-тира. ЦIехьхана царих цхьаь — ансамблах тера верг — вуха а хьаьдда, Илланчина хьалха бертал а кхетта, дIасакерча велира, велха а воьлхуш, мохь а хьоькхуш:

— Ахьа а, чохь дас а дуьйцург — цхьаь, ткьа массо а кхинит теллош ву?! Мила ву ткьа бакь? Муьлха некь бу нийса! Хьан йойур ю сан шеконаш? У-у-у...

Иштта вехха дIасакирчинчул тIаьхьа, цIехьхана хьала а ик-кхина, маймал сгинна, букар а сеттина, шэн накьостел хьовха, вукху нехан моьганел а хьалха иккхина, воьлхучуьра ца соцуш,

юрт а хадийна, чубуза лахлучу малхал дехъа а ваьлла, къайла-вечира иза.

— Схъавола, охъахаа, — элира Илланчас, шен хъаж тiera хъацар пхуьйшаца дла а хъокхуш. — Шоьтан дийнахъ гуттар а хIара лелон дезаш хуьлу. Кхана МартантIехъ ю базар, цу агIор хила веза. Ахъ дика гIо дин суна, баркалла.

— Уьш мича баха гIерта?

— Базара. И ю-кх вайн ерриге ярташ дIакхалла гIерташ. Цунна дуьхьалваьлла со. И лаьттина нах, со ласттийна бертал а тоьхна, шайн базара дIабаханехъ бовлура. Амма цара и ца дира шайн оьздангаллица бозуш хъаса болу дела хIинца а. И хъаса стамбар ю-кх сан Iалашо. Амма цемзаводо а, шIина а агIор хIуьг-лучу базарша а хIаллакьш лаьтта хIара юрт: цементан кIуьро пехаш хIаллакдо, базарша — кхетам. Делахъ а къардала мегар дац: пехаш цIандан шура мийла аьлла аса, кхетам цIанбан — вовшашна туьйранаш дийна. Вало, чу вьнду вайша.

Илланча дIаволавелча, хIара жимма тIаьхъа сецира, цуьнан тидам а беш; леккха корта а айина, бай-й ког а буьллуш вьндура и, шегахъ кху мехкан оий а, дозалла а хаалуш.

ДIабовлуш лаьтта-кх иштта ког боккху, иштта бистхуьлу, вонехъ боьхна боцуш, ойла сецна а, тезетахъ бIаьргаш дIаса а ца къерзош лаьтта бIаьра богIавелла а хуьлу, мел кхерам бе-лахъ а, гуттар а бакъонен гIо лаца кийча а болу нах. Денна жим-луш ду церан дуьне. Иза кехата тIехъ сацор а ю-кх сийлахъ Iалашо.

ДIа ма кхеччи, юург стовла тIе хIоттийра Илланчас: ширчу дуьмин цастарш а, моз а, бепиг а, кестта чай а хьалха хIоттийра. ТIаккха цхьа жимо тIулг чубеара, юккъера чутаьIна, тIехъ кегий кIаьгнаш а долуш.

— Кхийран кад, ши эзар шо ду кхуьнан.

— И муха хитна хьуна?

— Кхуо ша дийшир-кха. ДIа Хилдехъахъ цхьана хьеха чохъ карийра суна. Сайн тIоьрминг чуьра хьала яьккхина, кагIина, сис-кал йиллира аса кху чу. Хазахийтира тIулгана. ТIаккха дийшир-кха кхуо ши эзар шо хьалха, Шемехъ цхьана тIулгакхьеро, ага а огуш, шех кад барх а, нах цигара боьхна борлуш, цхьана тIемат-чун тIоьрминга чохъ ша кхуза кхачарх а.

— ТIулгийн мотт муха Iеминна хьуна?

— Иза дийцалур дац. ХIораннан а шен-шен некъ бу цу дар-же. Лераса дукха ира хила деза-кх.

— «ТIулгаша а дуьйцу» Мохьмада а яздинера-кх...

— Иза а кхетара цу маттах.

ТIаккха и шиь дIатийра. Аьстамарна дагавеара Илланча жи-ма волчу хенахъ. Цепчу исхарин гIовтал а юьйхина, суран куй а тиллина, Iожа динна а хитна, лекхачу лаьмнашка ваха ваьлла жи-ма стаг, тIаккха хьийзачу пекъан тачанца ломах ирхвьодуш, ди-

нара вьоссина, цхьана боккхачу чхара йисте а хIоьттина, цунна тIе куьг хьовкхуш иза латтар а, тIаккха цIехъана (гуттар а лаьмнашкахъ ма-хуьллур), мархаша стигал дIа а лаьцна, догIа дан доладелча, беречо ломах хьалалаьлтинчу говран бергаш тIулгех еттаялар а, тIаккха дIакхачина, жIаьла летча, нийса тхов болчу цIийнан кетIа яьллучу йоIа и жIаьла дIаэккхор а, тIаккха и шиь, детта ткъес а, тIеобху догIа а ца гуш, дехха латтар а, юха хIусамда цIахъ воций хитча, бере вухавьерза гIортар а, «КъорIа-нор гIур вац, чохъа вала! — йоIа алар а. — Да вийна мостагI а вохуьйтур вац хIокху догIанехула дIа»...

ТIаккха... ТIаккха чу а вахана, чоа дIа а делла, кхерча хьалха а хитна, цIаре а хьовжущ, паднара тIе шена хIума охьаюьллуш хьийзачу Эснлас ден татанаш а хезаш, йийра.

ХIума йийна ваьлча, цкъа вист а хилира, корак ара бIаьрг а тоьхна: «ХIара-м дIатен дагахъ а дац». — «Сатоссуш дIа-туьйр ду».

ТIаккха: «Има-беркат дала ма эшадойла хIокху кертахъ, шарехъ дохучу синошка а ла а доьгIуш, вехха йиллира, изб па кхеташ. ТIаккха, сатоссуш наб а кхетта, ша са мел туьйсург кхо-чушхилла гIан а гина, самазаьлча, цIанна гена доцуш духдуй-лучу шовданца юьхъ-куьг а дилина, дIаваха гIоьртича, хIума ца йийча Эснлас ца вохуьйтуш, шуьне хилира иза.

ТIаккха: — Има-беркат дала ма эшадойла хIокху кертахъ, Iодика йойла», — аьлла, говран юьхъ а лаьцна, ломах чуволавел-ла, некъо гола тухучу кхаьчча, юхахъаьжча, зIара юххе а хIоьт-тина, тIаьхъахьовжущ лаьтта Эснла кхин ца гуш, шовзпкъа шо дIадер ду бохург дагахъ а дацара Илланчина хIетахъ...

— Хьуна жимма хьалха тилли и цIе, — кхуьнан ойланаш ха-дийра Илланчас. — ХIумма а дац. Хьайн юьрта хьала а гIой, етт-эсий, говр эций, наггахъ говра тIе а хитна, орцаца охьа кхузак хьаьналIа а ворлуш, хьайн иллеш а яздох Iе. ХIиница-м хьалха санна хала а дац. Хьалха цхьа къотIалIа йина хIуманаш хьала а еьлла, нах хьийзийра, хIара Iедал доккхуш ГIойтIахъ а, Iатхан-юьртахъ а, кхечухъа а цIий Iеннийнарш а, болларш а леха а лов-хуш, бехк-гуьнахъ а доцуш хIаллак а беш. ДIо ламчохъ НКВД и цхьаьна хьаькимо Малцага (мангало яраш санна нах хIаллакби-на вара иза), ша ворлу вайча, петохна, коьллаш юккъе къайла-ваьлла Биркиншан Мовла — цхьа делан лай, хьуьнха оьхуш, де-чигт гуьлдеш, иза дохка лахенца охьа а кховхуш, доьзал кхаба гIерташ волу, хн чуьрчу чIеранчул башха кхин бехк-гуьнахъ а доцу — «даркх» аьлла, топ тоьхна, вен а вийла (и цхьа зулам а тоьар дара стагана дуьненахъ а, эхартахъ а дакъаза вала, ткъа Малцага мел дира уьш?) шен белхало волчу цуьнан кIанте аьл-лера: «Хьада дIавало, хьан да боху жIаьла ду хьуна эцца нов-къахъ ас дийна Iуьллуш, дIадаккха иза», ткъа вукхо: «Дика ду». Ойла ел ахъ: да вийначу кIанта лун жоп дуй иза? ХIетахъ байаза

бисинчех цхьаберш иштта пайдабоцчу бевллера. Оцу кыззалло а, харцоно а шайн сиэха баьхнера нах. Цхьаверг, ша веле олий, тоьпан хьокха а оьций, хьуьнха вьодура — цунах тлаккха обарг хуьлура... Гикалон берзина баьхначу блаьхойх виь кхаьбна воу тхан деваша — хьуьнха а глой, лачкьа аьлча, хлунда лечкьаш ву, ша шен цлахь Iаш ву боху, — таллийна чувьолли. Тлаккха тхан дай сой яахлума а, тлерган пазаташ а эцна Соьлжа-Глала вахара, хинца аэропорт йолу меттиг дерриге а длаьаьцнера нохчийн кьорзачу истангех йинчу баннаша. Царна чохь ца карий. Бода кьовлалуш набахте ваха. Кху чохь ву, гайта йиш-м яц. Тлаьхьа еьна хлумий? И-м длаььцур ю. Иза а доккха хлума хеташ, клиранах, хлора денна вьодуш, тлаьхьа нхи тхойша, яахлума а, тлеюха а кховхьуш. Тлаккха набахтин белкахочо юьстахьаьккхи тхой-шиь. Шуьйшина хаьий боху, хлора дийнахь чарх стенна латайо? Хаьа, боху охашимма. Хаахь, хьайн вешин даькьа а дезахь, пхийтта туьма схьада, боху дера. Ткьа хлетьахь пхеа туьманах етт бьолура... Сарахь байинчийн декьий глалл йистехь даьккхинчу орчу длакхуьйсун хиллера. Хьаьдда цла а вахана, говр-вордий дла а доьжна, пхийтта туьма а дахьаш, охьавсара тхойша. Девешина охьаваллийнчу буссехь тоьпаш тоьхна хиллера, оха клиранах кхехьна хлуманаш набахтин белхалоша шайна йитишера. Ткьа девешин кхакханан кетар Сибрехахь аьчган некъ буьллучарна яхийтийнчу ейтта эзарнах длакхеттера. Некъахошна кетарш дика хиллера, кхин а яийта аьлла кехат дайитишера. Ткьа кхузара берш кхин а члогла тлетьаьлинера... Иштта пайде дирзинера маьрша нах байар. Нохчий-м шайн вийначун даькьа мехах духадерзийча а баккхийбечу хьола тле бевллера.

Эццахь кьамел дечуьра саца а сещна, ладуьйгира Илланчас. Кора клелахула дласалелачу стеган тапанаш хезара шерра.

— И мила ву?

— Милла велась а, иштта дласа лелачуьра соьцур-м вац кестал... Тлаккха глом болабелира. Везий, Сибреха вахийтазийн висна дика кьонаша цига вахара. Кьотлаьтла бина хьаьккимаш нахера говраш пулъян бевлира, тламе яхийта еза бохуш, амма цига ца йохуьйтуш, Мартантле базара а юьгуш, дла а юькуш, ахча декьа а доькьуш, Москох дла иштта хаам а бош: «Кхузара нах вайн Сийлахьчу Цечу Эскарна гло дан реза бац. Хлорш Iедална дуьхьал бу»... Дашин Мока обарг муьха велира хаьий хьуна? Дика дин бара цуьлан, массеран а тлехь блаьрг сещна. Массарначул а члогла НКВД-н хьаькимех цхьаллан сечна хиллера. Тлаьхьара ца велира, и говр тлам тле ца яхийтича Герман тулур ву бохуш. Доьлхучу дагца длаелира Мокас говр. Ткьа клира даьлча, Шуьйта вахча, шен говра тле а хьына, доладетла лелаш а кьутла гича, Мокин цецваларан ойла йой ахь? «Хлара хлун ду?» — «Хьуна гург, говр сайна йитина ае». Эццахь вертан чухула йиьхкина ворхIазза йолу тапча — хлетьахь кьайлах а, кьулах а герз доцуш

ца Iара нах, члогла дла ма бьоллера уьш цунах, шина эзар ша-рахь лелаш... — хлаь, шен ворхIазза йолу тапча, схьа а яьккхи-на, кхин дла-м ца шершар хьо, аьлла, шина блаьрга юьккье тоьх-нера...

Иштта яра зама. Хинцацлераниг тоьла хьуна бIозза, иштта ницкьаш ца бо, бакьду хинца дог эгIадой, сингатам латтабой, хенал хьалха кьанво. Доккха хлума а ду-кх дог иккхина я коьр-та чу цлий хьаьдда мел ле стаг.

Цул тлаьхьарлера зама бохий ахь? Иза-м ца свзаш хьо а вацара. Иза хлораннан хлусамехь а, хлораннан кхетамехь а, цлийца а ю. Ас стенан ойла йо хаьий хьуна? Хлетьахь хьун, бежанаш, кхидолу киранаш дласакхььучу вагонаш тле а баьхна, хлора юьртахь цхьаь-шиь масална вен а вийна: вада гIьортинчунна хлара хир ду шуна (ас-м Нашхажь хилларг а ца дуьйцу, я Мартан-тлерачу больницехь Iохкуш хиллачарна тлехьаьчнарг а — уьш-м дийцина вар а вацара), оцу вагонаш чохь длаьолхуш, цхьаберш гIайгIанаш хорам хилла, вуьйш кхечу бахьанашна леш, дуьхьал шаршош а оьхкина керла адамаш дуьнечу а дохуш, цхьанна вагона чуьра вукху чу захалонаш дласа а кховхьуш, маре а оьхуш, ловзарш а деш, шийлачу махо ловкхучу аренашка, акха-рой догIу шуна, кийча хилалаш бохучу хабаро дарбинчу нахана (шеран марош дан а дуй-техьа аьлла хетара, ткьа царна — тлаьхьо, бийла а буьйлуш, дуьйцура — тхайнаш дукха даьккхий хеташ хиллера) тлечиссича а, цигахь мацаллина дужу гIа санна, дла-бохжа а ца кхнош, хьарчо марчо а доцуш, — луо а, дарц а хир-кха царна марчо — адам дIадолуш а, «Сталин, тхан дахар дохий ахь, ва дела вилла хьо яьшки чу» боху йиш лекхна йол тлетьаза яйнча а (и стенна дуьйцу: Сулаймин Баудис мукьам бича, шина а, дерриге халкьана а хилла тIелло дара а еана вилкина аьлла, Жимчу-АтагIара Байбетар вадийна ваьхьна ткье пхийшо хан а тоьхна, таллийна чу а вьоллина, хинца а, ткье пхийтта шо даьлча а, ваза ву-кх, ткьа цунна мотт тоьхначун батт, шимма ши пIелг а тесна, дласаозийна, лергаш тлехьачалц дласаятIорах хлун иьодетлира? Хлетьахь дуьйна хозуьйтуш велха йиш йоцийла хьира массарна а, иштта хилча, вела-м муьххале а метар дан-ара, — ойла йира — хастам бу-кх далла, садалар а, хи малар а, малха клел вохвалар а доькка царна дага ца даийтарна, халкь шен махках даьккха а шайна бакьо сIлаачарна и дага цадар док-кха хлума а дар-кха хьуна — а дерриге а социализман дуьхьа ма дара; хлун ойла хилла хир ю техьа шен Iилма адамийн ирсана лийринчу Марксан оин, ша хIокху дуьненна го бохуш, Сталина баржийна гIурт, маьршачу цийн Iовраш гуш?)... хлаь, иштта хала доькхуш а, са клезга делла, гора ца оьгуш, иштта, — Иллан-час, пондар схьа а эцна, хелхаран мукьам хьовзйира, — эшарш а ловкхуш, халкь хила даса ницкь хьан, я стен белира техьа вайна?

Юха кхуза «Дегластана (и дош цхьа а «лаьмнийн мохк» бохург дац иза «ден йнст», «дайн мохк» бохург ду) цла доьрзур ду-кх бохучу тешамо а, майрачу, озьдачу дайн синоша а белир-кха. Иза суна нштта хетара, халкь мацалла лечу хснахь, юстах ца лаш, вайга далург дийр ду вай, мацах дайша Теркал дехьа а оьхуш, романаи а лобхкуш кхаьбна мисканаш, бобераш (ткъа и ца лелийча, дика мел долу латпанаш паччахьо дладахарна, дан хлума а ца хилла, цунах лаьцна паччахьан Думехь ша дуйцуш Таьштамара шена тлера даьккхина верта тсюна цленхьа — оццул ду цхьана ламарочунна кхочург) аьлла, Китайн дозаниера схьа Оренбурге кхаччалц, йуй жимма а длахербелла жа, даьхнин, говраш лобхкуш, уьш, яйа а йойуш, нахана дласайовкьуш, со а, со саннарш лелийзарг и тешам бара.

Ленингорскехь, кхаа дийнахь кечам а бина, шайн доьзалш, гергарнаш, глалел ара а бохуш, нохчех хлу дутьур дац шаьш аьлла, дагаршца, тоьпашца, кхечу герзашца кечбелла, белшаша тле охьаэтталуш кюзарш йолу химикаш хлумма а дагахь доцчу шайна — берашна, зударшна, баккхийчу нахана, шахти чуйра хьала а буьйлуш, балхара цла оьхучарна — тлелетча, боьхна, бежанаш санна, дласа ца уьдуш, шайгахь ерг, карасьнарг, я ву-кхаьргара схьаьккхиннарг тухуш, луттуш, дуьхьал хинтта а, тлак-кха цхьа дей-буьйсий даьлча дуьхьало ечуьра тлелатаре берза а гло динарг а цу тешамо белла ницкъ бара.

Саьтгарчу Тлапин Падама дуйцура: «Хлетгахь баккхий зударий шайн гюдаяккьаш а йижикина, назмганаи а бохуш, дсле а кхойкхуш, божаршца цхьаьна дла а хинттина, тлом беш бара, ткъа шаьш, кегий зударий а, глора дладаьлла кьепанаш а, баракал цхьана цийна чохь гулдинера. Цлехьана корах чу тлулгаш тоьхча, шаьш цхьаберш лазийра, ткъа Сюжарчу Секкиймаган ах корта, декхаш доллу шен бер коьртах тлулг а кхетта дслча, шена а гүш, кьежбеллира, цул тлаьхьа кхин доьзалхо ца хуьлуш, къан а елла, длаьжажа стаг а воцуш эццахь ехаш ю хьула, декьаза дуьне дууш. Ткъа Нохч-Келарчу Бувайсаран ши клант — Увайс, Умалт — шайн цомгаш нана чохь а йиттина, нел хьостамашца тле а тоьхна, кораи дла а члаьгйна, лапа ваханера, амма цхьана ехл кюзарш йолчо, тховх дагарца йуьрг а даьккхина, чохьхьа а ваялла, йийнера шина клентан напа, тлаккха и дика болх а бина, схьавоглу иза, Шикьарарчу Махьиний, Закрыний тле а лоттавелла, цу шимма дагарш депташ вовшаваяккхира — охI, и дага-дегьча хинца а чам болу хлокху дуьненнах!» Иштта дийцира Тлапин Падама. Хан-хIа, дийца а ца оьшу, хIара зама тоьлаш ю хьуна хIетахьчул.

Илланича длатийча, юха а жора клелахула дласалелачу стеган татанаш хезира.

— И мила ву?

— Жалпар.

— ХIун деш ву и?

— И-м шен болх беш вара. ХIума яалахь... Тлаккха тлесана хан юьйцний ахь. Длаваьлтахь, ма йийцалахь. Цхьа делан кьин-хетам а хилла, Сталин вала а велла (кху дуьненнахь цхьа нийсо йолуш ду дика — массо а деш хилар), юха гун йолчу Дегластан-на боьлхуш, сал-пал вовшахьетташ, бохкучу хснахь, и дан де доцуш, къаналло а, намгарша а клелбитина, доьзалш а, горгарнаш а бала а белла, цхьалха бионна баккхий нах, юстах телара, шаьш белхажь а, кьайлах боьлхуш, нахана тлаьхьа тийсалуш, царна новкьарло ца еш, кхузаахь ложалла тлеоьцур ю шаьш бохуш. Аса вола а велла ишискаш хинтний царан. Соьлжа-гIалахь кхоьллингчу орпкомитете даяла цла ваха а тохавели. Вохуьйцний ткъа? Хьо чуволла возаш ву боху, милици яллалц ладда чохь Iе, ахьа Китайн дозаниера Оренбурге кхаччалц лелийнарг ца хууш дац тхо. Дика ду царга а аьлла, цлерпоштаина тлаьхьа тийсалуш, лечкьаш шина клиранахь некъ бинчул тлаьхьа, Соьлжа-гIала ма кхечи со. Орпкомитет йолчу чохьхьа ваялча, ладийра: НКВД-н хьаьким хилла Малпаг ву-кх. Дладийци аса. Иза цийивести, кхохкий, вусавели, вусавели, вусавели, со стоьла буха охьа а таьли — иза эьккхажь а аьлла. «Хьо мила ву?!» — эххар цлогIа хьаькхи цо. Ас длазнийци. «Цла ван бакьо йолуш весийий хьо?»

— «ХIан-хIа». — Ас хиница НКВД схьа а кхайкхина, чан йийр ю хьох!» — «Мохь ма хьокха, — боху ас. — НКВД хиница яц, арахь кхин зама ю, ахь сох чан а йийр яц. Нагахь суна тле харц цле ахь кхоллахь, ас лаьтта бухара тле а ваялла, оцу хьетле тлп тухур ю хьуна». Тлаккха меттавеа, шена уггар члогIа бала берш и баккхий нах бу боху. — «И иштта дслахь цла баха лун бакьоваш йохка стенина юхку аш?» Шена хууш хлума дац, боху. — «Уьш ца юхкуш-м йийр дацара шу, оцу мискачу, цхьалхачу, Дегластанехь каш хиларе сатуьйсун дийнахь а, буса а дегнаш (бIаьрхиш-м тоххарехь кхачийнера царан) доьлхучу баккхийчу нахана мукьане маьхза лойша уьш». — «Ахь хIун дуйцу? Лур ю дора!» Со мича теша харцонах дин динна, шортта бехк болу нах хIаллакбинчу Малцагах. Цу чуйра араваьлла длавоьдуш, ойла йира ас: декьаза халкь ду-кха кху хьаькамийн лаамехь хила дезарг.

Нах цла эха буьйлабелира, назманаш а бохуш:

Шу, стигланаш, марша Iойла,
Латтанаш, шу марша Iойла,
Марша Iойла сийна Сибрек,
Тхо-м дладоблху дай баьхначу...

Повдар сонс а биллина, Илланича длатийча, кора клелахь татанашна метпа стеган велхар хезира.

— Жалпар, во-о Жалпар, — кхайкхира Илланича.

Амма важа дуьхьал вист ца хилира.

— Жапар, во-о Жапар, ма велха сел чlogla. Велла ма вала хьо делаI.

— Велха муха ца воьлху, ахь дерриге а дагаданитича... Ву-у-у.

— Схьа чу волахьа.

— Хьогьа велхавайтий?

— ХIан-хIа. Чай мер ду вай.

Сени чохь Жапаран тапанаш хезира. Иза цхьа бIаьрг а боцуш, бера-тIорзанах тера жимчу дегIахь, верриге а оза а велла, цхьа пхенаш а, даьIахкаш бен хIумма юй техьа аьлла вара.

— Велла ма вала, Жапар, хьайн велххал бен де ца хилча кора кIелхула стенна лела хьо?

— Болх ца бича волий со?

— Белхаш тайп-тайпана ма бу. Схьавола, охьахаа, — пели чу чай доьттира Илланчас.

Жапар, мерах пхьош а хьаькхна, стоьла хьалха охьахира, леррина шег хьогьжу Аьстамар тергал а ца веш, схьаэшначу дуьми дакьн тIе моз а хьокхуш.

— Ткьа кхана я лама массарна а шайна луьбург дийца бакьолахь хIун дийр ду ахь? — вела а кьежаш, цуьнга хьогьжура Илланча.

— Иза-м цкьа а хир дацара, — чай, «хуртI» аьлла, цхьа кьурд а бина чохьха тесира Жапара.

— Хир ду. Цкьа хила дезаш ма ду иза.

— Хилахь, цхьаь дийр ду-кх. Хьуна ма хаь, сайна луш ас хIара ца леладойла. Дош ду хIара? Хьалха мел чехка йоду говр а, тIаьхьа а водий, схьа а лоцуш, тIахьаьлла вара. Бачойн махка вьдий, нтт-пхийтIа говр лоллий сехьа а волий, базарахь уьш дIа а юхий, масех баттахь вижна Iуьллура...

— Хьайн бIаьрг стенна баьлла дийцахьа, — Аьстамар ша а цецвелира и шен багара даьлча, амма Жапара атта лайра иза.

— Ас харц дуь битна баьлла ала гIерта хьо? Ца битна хьуна. Ас ЧIаьнтарчу МоIсип ши говр, кхиэл-бекъий ялийна, юха иза керста деш Итум-Кхаьллахь биьнарг буййний ахь? ХIетахь куьг кьорIан тIехь хиллехь а, аса: «Делера охьадовссинчу, делан кьорIанор», — олучу хенахь сан мотт цергаш юккье йьоллинчу сирниках Iуьттуш бара хьуна — ткьа сирник... а... а... кьорIа а дац. Ткьа бIаьрг... Керт еш воллуш, уллохула тIехьIолучу вайна юьрта балха еанчу цхьана нисьеллачу — месаш яра цуьнан хьаьжкийн хьаса санна, кIайн — хьехархочуьнга хьажа а хIовтина, жIов хьостамна тIе пийса а ца...

Эццахь, моз хьаькхна дуьмин дакьа легашка а хIовттина, чухула дIасахьавьзина Жапар, Илланчас букьа тIе буй балийтича а, Iовина хьаьддачу Аьстамара иза пхьола дича а, Iоле ца

хуьлуш, цхьа бIаьрг а кьарзийна, багара туйнаш а оьхуш, араиккхна, цлийнна тIехьахь дIасаида велира.

ТIаккха цIеххьана дIатийра.

— Ой, и хIун дара? Там бара иза... Жапар, во-о, Жапар, дийна вуй хьо? — кхайкхира Илланча.

— Ву. Чубахара дума.

— Делахь ладогIалахь ас хьайна олучу байте, — Илланчас лондар схьайицира:

Стиглахь марха ва йоцуш,
Лаьтта догIа догIур дац.
Кийрахь гIайгIа ва йоцуш,
Ши бIаьрг боьлхур бац.

— И стенна боху ахь?

— Цхьа бахьана доцуш дуьненчохь хIумма а хир дац хьуна, я догIа а догIур дац, я бIаьрга хьостам а кхетар бац.

— Дика ду. Оцу хьайн хьешан цIе йийцахьа.

— Аьстамар. Тхойшиь заманах кьамел деш ву хьуна — дIа-яханчух, тIейогIучух, йолуш йолчух. Доцург ма язделахь, бIаьрг цхьаь бен ца бисина хьан.

— И стенна дуьйцу ахь? Сайна безаш бо ас хIара болх? Ца ваьдла бо-кха. Хьо санна, и Боккха кхор а бац суна реза, Ахк-м стенна дуьйцура. Иза реза доцу-м дуккха а хан ю. Дага ца догIу хьуна, цхьа деста а дистина, цо сан кертахь мел йийна хьаьжкIаш дIаьхьана?

Кора кIел йьохарш етта хIовттира Жапар.

— Тховса и чарх ма латаьхьа, хьаша а вара веана, — мохь туйхира Илланчас коре а вьдуш.

Важа дуьхьал вист а ца хуьлуш, хьалха санна, хьалий-охьий лела велира, тIаккха цIеххьана саца а сецна:

— Бакьо яц, — мохь туйхира.

— Мицахь Iара хьуна и ца латом, — корера схьа а ваьлла, кхунна дуьхьал охьахира Илланча. — И цо хьала ма латти, хIетахь, Соьлжа-гIалахь латом хилларг дага ма йогIу, тIаккха хIумма а далой: ойланаш, ойланаш, ойланаш... ХIетахь и чарх болх бан ма йолаелли, Соьлжал дехьа нийсса НКВД-на дуьхьала цIа чуьра Хьава, — нохчех дуьхьара хьал долуш хиллачу нахах яра иза, амма дуьне уггар таделлачу хенахь цIенош а, карахь дерг а дIа а даьккхна, майра а виьна, шинна бераца ша йиснера — дог а гIеллой южуш хиллера, елхаран мохь а болуш: оцу гIов-дог а гIеллой южуш хиллера, елхаран мохь а болуш: оцу гIов-гIанехь бойучу нехан маьхьарий, шен майрачуьнниг а цхьаьна, хезаш хиллера цунна. ТIаккха вай цIера даьхча, цигахь ши бер а делла, и цхьалха йиснича, наха цунах кьахеташ, чохь, арахь гIуллакхаш дан, рогI-рогIана шайн мехкарий а бохуьйтуш, лелайтира иза, ша хIумма а дан хууш а ма яцара и миска. Хьалха, нах вовшах лата буьйлабалале, шовэтка чьоь йолчу доккхачу цIа

чохъ Іаш, Іуьйранна итт-цхъайтта сахът долуш, гІарабашо: «Хъе-нех, яа хІун е ас?» — аьлла, неІ тоьхча, меттара хъала а гІаьт-тина, хуьтан халат тІе а кхоьллина: «Іза а, иза а е», — ала сени чу яларал шена ца дезаш хІумма а дацара, ткъа шен марда, Са-дойн Хасболат, Чермойн Орца санна, хъалдолуш воллушехъ, чІо-гІа кхоаме вара: «Кепек ца хилча сом ца хуьлу, сом ца хилча — туьма а, туьма ца хилча — ахча а», — олура цо бохуш, дуьйцуш хиллера Хъавас мехкаршна, ткъа вукхара багош а гІаттайой ла доьгІуш хиллера, туьйранах санна, цунах Іеха а луш, къайллах хІораммо а оцу дахаре са а туьйсуш (са а муха ца туьйсу, ма-цалла а, шелонна а, сингаттамах а леш лаьттаху пахана юккъехъ бохкуш хилча), иза шайца цкъа а хир дац-кха бохучух теша а ца лууш. Цундела мехкарша вовшашка а ца кхочуьйтуш, яахІума яр, я горгам хъакхар стенна дуьйцу, ши ког буьлий, метта а йок-кий дІа а йижош, лелош хиллера иза. Ша бохий ахъа? Хаза стаг яра Хъава, хено а ца яйинера цуьнан хазалла...

Ас дІадаьлларш стенна дуьйций? Хъуна цхъа хІума ханийта: мацца а, мухха а харцо, тола а тоьлла, пахана тІехъ цхъана хан-на куьйгалла дахъ, цо дина зулам дІа ца доьрзуш, иттаниш ше-раш довлу, хІинца хъан а, хъан накъостийн а дог дохийнарш, хІе-тахъ пахех жарж бинчех бу хъуна. ХІетахълера хъу ю вайн мах-ках дІакъастаза.

ХІара ЖаІнар гої хъуна? Наггахъ ламчу воьдний, говр-бекъа а ядош, дІалелаш вара хъуна, цхъана аьхкенан сарахъ Сорота-хула, хъалхалаьллина шен хІонс а йолуш, схъавогІуш, роІлера каш а аьхкина, цунна гонаха гуІьеллачу къийгашца дагара дуьй-цуш Іачу Биьсаболчуина тІе а Іоттавелла, цо тІе а кхайкхина, ахъа лелориг шена хаъа, ша тІеназа войур ву хъо аьлла, тІаккха хІара, цавешаш, велавелча, «Хъажал», — аьлла, гІаттийначу бага хъажийтичахъана, дІакхоеьсничуьра цІа далийна кІеза санна, цунна муьтІахъ ву-кх. Цу багахъ хІун гина-м ца хаъа суна цуина.

— Суна хаъа хъуна — жобжахати гина-кх.

— Хила мега хъуна. Цунах ду-кх Биьсаболчун бага гонахара човш мерцина, кийрара тов хъалаетталуш... И мухха делахъ а, хІетахъ дуьйна ЖаІнар суний, эцца уллохула охъадоьдучу Ах-каний, Боккхачу кхуранний тІехІоттийна ву-кх Биьсаболчо. Сой, Боккха кхоррий-м Іадда Іа (бакъду, Кхуро наггахъ шен стом туху, цуьнан цхъаъ бен боцчу бІаьрга а хъажбой, — гІуллакх ца хуьлу, коьртах а букъа тІе кхета), ткъа Ахк наггахъ, оьгІаз а доь-дий, догІа деъча, ерриге Іовраш шена тІе а кхойкхий, деста а дестий, дусалой, цІовкъа-лоьмах а тарлой, цуьнан керт хъоду, амма ЖаІнар а, цуьнан цІа а, дадийна даьхъна Органах дІатоххал (цуьнга Соьлжах, цуьнга Терках, тІаккха хІордах а дІатохийта) ницкъ ца тоьий, шен хорша юхадоьрзу. Делахъ а ас ЖаІнаре ларло-м аьлла. Хиш, адамаш санна, ша-ша къаьстина ма дац, церан цхъа барт ма бу... ХІан-хІа, иза нийса хир дац,

царна ца девза «барт», «цабарт» бохург. Хиш дерриш цхъаъ ду — дуьненчохъ мел дерг а цхъа Хи ду, — хІордаш а, ахкаш а, стиглахъ мархаша лелориг а, догІанах лаьтта а дуттуш. Цундела и кхоччуш оьгІаздодахъ, цуьнан бекхам массо а пахана хила тар-ло. Ткъа цатемаш адамаша царна бо. Хъажал хъо, хІокху Ахкан цІе Куьзган хи ю, хІара сирла долу дела тиллина. Ткъа Биьса-болчун цхъана мурдо, цунна улло хъокха тоьхна-кх, буьххьехъ «речка Мутная» аьлла у а долуш. ОьгІаздахана Ахк дІакхосса-дели, схъакхоссадели, орцахъевллачу мархаша охъа чу хийци шайн догІа. Дусаделлачу Ахко, оззийна лаьттара хъала а баьк-кхина, бадийна баьхъна, тІулгах тоьхна дамар-дарц дина, бохий-на, дІабаьккхира хъокха.

И хиллачул тІаьхъа вайннехан хийн, шовданийн, яртийн, лаьм-нийн, прзойн, боьранийн оїла йин ас. ДІа ара а вайтла, шайн боккъал цІераш йохуш кхайкхича, цхъайолчу меттигаша дуьхъал жоп ца ло-кх. Цкъа цхъана дийнахъ: «Гураш-дукъ! Во-о Гураш-дукъ!» — мохъ бетта ас. Дуьхъал дист ца хуьлу-кх дукъ. Юха а кхайкхи со, кхин а чІогІа, лергана онда даьлла техъа хІара аьлла. Эххар а шена тІера хъун дІаса а ластийна, дукха реза доцуш мера чухула боху-кх: «Ахъ стенна мохъ хъоькху? Хъо хъаьнга кхойкхуш ву?» «Хъоьга кхойкхуш ву-кх, ва Гураш-дукъ», — боху ас. «Сан цІе Пионерски ю», — боху цо. ТІаккха: «ЛадогІа ахъ бакъдолчуьнга», — сайн дагахъ а аьлла, хъаьдда цІа а веана, охъахин со массо а, массо а, массо а цІераш дІаязъян, цавзарш кхечаьрга хетта а хобттуш. ЦІераш яйча, юьхъ йов, юьхъ ца хил-ча, цхъанна а лела йиш а яц, стеган — кьонах а, нехан — халкъ а хилла. ДІатохавелча, ручкано ца язйо-кх. И охъа а йиллина шир-чу гІирсаца язъян гІоьрти со, шекъана чу а Іуттуш, — цхъа зил а ца беш, оцу секундахъ шекъа дакъало-кх. Къолам схъаьнци ас — даш кагдели. Юха иза ирбан хІоьттича, чухула хъаьвзинчу цхъана хІуоно яздан кецдина стоьла тІехъ Іохку кехаташ, хъала а айина, кагбеллачу куьзганан бІаьргехула арайци-кх. Кхийти: со ламчухула леллашехъ, Биьсаболчун хІуо деьнера сан хІуса-ме, соьга цІераш дІа ца язъйта, — делахъ уьш йойуш леларг и хІуо ду-кх, хийти суна. Цхъанхъара лехна, беьна кІожам а латий-на чухула кІур хъовзий ас. Хилла лар а йоцуш, тІеназа дайра Биьсаболчун хІуо.

Илланча чайнах кьурд а беш, дІатийча, Аьстамара хаьттира дукха хенахъ дуьйна шен садург:

— Илланча хъан бакъйолу цІе ю?

— Сан цІе Мида ю-кх. ХІетахъ Китайн дозанера схъа Орен-бурге кхаччалц болчу махкара даьхни лоьхкуш, сайца пондар лелабора ас. Нах бузорах ма ца товара. Вуьзча а, гапъолий, дІа а кхетий, вала ма лара стаг — сингаттамах. Цундела, цкъа хъалха кхехкиичу жижигца, цуьнан чорница, Іаьнарца пахе шайн догІ-маш а дохдойтий, тІаккха хІара акха дечиг схъа а оьций, кхуьн-

ца синош дохдора, кѣонахех иллеш а олуш. ХІетахъ дІаяхар-кха сан и цІе. ХІинца-м ас иллешначул дукха хан маттана йойу. Суна хетарехъ, кху дуьненчуьра массо а меттанаш цхьаннах схьадевлла. Нохчийн яга, йогу боху дош: хІиндийн — «йогаш», йогучу алошна тІехула леларш, обьрсийн — огонь — йогуна, ткѣа солнце кхаа дашах кхолладелла — са лун цІе...

— Ладогіал сан отчете: «Тахана 10-чу июлехь, доьдучу шарахь Илланча волчу веара, члогіа меца а волуш, цхьа жима стаг. Ас чіе хаьттича, Аьстамар ю элира (бакъ ду-дац ца хаьа). Цу шимма заманех лаьцна кьамелаш дийцира, цхьа тамашийна цхьаннах (хьанах ца хаьа) ца вешаш, вела а кьежаш. Шира дума а, ламчуьра деана моз а дира, уллохь Іохкуш советски заводехь йина «кильки» консерваш а, социалистически Кубера деана шекар а доллушехь.

Стенах лаьцна яздо ахь аьлла хьаттича, Аьстамара жоп де-
лира...

Ксхат довшучуъра саца а сецна, шен б1аърг Аьстамарна т1е-
буьйг1ира Жалнара:

— Стенах язъеш ву хьо?

— Цхьаннах а.

— Ткѣ стѣнахъ язѣи дагахъ вѣ?

— Диттех, олхазарех, хих, йна йнстехь евллачу коьллашна
 тӀе шийла догӀа дарах, даккхийчу а, кегийчу а тӀулгех...

— Со Іехон ма гіртахья!

— Боккъл а со дагахъ а ву диттех, олхазарех...

— Дика ду иштта д'аяздо: «... жоп делира: со диттах, олхазарех, Иичуърчу коьллех яздан дагахь ву (бакъ ду-дац ца хаьа, талла деза). Партех лаьцна яздан дагахь вац. Боккха кхор, кхин хийцам боцуш, цабашарца кьежа а кьежаш, шен генаш а лестош лаьтта, Ахк кьайллах «бур-бур» деш ду, ша со, вадийна, х'ордачу кхуссур ву бохуш. Сан дехар: оцу Ахках, бетонаца го а бина, саца а дина, уьшал хилийтар. Боккхачу кхурах, бензохерхаца хеда а деш, дечиг даккхар, суна, цьха ши говр лалла, Бацойн махка ваха пурба далар а». Т'етеха х'умма а дуй?

— Дац, — Илланчас оллушехъ, Жапар, хила а ца хилча санна, къайлавелира.

— Хьалха суна tləxləttiiŋa хиллачу Макшерипа гуттар а коммунизмах стихаш а, «Ачалуки» хи чоьхь шишанаш а кхоь-хьура, — кьамеле велира Илланча. — «Хьайна деззачух, гергар-чух язде, коммунизм Iадда а йтий, цу tle xlara хи а ма кхехьа, оцул хlara со мелла а вер вац», — эли аса цкъа а, шозза а, уьтгазза а. Тlаккха жимма хичавели: стихаш революцех язъян вуьйли, хи «Серноводская» кхехьа, наггахь лимонад а дахьаш. Цкъа цхьана буса — chɔrla dɔrla dɔrluʃ буьйса яра, да вийна mostaɾl ара вер воцуш, — веана, nel а ца тухуш, чохьха вели-кх

хлара, тлادیнна а вац, мор буьззина минеральни хи а ду. Сагатлуш
Іачу суна, чІорІа хаза а хийти.

«Схъавала сѣхъа, — боху ас. — И хи стенна деана ахъ, арахъ охъаохург ца тоъа хъуна?» — «Иштта, цхъа хлума ца яхъаш ца ван... Со хлунда веаний? И хъайн члогла мужалташ йолу тетрадь лохъа, хлаъ, хлаъ, иза. Айхъа лелийнарш тлѣяздина тетрадь, хьох лаьцна статья язъян дагахъ ву со. «Буйса юкъл тлѣхъьлчачу хенахъ, тлѣдоглучу догланехула кхуза а веана, хлара тетрадь дахъхъал дерг доккха глудлакх хила ма деза аьлла», ойла а хуьлуш, дин ас цо бохург.

Тлаккха ша новкъаваккха со тлаъхъа волавелча, ара ца во-
луьйту-кх — «Ца оьшу, арахъ догла а ду». Цул тлаъхъа бен со
марса а ца вели. Мичара Iалора хъуна ара ца ваьлча. Тлаккха
уйтIа ваьлча, тоьар ду кхин ког схъа ма баккха боху-кх, нагахъ
баккхяхъ, хIара догла ца соцуш, стиглара хIорд лаьтта а боьсси-
на, дуьне хи буха гIур ду. ХIара-м дуьххъара доьдуш дацара хи
буха, додахъ цIан а делла, хъаладер ду хъуна, тлаъхъа виса везарг,
гила кеманца Башлам тIе а ваьлла, вуьсур ву хъуна аьлла, кхин
дIа а ваха со. Ткъех ког дехъа валале дуьне Iадош ткъес туьйхи,
цуьннан серлонехъ цIен «Жигули» а, цунна улло хIоьттина, корта
аркъал а биллина, гIаттийнчу бага догла доуйтуш воллуш Биьса-
берг а гин суна. Тлаккха, дерриге а кхеташ ду аьлла...

Цигара дла Илланчин кѣамел ца хезара Аѣстамарна, балдаш леларца иза луйиш вуй хаахъ а, цлехъхана кора клеллахъ болх бан йолаеллачу чархан, болатчу херхашца эчиган дакъош хедош санна, ирачу гловгано къардира массо хлума а.

Кху гловгано кхоллалийтина хир яц-кха Илланче шен кхоллараллин лекха б'ов, дерриге а дахар цунна оьшу коьчалш кеч'еш чекхдолуш латтахь а, ойла хилира Аьстамаран. Т'аккха и чарх Соьлжа йистехь, адамех жарж бинарг ю аьлла хийтира, шен хыйзарехь хезаш х'аллакбинчийн узарш а долуш. Цара массо а пха озийна, дег'аца а, дагца а, т'лул санна, ч'аг'луш, д'акхетча муьлхха а пен а харцор болуш, орцахвала кечвелла Аьстамар, Илланчас сацийра, дег'га чу мохь а тоьхна:

— Парглат хила, хьан орца оьшучохь бац уьш. Иза Жапар ву шен болх беш. Вало, хьуьнха гIур ву вайша.

Астамар ши бӀаггг тӀе а биллина гӀеххьа йийра, тӀаккха ара а ваьлла, беттаси кӀелхула дӀавоьдучу Илланчина тӀаьхьа а кхиьна, цуьнгара тиша юргӀа схьа а эцна, аьрру агӀор а ваьлла некъ бан хӀовттира, суьйренан аьхналла чухудучу бацала, иза ма-хувьлу ца лазон гӀерташ, бай-й ког а буьллш.

Лаьттар муьт хьалауьйзуш, шайн баьццара карраш кхин тIе а стамдора хьаьмцийн, хьармакийн коьллаша, уьш чекхъевлча, дIадоладелира лекха дитташ, уьш а изза деш дара, меллаша дIа-са а техкаш, шайн когех хьерчачу марIалшна — шайн берашна аганан илlesh а бохуш.

Массо хIума а шен-шен тIаьхье кхнош ду-кх. Ткъа тIулгаш? Ткъа седарчий? Церан дуй-техъа бераш, делахь мичахь ду уьш?

Чорхан гIовгIа гIийлла бен схъа ца хезачу ваьлча, Илланча сецира, хьуьне ла а доьгIуш:

— Хезий хьуна? — элира цо.

Аьстамара кхин тIе а ирдира шен лераса. ТIаккха хезира хьаннийн «шушш», Ахканан шабарш, буьйсанан олхазаран аьз-наш вовшах а ийна, кхоллаелла башха йиш, ткъа цуьнан хIора байт чекх моццаза йолу, бухIано «ухIу» олура, тIаккха туркхо: «Доьдалаш», — аьлча, шовкье йогIу зикархойн чIуг санна, кхин тIе а марсайолура иза.

— Хьун хазахеташ ю, вайша кхуза веана, — элира Илланчас, кхуьнгара схъаэцна юргIа лаьтта а даржош. — Оцу хIора диттан шен-шен аз, шен-шен мукъам бу хьуна. Попан—шен, ножан—шен мохан — шен, иштта бIаьллинган а, пхонан а, хьехан а. ХIора диттан, церан массо а генан, гIан, царна тIерачу шеддийн тидам а беш, дуккха а хьуьнхахула лелаш, Iема Iаламан мотт...

Илланча кхин вист ца хуьлуш дIатийра, цунна шен къамел ца оьшуш санна хеттахух тера дара, шачул говза дерриге а хьуьно дуьйцуьр ду-кх, аьлла.

Жимма хан яьлча хьуьнан эшаре ладогIар а дитина, Аьстамара ойла йира Илланчин цхьалхаллин, иштта веана хьаша ца лерича, я гергара, дула-кулара чохь цхьацца дезарш дан, я жимчу уьрда тIехь йийначу хьаьжкIашна асара богIу зударий ца лерича, гуттар а ша вара иза. Хьалха иттех уьстагIа лелабора, хьаша веача бен. ХIетахь цхьаь дIавахана валале, важа схъа-хIуттура вогIий, тIаккха кхуо дийцинчу къамелех цхьаболчара — диссертаци, вукхара — стихаш, поэмаш а язйинна, цхьацца юьстах а волуш, херабевлира, цул тIаьхьа уьстагIий дIа а доьхкина, уьрда тIерачу хьаьжкIех а, кертахь долчу шина боча-бIаран, кхаа Iожан (цхьаь — хьалхехь хуьлу кIайнинг, важа шиъ — тIаьхьа, гурахь хуьлу муьстаниш) стоьмех а, хьуьнхарчу куллабIарех а, хьаьрмакех а, кхорех а (хи чу а бухку, цу а боккху), чайна метта йолу Iаждарбуц а, кхин тайпана дарбана бецаш а йохуш, хене волуш схъавогIура.

— ХIетахь, Эсилех къаьстинчул тIаьхьа...

— ХIахI? — ша волччохь кхоссавелира Илланча, тIаккха, хьала а гIаьттина, жимма волавелла а лелла, кхуьнна тIехIоьттира, хаттаран хьаьрк а хилла: — Хьуна мичара хаьа иза?

Аьстамара дуьхьал жоп ца делира, цо шена дерриге жимма хьалха дуьхьалтесири аьлча кхин а дукха хаттарш кхоллалур дара.

— ХIаа, хIаа, сан мотт ца Iийна-кх. Ас ца дийчина хьуна мичара хуур дара иза? — охъа а хигъна, хьуьне ладегIа велира Илланча, шена хьалхарчу беттасин серло а, буьйсанан тIуналла а

хуьлуш, кхана бажа а, жа а, арадалале аьлла, катоьхнна, йоккха хуьлуцу баце а хьоьжуш, гIийIла къамеле велира иза.

Эсилех къаьстинчул тIаьхьа, и кхин ца гуш, шовзткъа шо делира. Оцу хена чохь мосуьйттаза хьаьжира со сайн кхерч кхолла, цкъа дIадолалуш дика дIадоьдура, амма жимма тIаьхьа сан дахаран харш девзича, уьш бовдура, юха а ца хьовсуш, со царна тIаьхьа а ца кхойкхура — тIаьхьа кхайкхича некъ дика ца хуьлу олу, дуьхьалдIа церан болар а тергалдеш лаьттара, царах цхьаь-м, со шена тIаьхьа ведда вогIу моьттуш, тIеттIа чехка а йолуш, едда, едда, бердах эkkхаза, хIетта хьаькхна дIаьоьттинчу алан литтах а кхетта, йисира. ТIаккха ала юккьера схъа а яьлла, ченалара хьалагIаьттина котам санна, ега а елла, соьга цкъа юха а хьаьжна, и дIаьоьдуш, аса ойла йира: «Дуьненчохь цхьалха даха кхоьल्लीна синош а хилла-кх, со царах ву». ХIетахь дуьйна хIусамна мел яйа еза хан а тIулгашна а, хишна а, хьаннашна а, олхазаршна а, акхарошна а, хьешашна а дIало аса.

Иза дIатийра, тIаккха цхьа хан яьлча, Аьстамар шен берзинчу когашка хьоьжуш а гина, юха а вистхилира:

— Ас мачаш гIала воьдуш бен тIе а ца юху. Стенна къехка лаьттах, кхуьнах схъа а бевлла, кхуьнан кийра баха безаш бу. ЖаIнарни-м Iовдал хета и сан къамел. Ас лелочун цхьа къайле ю моьттуш, и гучуяккха гIерташ, тIаьхьа а волний лела, бертал а вуьжий, сан когашка а хьоьжуш. Ткъа аса сьо лаьмнашка воьду, уггаре а лекхачунна тIе а ваьлла уьш дагардан аьлча а, ца теша. «Ца воьду цу гIултакхана-м, айхьа къайлаха йийначу кIомала тIе воьду я цхьана хьехахь дIадиллинчу герзана даьтта хьакха, я Бацойн махкара лаьккина далийна жа кьуйшна юкъа дIаса-декъа, нийсо яхь, цара цхьа-ши уьстагI лур бу а аьлла», — боху-кх. «ХIан-хIа, — къар ца ло со. — Лаьмнаш дагардан воьду». «Ткъа стенна дагардеш ду уьш?» — чуьра вуьйлу. «ДIа-м ца дахана те-хьа?» — паргIат ву со. «ДIа муха доьлху уьш, когаш а ца хилча?» — «Уьш когаш бохуш ца доьлху, кхузара схъа а довлий, лаьтта бухахула, бухахула дIа а доьлхий, оьгIазьоьхуш, шайн кийрара тIулгаш, лалийна латта, къахь, хьала а кхуьйсус, кхечухьа хьаладовлу, лаьмнаш юххехь Iийраш, уьш санна снца лекка хила ма беза, цахилча уьш дIадоьлху, шайна тIаьхьа доккха ор а дуьтуш, бухбоцу ор, тIаккха хи хьоду — хIорд хуьлу»...

Ла а доьгIуш, дIатежнина Iачу Аьстамара юха а тидам бира берзинчу когийн: айраш, мачийнаш санна, стамделлера, пIелгаш буьххьера ирах а хьийзина.

— ГIала воьдуш бен мачаш ца юху ас, тIаккха чIогIа ницкъ а хуьлу. Вуьшта аьхка а, Iай а когаш Iуьйра лела, иштта бен хаалур дац хIокху лаьттан саделар. Мачаш тIе а буьйлуш, гена стенна буьйлу кху лаьттана?

Хьюна чуьра схьа татанаш а хезна, къамелаш а совцийна, ладегIа велира и шиъ, кхузахьа схьадогIура уьш.

— Ча хила мега, — шабарш дира Аьстамара.

— ХIан-хIа, адам ду.

Иза Илланчин багах доллушехь, хьюна чуьра арадаьллучу гIаларто:

— ХIей, са ду хьо я ций ду хьо? — аьлла мохь туьйхира.

— Тхойшиъ шиъ ву, ши са, ши ций, ши дегI, цул сов тхой-шингахь дечиг-пондар а, буха тесна тиша юргIа а ду, чу бамба а буьллуш дина, — жоп делира Илланчас.

Важа жимма латта а лаьттина, беттасино серлаяьккхинчу аси тIехула, къежа а къежаш, кхушинна тIе а веъна:

— Буьйса дика хуьлда хьан, Илланча, — аьлла, ши куьг тIе-хьа а дуьллуш, дIахIоьттира.

— Диканца... Ой, Солса вац иза! Хьо ва марша, ахь хIун леладол? — хьаланккхинчу Илланчас маравоьллира тIевеънарг. — Хьо мичара вели?

— УьстагIий лобхуш лела-кх.

— Шуьшиъ вевзаш вуй? — Аьстамаре хьаьжира Илланча.

— Тхойша ши доттагI ву.

— Ву? О-о, и доккха хIума ду. ДоттагIаллел деза хIума дац. Цкъа мацах цхьа жима стаг хилла масех шарна деша ваханчуь-ра цIа вогIуш... Новкъахь цо лелийнарш-м дийцина а вер вац. ЦIа кхаьчча, гIеххьа хан яьлча, зуда ялийна цо. Там-мах дIа а берзийна, хIара нускалца чувирзича, деана схьакхаьчна Мул-калмот: хьан са эца деана ша, делан кхеле верза кечло. Важа, ламаз а эцна, сица цIан а велла, кечвелла. ТIаккха вукхо аьлла: «Шуьша дукха жима а ду, безамехь ши стаг а ду, шуьшинга цхьаьна яккхийтта деле жимма хан еха доьду ша». ДIа а даха-на, дукха хан ялале духадеана Мулкалмот: «Хьюна хьайн гергар-чу наха шайп оьмарах еллучу ханна хьо вахийта реза ву хастам хиларг». Вахана кIант шен дега хан еха, аьлла дас: «Цхьа ламаз эццал бен хан яцар-кха ша лаьттахь якккхинарг, ма ехашьара ахьа шег». Нене ехна. «Кхера беттина мижарг схьаэццал бен хан яцар-кха ша кху лаьттахь якккхинарг» ... — аьлла напас. «Шов-дана кIел лаьцна кIудал хьалаюзу юкъ бен яцар-кха шен оьмар, ма ехашьа» — аьлла йишас а.

Иштта хьаьддий, веддий лелаш, эххара жимчохь лаьцначу доттагIучинна тIелоттавелла иза. Цо елла шен хенах нийсса ах — хIайт, горалера дуьне я! ЛадугIуш хилалаш ши кIант! Шен тIаьхьайисинчу оьмарах нийсса ах дIаелла. Иштта хила беза шуна доттагIий!

Шовкъе ваханчу Илланчас тIекхетта, пондар схьа а эцна, пIел-гаш мерзех туьйсуш — цкъа сиха, юха меллаша, — сих кхета мукъам балийра, тIаккха иллица юьзира аьрцнашца хьалаяьлла хьун:

Гу лакха ва яьлла борз угIу ва хезча,

И угIу моьттура мацалла гIаддайна.

И угIуш хиллера ардангIах ва хьаьлла,

И угIуш хиллера накъостех ва яьлла.

«Шушш» — тIаьхьара мукъам балабора дIасалестачу дитташа.

Дуьне духур ду аьлча, суна ма моьттура,

И сийна стигланаш, кеглуш, тIейоьлхур ю.

Дуьне дохар хиллийца, дагна дукха везначу

ДоттагIах ва ваьлла хьоу цхьалха ва висар.

И байт аьлла а ваьлла, Илланчас мерзах лета пIелгаш кхин а марсахдаьхча, шерра хезира берзан угIар.

— Борз а ю хьюна тIаьхьара олуш, — элира Аьстамара.

— Гуттар а хуьлу. ХIинцца еана схьакхочур ю шен накъос-таца, — Илланча, йиш сацийна, пондаран лергаш хьийзон хIоьт-тира.

— Делахь уьстагIашка догдохийла а яц, — элира Солсас.

— Цо хIумма а дийр дац, — Илланча юха а пондарца йиш лакха хIоьттира.

Дукха хан ялале, хьюна чуьра схьа кхаьрга хьюьйсуш ши бIаьрг гучубелира, тIаккха кхин шиъ а.

Илланчас локхучу эшаро эзар-эзар шераш хьалха хилла хIу-манаш дагадоуьйтура, цец а вохура: ткъе диъ шо бен хила а ца хилча, кхунна муха туьйсур ду оцул хьалхалера шераш дага; цо, адамийн дахарал а совнаха, акхаройн, диттийн, бецийн, хийн, хIордийн ойланаш, церан вовшашца хилла кьийсамаш буьйцура, цундела Аьстамарна хийтира, и йиш шений, Солсинийчул оцу шина барзана лерина хиларх.

Цунах иза кхоччуш тийшира, ткъех минотехь гергга, сацар доцуш, лакха а лекхна, пондар юстах а биллина, Илланча къа-меле ваьлча, ши борз едда дIо орца а яьлла, цкъа-шозза угIа а уьгIна, боданехь яйча.

Аьстамарна дагадеара и берзан бIаьргаш шена цхьанхьа ги-на хилар. Мичахь? Маца? ХIа-а-а, селхана буса арахь, уьшала уллохь вожа а воьжна, наб а кхетта Iуьллуш гIенах, тIаккха са-маваьлча, юстахо болчу гу тIехь лаьттинчу акхаройн хилларш ду-кх.

— ХIинцца чу а дахана дIадуйшур ду вай, хан яьлла, кхана МартантIе базара баха бевларш совкон беза. Тахана-м оцу цхьана стихотворенис гIо дира...

— Кхана а Iоьшур ю ахь иза?

— ХIан-хIа. Кхана уьш иштта сацалур бац. Илли эр ду я синкьерам бийр бу, я Казахстанехь, Киргизехь мацалла белларш, я цIа даьхкича, шайн хилла цIенош схьа ца луш, цаьргара духа эца, я гIазот дихкина, лата дезаш хилла хьал, я Соьлжа-гIа-лахь, «Берзалой — Сахалине» (берзалой-вай), бохучу кхайкхам-

ца йина базарш дагайоуьтур ю. Хуур ду-кх, — хьалаглаьттира Илланча.

Даса ца къаьсташ дуккха а лаьттира, лакхара чухьожуш беттаса а (цуьнан серлонехь Илланчин къоьжа корта, гуттар а лайлахь болу Дакох-лам малхехь санна, лепара), седарчий а, уллохь дласалесташ хьун а, юьстахо охьадоьдуш Ахк а долуш.

— Йодика йойла. Цхьаьна длагIур ву тхойша, — элира Солсас эххар а.

— ГIуо. Кест-кеста юха а вола. Вовшийн юкъаметтинг а ларье, — Илланчас Ина йисте кхаччалц новкъа ваьккхира и шиь.

Ини чу воьссича, цу чухула охьадогIучу Ахке ладогIа хIоьттинчу Аьстамарна, цхьа шабарш бен хIумма а ца къаьстира. Бертал а вижина, лерг хи тIе диллича хезира цо ловкху йиш, иза адамийн матте а йоккхуш, тIехь лаьттаху Солсе дIайнийца хIоьттира иза: «Ломах даьлла, шун хьогалла яйа догIу, буц, зингатий, мозий, полларчий, олхазарш, коьллаш, шуна дохьу аса сайн хи, дийлахь маьлхан серлоно чам беш, марздо иза, буса суна чохь деша беттаса а, седарчий а»...

Аьстамара кхузза барт белира Ахкана, кхуззе а хих къурд а беш, вукхо ловзадаьлла, масех тулгIе туьйхира бердах. Кхунна хIун аьлла тухур бу мотт, сел цIеначу, дог-дикачу, эхь ду-кх и, Жапнар.

Ини чуьра хьала а ваьлла, юхахьаьжча, Илланча хьалха хиллачохь лаьттара.

— Ши кIант, хIай, — мохь туьйхира цо. — Шаьшшиннан ма хуьллу дика гIуллакхаш делаш, уьш дан йиш ца хилахь, дика ойланаш мукъане а йиэ — эрна йовр яц шуна.

— Дика ду.

И шиь, Илланча, букь а берзийна, цIехьа волаваллалц лаьттира, цуьнга хьожуш, тIаккха Кьилбаседехьа, тхи диллинчу, цаьпцалгаша бекочу бай тIехула, наггахь бен серлонаш ца гуш, набарна тевжинчу юьртехьа волавелира, лакхяхь, стиглахь, хьийзаш Чухча-Хьера а йолуш, седарчашна даа ахьар доккхуш.

Стенах йийр яра техьа дика ойла бохуш, вогIучу Аьстамарна, Илланча дагаьсара. Тахана хIара веана чIогIа хазахеттера цунна, делахь а цхьа гIайгIа яра цуьнан блаьргаш чохь а, леларехь а. Иза, мел лачкъо гIертахь а, лачкъа ца лора цуьнга. ДIа ойла йича, Аьстамарна хийтира и гIайгIа цуьнан гуттар а хилла-кх, самукъанечу ойланаша дIалаьцна леллачу кхунна хIиницалц нагарх, цу тIе и ган атта а дац, синьайамечу дешнийн пардонна тIехьа йолу дела. И пардо цуьнан турс ду, бакьдолчу дахарна дуьхьал хIоттийна, ткьа цунна тIехьа шийлачу мехаша лекха а ловкхуш лаьтта цхьалхачу сии хIусам. ХIетахь Эсилица къаьстинчул тIаьхьа, цхьаннан а цуьнан деза са лан ницкъ а я лаам ца тоьаш, я шен некъ хийцина, са дай а динна, кхечу хорша вала цунна а ца лиьна (бакьду, цхьа дезткъа шарал а тIехьаьллачу на-

нас а, бусалба дешар кIорггера дешначу жимах волчу вашас а дехар дича, гIоьртира оцу апарера вала, амма иза дукха кIорга хиллера — ца валавелира, тIаккха нана кхийтира шен кIант велла дIаваллалц декъаза хир вуйла, иза кхаа дийнахь-бусий елха а йилхина, дIатийра, бутт баьлча — гуттаренна а), иштта ша цхьаь висна иза, дахарехь а, тIейогIучу чаккхенна дуьхьал хIотта а. Массеран а, гIулгийн а цхьаьна, бала кхаьчча, шен ойла ян хан а ца хуьлу. ТIаккха къаналле мел таьли хала хуьлу, кхерч цахиларан шелонах ларвала. Къона волуш-м дIалела ламчохь ца хууш тIелоттавеллачу, дай баьхначу хьала а веана, масех бежана а, уьстарI а кхобуш, буса Iуьйккьехь эхха-хIума тIе ца гIортитийта топ а кхуьйсусуш, «хIей-хIей» бохуш, мохь а бетташ, шен тIаьхьхара садалар а кхузахь хилийта лууш, вехаш-Iачу ламарочун къамелах а, пешахь латийнчу цIарах а, Iуьйранна дохк дIаса а даржош, схьакхетачу малхах а вохлуш.

ТIаьхьа ца тоьу и йовхо. Стаг цхьаь ша дуьненчу а волу, цхьаь ша дIа а воьрзу, цуьнан шен цхьа кхерч хила а беза. И кхетам дийнера де мел дели чIагIло, амма айхьа дерриге а дахарехь дIакхехьна некъ а битина, керланиг боло а атта дац я и дан лаа а ца лаьа, я цкъа а шеко а ца кхоллало, нийса ваьхний техьа аьлла, цхьаццамма бегаш бечуха Iуттуш: «Нахана тIехула волавелла лелачул, цхьанхьа охьахитча бакьахьа ма дара», — алахь а; ткьа букьа тIехьашха иштта дийцина а ца Iа, нехан нах стенна буьйчу, гергарчара а, хьох цкъа кхеташ а, доглозуш а хилларш а хийцало — кIордаво.

ХIара, Илланча, хьалххе дуьйна а, кийчча вара цунна, шех наха, юкъара гIуллакх деш ву-кх аьлла, кьинхетам бийр боцийла а хууш. Дуьненнал боккха нехан, мехкан бала а бахьаш, вагIахь а, хьайнинг а, хьайн доьзалнинг а ма бицбе, иза а тIебилла, бицбахь, хьуо цхьаь вуьсур ву хьо, цхьалха, мацах Кура Закри санна. Оццул беза мохь а бахьаш вогIуш, бертал вожахь, наха Iадда вуьтур ву хьуна тIаьхьа вогIург, хьо санна, охьа ца вожийта. Иза кьиниза кьинхетам бу, стаг халонашна хьалха атта горца хIоттийта. Цундела ма леха нехан баркаллаш, хьан некъ ахьайхьа хаьржина, и мухха белахь а — декъала я декъаза, дIа-гIуо цу тIехула, хьайн оьмар а эций, хенаи кIуьралахь хьуо вале, хьуо доккха хIума а ма хета, хьайна гучуевллачу къайленех цец а ма вийла, уьш хьуначул хьалха эзарзза кхечарна евзина хила а тарло.

Аьстамарна дуьхьал тесира Илланчин чохь: цкъа а цIандинний теша аьлла, бехделла коран блаьргаш, пенах тоьхначу тIегIанаш тIехь дIахIиттийнчу а, лаьтта охьаехкинчу а кингашна тIехь йиллина чан, ишкапан куьзгана чухула лаьцна «Луьйчуш йолчу Динанин» сурт а, корехь лаьтта моз чохь долу зока а («Бацойн махкара деана ду хIара»), лакхяхь дIаоьллина кхоузу уьстагIан дума а («пхи шо ду и болу»). Оцу йоккхачу IалагIожи юккьера

чан йоцуш, тлехь мотт йуьллучу — длатовжа кийчча — дивана хьалха лаьтта жима глайре — стол, зорбатухучу глирсаца. Цу чохь массанхьа а оьшура хлусамненан куьг, тлаккха, чу са а деъна, длахлуттур яра чохь...

Эццахь шечех юкъах а ваьлла, Солсин ойланаш йовза лиира Аьстамарна. Евзича велавелира: клайн-кьорза басмин коч юьйхина, ехха хьаьрса члаба а, лекха настарш а йолу йол яра цуьнан дагахь.

— Хо стенах вольу?

— Хьан ойланах.

— Хла-а, цхьа нисъелла йол ю, кьонах, цунах лаьцна дийцар яздан дезаш ву, — Солса юха а оцу йоблан ойлаян велира.

Кхунна дагаеара ланашкара, сийса а сийсаш, дохк а глуттуш, юьртахь тлуьна шело лаьтта хан.

Чохь цле дла ма яйиннехь, нег юххе тлелгилуш а йоцуш, кор цунна нийсса дуьхьал а нисделла, чу хьоькхучу махо шелйора энаша лобцу меженаш. Дивана тлехь, юргланах а хьаьрчина, кара книга а лаьцна, иза еша глерташ воллур, пеша дечиг тилла хьа-лаглатта а дог ца доглуш.

«Хьо кху чохь вижна Илларх глутлакх хир дуй? Ваха муха ваха воллу хьо? Хьаша веъча, хлун дан воллу хьо?» — иштта кхуьнга мохь бетташ, йоккха гловгла а яьккхина, чохьхавелира Солса, тлаккха» ва-хьа-хьа» аьлла вела а луш.

Хлетяхь дуьйна нанас кест-кеста даладора и дешнаш, кхунна ша реза ца хилча. «Ахча ма даьа, тлелгилдилла». — «Ахча-м хир дара, нана». — «Мичара?» Кхунна ца хьаьра мичара, амма гуттар а дог токх-м вара, цхьанхьа длайиллина хазна йолуш санна.

Цхьана дийнахь: «Хьо стенна кечвелла?» — Со Солса волчу вьоду, нана». «Дукха лела-кх, хьо», — ненан бляьргаш сингаттаме хьуьйсура.

Хлетяхь со ца кхетара, нана, гуттар а, со цлера волуш, хьо иштта глайглане стенна хуьлу. Хьан садуург сан хьаьдда йьоду кьона зама а, бларлагле сатийсамаш а битина, бакьдолчу дахарца со цавахар а хиллера. Суна хлинца кест-кеста дагайолу, юкь-юкьахь йуьллуш ло доллушехь, тле догла а деъна, тлаккха ехха а екхна длахьоттина и йуьйре, и бляьстенан юьхь. Цхьа ша тайпа хьожа йолуш бу и дагалецам. Со хлинца ца кхьору, нана, кьанал-лех, сан нэс меттахь дисчахьана: сан йиш хир ю дагалеца и бляьстенан йуьйре, кхин дуккха а вай цхьаьна яьккхинчу хенахьлера хлуманаш а.

Хлетяхь хлара длакхьачча, цлахь вацара Солса. Цлеранаш члоргла хьаьвзира, чувола, Солса хлинца цла кхача везаш ву бохуш. Хлара ца йира. Ткьа Солса, дукха хан ялале, цла а кхьачна, хьаьдда эвланастерчу социйле ваханера, хлара цигахь ца карийча юьртана пхи чаккхарма юьстахо Соьлжа-гларара лам чу боьдучу новкьа ваьллера, цигара, цла вахана хир ву-кх хлара

аьлла, — кхеран юьрта некъ длахьаьвзачу, цигахь а ца карийча— ялх чаккхарма ломах хьала веддачуьра ца соцуш, кхеран цла а вахана, хлара чохь ву-вац хатта а хьаттина, хлума кхаллар хьеха ца дойтуш, кхин болар лагг ца деш, вухавьнера. Ткьа цу хенахь Аьстамар, новкьа ма-велли, машен кхетта, Солсина нийсса бляьстанехьа, Кьилбаседехьа дла а вахана, глала а кхьачна, цигарчу урамашкахула волавелла лелара, «гурт-гурт» деш, дерехь хезарг гларин гловгла ю а моьттуш, ткьа иза кхунна тляьхьахьаьдда вьодучу Солсин дог хиллера детталуш.

Хлинца масех шо даьлча, хлетяхь шашшиннан галморзах-баьлла некъ дагабеъча, Аьстамара ойла йира: стеган дахар, хийла хила йиш йолу цхьаьнакхетарш ца хуьлуш, члаггьяла тарло уьйраш, ца члаггилуш, мелхо а хиздаш, царах буьсучу дагахьбал-лабийн а, кхочушхилазчу сатийсамийн а уьйриг бу-кх.

Эвланасте длакхьачнера и шиь, Солсас кхунна белша тле куьг дуьллуш.

— Хлуьу хилахь а, со хьайна тлехьа лаьттий хаалахь, — элира цо.

Бляьргаш чу хи а доьссина, легашкахь хорам а хилла, глор-тича а, дуьхьал вист ца хилавелира.

— Хьох уьдучех вац хьуна со, хьуна хлуьу а цле тиллинехь а. Хлокху шина дийнахь хьо лобхуш лела со. Оха уьстагий дладобх-кина ши шо а ду. Биьсаболчунна лаарх, вай хадабойтур ма бац вайн орам я биц а бийр бац. Вайшиннан вийца ворххле да ву.

— Дера ву. Сан ден цле Гунаш ю.

— Сан ден цле Элмарза, — шен куьйган цхьа пелг чусаттий-ра Солсас.

— Цуьнан ден цле Керим.

— Цуьнан ден цле Довка.

— Цуьнан ден цле Ламарха.

— Цуьнан ден цле Нажа...

— Ворххле а ден цле ма ю вайшиннан яккха-м.

— Дера ю вуьрхлитта а-м я Биьсаболчун уьш вайга йицъяйта ницкъ кхочур бу аьлла а ма ца хета.

Тлаккха сапарлатдаьлла, бегаш беш, вьолуш, нехан жляьлеш леташ, урамийн тийналла йохаш, Солсаглеран керта кхечира и шиь. Уйтле йоккха яра, лахахь а, лакхахь а, юккьехь а кхо цла лаьттара, кеп ламчуьрчу бляьвнех тера а йолуш, бакьду, лекхал-лица цаьрга ца кхочура уьш. Элмарзас и кхо цла дина ца лаш, царна чохь кхаа зудчуьнца кхо доьзал а кхьоллинера. Царах хлора а, глутгаца, цементаца, глармарца ценош санна, оьздангал-лица, глиллакхца, ларамца боьттира цо, цундела цу кхааммо а, ша-ша члоргла хилла ца лаш, вовшашна глорттораш хуьлуш, керла йоккха глешло кхуллур — Элмарзин доьзал. И чолхе, хьаьнг-хьаьнга чекх ца даккхалун глутлакх дладоладале, ша дукха жима волуш, тлехьахула тле топ а тоьхна вийначу девешин

члир а эчна, — тешнабехкаца а ца оьцуш, юьхьадуьххьал тле а вахана: «Бисмилла... дела, кьилахь ма ларалахь, сайн девешни пхьа бу-кх ас оьцург», — тлаккха, бле ткье итт шо хьалха дуьйна схьадогьу и дов, маслалат деш, дладерзаро шегла мел йоккха а глншло ялург хиларх тешшал ницкъ а белла, тлаьххьара глора а балхана длалуш, массо пха а бусийна, цергаш ваьшта а талийна, тасавелла, гонахара берш цецбохуш: «Оьшурий сел доккха кхо цла, цхьаь тоьар ма дара», — бохучарна дуьхьал деккъа цхьа: «Оьшу!» — олуш, ткьа буйсанна хан яьллачу хенахь, дагаран дага кара а ца лацалуш, клад а велла, халла ламаз а эчна, и дан а дина, мижарг а кхаьллина, агьор волучу хенахь кхоллалучу шен шекопашна дуьхьал дала карийначу: «Оьшу, оьшу, тлаьхьа тле-богьурш, со санна, цхьалха ца хилийта, ваша воцу ваша, тлам боцу леча, уьш шортта хила беза», — бохучу жойно, сатоссуш глоттуш, юха а глншлонна тле длахлотта гло а деш, кьахьийгира. Хинца аттачу ваьлла, доьзалш а баккий хилла, уьш кога-метта хиттош, длаолу дош а, боккху ког а цхьана талашонна лоруш, кхнийра, адамийн дахарна (муьлх-муьлхачунна а доцуш, шена хетарехь, лекхачу, оьздачу, курачу) тамо а хьобтира, барзо ижуина талла шен кьезий санна.

Солсий, Аьстамаррий хлума йиьна ваьлла, парглатволлушехь, чувешна, хьеше маршалла а хаьттина, иза, лаахь а ца лаахь а аьлла, охьа а ханитина (Солса, салти санна, пеларехь лаьттара), тлехьа ши куьг диллина, лаьтта охьа а хьобжуш, кледда бохучу когашца чухула дласа а лелаш, дийцира цо:

— Лакха юккьехь йийна Чюда — вай Сибрехахь долуш нахана члогла гьуллакх динна стаг вара иза, исклад чу балха а вахана — хлаь, и Чюда кхелхинчу тезетахь дар-кха иза. Шара-Органерчу Бетига дийцира, цул тлаьхьа кхин цкъа а дийцийтира аса. Мацах, Шемилан заманахь, цхьа воккха стаг хилла Нижалахь вехаш, бле кхузткъа шо кхаьчна хилла цуьнан. Шемила шен мурдаш бахий-тина и вен: «Кхаа стеган хан ю цо дуьненчохь яьккхинарг, кхин дла вахар далла гергахь а кьилахь ду». Длакхаьчна мурдаш Нижала. Клад а белла, мац а белла, цхьана пехан хлусаме биссинна уьш. Кетлаьхь, тле нуьйр а тиллина, некъана кийчча цхьаь а, вуьш-та яйдакха ежаш йоллуш важа а — ши говр гина царна. Герза-ца, духарца кечвелла дуьхьал ваьллачу воккхачу стага чубигна, парглатбаьхча, хьешаша дийцина шаьш арадаьккхнна гьуллакх. Хлусамдас: «Иза а карор ву, цкъа хьалха хлума кхоллур ю вай», — аьлла, шуьне хевшина уьш. Мурдех цхьамма аьлла: «Воккха стаг, некъана кечвелла хьо а, араьх иштта лаьтташ говр а ги тхуна, оха повкьарло йи-кх хьуна».

«Цханхьа ваха а кечвелла вац ша, — аьлла хлусамдас. — И ши говр гуттар а иштта лаьтташ ю, де-буйса моьссаза долу нуьйр дласа а хуьйцуш, кладьеллачуьнга са а долуьйтуш. Со суо а ву данма а, вуьжуш жимма гьодаюкь малъяр бен, кхин парглат ца

волуш, кечвелла. Стенна бохий аша? «Ва-а, орца дала!» — аьлла, мохь хезча, говр кечьеш, я суо кечлуш хан ца яйа, ма кхуььу сиха гло оьшучу длакхача».

Цецбевлла мурдаш. Шаьш локху воккха стаг хлара вуйла хиь-ча буха бахана, имаман омра кхочуш а ца деш. Аьлла цара има-ме, и воккха стаг кара а вина шайна, амма иза, члогла хьекъале а, дика а стаг а хетта, ца вуьйш духадаьхки шаьш. Тлаккха кхай-кхнна шена тле вигна Шемила и воккха стаг. Хаьттина цо: «Ахь дуьненчохь яьккхинарг кхаа стеган хан ю. Оццул зама йоккхуш, муха ваьхна хьо?» «Со кхаа глнллакхца ваьхна, — жоп делла воккхачу стага, — хьекъалций, комаьршаллий, майраллий». «И глнллакхаш муха лемпра хьуна?» — хаьттина имама. «Ювдал-чу наха ца дийринг дора ша, — иза хьекъал дара. Бляьрмецигалла шех длакьастийра ша, — тлаьхьайснарг комаьршалла яра. Цкъа а нийсо бен ца юьйцура ша, ткьа нийсонца лелачуьнгахь майрал-ла а хуьлу», — аьллера воккхачу стага. «Кхин цхьа хаттар а лур дара ша, — аьлла имама. — Хлара дуьне кхолла маца делира хьуна?» «Пхийтта шо кхаьчча, кхолладелира шена, ткье пхий кхаьчча — таделира, кхузткъа кхаьчча — дуьйхира шена», — жоп деллера воккхачу стага.

Доккха хлума ду иза, дла ойла йича. Парглат хила шуьша, — аравелира Элмарза.

Цул тлаьхьа, учахь меттанаш а дехкина, шай, Солсий охьа-вижча, Аьстамаран ойла хилира, кхарна кхераме яц хьуна цхьа а базар, делахь а хлара тайпа оьздангаллин гьайреш денна а кле-зиг юьсу лаьтта тлехь. Ткъа Солсас, кхин дла а ойла йора цо, оцу гьайренах лаьцна яздийр ду шен дийцарш, иштта кехата тлехь эзар шо даьлча а юха меттахиттон йиш йолуш дуьсур ду ада-мийн оьзда глнллакхаш, кьонахех, тховса Элмарзас дийцинарг санна долу хабарш... Гуттар цунах язде ала деза Солсе, мехка-рийн хаза настарш клеизиг а юьйцуш.

И длаала хьалаайавелла Аьстамар, Солсин «харр» хезна, и ца деш, корта лекхачу гьайби тле охьа а биллина, стигала хьежа велира, тлаккха, цхьа агло кьайла а йоккхуш, лаьмнаш долчуьра схьатекхачу мархашка а.

Меллаша учи тлера чу а воьссина, аьчган ков доьллуш гловгла ца яп, лекхачу керта тлехула халла дехьа а ваьлла, Малхбузехьа длаволавелира Аьстамар, когаш ченала клоргга чуоьхуш, хечийн когашца, стигларчу Ча такхийначу тачанах терра, лар а юьтуш урамашкахь. Шина а агьор долчу корашка хьобжуш, «Муьлш бу тлехьа царна чохь йийраш», — бохуш, ойланаш еш, воьду иза, кибарцигех доьттинчарлахь, бежнаш юккьехь вир санна кьеста-чу тишчу, понпар хьохуш динчу, кир тохаза а масех шо хир долчу цхьана жимчу цленна тле кхечира. Кху чохь ша цхьаь лаш йоккха

Воккхавеш, ша ен гловга тергал а ца еш, тIетаыIина дечиг доккхуш воллу Аьстамар, neI йоьллуш а хезна, диг а карахь хьалатаыIира: учи хьалхарчу масех тIерга долчу лами тIе а яьлла, Ешапах тера цхьа йоккха стаг лаьттара.

— Ва-а, орца дала! Адам-йилбаз деъна! — дувне Іадон сян-на мохъ белира йоккхачу стаге, ерриге юрт а, аьрцнаш а декош.

— Бекисат, йоха ма йохалахъ, аса хӀинцца эхкхадхо хуна и адам-йилбаз. Тузик! Борзик! Сю-ю, — аьлла, гӀоргӀа аз долчу дулахочо доккха Ӏаьржа ши жӀаьла ураме хийцира.

Австамаран сапаргат делира: кхузахь адамаш а, я церан жаьлеш а дацара. Хьун кхунна хьоме яра, цундела юькьа йол-йолчу а вуьйлуш, хIора диттах куьг хьакхадолуьйтуш вь-дур а иза. Уьшала тIекхьачча, шен когара цхьа мача йьожнийла хиира цунна. «ШайтIанан гота охуш хилла-кх, кхин дIа-м охур-яц, — тIаьхьа йисина мача схьа а яьккхина, уьшала чу ластийра цо. — Илланча санна, когаш Iуьйра лелар ву-кх гуттар а». Амма «гуттар» а бохург чекхдериг хиларх шек велира иза, дIаволавел-ла а валале, кIохцал а Iоттаделла. Цул тIаьхьа ког бай-й буьл-луш, Кьилбаседехьа, цхьана доккхачу буьрсачу экхано — тар-лора иза саьрмик хила — цергаш вовшах хьекхош санна, гIовргIа йолчу арIор дIавахара. Саьрмикаш миллионшо хьалха деллехьа

Иштта хъуынан цхъана юккъачу хотехула гуш хлұмма а до-
цуш, куыйгаца дитташ а лъыхуш, длавоьдуш, беттасин серло гла-
ша юккъехула догланах хлъттинчу лoma тle а кхетта, цунах сер-
лаяьллачу йоьжна lуьллучу дечиг тle а хиъна, карахъ lад хьокху
пондар а болуш, хьалха заманахьлерчу цхъана беркъачу духа-
рехъ цхъа воккха стар lара, хlара волчу arlor букъ а берзийна
хиъна, гийлла мукъам а беш. Қоғ кхин а байбеш тlевахча Аьста-
марна хезира:

— Маршалла луо соьгара.

Воккха стаг, махо дIасахьо кIур санна, тIапъаьлла вайра,
Аьстамар Саьрмикан гIовгIа йолчу арIор дIавахара.

Цхъана гух хъала а ваьлла, дехъа аглор чуволавелча, хъун
нилха а яьлла, цхъа ирзу гучуделира, тӀехъ кхорийн, лежийн,
хъечийн, баьллийн дитташ а долуш. Саьрмикан гловгӀа кхин а
чӀагӀъелира — иза уллохъ болчух тера дара. Кхин жимма дӀавах-
ча, цхъана гул тӀехъара схъакхийдаш стоммачу вортана буьххьехъ,
ах-ах метр хиллал яккхий цергаш а йолуш, онда муцлар яра.
Цергаш, «гӀарчӀ-гӀирчӀ» а деш, цкъа хъалха лаьттах, юха тӀулгех
чуйоблхура, тӀаккха йисттех, тӀех а туьйсуш, бага хъала а юзий,
лаг юханехъа доьдура, хъала мел кхаьल्लीнарг, цкъа дӀаса а лес-
тий, хъала а Ӏеттош.

Тулгаш ирачу басах чу хьовдий, кlorгачу инчу детталора,
йоккха гловга а йоккхуш.

Саармикан деглах бӕарг тоха гул тӕхъа вӕлчӕ, Аьстамарна
можа басар хъаькхна Японера эксковатор гира — хӕӕ, цигахь Япо-
нӕхь а, ткъа иштта Китайхь а, Индехь а ма хилла саармикаш
дуюкха, хӕара аьггӕннӕг церан тӕхъхьснах бу, юхуза лаьмнӕш даа
бьтна.

Саьрмикан цхьаь бен боцчу беасонарчу бӀаьрга чохь цхьа адам Ӏара, куьйгашца цхьацца уьшарш а еш, цаьрга хьожжий вуькко лаг а дахдора, ломах цергаш а тухура, юха ша кхаьлти-нарг кӀоргачу Ӏинчу хьала а Ӏеттайора. Астамар дуккха а лаьттира цу чуьрчуьнга мохь бетташ, эжаар а, кхин цушна хаза а па типна, лаьттах куьйгаш а хьаькхна, эцна живмо тӀулг кхоьссира, — ца кхийтира. ШолгӀа кхоьссича бӀаьрга кхетта, атабелла дӀабахара — даьдиса саьрмикан бӀаьрг, дукха ледара буй! Пов-гӀа сецира, ворта тӀе а озийна, кхосабала кечбелча санна, дӀа-хӀоьттира саьрмик, цу чохь верг аракъедира.

— Мила ву цигахъ?

— Оссолом Іалійкум!

Жимма Гийна-а вукхо дуьхьал мохь туьйхира:

— Ва Іаланкум солом, хьо шайтІа дацахь.

— Шангга-м хьох хилча а хир дацара со, охьавоссахья цкъь.

— Стенна вусуш ву со? — хіара ган гірташ чухьожучу мекхаш долчу жимчу стеган тлуска бетсахь кьегира.

— Са ца гатло хъан оцу саврмикаан блявпа чу а хьъна Ia?
Гуллакх ду сан хьовца.

— Гуллаакх? Хиһи гуллаакх буыйсанна-а... а... — сахьта те хьаьжира иза, — кхоь дала пхийтта минот йолчу хьаьх?

— Схьа охъавосса, хьо кхера, со чIур эца веана а вэц, я хьан кисаныхь цхьа ден вахар эццал ахча а дац.

— Кхоьру? Сой?! Со ца кхералуш-м хIара дуьне доха ма деза хьуна, — маймал санна, кхийс а луш, чухьандира бIаьрга чуьра верг.

— Схъадийца! — элира цо, лаятта воссарца хъагтле ши куыг а хъотпийна, дла а хъуттуш.

— Цигаьрка юй хьобгахь?

— Ю. Хіара дара хъан и ґуллах? — хъала а яьккхина, сьа-
кховдийра цо.

— Со узуш вац. Ахь озахьа, — элира Аьстамара.

Вукхо, велакъажарца корта а ластийна, бага йовьллира цигаьрка. Цуьнга кIур а баккхийтина:

— Хіара саврмик стевна балийна ахь? — хьаттира Аьста-
мара.

— Хи-ун? Хьо батта тѣра чувовжна-м вац? — ши мекх дІасахъаькхІра вукхо.

— Батта тгери? — стигла хъаьжирз Аьстамар: аьгна цгеста эппаза санна, тгехь цхьа хьовкхнаш а йолуш, анайисте сикхделла довдура беггаса. — Ваха аьтто баьлча, тгур-м вара со. Хгинишшалу схьа цхьа тгьмиркахой бен ца хилла цигахь.

— Вай! Хіара экскаватор ма ю! — кхін а чlogla цеввелира
важа.

— Хааа сунд, кхуынан цѣ «экскаватор» юйла. Хъан цѣ хІун ю? Цюкѣблат. Дика ду. Сан цѣ — Аьстамар. Вайшиъ ши адам ду. Ткъа хІара саармик бу, цѣ хІуъу елахъ а. Собар. Собар. Хъалха даьхначу саармикаша адамаш, хъайбанаш, бещаш, коьл-лаш юуш хІлла, хІокхо дийнна лам буу, юха хъала а леттабо. Ахъ иштта саармикаш схъакхийлахъ, вайн цъа алам буьсур а бад.

— Цуниа са ма гатде ахь, буйсур бу хьуна. Хара цхьа лам тхо чекхбаьккхина довлате, бле шо а дер ду. Ткьа кхузарчу глугах йоккху цемент оьшу глаланах, некъах, гидро-а, тепло-а элекпростандеш, театраш, вокзалах...

— Дукха яра уыш-м, цементах еш ерш. Хьалха кхузахь ваьх-на Мовна гыгера суна х'иницца хьуьна чухула схьавог'уш, и воцу шовзткъе нтг шо а ду, хьо маршэ...

И барах доллушехь, карага цигаьрка лаьтта юьйжира Цюкь-
балатан, юхз кхуьнан барзинчу когашка хьежа х'юьттира.

— Сан когаш адамгийн санна бу хууна, шайтга делахыра глехыхъязэинна хир бара. Мэчаш, ца оышу дела охъаххийсина аса, — нэз меттавалю глөөртира Аьстамар.

— Иза-м нштла дара... ткая шовзткье нт шо хвалха велма... н... муха гива хуна? — вегош вара дуьне духуш а кхоьрур вац баьхна Цокьбелат.

— Эцца хуьнчохь вяр-кха иза, гадхьокху пондар локххуш. Хара ирзу-м длакхаллийтира аша Саьрмике, бохура цо, дло маьлхь лалтта кьена кхор ма хьабе бохура, цунна кел кест-кеста ойланаш ян vorly ша.

— Хъабийр бац, дера бац! Мичгиза! — Цокъболат чузоъссин-чул сикха веидира савърмикан бӀаьрга.

«Буйсано хердо-кх адамаш, дийнахь атта тлоьцург — ко-

гаш Іуьйра хилар, масала, буса шайтІанийн болх хета»... — ойланаш а еш, кхузара дІахьаьжча, гучу шен юьрте бІаьрг беттара Аьстамара.

Іеткьачу малха кІелхула воедний урамашца девллачу кома-рийн дитташ тІе а вуьйлуш, уш а юуш, сарахь берашца лачкьар-гех а ловзуш, гуьйранна шийлачу дерзехула, хебаш, тІуьна дохк хьерчаш, хьаьмцаш а тІаьхьа хуьлу Іежаш бан а оьхуш хІара кхїьна юрт. ХІаь, хьо ю и кІоргачу Іаннаша цистина — царна чу-хула бІаьста ло дешаш я аьжка догІанаш деьча, саьрмикан кхе-сарш а уьйзуш Іовраш уьду, — урам-нектьинн йистощца яранш, нитташ буьйлуш, цхьана хенахь нах баьхна, хІинна кетгелла ки-барчигаш а, гІундалгІаша а, Іажаркхо а хьулдина хиллачу цІе-нойн тІулгаш а Іохкуш, шайтІанашна а, жинашна а дигначу ирзоша гобина Іуьллу хьо, хьайн шовданаш маьссо хил а чоме долу, хьайн хІаваь маьссо а дарбанал таме долу хьо ю и, жима юрт, мел йоккхачу Харцоно хьовзїйча а, хьаьдда цІа а веана, хьайца дагардїйшїча, кхета а кхетта, кхуьнан самалхадаккха ницкь берг. Цо ницкь луш лела хІара, Аьстамар. Кхузара дІа-шина сохьтєхь некь бича, кхочур вара хьан угпаре а юьстахарчу куьпа, тІаккха иттех минотєхь — цІа а. Амма хІинна ца лаьа и дан, стенна кхунна шена а ца хаьа. Цундела хІара дагІур ву хьуьнха, шен букьа тІєхьа, ломах цергаш етташ, и бууш, юха гІовгІанца хьала а Іеттош, аьчган саьрмик а битина, ножан, хье-хан, кьахьаштун, кхечїйн, кхечїйн, коьллийн, бачїйн, тІултийн, эингатїйн, цаьпцалгїйн, кхечїйн, кхечїйн ойланашка ладогІа.

Хьуьна Іорге мел вели чІагІлора бода, саьрмикан гІовгІа гІеллора. ЦІєхьаьна хьакха болабеллачу махо, диттийн гьаьннаш вовшах а детташ, ирахь лаьтташехь якьаеллачу дечигїйн бах-хьанш чукегдош, кьаьхьа кьематде хІоттїйча, бІаьргашна хьал-харниг а ца гуш, дуьне Іарждедча, Аьстамарна чІогІа лиьира хІо-кху садукьдечу боданера цхьана ирзу тІе вала. Еррига а хьун а Іадош тоьхна стєлахаьштит, кхунна масєх гІулч хьалжерчу кху-ран бох а цостуш, лаьттах дахара, хьакхарчїй, лунаш а лєл-ла некьан тача пучу а доккхуш. Цу тІєхула дІавоеду Аьстамар эххар а цхьаьна ирзу тІе велира, — бІаьргашна мелла а са ган долададєгх хїира иза, кхїн цкьа а буьйса кьагош, ткьєс тоьхча, аьтто хїлира дерриге а ирзу ган: юккьєхь шїра бєш — шї хьай-бїй, кхо кхор, пхи Іаж, — цІа хиллачохь євлла яраш, юьстахо — Іин, уллохь стєн, элхьамчїн, коканан коьллаш а йолуш, важа метпиг — шєра, юккьєхь охьаситтина гєнаш лаьтта кхачча дох-куш хьаьмц а болуш. Юха ткьєс ма туьйхїи догІа чухєцаделїра, гурахь санина шїйла, сєрий санина, чІогІа дєгІа тІе а детталуш. И саццалц хьаьмца буха латта, хьаьдда, воеду Аьстамар, стїгал кхїн цхьа кьєвкьїча, Іинна йистєхь євлла коьллаш догІаннї ян дуьхьаьло йоцуш шаьш йоллучохь, горгьелла, кхїн а жим а єлла, хебаш а гїна, шїгахьа вирзїра.

Коьллаш, коьллаш, догІаннї, дорцаннї, моханнї дан амал доцуш, гуттара а шайгахь цара латтадо муьлхха а Іазап гІар ца еш ловш, нагахь тІомадаьлла доьду охар-хьоза я полла тІєхїйча, доккха совгІат а хуьлуш, ткьа лекьо шайна юккьєхь кІайн-кьорза хІоаш дича цунах а яккхий а еш єхарш, тІаьхьа царна чохь кхоллаєлла кІорнєш, хьалаайаєлла, сїйналлєхула кьайлаєовлуш гича, шун сатїїсамаш а дІабоьлху цаьрца. ТІаьхьаьрчу хєнахь данма а дагахь ю шу, суна хаьз гуьйренан шїйла догІанаш хад-даза тІєоьхуш, тІуьнчу дахкарлахь латтар хІун ду — иштта ю сан дог-ойла а, цундела со гІур вац вєдда хьамца кІєл, ас сайн дєгІаца ларїїйр ю шу догІанєхь.

Царна тІе виьлара хІоьттина Аьстамар, махо гал а ваьк-кхїннї, шершина, Іинчу воедуш вара, эццєхь тоьхнєчу ткьєсє серлаяьхна, шєна тІаьхьа чукхийдаш, аз доцу мохь хьоькхуш, ко-канан, хьаьрмакан, стєн коьллаш ца гїнєхь, цара ницкь бел-ла, — кхарнї оьшу-кх со! — оза а вєлла, халла кхєвдда, хутпурш-кахь лазар а оьккхуьйтуш, цхьаь схьалєшїра цо, амма иза, бохь хада а хьадда, карара елира, дєлахь а цу юкьана мох, шєна кєрла ницкь ІаІош, хьуьнан дєхьа маьлєхь дІагулбєлла а хїлла, чу ца воедуш вєсїра. ТІаккха коканан колл дІа а хєцна, стєнчух тасавєлїра, тІєхь кІохцалш долчу хьаьрмаках-м куьг тухїйла а дашара.

Мох кхїн а кьїза кхїйтїра цуьнан юьхьа тІє, корта аркьал а саттєш, кхуо дІа ца хїйцїра колл, ткьа цуьнан цІулла га хєдар ду бохург аьттєхьа а дашара. Иштта тїйсадуш, халла басара хьала а яьаьлла, юха кєгїй коьллаш тІєдетталучу догІанєхь хьуьтїян хІоьтїра иза, хаддаза шабарш а дєш: «Хьо дєза лорцї ду стєв, хьан стєьмєх шїг кїйрєхь а болуш вєлтча дєкьаьла хуьлу, хьан сара адамна тоха а мапєц, цунах цІулла — бєза сара олу, иза атта хада а ца бо чохь хьокху нуй боьхку цуьнца; ткьа хьо, кока, иллєшкахь а дуьйцуш ду, хьан стєьмашца бусту мєх-карїйн хаза бІаьргаш: «ЧІєгІардїган багара коканан шї буьртїг ва санина, цІоцкьамїйн багара и Іаьржа шї бІаьрг», ткьа шу, хьаьрмакан коьллаш, кІохшале ю, аш мїл-мїлла а тІє ца вуьту, амма стєьмаш бу шун дарбанє, цІєн, бакьа а бина, кхєхкїнчу хї чу пєсча, басар а хуьлу иза... — суна гуттар а дагахь лаьттар ю шу, коьллаш, напєхь маьссо а хІума дїцдєчу балано ца хьовза-вахь».

Іза иштта воллушєхь догІа кьораннї тІє дєлїра. Туьтєш сан-на, даккхий шаш, дїттєх, а вовшєх а дєтталуш, гІах, дІаьндар-гаша санна Іуьргаш а лоблхуьйтуш, арара йовхо шєлонца хуьй-цуш, лаьттара, буьркєнєш санна, юха а кхїйсадуш, басєш, хотєш кІайтєш ІаьІара, ткьа Іовраш чуьгїарш оцу мїнотєхь дєшара.

Іин чухула хьаьдда доьдучу хїн гІовгІанє дєргаш кьардїгїа, шєлонна вєга а вєш, лаьттачу Аьстамарна, Жалпаран кєртахь

кыза хъавзина хир ду-кх хуна оыгъаздахана Ахк аылла дага-деара. Цхъаъ кхойкхуш а хетта ладуыгъира цо, хлаъ стен кулло схавола бохура, шена юкъа хлотта, хъайн берзина ши ког гаын-те а хлоттош. Аыстамара, шегга дукха ца бохуытуш, кхочушбира цуынан лаам..

Къора махо мархаш а лаъжына, тлехъелира, юкъа-кара йий-кхира. Сатаса гергадахана, бода баса болуш бара, цхъа Сахуылу Се-да лепара хъалха санна, вуыш блаыргаш а дегташ, къайла дуы-лура.

— Маршалла ду хъоыга, Сахуылу Седа!

— Юдыка йойла — «Лал-лал», — блаырганегларш тръхна, къайлабелира иза а.

Малхбалера анаюх мажъяла юылира, и маж мел ло, йовхо юха а алсамйолуш, лаыттахъ, луо санна, луылу ша, тлера лаъ гъуыттуш, дохк санна, хи чохъ шекарх терра бешаш, тлуналла хуылий, лаыттах худалора, бухахъ кхечу беркатечу хлуманех а ийна, бедашна, коыллашна, дитташна ницкъ луш, церам орамаши-кахула догъамаша хъала, тлаккха гаыннашца, глашца дла-сабаха.

Малх герга мел гъоыртн, хуон а, дерриге лалам а дузура син-темо, мох гийылла бен ца хъокхуш, дитташ, халла хзалуш бен дласа ца ласташ, хиш а меллаша бен ца уыдуш, тлулгаш а, бер-даш а, сагалматаш а, олхазарш а — массо а Малхе ладъгъина, цуынан ницкъана къера хилла, цуынан сийлаллына ламаз деш, ойланца цланлуш длапийнера.

Жимма хан яылча, Аыстамарна уллорчу дитта тлера цхъа ол-хазар дийкира, тлаккха дло йинал дехъариниг, юха хуына чуыра шиъ, юха — кхоъ цхъаыний, цыпцалгаш а меттахъайра, тлак-кха дерриге а лалам дуызира дийнан мукъамо. Иза бекар бу буысанно хуон длалаццалц, тлаккха бларлаглаш а, шайтламыш а, кхерамаш а буылауыр бу.

Хлан-хла, хлокху сатасарх, хлокху мукъамах ца яздеш тен йиш яц, амма къен бу кхуынан мотт, хлокху луыйренан ерриге а тайп-тайпаналла, стенна дуыцу, цхъаана олхазарийн эшарш йий-ца а дац дешнаш, ур-атталла хъенан хлун аз ду а ца хъа, иштта клезиг евза — иттех бен цле а ца хууш — бедаш а, сагал-маташ а, — ткъа мел шуыра ду церам дуыне?

Дуыхъарлерчу злаынарша серлаыккхынчу баса длавоыдуш, вухахъаыжира Аыстамар. Кхо колл — стен, коканан, хъаырмакан — цхъаъ ала глерташ санна хийтира. Дикка хъаыжча, кхийтира дла-салесточу гаыннашца а, глашца а цара хлун боху: натахъ хъайна адамашлахъ... Хлаъ, цара и бохура — блаыргаш тлуналла. На-пахъ адамашлахъ хала делахъ, шайна юххе дла а хлоттий, колл а хиллий виса бохура, шаш хуна гло деш, шайн гийллекхаш а ламош, дехар ду вай.

Ма кхера, бохура, коыллийн а ду хуна шайн хазахетарш а, ша тайпа ирс а.

— Баркалла шуна, баркалла. Цкъадолчунна ладдайыр ву со адам а хилла, тлаъхъа хуур ду-кх, замано ша гойтур ду, — элира Аыстамара меллаша.

Гонахара дитташ санна, дласа ца ласташ, серло а, йовхо а шех худуытуш, басахъ хлоыттина лаытташ, Аыстамарна дагабаы-жира Малхана суждана икхана шен генара дай. Иштта цкъа догъа-нохъ а бисина, шел а белла, юха, хлара санна, бакъалуш лаытти-ча евзина хир ю-кх церна а кхуынан йовалла.

Тлерачу хлуманех йолу тлуналла малх длаовзна баылча, догъа-но лийчинчу хлунца а бакъабелазчу бай тлехула длавоыдуш, цун-на ша ирсе хийтира. Иштта хуына чухула лолош буыса яыккхи-на, сапоссуш, стигал къаыкыш, ткъас а дегташ, доладеллачу до-гъанна, тлаккха къоранна а бухахъ а висина, юха сахуылуш, тле-догъуцу дийнан йовхоно ша башош, цунна тлера, дохк санна, лаъ гъуыттуш, тлаккха массо а хлумано, саделар а лагъдина, малхана хъалха сужда деш пинчо хастам ца бан йиш а яц дахарна. Ахъ хлун дуыцу? Муха мелар ду цхъамна цхъаъ аыллера бохуш, Соылжан боыха хи тлаъхъара мала ойланаш кхаба?

Хлара дуыне а, лалам а кхоыллиналрт ву-кх уггаре говзаниг, оийлахъниг. Хлара а глерта-кх дешнашца мел жимма а шен ду-ыне кхолла. «Хлан-хла, кылахъ ма ларалахъ, вач хуна хлара ласалла йовосина, мацах цлеста стигал йиша Пирлун санна, хъох тарвала глерташ. Мелхо а, хуона дукха дезна глудлекх — кхон дегнашкахъ дика ойланаш кхоллар — дан араваыллачу кхунна халачу новкъахъ хъайн кыинхетам а, гло-макъосталла а де-лахъ», — дла деш, дласалестара Шулын колл.

Дуысничохъ цхъаыхъа а глаланаш а, базарш а ян а юй техъа аылла, тийналла лаыттара, амма цо, кху тлаъхъарчу хенахъ шегга сел члогла сатийсннехъ а, безна хъаам ца лора, мелхо а хлора сахът массаза долу кхетам а, лереса а хъаладузура гловгано, халачу, езачу. Дла ойла йича цунех къаыжына веара хлара кху-за, бацах дукълуцу ирзошка, хиллачу хлусамийн лараш — къена бешмаш, цле яына меттигаш, баххаш хилла тлулгаш — йолчу. Цкъа цхъана хенахъ, иштта хъаыда кхуза веача, тайп-тайпанчу хъожанаша, баыначех болчу дагалцамаша, чубуза лахлуцу мал-хо бицбира сингаттам, кхуо мукъам болира «Со ламчу вогъура, кху ширчу новкъа»... Аз хотешкахула хыйызара, хлара юха а те-шара сатийсамех — шена хлокху дуысничохъ ша вуйла хыъахъа-на, длакхойкхуш, ирсан бларлаглаш хилла, лелачу сатийсамех. Уыш бларлаглаш юйла хыъна а даыллера масех шо, амма, цкъа гъоырпыча, клиранах а ца вахавелира, царах а къаыстинна, долуш долчу дахарна, тлаккха хлара кхийтира уыш шен хъал а, шен къелла а, шен хазахетар а, шен бала а, шен ирс а, шен дакъазал-ла а хиларх. Хлестахъ дуыйна ца къехкара сатийсамех, моыттура

иштта гуттар а хир ду, амма масех шо хьалха дуьйна, кхуьнан кхетамора сатийсамийн аре денна а жимъеш, дахаре еара и тем бойу гловла. Дуьххьара, аькка вожвеллачохь шиьла хи а мелла, дагар а долуш цомгаш хилча — гловла сацкхар санна тлеенара, садукъеш. Тлаккха кхаа дийнахь Иллича, цамгарца а кьайлаз-лира. Амма иза уллохь хаалора, цо садоьлуш мерах чу-арауьй-зучу хлавао ворпа шелйора. Хлара ведира цунах, гловла тлаьхьа-слира. Некъ, Ианнаш хедош, хуьнчухула, тлаккха берда буьххьа-хула, юха хийиштаца, юха хи а хедош дехьа а болий, басах ирх боьдур. Иштта хьаьдда вьодуш, цхьана дийнахь хлара ладийра тийналло. Яцара гловла, иза тлаьхьайишнера.

Дагадогий хьуна, Зугаша? И гловла даяран бехке хьо а ма яра. Ас хьуна буьйцара сайн сатийсамаш, ахь ладутлур а ела а кьожаш. Хьо дерригенца а реза хуьлур. Буьйса йиште а яьлла, са ма тасси, длахутлий вайша, малх схьакхетталц лаьттар. Тлаккха Бляндукъ-лсма тлехьара гучуйовлур дуьххьарлера зля-парш, уьш вайшинна юххехула охьадовдучу аькка тле кхетара. Хи лэпара малхехь. И малх санна, елакъежара хьо а. Со вагавора шимма: ахь а, малх а. Со ца тешара и дерриге а самах хиларх: сел атта муха хир ду оццул долу ирс, цхьа а дуьхьало а йоцуш? Дуьнненан массо а гловланаш йицвелла лаьтгачу сан кхетаме кхача дуьйлалора даьхнийн тьхарш: зударий бежанаш длаьхьа боглуш бара. «Дала цхьабарт бе шун», — багахь цхьа а цьрг а йоцу йоккха стаг лаьлтара вайшинга хьовжуш, бляьргаш чохь хиш а хиттиина. Амма ца хили цу йоккхачу стага бохург.

Малх тьпкьа баьлча цхьана диттан буха а хьина буц тергал-йира цо: иза тайп-тайпана яра. Хлара динберг ю, цкьа гламаран басах хьалавала гьортича, глуллакх ца хуьлуш, хажкавелла юха чувоглуш гола тлера кховр даьлча, Хьозас, яьккхина и, хьакха а йина тлейиллича, чов ца лозуш длатийра, сихха кломар а лаца-делира. Дагадогий хьуна и, динберг. — «Доглу».

Хлара кхо патар долу буц а евза, буьххьахь цлен-кляйн клуж а болуш. Цу тлера цхьацца хал схьа а доккхуш, цлубдича, багахь мерза чам кхоллалора, — цунах бецан моз олура. Ткьа нагахь кхот а доцуш, дит патар долу буц карийча — доккха хлума, кхо са болу блар карийча санна, царах цхьаь гловланга а дуьллий, длавуьжур, ялул ерг ган, нагахь парти тлехь шеца len йол гора, нагахь — можа месаш йолу хьехархо, нагахь цийилла баьллар а гора.

Хлара — мерз-буц, жимма аьртачу мангал, тлаьхьа юьту иза, якъаслча — хьба — чуьра хара ю. Иштгачу бешан хал¹ а док-кий, цлазамаш цу тле а тосий, гарс дой, цла хьара, жимчу Ана-на даяла. Хиница дладевлла цлазамаш, дакьа а делла, нагахь хьуьнан йишохкахула нисло. Шин-кхо клира хьалха хилла хир ду,

ерриге а басеш цийийина. Хлехь экзаменаш яра. Уьш ладда а йитица, кхуза ван везаш хиллера, и кехат делча а, ца делча а — диплом ду дуьйцург — хуург кхуьнгара дладаккха стаг а вац. Амма и дича, цхьа а кхетар вацара, ур-аттала цлеранаш а. Де-шаро, глалахь балхяхь сацаро цхьана дарже кхачаво моьтту. Цундела ярташ а юьтуш, глала оьху, кира тледуттуш — дассош белха боьлхий а, цлахь бежалу хилар доккха эхь хета, глалахь хлуьу болх а бийр бу. Ткьа ирс, дарж, сийлалла шен цлахь лар ю-кх, иштта олхазарш, дитташ, малх схьакхетар, чубузар а тер-галдеш, я сарахь лулахоска а вахана, кху шарахь хьаьжклеш муха хир ю я барзо нехан жашна, бежанашна дина зенаш дуьйцуш хан яккхар, «Клант, ма дика ду-кх хьо веана», — бохуш, дакьий-на жижиг дла а тесна, ахьарх галнаш еш хьийзаш нус а йолуш.

Хлара буц, тьха санна, лаьттахула теккаш йолу. Аькка нанас гуттар а вохуйтура хьаьжклеш юккье тьха баккха... Хлара баппа схьа а доккхий, цкьа «хлуп» аьлла, тлера куй длабаккха глертара, юха коьртара дла а хадайой, хоттах жимма карчолаг а йой, и буьххьа а юьллий, «хлуп» олура. Карчолаг, охьа ца бужуш, ирах кхийсабелча массарна хазакхетара, кхуьнна шена — кьаьсттина.

Дланехь коьллашлахь бевлла нитташ, жлаьлийнаш а боцуш, вуйш. Ишколе вахале, жима волуш, хлорш тишачу цленош чохь лаш, туькана бепиг деьча а дьеза де хуьлчу хьнахь — клалд-даьтта а маьлхан хлун хьоналлийца деш (кхузахь кхачьпанан хлуш алар товш ца хета, кхачьпа хьалха оцу яран цле хилла тьхьа я яьлла лелачу зудчун? И яр малх баьлчачу арлор ма йор-зу, цундела елла хир ю-кх цуьнна и цле, и иштта делахь, поьташ хилла-кх вайн гьенара дай, поэзи ю-кх хлара дешнаш а: сти-гал — син гар бохург ду, изза ду стогар а. Сийна — син бос, делахь син бос стигалан бос бу-кх), хала зама яра, Сибре-хара цла дирэина дукха хан а ялаза, — бляьста нитташ, тле ма-бевллий кхарза а кхерзина, бууш, кхин мерза кхача дуьненчохь бан а буй теша аьлла хетара, хиница а хаьло багахь хлехьле-рачу цларан чам. Экзаменаш бахьанехь еиш нитташ бааза а, то-лам тоьллара ченех, Бияьболчул кийрарчу жоьжахатийн шийт-та пешо туьйсучу клуьрах дуьзна хлаваь чуьйзучул цла а веана, уьш битнехь. Хиница-м дладаьлла иза, нитташ кьанбелла, царна тле сирла-можа зирх латийна, махо дласа моьссаза лестабо, тлера цлаьн клур глуьтту, нитташ юккье а хьина цхьаь цигаьрка уьзуш волуш санна,

Хлара схьабоглу дьода, баша тл хула хажкабелла, шен тлемаш доллушехь, нагахь бен хлаваэ а ца болу, и дича цуьнан небаьхьа духар — лавьжа тладамаш долу сирла-цлен коч — гуш а ца хуьлу. Хлан-хла, делан котам кхунах ца олу, цуьнан дегл мелла а дукъа-деха ду, иза хлара санна хаза а яц. Дагадогий хьуна дьода кепий долуш кхара, бераша, иштта куьйга тле а буьллий: «Дода, дода, ге эьда ялочу арлор цлаьлолахь», — бохуш, хьайна

¹ Хелг

тле «хлуп» баьхна? Тлаккха тлома баьлладу хьуна тлаьхьаьбоь-жуш лаьтгара, нагахь глалехьа бахча хазахетар совдолура — дика мел дерг цигахь ду аьлла хетара. Хlетахь тешара чу хlума-цах. Хlетахь-м Абстамарна, мегарг мотт а lамаза шен ваца Анас тлаьхьа а вокхий, юьрта тlехула бера болу кема хьала моьсаза долу — лаьмнашца маьлданахь лобхуш хиллера иза (тлаьхьо миьна), чуьра ара а эькхий, массо пха тle а боккхуш, ворта а юсайой: «Кема, кема, коч-хечий далахь», — бохуш, мохь хьоб-кхура, иза анайистехь кьайладалалц... Цкьа цхьана туьйриана самаваьлна, глевлангахь lохкуш карийра сирла-сийна коч а, ал гапанан хеча а. «Кемано еана хьуна», — элира дас. «Ткьа Анас-ла?» — «Анасна а еана».

Астамара, дода кера юькье а биллина, жимчохьлера дешнахь баха хlобттира, важа lийна-а, нийсса стигала хьала бахара.

— Хьа-хьа-хьа, сан нускал стиглара чудан дезаш ду. Кхечу дуьненчуьра. Я парашютистка хила а тарло.

Эццахь кхетам, гловгla дla а яьлла, цланбелла хилар тосаде-лира Абстамарна, шен ойла лина юхаян а эхь дац-кха цунна аьл-ла, и дагара яккха глерташ, виьлар а хlобттина, бацаларчу даха-ре хьежа хlобттира, ткьа шел кхузза йоккха хlума такхийна доглу зингат гича-м, дерриге а дицделира. «Духа ма даьллахь, зингат. Ахьа аьлла ма боху, хьайн глодаюкь хадарна ца кхера-хьара, дуьне а такхор дара». — «Такха а дийр дара аса-м». «Де-лахь и хьайн мохь-м цla кхачо беза ахь». — «Кхунна са ма гатде-лахь». Зингат, хьалхачь йоккхо дуьхьало — яр я дечиг — хlобт-тича, ша такхийна йохьург, дla а хьощий, тlехьара тlетоттуш, хьалхара текхош, юьстах а йоккхуш, шен хала некь эцна доьду-ра. Голаш тlехь текхаш цунна тлаьхьавоьдучу Абстамарна дийр патар долу буц а карийра, тлаккха и шиь йохийнчу зингатиьн туьйлиьна тle кхечира.

Чено йохийна. Цундела дечна хилла-кх сийсара догla а. Хьан цla кху чохь дара боху ахь, зингат? Хlинца мичахь ду? Керланиг деш ду шу? Латта тlуьна а долуш, атта хир ду шуна глещло ян. Оцу чена цхьаь дан дезара. Хlун дийр ду? Лерга чудавлла кьов-зийна а цхьаь дийр ду-кх. Хlа-а, хьо ю н, зlуга, аш-м шайн бона кхевдича дан деззарг дора цунна, араш егташ. Муха la шу? Моз хуьлий? Чу ца воглу, маршалла луо шайн Эләне. Цкьа зингатац цla а хlобттина, юхавоглур со... Диканца дукха бехийла, Сагал, хьо а. Шу-м массо а кху бацала гулвелла хилла. Дагабоглу дера, боглу. Ахьа Бедахелигца лелийна дов а дагадоглу. Махо хьан гловлацар а.

Эххар а дlакхечира зингаташа керла туьйлиг ечу. Такхийна сана хlума дуьхьал баьлладу кхин кхаамма глов а деш, ядийна яьхьна, цхьанхьа дlайнлира. Массо а тlуьначу лаьттахь карчо-лагаш еш, уьш тlекхерчош, чомхалгаш текхош хьийзара. Цкьа уьш ширачу Мисарахь Пирlунна пирамидаш еш леллачу лайх те-

ра хийтира. Тлаккха нийса ца хийтира и дустар: мила ву кху-захь Пирlун, мила ву лай? Цхьа а вац. Массо а кьахьобгуш ву.

Абстамар шена новкьахь довзичу зингаташа кьамеле велира: «Мила ву шун коьрта паччахь я эла? Массо а хуьлу, тов, пач-чахь! Муха. Цхьана сохьтехь — цхьаь, вукху сохьтехь — важэ. Хlа-а, иштта ду иза. Делахь хlокху сохьтехь волчу паччахьэ схьакхайкхяхьа. Болх беш велахь а схьакхайкхяхьа, аса дукха хьевийр вац хьуна. Хlа-а, схьавалин ахь. Хьо ву паччахь? Ву кхарах кьаьста а вац. Хlокху шайн пачхьалкхехь — Туьйлигехь болу юкьараллин дlахlоттам бийцахьа. Нагахь суна и тахь, ООН-е дlабохьуйтур бара аса, адамна юкьа балабе аьлла. Кхин доккха хlума а дац боху ахь? Массо а кьахьобгуш, шайна кьахьегар адамна куьйгаш а лестош, хабарш дийцар а, цаьпцалгашна эшарш лакхар а санна ца хилча ца долург ду боху ахь? Дика ду. Хаьа суна: пакхармозийн элий а, жуккарш а, бел-халой а бу. Шу — массо а — белхалой. Дlагло ткьа, балхана са-гатлуш хала лаьтта хьо. lодика йойла.

Зингатиьн туьйлиг а йитина, сехьа а ваьлла цхьана кулла бу-хахь дlатевжинчу Абстамара малх орца тle лахлучу хенахь бил-лира ши бlаьрг схьа. Суьйренан зlаьнаршна дуьхьал а хlобттина лаьтта лу кхуьнга хьобжура. Цуьнан бlаьргаш кхин цецдевлла а дацара, уьш дог kледа а, дуьхьал дla — хьо мичара вели? — хатта-ре а хуьйсуре, цецалла, пха санна, озаделлачу дерlехь яра.

Махках кьастаро шаьш кху Соротехь дуьненчу баха кхиэл хилла дай, наной хlаллак а бина, дахар довзаза бисинчу мехка-рийн хазалла, ойланийн цленалла а гира Абстамарна лунехь. Иштта цуьнгахь бара хуьнан массо а гиллакхашна реза хила-ран тем а, стигланаш а, малх а, йистошкара дитташ а шена чу а хьобжуш, охьаохучу шовданан сирла амал а.

Лу, кхунна го хьобгахь Лайсин юьхь-сибат а. Иза а, хьо санна, кхиьна йорлуш яра, хьан санна, дуьненахь йоккхаер бен кхин хlу-мма а доцуш. Хlан-хlа, цунна ца лира, шен дуьхьара, гурахь тосучу лайн цленалла яа а яйина, цхьаболчара санна, са а доьх-кина, шор а елла, эхь доцчу темех, мерзачу кхачанах, дезачу ду-харех дерl а lабош, йолаелла лела. Иза Луон са ма дара, ткьа са гуттар а цлена хила деза, тlехь цхьа а хьобхх а йоцуш.

Хьо адам делахьара, лу, ахь соьца йокьур яра и глайгla, тla-ккха суна мелла а атта хир дара, ткьа хьуна — мелла а хала. Хьо-м хlинца а, экха доллушехь, кхета сох, хьан бlаьргашка хьаьжча го иза. Хlунда ца кхобллина со лу, я хьо адам? Нагахь со лу делахьара, вайшиь цхьаьна хир дара, гуттар а, вайшиь уггар лекхачу лам тle дийр дара, берзалой а ца кхочучу, вай-шимма юуш маргал буц бен хlумма а хир яцара, молуш бецан тхи. Вайшиь дакхийдийр дара хьаннех, малхах, вовсех а. На-гахь со лу делахьара, кегий малаш а йолуш... Хьо дlадоьду лу, хьайн айина корта юха а хьежош, бlаьргаш дела а кьежаш, соьга

цхьанхьа-м длакхойкхуш. Со суждане вьоду хьан хазаллина — бляргашна, семачу лергашна, буткьа-бехачу когашна, овьдачу глодаюкьана, клайчу бетан буьхьигна...

Лу, кхос-кхоссалуш, дахана, хьуьна чохь кьайладаьлча, орцах а хьекхалуш, цу тле девлладу диттийн баххьаш, маж а деш, моьр-цуш, чубузуцу малхе хьежа хьоттира Аьстамар. Луьйранна схьа-кхеташ санна, хинца кьайлаболуш а, Таламехь юха а хаалора цхьа тамашийналла, иза юха а Малхана ламаз дан кечлуш дара, тахана дерригенна чу са а далаш, бода эшош, схьакхетарна, дуь-ненчуьрчу массо а хуманаша: махо, хиэ, бацо, хьаннаша, адама-ша, сагалматаша, акхароша, хьайбанаша, кхечара, кхечара — да-кьа а лоцуш, хьоттийнчу дахаран спектаклана коьрталла дарна. Хастам хьуна, Малх!

Ира а хьоттина, куйгаш хьала а лаьцна, длахьоттира хла-ра, дитташа хьалхара а олуш, кхуо а, зингаташа а, гу тлехь юха а гучудаьлладу луно а, халла гловгла хезаш юрт хилла меттиг юк-кьехула йокьбуш доьдучу Ахко а, зугарчаша а, олхазарша а, — массара а тлаьхьара олуш, Малхана хастам беш дола дира.

Хьора сарахь а и хаза йемина йовхонан а, серлонан а Кхерч, жимма а хийца ца луш, шен сийлахь-боккха хилар гойтуш, мел-лаша кьайлабелира анайистехь.

Тлаккха маьрклаже герга мел таьин, гонахарчу дитташа ша-барш дан долиьча (Хьун дуьйцу цара? — Тлебогьучу боданна дуьхьал шаьш муха лаьттар ду), цунна юха а дагадаера дуьхьа-ра ша цераи — маьрклажехь лестачу диттийн — тидам биша суьйре. Тлаккха, дукха хан ялале, малхбалехь, хьаннаш юккьера хьала-баьлладу батте а хьожуш, коьрта клел — кхаанна метта дий гла долу буц а йиллина, ши бляьрг хьаббира цо: «Тховса жимма дла-вижа веза, кхуззахь экханах кхерам а бац — берзалой вайн дот-тагний ю».

Амма дукха хан ялале уллохь «хушш» хезна, хьалахнира иза. Хла-а, зу, хьо ю и? Хьо члогла хьекьал долуш ю боху. Ахь пай-хамаре аьлла боху: «Хьайн хенарчу нийсархойх кьаьстича, хьун дуьне даа воллу хьо?» Иза а аьлла, кхин саца а ца соцуш, хьин-ца санна, «хушш» деш длаяхана хир ю хьо хьетахь а. Ахь йамийна боху адамаш нох дан а... Хьуо иштта говза елахь, дийцахьа, зу, сох лу муха хир дара? Я цулла а стови колл хила сох, я зингат? Адам а хилий, Тадда ле боху ахь? Я ца боху? Ахь дуьйцучух кхе-тар а вац. Члогла дийцахьа.

Улло гьоттича, зуьнах буьрка хилира, вуха а ваьлла, баца тле длатевжира иза, зу шен «хушш» деш, длаяхара. Седарчашка а хьожуш, хлара вижна луьллуш, дикка хан яьлча, хьуьнан аьз-нашна юккьехула цунна хаза йолаелира шовзткьа-шовзткье итт шо хьалха кхузахь хилладу юьртан гловгланаш: уггар хьалха жьаьлийн летарш — тайп-тайпана: цхьаь аз озош дехха угьура, важа сих-сиха а, овьлазе а летара, кхоалгланиг цкьа угьура, цкьа

летара, царна тлаьхьа хьоттира доьалгланиг, тлаккха — дло гу тлерачу цинна уллорниг, тлаккха — дехьа ирзерниг, — дукха хан ялале, жьаьлийн гловгланаша хьалаюьзира ерриге а базе, цаьрца цхьаьна маьл-маьлехь — эвлаюккьехь, йнстошкахь, ахкал дехьахь, сехьахь, тогнийца охьа, гонаха юхкучу ирзошкахь — долчу ценойн корашкахь хьалалета юьйлаелира стогарийн гинь-ла серлонаш, тлаккха урамашкахула дласалела евлира мехкадаьт-та дутту панараш, нехан хабарш, бегаш: «Солдас — обарг ваьл-ларг вац? — хьун аьлла хьань шуна Ибе? И сан шинарш ма ида-яхьара аьлла, хабар дахьийтина хилла Ибас. Солдас жоп делла, айхьа дьалоллуш шинарна коча саьрамсекх оллахьара ахьа аьлла, — берам бан и лоьхуш кьахьоггура ша. Хьа-хьа-хьа», — цунах буьйлучийн аьзнаш даьржа хотехула, тлаккха мехкарийн эшарш хеза, уьш герга кхочу, кхин а, кхин а, тлаьхьара а Аьстамарна хьалха длахьуьтту, моглара охьаховшу, шайн багара йнш а ца хадаш:

...Беа когана ши мача юьйхина,
Шина а деглана цхьа духар дуьйхина,
Гу лекхчу дуьйлуш, юьрте ладоьгуш,
Кегийчийн орца кхиарна кхоьруш,
Шерачу дуьйлуш, лаьтте ладоьгуш,
Бакхийчийн орца даларна кхоьруш,
Дедда глор вайша, дедда глор вайша,
Вайшиннан гьуллакх вайн дайшца-наношца,
Кьаноша мотт говза буьйцуш кьастор ду.

— Хьейтл, горалера йнш ял! — тле а оьхуш, мехкариша дуь-хьал охьахуьйшу месала кхакханан, холхазан куйнаш техкина, шаьлтанаш а йнхкина, — цхьаболчеран тапчанаш а кхозу хаьн-тлехь, наггахьчун дехха тур а — кегий нах. Цхьаь галпеш йолу хеча а юьйхина, лекха хурашка а тиллина лаьтта, кест-кестта мехкарийн могларе бляьрг а бетташ, йнш-малаш а еш. Уьш хьан-на еш ю техьа аьлла, цуьнан хьажар лецира Аьстамара: галпеш ерг лаьржачу аматехь ехха члаба йолчу йоле еш вара уьшарш, ткьа важа, хлара тергал а ца веш, наггахь шен дуьхьал хьна лачу жимчу стеган бляьра а, тлаккха лаьтта а хьожуш Тара. Йойний, клантий бляьргашца дагара дуьйцуш дара, гонаха лачара санна, бляьцанаш а ца еш. Цхьаболчара йийраш-м жимма осала а хийти Аьстамарна: цхьамма куйгга уьшарца и хьайн хьалхе схьало боху йоле, вукхо оцу маттаца, яц шен, схьа а яьккхина длакхьессина олий, дуьхьал жоп ло. Делахь а оцу заманахь иштта хилла хир ду-кх и, ткьа догцленалло овьзда хьотуьйту цхьацца йолу маршо а.

Галпеш ерг, карзахуьйлуш, дласахьийза, тлаккха тхьамде, аьлча а, тлехь кьорза духар долчу инарле пурба а дехна, вистхуь-лу, цуьнан аз глорла, аьчган черми чохь тьулгаш лестош санна. Иза пхьа боккхуш, хьетал-метал олуш ву оцу шега схьа ца хьо-

жучу йолана. Субар — иштта хилла йовлан цле, цхьа гергара а, чохьвара а хета Аьстамарна, ян мила ю техьа?

— Субар, — боху галпеш йолчо, — вала дисина цхьа сахьт бен хан а ца хилча, кисанахь цхьа сом бен ахча а ца хилча, бархI лам а баьккхина, иссалгIачу лома тIехьа а ваьлла, дашо гIала ян езачу кIанта, ша, хIун дан деза?

Массо а ойлане вужу. И хIун ду-техьа, дан? — жоп карон гIерта Аьстамар. Шена ца карийча, дог духу: царал оццул тIаьхьа дуьнен чу ваьллачу, царал дуккха а хьекъале (хIетахь дуьйна, дIадаьллачу шовзткъе итт шарахь мел хилларг, илманчаша гучу мел яьккхина къайле евзаш а, ишколехь, институтехь — царна юьйцуш а ца хезначу — дешна а хилча муххале а) хила везачу кхунна и ца хаар эхь ма ду. Делахь цу хаттарна жоп ловзаргахь болчарна цхьанна а ца хааро мелла а хьаам бора.

— ГIала йогIийла, Берснакъа, схьаала айхьа, — боху кара дечиг-пондар а лаьцна Iачу, юьхьигаши ирххьийзина мекхаш а, ерриге а юьхь дIалоцуш аьлла мара а болчу жимчу стага.

Амма Берснакъа вистхилла валале, цкъа а хIума яа а юий те-хьа аьлла векъачу стага:

— Хиъча а, хьуна жоп дала стаг ваьхьар а вац, ахь хьайна ца тахь, НКВД-е вохьуйтур ву, — эли, дуткъа декачу озаца ве-ла а луш.

Берснакъас цергаш тIеттIа а тIийна, мочхалш тIедехи, бIаьргаш чохь суйнаш а къагош, амма вист а ца хили. Эццахь ловзарга цхьана агIор серех юьйцина керт хIоьтти, цунна дехьа схьахит-ти цхьа овзда баккхий нах, берриш а кIайн а, юкъа-кара къежъ-елла а мажош а йолуш. Царах цхьамма, кIайчу кхакханан куй болчо боху:

— Гада, узам бехьа баккхийчу нахана, узам бехьа.

ТIаккха дечиг-пондар а карахь хиъна Iачу жимчу стага узам бо: цхьа олхазар хилла, боху, тIам боцуш дисина, шена тIам хилча, хьаьвзар ша бохуш. Делера омра а хилла, шена тIам хилча, дагтIе куралла еана цу олхазарна. Дуьненчохь Малхбален ко-рехь — кIант, Малхбузен корехь — йоI (и хIун кораш ду? — ца кхетара Аьстамар) гучудаьлла, цу шиннан цхьа кхоллам хилла; иза бохор ма бара ша аьлла, жима йолуш и йоI ядийна, цхьана хIорда юьккъерчу гIайри тIе а йигна, цигахь хари чохь Ieеш хилла, олхазаро арадолий, ижу а яхьаш. Иштта ехаш-Iаш, хIордашца талла араваьлла лелаш, цуьнца кхоллам хилла кIант кхьачна цига. Шеца хари чохь дIалачкъийна йоIа кIант. Цкъа олхазаро хаьттина йоIе: «Са-м ца гатло хьан?» ТIаккха хари чуьра ара-ьяьлла иза, цунна тIаьхьа — кIант а. Цецдаьлла и олхазар, кхет-та шегда делан кхоллам бохалург цахиларх, тIаккха ворхI эзар шарна далла хьалха суждане дахана.

БIаьргаш тIунделла, кортош а лестош, «ОстогIируллахI», — бохуш, баккхий нах юьйцинчу кертIа йистерIа дIа а бевлла, тIехь

седарчий лепачу буьйсане дIабаха, тIаккха кегийчу наха серий дуцуш динчу даккхийчу тускаршца схьа а кхоьхьуш, луьйдигаши а тIехь хьаьжкIийн кенаш охьадохка долий, хIора йоIана хьалха барз беш, юьккъехула хьала, моIла бинна, цIераш летий, тIе дак-кхий дечигаши а тохкуш.

ХьаьжкIаш тилош хилча, гуьйре ю, ткъа гурахь шийла хуьлу, — ойланаш йо Аьстамара — амма хIара ша шел ца валар ду-кх доккха хIума... Подмаш хьакха а хьакхале, «къаршшехь» кег-деш кенаш, схьа а дохуш, оьланашка охьакхиссина цара — цунах хьаьжкIаш тасар олу.

Къорза инарлий, цуьнан ши гIоьнчий, шайш волччохь верIа-ра, охьаюхкучу хьаьжкIийн тидам а беш. Гада, хаддаза шен пон-дарх пIелг а туьйсуш, илли олуш вара:

Ламанца лаьллина бажа бу алий,
Хьо Iexa ма лолахь, Долариг ва Моша.
Аренца лаьллина рема ю алий,
Хьо Iexa ма лолахь, Долариг ва Моша.

«И хIун ю — Долариг ва Моша? — ойла йо Аьстама-ра, — ХIа-а, йоIах олуш ду-кх, и беламе йоккхуш».

Дукъе диллина шелиг ду ва алий,
Хьо Iexa ма лолахь, Долариг ва Моша.
Ламанца лаьккина жа-бажа
Бецан цамгар кхетта, делла карорий-те хьуна.

Эццахь Берснакъас: «Хьо-хьоь, ладогIа ахь. Субар, хьуна локхуш ю хьуна!» — мохь хьаькхира, бIаьргаш шайтIаналлин серлонца къарза а беш.

Аренца лаьллина и цIоькъа рема
Цхьана беречо йигна карорий-те хьуна?
Дукъе диллинчу шелига чохь
Тевна диллина котам карорий-те хьуна?
Баьрчче оьллинчу дуьмина метта
Цхьа неIар-мача карорий-те хьуна?

Илли аьлла воллушехь, пондаран мукъам хелхаран эшаре бер-зий Гадас, мехкаршна юьккъехь Iачу юткъа-ехачу йоIа, батIо сан-на, дIасаозийра шен карара кехат-пондар, иштта дIасаяха цу-нан батт а. Массаьрга а цIеран шовкъ юьсу, цхьана йоIа дешнаш а даладо:

Дукха хаза ма валахьа,
Дукха дика ма валахьа,
Вочу нехан бIаьргиг хилла,
Хьо валарна кхоьрий со-ма.

Амма кIант хаза волу, айавелла, ши куьг, роI-роIана хуьй-цуш, дIаса а дохуйтуш, йоIаца аз доцу къамел а деш. ЙоI цунах

кхета, стиглара чухъуйсу седарчий а, гонаха дласатехка хъан-
наш а кхета цунах.

Пондаран мукъам кхин а чехкабели, иштта сикъели Бакар-
бикас (цуьнан цле и ю аьлла хета Аьстамарна, стенна делахъ а)
лоькху йиш а, хинца цо шен херсеш санна къорза ши бляьрг, вор-
данан чкъургаш санна, керча а беш, хелха йолучу йолана тле
буьйгIира:

Чухчахъера санна,
И къорза гуьлмаьида,
Батто марха санна,
Юьхъа тле нйзорца,
Цергашца лощуш...
ВаллахIи йоллу яхъи бахийта,
Пис йиллина тача даьхъи бахийта.

Йоьлан хелхар цхъа синтем бу, хIусаман, цIеран пана хилла,
кхин кхоллам, кхин ирс ца лощуш, шен майрачунна муьтIахъ а
йолуш, боккха доьзал оьзда кхиош, шен хеннахъ царна пхьор хуь-
луьйтуш, бежана, котам а лелаш, ехаш Iен болу лаам.

(Иттех шо далале ма къиза бохор бу цуьнан синтем, неларш
кегъеш, халкъан кхерчара цIераш дIайойуш, цIеношна чу а
иккхина, тIаккха корашкахула, ара а тилла кхойтта шарна дIа-
сакхехъа баьллачу махо, цо, божалахъ Iалашдаза даьхъи а, буьн
чохъ тIаьхъакхойкху котамаш а юьтуш, когаш Iуьйра, лой, хаттий
вовшахийначу повкъа йоккхур ю иза, генарчу махка йнга, тIехъа-
ра тле бетталуш букъ а божуш; карахъ шеллуш лаьтта дуьххьар-
лера бер, шен син гIелъелла йовхо дIаелла, дуьненахъ дита гIер-
тар ю, амма цунна иза кIезиг хир ю, я цунна лиьна хир дац Хар-
цо тоьллачу лаьттахъ кхин дIа а даха...) «Тпу, тпу» аьлла, юьстах
туйнаш а тесна шина хелхарчина бляьрг ца хилнийта, Бакарбика
пондарца цхъаьна шовкъе яхара:

Ва-а шуьшнъ дададе чехкачу махо,
Ва-а шуьшнъ кхосса ламанал дехъа,
Ли-ла-ла, ли-ла-ла.

Йоьлан тийначу хелхаро къайлаяхънера цуьнан хинца а яста-
ялаза цле, синхаамийн, марзонийн шорто, — и дерриге а цо шай,
шеца хелха волучой кхуллучу хIусамна лерина, цундела кхоадо,
жимма а нахал а ца долубуйтуш, цIийинна кхоаме хила ма еза.

КIант мелхо а комаьрша ву, цо шен серло, са, хазахетар кхо-
амза дIасадовкъу хъаьжкIаш тилочу белхехъ болчарна, гобинна
лаьттаху хъаннашна а, седарчашна а, царал дехъахъ шелоно гIо-
рийнчу Iаьржачу, есачу Iаьршашна а. Йоьлан бляьргаша боху:
«Хьо ишта вахахъ, тоьар ма яц вайн хIусамна оьшу хъан серло».
«Тоьар ю, — боху кIентан бляьргаша, — дIаделларг тIеназа довр
дац». Амма иза кьонакло корта хьовзор ду.

И шиь охъахаарца-а, юкъахъаьддачу Берснакъас чан гIаттий.
цуьнан когаш, хъаьжкIийн кенаш а, луьйдигаш а, цIеран гона-
хара овкъарш а, кIегий а дIасакхуйсуш, буьзна хъерабаьллачу
стеранчарахъ беттало лаьттахъ, ткъа цо ечу уьшарша шело хаа-
йолубуйту гонаха Iачарна, еттаху тапчанахъ роI-роIана хIоранна
а тIехъ соцу цуьнан аьтту куьг, и дича, мелла а воха ца вухуш,
цхъа а ца вуьсу, цхъа инарлий, юкъа хьийза ши жухаргий а йо-
цург. Берснакъин хелхар кхин а хъерадели, шеца бал баккха ре-
зайолуш цхъа а йоI ца карийча.

Хелхар, цкъа а чекхдер дуй техъа аьлла, дахделча, цIеххъана
дIасеци Берснакъа, гай яьтIча санна мохъ а болуш: «Бу-Iа-а»...
Нах Iадний диканиг ца хьохучу цуьнан хелхаро а, маьхъаро а.
Инарла ша Iачу гIанта тле хъалавели:

— Гаран ность шийся ская чество! — элира цо мохъ тоьхнна.

Нах, Iадор мелла а лахделла, цецбевлла хъаьвси цуьнга, цо
дуйцучух ца кхеташ.

Инарлина уллохъ лаьттаху шина жухаргах цхъамма талмаж
дин цо дуйцург.

— Шен ненан шай, кетIахъ буьна чохъ зудний бен, кхин хIум-
ма а дацара боху кхуо.

— Чество ская шийся ность гаран! — кхин дIа а до инарлас
къамел.

— ДIо Iома чуьра шач а йоккхуш, цунах черташ а еш, уьш а
юкхуш, шай и зудний кхобура боху нанас, да мила ву хууш а
вацара, — талмаж до шолгIачу жухарго.

Ерриге хоти хъалаюьзи нехан бийлабаларо, царан Iадорах
хIумма а ца дисна. Цхъа Берснакъа лаьтта, вела а ца къежаш,
шайтIаналлин лепарца бляьргаш а кьерзош.

— Шийся ская гаран варан чество! — мохъ бели инарле
юха а.

— КетIахъ элхъамчийн ши колл, шайн пана йолчу оьхучу
наха хьекхийна, къажъаьлла яра боху, — кхетабо нах хъалхар-
чу жухарго.

Нах юха а, цхъа Берснакъа воцург, бийлабеллехъ а, Аьстамар-
на товш ца хета и бегаш. Амма иза-м хIумма а доцург хиллера,
юха а шен гIурт бийцича, «Чуо дика яц шен боху кхуо», — аьлла
цхъана жухарго вигна белхи юккъе охъахайча, инарла шен барч
схъабаста волаваларе хъаьжча. Массо а — мехкарий шайн ти-
лон хъаьжкIаш а, кегий нах цаьрга хьийсар а дитина — доггах
бела хIитти. «ХIетахъ ишта бегаш а мегаш хилла-кх, ламарошна
юккъехъ-м муьххале а», — ойла хили Аьстамаран. Эццахъ якк-
хинчу тапчанца белхи юккъе иккхинчу Берснакъе мохъ бели:

— Сацйитта! Аш сийсаз вийриг НКВД-н хъаьким Малцаг ву.
Ас массо, — тапча йолу куьг массарна а тIехъовзадо цуо, —
массо а, цхъаь ца вуьтуш, вохъуйтур ву шу!

Инарла, хъала а гIаьттина, меллаша барч дIа а боьхкуш, шен

метта длаваха, белхий хьалхачул а сов ладий, гонахара хьаннаш а дласа ца техкаш, хлун хир ду техьа хлинца аьлла, длатий, цле ма яккхяхьара кхара, цле яккхяхь вую хьал хир ду-кх шайгахь бо-хуш, ойланаш еш.

— Ахь и дича, вайн юрт ерриге а яссалур ма ю, и ма дехьа, — эли белхина юьстахо, набаран тар а туьйсущ, говра тлехь лачу Урусхас.

«Иза Куслахан ирзехь лаш ву, сатоссуш белхи длабирзича, цлехьа воьрзур ву, гена валале наб а кхетта, дуьрста карара яларх, цуьнан говр — иза тоххарехь йоьлла оцу хьолах, — да охьа ца вожийта, меллаша ког а боккхуш, цла кхочур ю. Цла кхавьчча, говр кел чохьа йолуш, шен варе утармех хьакхаелча, самавер ву Урусха... Кхузахь доттагла ву цуьнан, — Ахьма, цо гу лекхачу а волий, мохь туху, Соротяхь синкьерам, белхи я лов-зар хилча, иштта хлокхо — цуьнга а. Дикка гена-гена елахь а и меттигаш, вовшашна дласахеза церан аьзнаш. Хлетяхь нах а, мохк а сема хилла, хлинца массо хлума а кьарделла», — ойланаш йо Астамара Урусхе а хьожуш.

— Хлума а дац, аса хьалаюзур ю хлара юрт. Ас итт, хлан-хла, ткьа, хлан-хла, — шовзткье итт зуда ялор ю, церан итт-итт бер а хир ду, — бляргаш кьерзадо Берснакьас.

— И хьаха хир ду вую зуьрет, — боху Урусхас.

— Цара вуьйцург Малцаг ма вац. Цара вуьйцург хлара ледал тледале хилла паччахьан инарла ма ву, — эли Субарца хелхаваьл-лачу жимчу стага.

— Хьо дласацахьа, ас тлара туху хьуна, — цлогла хьавкхи Берснакьас.

Берриге а белхий длатий, мехкарша тилон хьалалаьцначохь саций хьавьжклийн кенаш, юхьа тле хьакха хьалаайинчохь куьг долуш воглавелла ла инарла, юххера дитташ а дласа ца леста — массо а оцу жимчу стаге хьавьси, товш хелхаваьлчачу, Субаран даго кьастийначу: цо цхьаь дан деза, цо и дан а дин — Берснакьина, тлавьхьара дош аьлла воллушехь, лерга юххе тлара кхий-ти, коьртара лаба йолу куй а божош.

Массара а парглатбовларца са даьккхи. Кегий нах, тапча а яьккхина, чуглерта Берснакьа сацон хьавьди, сацийна ца лаш, цара и, теттина, теттина, юьстах а ваьккхина, буьйсане длавели, цо и, шен бодане тила а вайтина, хьуьнан клорге виги, сатассалц юьрта доьду тача лехийта, амма ца карош, иза вехха лелар ву.

И лоттабакхам бицбан, ловзар марсадаккха охьавешинчу нахана, мехкаршна тлехь а лаьтташ, массарех а кьавьсташ духар — доца пхуьйшаш долу коч а юьйхина, хедийна сирлачу месашца, коьртахь хлума а йоцуш йол тергалйи. Цуьнга, тамаша беш, хьий-са бевли, иза шайн тлавьха хиндолчу дахарера сьнийла а ца хууш.

Лайса ю — блярг ма кхийтти евзи Астамарна. Цо меллаша корта талий, шена хлара а вевзиний хоуьйтуш. Тлаккха дерриге

а ловзар (белхех юха а ловзар хилла, тилон хьавьжкляш а, уьш тлехьохьу серий дуцуш дина даккхий тускарш а дац, гуьйре а длаьлла, аьхкенан буьйсано хуьйцуш) шега хьовьжийла хьича, хьо мила ю бохучу хаттарца, цо глийлла йнш локху:

Со кхуллучул кхоьлли белира
Бай боцучохь и сийна бай.
Полах хилла бай бу бохуш,
Клентийн тоба соьцур яра.

Цуьнан озехь адамийн лерасине ца лан яллал хазалла хаало, амма цара лов иза, хлинца длайоьдучу хенахь йоцу дела: лов-зарехь лачарна иза хиндерг, сатийсам бу, ткьа кхунна, Аста-марна, иза селхханехь гуттаренна а чекхдаьлла, кхин цкьа а юха а догьур доцуш, цундела воккхавер кьахьдо дагахьбалламо.

Со кхуллучул кхоьлли белира
Тулг боцучохь и шийла тулг.
Полах хилла тулг бу бохуш,
Вайн баккхий нах соьцур барий.

Цуьнан аз айаделла, дуьненахь мел хуьлучу хиламел — бак-кийчел, кегийчел — лакха а даьлла, заманан олаллехь доцчу, цундела кьаналла хлун ю а ца хуучу, дерриге а: кьоналла а, бе-зам а, марзо а, ирс а — гуттаренна а долчу, лаьтта тлара гучу лаьршел а дехьара ду, цундела цо длаалаьцна массеран а: нехан а, бецийн а, дийнатийн а, хьаннийн а, акхаройн а — дуьненчу довла а, юха дладерза а кхоьллинчу хлуманийн синкхетам, уьш бляргаш чохь, я глаш тлехь хиш а хиттина, хьовгу и аз схьадеь-начу гуттарлерчу дахарх.

Со кхуллучул кхоьлли делира
Хи доцучохь и шийла хи.
Сан безамна цу хийнсте
Сан нийсархой хуьттур барий.

Тлаккха и мукьам, дешнаш а доцуш, ша-шех бека бели, тлавьхь-тлавьха чехка а болуш, ткьа Лайса — диттел а лекха, сирла, клайн, дерг доцуш, лайн пардона юккьехь лацаделла са — стига-ла ирх а яхана, хелхаяла йолаелча, Астамаран ойла хили: «Цхьа а хлума а дла ца даьлла-кха, дерриге а хьалха санна ду-кха, Лайса а кхузахь ю, со а кхузахь ву, хилла хлума а дац, иза, соь-га дла а кхойкхуш, гонна юкьа яьлла, со а иштта юкьаволу, оха-шимма дладодо тхайн хелхар, иштта, хьажахьа, со хилла-кх, Лайса санна лекха, ма цецбевлла хуьйсу нах: и ший мила ду?»

— Лайса, Лайса, — шабарш до кхуо, хелхаволлушехь, цунна лере а таьйна. — Сан маршалла длакхечирий хьовга?

— Хлаь. Дела маршалла...

— Хьуна хлума а ца хилла Лайса, ца хиллий? Базарахь суна

гинарг глан хилла, ткъа хлара — бакъдерг. Вайша дика, дика
ийр ду, Лайса. Ас хуна зезагах, полларчех лаьцна дуьйцур ду...

— Суна мархех лаьцна дийца ахь...

— Хлаъ, аса мархех лаьцна а дуьйцур ду. Уьш дуьне мел ду
юьйлаелла лела, хи доьучохь хих а ешаш, бай боьучохь сийна бай
а болуьйтуш...

Эццахь Абстамар кхийти, ша хлума а дийца ца оьшуш, шаьш-
шимма дийриг мархийн хелхар хиларх, когаша лаьттара, хлор-
даш тлера, хьаьвдда доьлхучу хиш тлера тлуналла, лаь хуьлуш,
стигла ялар гойту, куьйгаша — цунах, хьаьаш, мархаш хилар.
Глехьа дахдели мархийн хелхар, тлаккха чекхдели, догланах
лаьтта тлехула хьаьвзи, наггахь Абстамаран куьйгаша, кеглуш,
ткьесах бода цосту, Лайса, дека аз а хуьлий, хотешкахула яьржа,
юха дитташ тле тладамашца хьарсало.

Цлехьана глелдели хелхар, ший а — йол а, клант а — цхьана
юкьана, доьлу са а сацийна, длатий, вовшашка хьаьжжинчохь —
иза гуттаренна ойла а, са а сецна, лаьттачу тлулгийн хелхар ду.
Атта хир ду аьлла хеттехь а, хала хилла и.

— Тпу, тпу, блаьрг ма хила шуьшинна! Дукха ца товш дуй?
Дала дукха дахаде шуьша! — хеза Абстамарна. Цуьнан ойла хуь-
лу: «Тхойшиъ цхьаьна дукха муха деха, Лайса селхана,
коран ангали—зр-р-р! — дла а дохуьйтуш, берда тле схьакхевдда-
чу цла чуьра ара а кхосаелла, хлаваэхь длаяйна хилча»... Ойла
хеди, тлулгийн хелхар, цлеран хелхаре дели, цуьнан куьйгаш
стиглане кхийда, блаьргаш чуьра кхийсало суйнаш генна лаьржа-
чу лаьршашка хьала а дуьйлуш, седарчий а хуьлий совцу. Лайса
кхин а чехка, кхин а чехка йолу. Абстамар кхета: иза кхуьнга
селхана хиллачуна ойла ца яйта глерта. Амма кхуьнан ницкъ ца
кхочу, и ца еш ла, кхуо йинн иза: «Цигара схьаян йиш яц цуь-
нан, цхьа а ца веьна цигара схьа, амма кхуьнан йиш ю ци-
га длаваха, тлаккха цхьаьна хир ду»...

Юха а хеди ойла, хелхар кхин а чехкадели. Коьртехь цхьа а
чекхдаьлла маьйна дац кхоллалуш, наггахь цуьнан цхьаьнца кий-
сигаш лета хьала, делахь а жимма хан яьлча, хелхар мел сиха
хиллехь а, ойла кхоллаели кхетамехь: «Хлара ду-кх хлораммо а
сатуьйсу ирс, цхьа а сов хлума шеца доьуш, хлиница мотт лемина
доглу бер санна, цлена ирс». Цунна хаьа и тайпаниг деха ца лаьт-
тийла, — цхьана минотана бен, цундела цунна члогла лаьа и
яхьан, дуьненчуьрчу массо а хлуманийн хелхарш деш, уьш дина
девлча, седарчийн а, царел генарчу дахарера дерш а дан. Амма
гонаха хевшина лачаьрга блаьрг тоьхча, цуьнна девзи Субар а,
цуьнца хелхавийлла жима стаг а: Субар кхуьнан напа ю, важа —
кхуьнан да Гунаш. Эхьхийти цунна члогла: кхарна хьалхахь хел-
хавуьйлуш ву-кх, бухь а бурлуш, ченаш а йохуш... Юхьа тле
куьйгаш дехки цо, дерриге а дидан.

Иштта иза лаьтташ, дикка хан елира, гонахара гловганаш а

длатийра, куьйгаш юхьа тлера дла а даьхна, дласахьаьжча, цхьа
а вацара — я Лайса а, я вуьйш а. Масех метр генахь кхуьнга
хуьйсуш лаьттара евзачу шинна берзан биъ блаьрг. Хлара цец а
ца велира я кхера а ца велира. И дерриге а тлаьхьа, царах цхьаь
адаман маттахь йнстхилча, хилира; амма иза а сихха дладелира:
борз къамеле ялар доккха хлума а дац, дуьненчохь ца хуьлуш
хлун ду? — Дерриге а хуьлу, адамашна дагадан йиш йоцург а.
Наггахьволчунна бен ца го уьш — цхьа ша тайпа блаьрса хила
деза дерриге а ган.

Хьо цец а ма вийла, хьо кхера а ма ло, борз адамийн маттахь
йнстхилар доккха хлума а дац хуьна, нагахь и адамах хилла хил-
ча-м муххале а. Аса дуьйцур ду хуьна сайх, хьан цхьаь бен воц-
чу девешех Губех борз муха хилира, аса дуьйцур ду хуьна къе-
мата дийнахь, стигланаш лаьттах а етталуш, дуьне дегийна, де-
гийна, кераюкъ санна, шардарх лаьцна, цхьанхьара, лаьршашка-
ра лаьтта боьссинчу буьрсачу махо, дерриге а дадийна, хлора-
хлуо даккхарх. Хлетохь цхьа борз йоцург, — иза-м махана дуь-
хьал а йирзина, лаьттара, тлера мел йолу цлока дла а яьхьна,
хлетте а къар ца луш, шен хорам, шен блаьрхиш шен дагчохь ша
ловш, уьш гучу а даьхна, цхьа а шех ца кхардош, — я адам а, я
эхха а, я дитт а, я бецахелнг а ца дисира лаьттахь, тлаккха и борз,
шегахь оццул ницкъ хаабелча, дерриге а дуьненна — харцахьчу,
баланечу, къизачу — дуьхьал яьлла, чухьаьдира, клеизг хилахь
а, кхиамаш хуьлуш. Амма цкъа иштта дуьненах кийсиг яккха
тасаелча, цергаш цхьана члоглачу хлуманаш — мокхаз тлулгахь? —
чу а яхана, мел доггах озийча а, схьа ца йовлуш, садукьделча, иза
кхийтира, шега и дуьне эшалург цахиларх, амма цуьнан а йиш
яцара хлиница кхетта яла — дан дезаш дуккха а дара. Цо бекхам
эца безара хлора цлера ваьккхинчу махкахочух, и елха езара
хлора байлахь дисинчу цленна уллохь, хлора байлахь дисинчу
хотина, ламанна, шовданна, ирзуна, цундела тасаелира, кху де-
къазчу дуьненахь бехк боьуш хлаллакбинчийн синоша гло а деш...
Тхойшиъ дехха лаьттира — къиза, харц дуьне а, цунах тасаелла
со, борз а. Эххар а, эшна бохучу ойлано блаьргаш хьалха мож
хьоькхнаш хлнттийча, цергаша шайн тлуллакх дира, мокхазал
члогла чларгделлачу дуьненах дийнна потт а йоккхуш, схьахец-
елира со, дло йинчу аркъал а кхеташ.

Тлаккха кхаа дийнахь-бусий садолуш а йнллина, Тлехьа-Мар-
тантлехь туп тоьхна лачу, вайнаха шайн цлийца лабош, сица дох-
деш хиллачу лаьтта тлехь кхийна и хьанала хьакъ, цхьа а эхь а
ца хеташ, хьарам хлаллакдеш, оцу декъазчу дийнахь махках ца
волуш, къаьхкина хуьнха ваханарг, сийсаза а вохуш, верах
Соялжа-гларара далинчу кхяхьпанах санна, там хуьлуш лачу,
Хьайбахахь божал чу а лаьхкина, къена а, цомгаш а нах, бераш,

зударий дагийичу (Бу-у-у, горалера дуьне я! Ма кѳила дахана-кх хѳо! Суна кѳахета-кх шух, адамех, сох-м кхин хийцадала йиш йо-цуш, экха хиллера, шун, адамийн, ду-кха кѳа оццул кѳила дахан-чу дуьненахь даха дезачу, хѳетахь оцу шерашкахь летийичу кѳи-нойх цѳандадала, массара а, хѳора дийнахь а луш, эзар шарахь са-гѳа делча а, кѳезиг хир дар-кха Лаьттана, цундела со кхоьру шух а, тѳекхуьучех, шуна кхаьчнарг харцо лелор хи маларал бен хѳума ца хетачара дакѳазадаьккхина дуьне ду, амма иштта дахдала йиш яц, кѳа, кѳизалла, харцо цѳеналлел, дикаллел, нийсонал ту-луш, хан кхин а дѳаяхлахь, Малхо, дагийна, чим бийр бу кху Лаьтта хь ша-шах иккхина дѳагѳур ду — дала аьтто бойла-кх шун, хѳара дуьне цѳандан, хѳара хѳаллак ца хуьлуьйтуш, кѳел-хѳара даккха...), хѳаь, Хѳайбахахь и зулам динчу адам-йилба-зийн хѳусаме корах чу а кхоссаелла, — бѳаьстенан юьхь яра иза, гѳа дала тохаделла, корах чу хѳаваь даийта мелла а хердина да-ра — чуьранаш, цистина, кийсигаш йохуш, охѳабехкира, багахь мостагѳичун цѳий хааделча, бекхамах дог даккхий а деш. Цул тѳаь-хѳа хуььнан кѳоргенехь, керлачу тѳелатарна ницкь lalosh luyllush, ойла хилира: «Дерриге а дуьненна дуьхьал яларх тулур яц, цун-дела иштта цѳаьцца тобанна беш, бекхам бан беза, бекхам, бе-кхам, бѳаьргех шан овгалш а хилла, лаьтта йожжалц — бекхам!» Тѳаьхь-тѳаьхѳа халонга долуш дара тѳелатарш дѳадахѳар. Борз дашах кхерабелла са кѳажийн пхенашка даханчу цара, адам-йилбазаша, кхолха даьккхира гонахара ха, хехошкахь пхи бѳе метр гена даш а, алу а тоха йиш йолу чѳижагѳлаш а яра, ткѳа соьгахь — цергаш а, биь ког а; амма бекхаме болчу лаамо ирдн-чу бѳаьрасина буса а, дийнахь санна гора, массийтта чаккхарма генахь цара ха хорцуш а хезаш ирделлера лераса а, иштта генахь хѳаваэ муцѳар лаьцча, хаьара цара хѳун йиьна а, хѳун мелла а, маларо эгийча, со тѳетаьѳара.

Бу-у-у, сѳиха ма ло хѳо, Аьстамар, сѳих ма ло. Ас дуьйцур ду хѳуна, хѳан цѳаьь бен воцчу девешех Губех борз муха хилира, хѳуна баккхийчу наха дуьне духуш, лестош ламанаш чудетташ, дерриге а латта, кераюкь санна шардеш, кѳемата де хѳоьттича, массо а хѳума тѳепаза дойуш, тѳаьхѳара мох хѳаьккча, оцу маха-на дуьхьал а йирзина лаьттар ю баьхна борз со хѳуна, ткѳа и кѳемата де, хѳетахь, ийззош, эзарнаш шерашкахь чѳагѳделла орамаш сѳѳа а дохуш, вайн адамаш, шийлачу, тѳуьначу ѳаламе-хула а даьхна, генна, махо ядийна комал колл санна, довдийна есачу ара кхийса, тѳе тоьпаш а лаьцна, дѳадигна де ду хѳуна. Бекхаман цѳаро кийра багош, хѳума яа а йицѳелла, хѳаьддий-еддий лелаш, сан ойла хилира: «Стенна лепа малх оцу зуламхош-на, стенна ца хуьлу царна дѳовш шовданан хих, хѳаваах?» Ас хаьттира хѳаваэ; кхин ѳа а ца велла: «Зезагийн, зазийн, бецийн хѳожанаш ийначу хѳаьх кѳурд стенна бойту ахь?» «Тхо, ѳаламан ницкѳаш, юкѳа ца гѳерта адамийн гѳуллакхашна, цѳѳа йоккха

киртиг тѳе ца хѳоьттича», — жоп делира цо. «Ткѳа кхин хѳун кир-тиг тѳекхачийта гѳерта хѳо, кѳемата де кхаьчча?» «Хѳуна а, хѳан халкѳана а кхаьчна, массарна а ца кхаьчна», — элира цо. Бакѳ-лоьра хѳаваь — хѳоранна а шена-шена тѳекхочуш хиллера кѳе-мата де. «Массарна а юкѳара дерг ловзар ду», — олу, амма хѳе-тахь вайн халкѳана тѳекхаьчнарг, массарна а юкѳара хиллехь а, ловзар дацара...

Цѳѳа лаьмнаш дара сан гѳаьгѳанах кхуьуш. Гуттар а шайга хиллачу нехан бебамах, йовхонех дѳадоьлла уьш, хѳинца шело-нехь хѳеба а хѳебаш, лаьттара. Цундела буц — хѳалха тѳулгаш тѳехь а йолуш хилла, — хѳора шарахь кѳезиг бен ца хуьлуш, лахь-яла юьйлира. Тѳаьхѳа, кхойтта шо а даьлла, адамаш юхадирзича а, дѳа ца елира оцу кѳастарах лаьмнашна кхетта хѳу: нах дѳадоьл-хуш хилларш бацара, гѳелбеллера церан лакхенашка болу безам, цундела шуна, кегийчарна тѳехь ду-кх лаьмнашка мацах хилла чѳоьгѳа безам юха меттахѳоттор, и ца дахь, царах массарах а, цѳѳа а бецан хелиг ца долуш, мокха чхернаш хир ду.

Сѳих ма ло хѳо, Аьстамар, дукха хан ю тхойшиь хѳуна тѳаьхѳа лела, тѳхайн бала хѳоьга дѳабалхабан лууш, ладоьгѳа ахь, хѳайн цѳѳаь бен воцчу девешех Губех борз муха хилира. Хѳалха со стаг вара, вайн юьртарчу комсомолан ячейкин секретарь а волуш, айса боккѳал чѳоьгѳа цѳѳа гѳуллакх до а моьттуш, Ирс, Нийсо, Паргѳато, Латта дешнаша корта а хѳовзийна. Со цѳѳаь хилла а ца ѳара иштта, дерриге а халкѳ а дара гуттар а шена гѳенах дуьхьал тийсинарг, шаьш, цѳий а ѳенош, кѳийсинарг, кхо-чуш хир ду аьлча, казахетаро бѳаьрса а артина, семалла а яйна, ткѳа оццу хѳенах ѳедалан дарже тебна ѳачу адам-йилбазаша хѳаллакван волйра тоьл-тоьлларг. Шех хѳун хир ду хууш цѳѳа а вацара, цундела бахѳана дерг а, доцург а хѳуьнха, лаьмнашка ида велира, царна ѳехош, хѳоьстуш, тешнабехкаш беш, кара а балош, тоьпаш я хѳенаш етта йолийра. Царах шиь хѳан ден, сан ненавешин ши кѳант — Лорсий, Версий вара.

Бу-у-у, бу-у-у-у, бу-у-у! Уьш кѳинтѳера ца бовлахь, яла йижа латта дац суна цѳѳанхѳа а. Бу-у-у, бу-у-у. Тховса хѳуна гинчу Берснакѳас тѳаьлийна чуволлийтира хѳан да Гунаш. Тѳаккха Мал-цагпа тѳе а вахана, далла ца туху корта а тоьхна, сѳѳа а хѳеций-тина, цѳа веьча, цо дийцира: ша чукхѳоьссинчу цѳа чохь, халла бен тар а ца луш, адамаш дара, шена тѳекхѳоьллинарг — «колхо-зан хѳаьттара ялта лачкѳийна» — дийцича, чуьрачарна чѳоьгѳа кѳѳахийтира шех, тѳаккха цара го беш, охѳа а хѳевшина, шена тѳе-ра мовлад йийшира, цѳѳамма элира: «Нагахь сѳатоссуш кху керта машен а еана, хѳоьга ара кѳаьккхѳаь, тоьпаш тухур ю хѳуна, ца тохахь Сибрѳа а хѳаьжийна вуьтур ву, воха-м мегар дац хѳуьу а хѳилахь а». Оцу буйсѳанна набаран суй кхетта ца хиллера Гунаш-на, ткѳа сѳатоссуш машен еанѳера неѳаре, кхуьнга ара а кѳаьккхи-нера, кхус шена деле собар а, нманца валар а дѳхнера. Амма иза

топаш тухучу а ца вуьгуш (чарх-м хьалалетта болх беш хиллера), цла ванитинера.

Масех де давлча, тле а кхайкхина, Малцага: «Хьайн ведда лела ши шича тлевалаве, царна шишша шо хан бен... я тоххане ца тухуш хьехар а дина ладда вита а тарло». Со, цла а веана, лекхачу гу тле а ваьлла кхайкхире: «Во-о, Берса! Во-о Лорса!» Тлевеара — сох члогла тешара и шиъ. Аса, ишта ду аьлла, дладийцича, Берсас элира: «Нагахь Малцага, тхойшинна топаш а ца тухуьйтуш — и далла тхоьгара даьлла хлума а дац — йогглу хан а тохийтина вуьтур ву а, Соьлжа-гала кхаччалц герз — кьонахашна товш дацар-кх, зударий санна, глодаюкь а яьстина, тлехьа куьйгаш а дехкина, буьйлабелла лелар — дла а оьцур дац аьлла, дош лахь, тлевоггур ву-кх, хьуна лаарна. Вахна дладийцира ас Малцаге, делира цо иштта дош, амма и шиъ дло Благин-ирзехь тле ма веъи, доха а дира. Тлебеттабеллачу НКВД-н белхахаша, куьйгаш тлехьа а дехкина, герз схьа а даьккхина, лестош, вордана тле а кхоьссина, шаьш царна тле охьа а хевшина, длаваьхьира Лорсий, Берсий, ас аш хлун леладо, Малцага суна дош ма делла боххушехь. Уьш кьайлабевлча, со охьа а кхетта, вилхира, тлаккха цигара длаволавелла, Малцагана тле Шуьйта ма ваха со: ахь ишта а, иштта а ма аьллера... Цуьнан иштта а керчина ши балда, дусаделла, тлеклелделира, ши блаьрг кедашкара схьабала глортира. «Айхьа хлун юьйцу хавий хьуна? Соьга! Ас хлаллаквийр ву хьо. Ас хьовца лелийнарг революционни тактика ю, ши бандит каравало. Яхийтта кху чуьра!» — танчина тлекхийтира иза.

Цигара цла веъна, ктира а далале да а, сан лаамза, дла тлевахара ледална, тлаккха Гунашера тахана-кхана Субар схьаялор ю аьлла, дош а даьккхина (Кериман доьзал тлаьхье йоцуш хлаллак ца хилийтаран ойла ян езаш а ма вара со, воккха хиларх терра), хьуьнха длавахара, Малцаг вен члагло а йина. Амма уггар хьалха Берснакьа вен дийзира, цо эвла-юккьехь йийна Буглин Хьуьнарч чу а воллийтина, цуьнан йол, блаьрго йоххол хаза Бекнсат, ша да схьаховьцуйтур ву бохуш, лела а йина, йоьлан нана Бекехьат: «Цхьа а кьонаха воцуш, кьийдели техьа хлара дуьне» — бохуш, тийжаш а хезна. Малцаг, и кьемата де бахьана долуш, Сибьеха дла а вигна, клелхьаравелира.

Ладогла ахь, Аьстамар, ас дуьйцур ду хьуна сох, хьан цхьаь бен воцчу девешех Губех борз муха хилира, оцу, дуьне, ластийна, ластийна, кераюкь санна, шардечу дийнахь, буьрса мох а баьлла, массо хлума а хлаллакхуьлуш, со — адамах хилла борз, цунна дуьхьал а йирзина, тлера цлока дла а яьхьна, яссаеллачу ярташка хьоьжуш, котамийн екар а, бежнийн лехарш а, говрийн терсарш а хезаш (хьайбанийн кьа а тоьар дара, адамийнинг ца хилча а, хлара дуьне доха), латтарх лаьнна а дуьйцур ду ас, хьо сих ца велчаьхьана... Цул тлаьхьа со угла хлортира, екхна еанчу буьйсанан стигала муцлар а йоьглана.

И чуййна болат ма члогла ду,
И сенчу цларо лагадо.
Хьо стенах дина кийрара дог,
Ма члогла хиллера хьо кийрара дог.
Ву-у-хлу-хлу, ву-у-хлу, ву-у.
И шийла шовданахь глорийна,
Цу диттийн баххьаш тле клац йиллина,
Хлорху нохчийн, глалглайн махка
Шийла кхаь кхаьчча,
Ца дешира, ца дегира кийрара дог,
Хьо стенах дина хилла?
Ма члогла дина хиллера хьо.
Ву-у-хлу-хлу, ву-у-хлу, ву-у.
И кьена дай-наной куьйга глантадеш,
Шайн нанойн нахкошха маликаш кьестош,
Вай махках даха гловттийнчу гуйранна,
Ца дегира, ца дешира кийрара дог.
Хьо стенах дина хилла? —
Ма члогла дина хиллера хьо.
Болатан цу багахь сийна цле летош,
Гомачу новкьа дуткьа дерг сеттош,
И цлеран машенаш юьйлаелча,
Ца дегира, ца дешира кийрара дог.
Хьо стенах дина хилла? —
Ма члогла дина хиллера хьо.
Ву-у-хлу-хлу, ву-у-хлу, ву-у.

Со иштта кест-кестта уггара, яссаеллачу юьрта йисте а хуй, кхуза даьхкинчу керлачу адамашка а, цленойн гонаха а, ланнийн йистошца а евллачу яраш юккьехь даха хевшинчу глемашка а, адам-йилбазашка а хьоьжуш. Юха кхойтта шо а даьлла, тлаьхьа бисина юьртахой юхабоьрзуш, бухара адамаш дладахара, ткьа глемаш, адам-йилбазаш, ладда йийра, цлабирзнийн ишта а ирс дайна дахар кхин тле а дакьаза даккха, церан кийра балапаш лайначу кьематан шерех йолу ойланаш туьйсуш. Ткьа аша, аьлча а хьо-м дукха жима вара хлетахь, — баккхийчара хелхарш дан дезаш хиллера, цле санна довха, самукьане эшарш а локхуш, тлаккха адам-йилбазаш а, глемаш а довдур дара. Хинца вайн цлийна улло а хьийза уьш дукха, — ларлолаш.

Сих ма ло хьо, Аьстамар, ас дуьйцур ду хьуна сайх, хьан цхьаь бен воцчу девешех борз муха хилира: сох уьстагI бан глортира, цхьа а сий а , цхьа а лаам а боцу, шаьш боххург деш, вешина а мотт а боьттуьйтуш, тлаккха и клордийча, охьа а тоьхна, урс а хьокхуш бен. Ткьа со — барзах бевллачеран тлаьхье — уьстагI хила амал долуш ма вац, — сох борз хилира, гуттар а жимчу вешина Гунашна дог а лозуш, цуьнан дола дан, бохамехь глотаца йиш ца хиларна кийрахь а воьлхуш, деле, халонех чекхвийла, цунна ницкь балар а доьхуш. Иза, оцу кьемата дийнал хьалхарчу буса, юьртан гуламе вола аьлла, кхайкхина, йуьйре кхаччалц шийлачу божала чохь а валлийна кхечаьрца цхьаьна, длавуьгуш, берхлийтта дийнахь-бусий хлума ца юуш а йийна, тлак-

кха, ша лахь тлаьхьа буюсучу доьзалан ду-кх къа аьлла, чуо чу а овзна, гюдаюкъ дла а йихкина, уллорчунна далун гю а деш, шена ца юуш а цунна длалуш, дика цле йоккхуьйтуш — эхь ма дара цунна, иштта ца хилча, дадох, наха эвлаяь санна лоруш хиллачу, — мацаллел члогла махках хадоран бала леткъаш, цкъа вина-кхиъна латта гича, вала а хала дацар-кха бохуш, ойланаш а еш (со гюьртира цкъа вайн кертара латта даа а диъна, цига глоргинзойн махка кхача, цунна гайта, амма некъ беш дей-буюйсий дала-ле дог керча дуьйлира, ткъа Аштаркхне длакхоччуш летта а йина, юхаерза дийзира берзан), цунах дагца иккхина цамгар хинца а ю цо лелош. Адамо дан хьакъ долу, шен ницкъ кхочург дерриге а дина, йиснарг цхьа киртиг ю — иманца валар, хлокху тлаьххьарчу пхийтта шарахь цунна кечам беш вежа иза лалашвелаш, ирс клеизигина ву шуна сан декъаза ваша. Дерриге ша хьакъ верг дина цо, ур-атталла суна, шен воккхачу вешина эвлах чувуллучохь чурт а хлоттийна — цунна мичара хаьа со, борз а хилла, лелаш вуй? Кест-кестта цу чуьрта хьалха а вьдий, цу тлерачу лаьрбийн ситтинчу йозанашка хьожуш углу со, айса сайна мел а луш.

Ву-хлу-хлу, ву-хлу-хлу, ву-хлу-хлу. Тхо, берзалай, иштта стигала муцлар а югий, стенна углу аьлла хета хьуна? Тхо иштта деле кхойкху, хлокху кьизачу, мостаггаллечу лаьттара цига цхьана седана тле я кхечахьа длайигахьара бохуш, шортта хьаннаш а, ижу а йолчу, харцо а, тешнабехк а боцчу. Ву-хлу-хлу, ву-у-хлу...

Ладогла ахь, Аьстамар, экха а хилла хьаннашкахула лелачу хьайн цхьаь бен воцчу девешин тлаьххьарчу хьехаре: хьох стен колл а ма хила я зингат а, я лу а, хьо, адам а хийий, ладда ле, ахь хьайца лелае тхox йолу ойланаш, кхузахь баьхначийн, кхелхинчийн, ца кхелхаш, берзалай я кхин тайпа акхарой а хилла лелачийн, ахьа длахо тхан марзо, тхан безам йилбазаша харц повкъа туьттучу тлаьхьенна, цунах гю хир ду шуна сица инсдаларехь: хьуна хала хир ду (хинца тлекхьачнарг хлумма а дац хьуна, — ойлае ахь кьематан дийнахь махана дуьхьала лаьттинчу берзан), хьо тховса ловзаргахь йийначу ден, ненан безаман бер дац, хьо церан баланийн, глийлачу ойланийн, сингаттийн стом бу, цундела ду хьуна хала, — и иштта хирг хилар, шо а кхачале, сие хьожуш ма вилхира хьо хаддаза, ца соцуш, Сибрехьра цла кхаччалц, тлаккха — шо даллалц а — амма мел хала хилахь а, хьо длагло, хьо ваха оьзда, лекхачу ойланашца, дикачу глуллакхашца, ткъа аса хьуна лаьршашка гуттар а гю доьхур ду, иштта угла а углуш, — Ву-хлу-хлу. Ву-хлу-хлу-хлу-хлууу.

Хинца соьга, нана-барзе, ладогла ахьа. Ас хьуна дуьйцур дац, цулла а хьайн блаьргашна дуьхьал тасийта ахь, кхоьлина, муьста, глорийна йуьйре, со — пхийтта шо кхаьчна кхиъна йоглу йол а, сатоссуш кхелхина ши шо кхаьчна сан жима ваша дла ца вул-

луьйтуш, тлехьара тле тоьпийн баххаш детташ ялайо нана а. Тлаккха, и салтий а ладол, мохь белира соьга. Деле кхойкхуш, сардамах дохуш, нана а йилхира. Цул тлаьхьа эспаро бакьо елира маьждиган кертахь — тхо хлетяхь цунна уллохула тлехдовлуш дара — бер дладолла. Ахка хлума йоцу дела, сой, наний мларашца тасаелира лаьтта. Ненан дог гелделира: сан цхьаннан дийзира глорийнчу лаьттах ка-млараш хьекха, пелгех ций а оьхуьйтуш. Жима деги чу тардаллал клаг а баьккхина, ваша цу чу а виллина, тле латта а хьаькхна, тхойшиъ длаяхара, «Сихха», — бохуш тлехь лаьттачу эспарна хьалха а яьлла.

Сан берзан амалш хлетяхь, глорийнчу лаьттах тийсалучу хьенахь, гучуйнйла йолаелира, млараш члаглдуш, тлаккха цлерпоштаца длайовдуш, кегийнчарна метта керланаш тлейовлуш, уьш адамийнчарал дукха экханчарах тера хийтира. Цига длакхьачна, кхо-биъ бутт балале, да а, нана а делла, доккхачу дуьненахь вала да воцуш, цхьалха а йисина, аьчган некъан уллохула уьдуш, наггахь цлерпоштана тле тасалой, цхьамма чукхоссалц, длаохуш, чукхоеьсича, юха а некъан уллохула уьдуш, вайн махка юха йоглуш а кхин а керла берзан амалш блаьрла евлира, иштта цуьнан аматаш а: гуттар а цергаш ваьшта тийина латорна, тле-девлла мохчалш, блаьргаш чохь — оьглазе цле...

Вайн юьрта кхаьчча, гуьйре юккье яхана хан яра, хилла стоьмаш лаьттах а бетталуш бухура, хьалххехь охьаьгнарш дитташ бухахь бахкалора, тлехь мозий а хьийзаш, стеган аз стенна дуьйцу, леташ жлаьла а ца хезара. Тхайн керта а яхана, неларна хьалха биллинчу тлулга тле а хийна йийра, малх чубуза лахбалалц. Цлехьхьана хьала а иккхина, чухьаьдира со, хинца юьрта бажаца цла кхочу болу тхайн Члама оза кхаба схьаьца, амма бухь-ьяьккхина кхозу нел а, лаьржачу боданца арахоьжу чохь а гича, кхийтира суо, ойланашна чу кларгьелла, йицелла а, Члама а, юьртан бажа а, юрт а хлаллакьийна а хиларх. Со, тийжа а тийжаш, юьртах чекхьелира, хлора цийнан кеберте а хлуттуш, — цхьа а вацара.

Тлаккха йоьлхучуьра ца соцуш (тидам хилира: берзан углар а дара сан озехь), баа масех лаж а эцна, длаоху со, луларчу Лакха Варанда кхечира. Эвла йисттехь сан елхар сацийра, хьаьмцан кулла тлехьара гучуваьллачу цхьана маж йолчу стага, бете пелг а баьхьна: гловгла ма е. Тлаккха цо шеца хьуьна чу йигира, цигахь бай тле мижарг а, нехча а охьаюьллуш хьийзара цхьа зуда. Стаг члогла воча ваьлла, ткъа зуда — ерстина. Супа тамашийна хийтира хлокху бала боьссинчу, мецачу (цигахь, Глум-Азехь, кху цлахь-м, хьуьнан стом бууш а, хене вер вара) дуьненахь сел ерстина стаг муха хир ю аьлла. «Со хинца ерстина яц, хьалха дас-напас, гуттар а дума а баош, ярстийна ю», — элира зудчо шег а бохуш хлумма а доццухехь.

Кхин йист а ца хилира, наггахь клелдлашхула схьахьажар бен

я со шаьшшиннах длакхетта реза а яцара: ши зуда, боьрша стаг — цхьаь, цундела хир дара иза. Ткьа со-м, цла кхьаьча санна, йок-кхайнйна а ца йолура, сайн некъ а бийцира. И шиь цлера даьлла а ца хиллера, иштта ярташкахула доладелла лелара йоьжнарг-йиснарг юуш, жлаьлеш а, вайн нахах тлаьхьадисина адамаш а дойуш хьийзачу салтех кьехкаш, цлера — Саьрбалара.

Гаржьелча тхо эвла истехь долчу, шозза тлелдинчу цла чу дахара, ах лаьттах йолчу бухарчу хусаме. Гийлла пеш а латийна, хи а цийдина, кьуьдана боданечу серлонехь и мийла хиттира, цуьнца тхайн шелделла синош дохдан а глерташ. Буйса юкбал тлехьаьллачул тлаьхьа корах чу, «кхаррат» аьлла, тоьпаш тоьхча, кьуьда длабайра, зудчуьнга цхьа узар а белира, стагера цхьа а аз а ца делира. Сатассалц Ийра со дла а хебна, меттах яла а ца хлуттуш, сан ши накъост а лара иштта. Сатасаран гийла серло дохийнчу корах чу еьча гира и шиь, кхин цкьа а меттах-дала йиш йоцуш, длатийна хилар.

Цу чуьра ара а яьлла, дитташ тлехьа а лечкьаш — топ хье-жош цхьаь хилахь а аьлла — эвлах а яьлла Сорота йолчу арлор длаяхара. Цига длакхаччале, цхьана ирзу тлехь тосаделира сайга хьоьжуш блаьргаш. Хлан-хла, дацара уьш экханан, адаманаш дара, амма суна ца тайра: хьарам цле яра царна чохь лепарг. Тлаккха и блаьргаш долчо а, цуьнан накъосташа а, вовшашка кхайкха а хкойкхуш, гобан болиьча, кхийтира, сайх борз хила хинца а гена дуйла, и хиллехьара, цу юкьара а яьлла, дуьхьал ваьлларг, цергашца верина, охьа а вуьллуш, глур яра, маршонехь йорт етта, ткьа иза соьга дан ца делира. Цара екхкийна, керта чу лаьлтира, хьалха шортта докьар а диллина. Мацалло ницкь бина со, мел юа глортарх а, лен ца елира, чам бен бецаш а тухуш, жижигах а, ахьарх а бина кхача ца биьча, ткьа цо шен глудлакх дира — дерг дуза доладелира. Иза томе дара, делахь а дагна хорам хуьлур: цигахь мацалла леш лаьтта сан юьртахой, кхузахь царах дисна рицкьа дууш ерсташ ю со.

Хлора дийнахь дуьхьара суна гинарг а воьлур: «Хьо хаза бу, со дика бу, хьо соьга бан беза, ца баглахь хьо мацалла лийр бу. Со реза ца хилча, иза длавоьдура, ткьа гонахара керт кхин а лакхайолура — яда ца ядийта, тлаккха аса ойла йора: «Реза ю а моттийтина, кху керта чуьра араякхийта еза, цул тлаьхьа едда хуьнха а яхана, борз а хилла лелар ю, кху мехкан члир эца а хьожуш».

Догла а деана, юха екха а екхна, малх кхетта де дара, керта-ра ара а оьзна, со хусаме йигинарг. Ценна тлебоьлчу хатт баьл-лачу новкьа тийсина кьорза истангаш дара, кетлахь а, уьйтлахь а, гонаха а — кхоа ца динера, шортта карадеьна дела. Нохчийн зударша лаьнан ехачу буйсанашкахь, тларгла батощ, моьан дечган кевстигах давкхийнчу басара чохь дуьттуш, дуьттуш, бос а эцийтина, куьцаш дохуш — хлора сиз а цхьа маьлна — хаздина,

муьлххачуьнгахь а и кхоьллинчу юьхь-сибат, дог-ойла гун истан-гаш тлехь, жижигах бузуш, тлаккха Инчу уьдуш, гулбелла лара хийра нах. Я шун гонаха а, я вовшашца а, я со баьрче а яьккхи-на, хьалха кхийкина уьстаглан ност а йиллина длахлотторехь а — цхьанхьа а оьздангалла ца гича, кхин а члогла члагьелира едда хуьнха яха ойла.

Иштта юуш, яссош, кхийсалуш, — хелхарш дара техьа церан уьш? — де суьйренга лестича, борз уьггира — цкьа, шозза, кхуз-за, кхалла дагахь хьалаэцна жижиган талхаш, батошка кхоччуш, совцийна, латта бисира истангаш тлехь Ийраш. Эццахь хуьна чуьра аранккхийнчу барзо, мерах «чхамм» деш, цергаш вовшах а етташ, гуо тесча, кхачана тле когаш а бетташ, саьрамсекхан бера-маш а ленош, юккьехь гулбелира, ткьа важа, го кхин а тле а гат-беш, кхин а шозза-кхузза дласахьаьдира, тлаккха кхерабеллачийн (со мелхо а йоккхаеш яра, даго хьоьхура — иза орца ду) длетта-лучу мочхалийн тата а кьардеш, соьга йистхилира (вукхеран блаьргаш хье тле девлира): «Хьайн лаамехь йоьдуш юй хьо кхьаьрга маре?» «Иза вайшинга вайн хуьнхахь дийцийтахьа», — тлаьхьа хлосттира со кхунна, барзана.

Тхойшиь дехха лийтира хуьнхахула а, лаьмнашкахула а до-ладелла, буйсанаш, цхьаьна ца лаш, шинна хьеха чохь а йохуш, дога Дакох-ломан уллохь ю и шиь. Кхуьнан цийннана, аьлча а, цла берзалойн хила а ма ца хуьлу, хьеханана хила ца хлут-тура со, хлара адамашца йолу зле дла а яьлла, цленна экха хи-ларна кхоьруш. Со юха а адам хила дагахь а ма яра. Амма вай-нах, юхаберза бакьо а елла, «Стигланаш, шу марша йойла, лат-танаш, шу марша йойла, Марша йойла кешнийн охила, Тхо-м дладоьлху Дерластана», — бохуш, декьаза дуьне диннчу мет-тигийн йодика а йина, цлехьа буйлабелча, Аштаркхне кхьаьчча, царна дуьхьал а яхана, цлерпоштана уллохула а уьдуш, вагонаш чохь цара бен узам а хезаш: «Йуьйренаш, шу оха йити, суьйре-наш, шу оха йити, Оха йити Сийна Сибрех, кхин ца лела члагло йина», — тлаккха, жимма садолуш бацалахь йоьжна а йиллина, тлаьхьахьаьдча, станцехь и сеьначу тле а кхьаьчна, юха длайолаел-ча а, шалон тлера схьахезачу: «Терзанца оьзна бен рицкьа доьчу, Эзар волчух бле ца воьлчу, Ва дийца каш доьчу цу сенчу Сибарех, Дайх-нанойх кьаьсттина, Дерластане сатуьйсуш, Жамлате са-туьйсуш молланаш боьлхуш, Вешеха ва яьлла йиша йоьлхуш, Доьзалах ва яьлла нана йоьлхуш, Тхан рицкьа яздина хилла-кха цу сенчу Сибарех», — оьцу узама ла а доьлгуш, тлаккха цлеран машен члогла а тоьхна вайн маьха яьлча, «Йорабби, ша байлахь бисина доьзалаш боьлгу, Йорабби, вешеха яьлла де доьхна хийла йиша йоглу, Екхалохь нана-Дерластана, Елалой, хьасталой дуь-хьал ялахьа, хьайн уммат доьлгуш», — боху узам белхаре баьлча, нахе маьхьарий девлча, маьждигаш а, цхьадолу лаьмнаш а (стигланаш латтораш доьруш — церан йиш яц меттахдовла) цар-

на дуьхьал ида дуьйладелча, адам а хилла махкахошна маракхета глортарх сайн глутлакх ца хилча, кхийтира: кхин цкъа а адам хир дац сох, цу дехачу кхойтта шарахь тлетоллуш, клелаш еш леллачу адам-жлаьлеша а, шийлачу буйсанаша а, блаьргаш а, кхетам а боданехь латтийнчу баланаша а сох гуттаренна а экха динера. Ву-у-хлу-хлу, ма боккха бохам хила беза-кх адамех борз еш берг.

Хинца герга кхаьчна тхойшинна кьайлаяла еза хан а, буса лела, дийнахь хьуьннан клоргехь садолу. Дуьххьара девзича а дора охашимма иштта: буса ижу лохура, дийнахь адам-жлаьлех ларлуш, кьайлайолура. Цкъа тхойшиъ, кхин кхоъ гила борз а, лаьнан екхна буйса йоблча ламчохь, гуа олучу метте кхечира. Гу буьххье дла а хиттина, юьрте чухьобжучу тхуна, лелхийтина, вовшахдаьхначу ценошна юккьехь, халла бен тлевahalур а воцчу берда буьххьехь, тле экъа а юьллуш, латта а тосуш, бина тхов а болуш, хинца а ирахь лаьтташ цхьа хлусам гира. Тхо пхиъ лайно даша а дина, сарахьо глорорна шеллуш, тхайн цлогарчий чу а уьйзуш, меллаша чу диссира. Цла чохь тхайн меца чуош чу овзна, дладийшина тхо, парглат а девлла, юхкуш, цхьамма nel хьаеш санна а хетта, массо а, пха санна юла а елла, лар толлуш лела адам-жлаьлеш тлеэца кечъелира тхо, адам-берзалой. Амма, меллаша, nel дла а теттина, чохьха яьлларг бож а, ши газа а, жен-жлаьла а дара. Блаьргаш хазахетаро кьагийра берзалойн: «Вайна дала байитина кхача бу-кх». Тлаккха хьан девашас Губас, дло юьстах а яьлла углчу гила барзо: «Бац, аш царах церг а, мlara а тоьхна-м», — элира. Резайоцуш глгI дира вукхара. Амма буьрса яра Губин блаьргаш чохь летта цле а: «Хинцалц берзалаша а, черчаша а, кхечу акхароша а, вайн лар толлуш лелачу адам-жлаьлеша а ца лоцуш, церан кхерамех клелхьара юьйлуш, кху юьртан дай а, са а хилла еха уьш, яа а йиъна, юза ца юзуш шу мацалла лиьр ю-кх шуна». Гийлла «гIгI» а деш, длатийра берзалой, ткъа тхан хьеший — аьлча а, тхо дар-кха цаьрга кхайкхаз даьхкина хьеший, уьш-м хлусамдай бара — ийза а ца луш, тхуна юххехь, наниа уллохь бераш санна, охьадийшира. Юьйранна сатоссуш глевттина, длайоблху тхо, эвлах йовллалц новкьаехира цара. Гена евлла тхо юахьаьжча, жен-жлаьла тхуна тлаьхьа углура, гезарий юьхура, ткъа блаьргаш массеран а глайглане бара.

Хлетяхь, и юрт а йитина, тхо хьуьнха дулуш, сан ерриге а шеконаш длаевлира, тийшира Губин адамашца йолу зле цкъа а хедарг ца хиларх, тлаккха, дела теш а волуш, со цуьнан цар тле елира, гуттаренна а сица а, деглаца а цунна хьанал а хуьлуш.

Синбилгалонаш гучуюьйлуш ю, тхойша длайобду, хьан дала аьтто бойла, жима клант — цле ца юккху ас, борз елахь а, хьан девеше еана ма ю со.

Седарчий, детта а луш, кьайладуьйлучу стиглана клелхула,

шина а йистаца хьун йолуш, сеттачу новкьахула йорт эцна йобду ши борз кьайлаяьлча, Аьстамар а волавелира, буйса чекхь-яларо а, хлавао баца тлера кхоьхьучу хьожанаша а са декъа а далийтина.

Иштта воьдуш, гонаха йина яхкаелла керт йолчу ширачу кешнашна тле кхечира, цу юккьехь баьллачу южа тлера цхьа олхазар дека доладелира, цаьпцалгашна а, зингаташна а, кхечу сагалматашна а сатеснийла хоуьйтуш, цул тлаьхьа кхин дуккха а олхазарш эшарш лекха девлира, царна тлаьхье самаелира буц а.

Олхазарша доладо садолчу хлуманийн, уьш шайн хеннахь набарха а йохуш, дитташа коьллийн доладо, малхо — дерриге а лаьттан. Дло разбаьлла члапа тлулг коьртехь лаьттачу коша тлера буц хьаьшна ю. цу тлехь дайтина хир ду Биьсаболчо Джульеттига йилбазийн хелхар.

Аьстамарна лиира кху лаьттахь бохкучарна цхьа дика дан, ши куьг хьала а лаьцна, дола дира цо:

— Малх, ас доьху хьобга, хьайн йуьйренан йовха злаьнарш хлокхеран синошна кхачаелахь. Мох, ас доьху хьобга, хлорш цкъа баьхначу, кхеран аьзнаш декначу кху ирзошкахь яьллачу беца тлера таме хьожанаш кхарна кхачаелахь. Хlara дерриге а — зингатна тлера седарчашна, лаьршашна тлехкхачалц, — царел дехьа а, сехьа а, лахахь а, лакхахь а, адаман блаьргашна, кхетамна кьайле а хилла лаьттарг а кхоьллинарг, ас хьобга доьху, хлорш лазапехь белахь лазапах бахалахь, лазапехь бацахь, даржехь, цленаллехь, нрсехь лакхабахалахь.

Ас сайн ойланехь лелор ду шу а, бевзаш ца хиларх, суна хаало дуккха а хьалха дладаьлла дахар, иза тоьа шун сурт-сибат дагчохь юхадендан. Сан мохь кхин а базлур бу боху аш? Хлумма а дац, ас длахьур бу иза, когаш лаьттах чу эхахь а. Бакьду, аш цхьа хлума дойла-м лаьара суна, нагахь шаьш цхьанхьа а — хлаваэхь я хнца, лаьршашкахь я лаьттан кийрахь — делахь, цхьа хаам бейша хлаваь тохадалийтарца я гленах бларлаглашца, тлаккха сан цхьа а шеко кхоллалур яцара, кху лаьтта тлера дахар цхьа маьларго а (хлун ю кхузткъа шо хаддаза азаллера абаде оьхучу заманца юьстича?), цул тлаьхьа дладоьдуш гуттаренна а, хенан олаьлехь доцу кхин дахар а хиларх.

Кешнашна уллора дла Башломехьа воьдуш, мосуьйттаза саца а сецна, вухавирзира Аьстамар, тлаьхьа цхьаь хьобжуш санна а хетта, ткъа некъ гола туххучу кхаьчча, шен цле юккхуш а хезна, вехха лаьттира, амма кешнашка а, царна гонаха а блаьрг беттарх гуш цхьа а вацара — мила хир ву? Бле шо хьалха беллачеран кхуьнга кхайкха ницкъ а кхочур буй? Иза мухха делахь а, кхуо дагахь латтор ду хlara де а, и раздевлла члапа тлулгаш а, тахана шена цхьаь тлаьхьакхайкхар а.

Некъ дла а хьаьвзина, кешнаш гучуьра кьайла а девлла, длавоьдуш, хьаннаш тлехула хинца сьаакхеттачу малхана дуьхьал

яхкина, йистош ций а елла, кхозу мархаш гича шабарш дира цо: «Кхоларш евли кху сийначу стиглахь... Хетарг шена массо хлума хьоме, Вехар ву-кха массеран а хьолехь, Хьеннан бохам цо атта лан тигац, Кхоларш евли кху сийначу стиглахь»...

Хала ду массеран а бохамна neI елла, амма лалур ду иза, нагахь массара а — бацо, дитташа, сагалматаша, акхароша, олхазарша, адамаша — гIо дахь. Цара шаьш дийр ду а боху. ЛадобгIча, баце я олхазаршка, я..., хеза цара кхунна ницкъ а, гIора а, кьинхетам а боьхуш ден доIанаш.

ДогIанан Iам лаьттинчохь тIуьначу меттехь, некъ а хадош, хьуьна чу яханчу ченан керла лараш яра. Кхуо ладубьгIира — кеглучу дакъаделлачу гаьннийн «къарш» хезара, тIаьхьа кхай-кха ойла хилира, мича йобду хьо, Iовдал, тахана дуьйна хьан верас ма ву ша, къамелаш а, хилларг-лелларг а дуьйцуш, латтийта вайша аьлла.

Массо хлума а, кхетамехь гуттаренна а латто, тергалдеш, ой-ланийн зIе ца хадош, воьдучу Аьстамарна малх делкъанга бал-лалц хан а, кIадвелла, цкъа цхьа юрт хиллачохь бацала вожжалц ша стенга воьду а дицделлера. Дикка садоIуш Иллинчул тIаьхьа гонаха хьаьжча, цунна хнира, юьрта чухьовза везачухула чу ца хьаьвзаш, ша дуккха а некъ биний а, ткъа хIара наг-наггахь стоьмнийн дитташ долу, бацана юкъелла, кьилбехьарчу орна бухара схьайогIу базе Зилин-ирзе дара, ткъа кхузара дIа малхбузехьа вахча, Хьорсане кхочу, цул дехьа — Пешха а. Яраш нитташ луьстта бевлла меттиг — хиллачу юьртан шовдI, цунна уллохь Iуьллуш — сийна басар хьаькхна ишколан пар-тин neI. Аьстамарна пхи шо хьалхалера цхьа де дагадангIи-ра цо.

Иза дуккха а лаьттира интерната чохь хIоьттинчу есачу тий-налле ла а доьгIуш, сенин лаха маьlлехь йолчу ангалин neIарх чекх а хьоьжуш, — цигахула тIехь луо Iуьллушчу ломан бохь а, сийна стигал а гора.

Цул тIаьхьа хIора човнан neI схьа а йоьллуш, волавелла лий-лира, хIора чуьра схьа дассаделлачу аьчган маьнгийн чучча дийл-ла пIендарш хьуьйсуре. Цхьана стоьла тIехь Iуьллуш физикан формулаш яздинна кехат гича чIогIа хазахийтира — иза кхечу дуьненера дара, сийсара тIаьхьара къастаран суьйре а йина дIа-даьллачу, тахана сехьавели кхечу дахарс. Муха ду хьо, хIай?

Юха а сени чу ваьлча, шен мохь тоха хилла лаам кхочушбIра цо: «А-а-а».

Еса човнашкахула дIасадаьржачу озе ла а доьгIуш лаьтташ, цунна хааделира ша цхьаь цахилар. Вухавирзича, юха а дагаеара ишкол, цигахь даьхначу депоьх цхьадерш, малхехь тхин тIадамаш санна, лепаш, кхетамехь денделира.

Зарема, ела а къежаш, лаьттара, ишколехь санна ойлане-хий-

ра а йоцуш, басаяьллачу басмин кучахь. Кхунна чIогIа товра и ца девза сатийсаге дуьне — и йоI.

— Хьо хьаьнга кхойкхуш ву?

— Хьоьга.

— Со схьаеьна-кх, и хаза а хезна.

— Делахь вайша дIагIур ду.

— Мича?

— И дIо лаьмнаш долчу.

— Маца?

— ХIинцца.

— ХIинца сан йиш яц, кир тухуш напина гIо дан дезаш ю со.

Иза гIожаца ведара чуьра кир кегон хIоьттира.

— ТIаьхьа ма висалахь.

И дешнаш цхьа тамашийна а хетта, цуьнан бIаьргаш чу хьаьж-начу Аьстамарна къахийтира шех: хIара жима висна, иза йоккха хилла, хIара тIаьхьависна, иза хьалхаяьлла, сийсара, цхьана буса, хIара вижна Iуьллушехь.

— Аьстамар, Аьстамар, — коьртах куьг а хьаькхна, кхуьнан месаш дIасаяржийра цо.

«Жимчу берана санна, коьртах куьг хьоькхуш ю-кх, — вуха а вирзина ламеш тIехула интернатан хьалхарчу этажа тIе велира иза. — Шен нана ю-кх ша ма-ярра. Цо а ца вуьтур-кха Iуьйран-на наб ян, neIарх буй бетташ: «ХьалагIатта, хьалагIатта!» Буй-санна итт даьллачул тIаьхьа лампа латийча ца мегара. ХIара а ю-кх, шен нана санна...»

Со хила а хиллера тIаьхьависина, Зарема. Массо а деша я балха вахара, хьо — маре. Цул тIаьхьа масех шо даьлча, дагадо-гIий хьуна, куьг а лаьцна, улло даьккхина жима бер а долуш, гIалин цхьана тийначу урамехула схьайогIура хьо, аьхка дара иза. Со нийсса шуьшинна дуьхьал а хIоьттина лаьттара, хIетахь-лера хьо а — ведар чуьра кир кегон охьалахьелла, интернатан еса човнаш а, царна чохь деттаделла сан аз а: «А-а-а», ахь сайн коьртах хьаькхна куьг а, сайн оьгIазвахар а дага а деана. «Жим-ма нацкъар хила ца мега», — аьлла, резайоцуш хьалахьаьжначу хьуна вевзира со.

— Хьо хийцавелла.

— ХIаь, хийцавелла.

ТIаккха кхин масех дош а аьлла, хьайн бер а эцна хьо дIаях-ча, сан ойла хилира: «Стенна ца мегара иза кхечу кепара хила — цхьа а хьалха ца долуш, цхьабосса вайша доккха хилар?».. Сан салукьло, соьга сурт а ца хIоттало цу хила йиш хилла ирсан, дуккха сирла бу цуьнан малх, бIаьргаш а кхолош, — ас дIахьаббо бIаьргаш. ТIекхачаза дисинарг—ирс? Иштта делахь-м, сол ирсе стаг ца хилла лаьттахь.

Аьстамар вехха лаьттира интернатан хьалхарчу майдана а хIоьттинг, чохь дезарш дечу Заремин гIовгIанаш а хезаш. «Чоь-

наш цланъеш ю. Тхох, цу чохъ Ийначех, хлумма а дуьсур дац, ур-атталла хьожа а, киров, басарой хлаллакнийр ю иза а».

Ши накъост схъа а веана, уьш буьйлабелла, Органан тлайх а бевлла, гла дукъделлачу коьллашна юккъехула Цюгуна-басах ирх бирзира. Зьорталчу деглахъ волу Цой, уггаре а беза болу тлоьрмиг а эцна, генна хьалхаваьлла вьодура. Хьоза, цхьацца бегаш беш, гуттар а вьолучуьра соцуш а вацара.

— Тахана шозза бен гур вац-кха вайшинна иза — хинца а, цла кхаьчча а, — элира цо Аьстамаре. Тлаккха мохъ туьйхир:

— Хлей, Цой! Тхойшинна ишта а хаьара хьо онда вуйла, тахана мукъане а меллаша глехъа, вай хинца даккхий а хиллера, сийсара аттестаташ а делла.

Важа-м вист а ца хуьлуш давоьдура.

— Цой, хлей, собардехъа! Суна хлун дагадеана хайй хьуна? Суна хьан цле мичара схъаяьлла хаьа хьуна.

Цойс болар лагдира. «Цой клаг — хьан клесар клаг» бохуш жима волуш а хьийзийнера иза Хьозас, хинца а и ала воллу хир ву.

Вукхо, дикка улло а вахана, длайолийра шен этимологи:

— Хьан цле хлокху юьртан цларах яьлла-кх: Цю-гуна, Цю-й, орам цхьаь ма бу, шуьшиннан — цло. Ткъа ший а цле цлоганех яьлла, билггала стенан цлоганех ... а-а... ца хаьа — гомашчух, а аьттачух, я говрачух...

Тлаьххьара дешнаш, тлаьхьаваьлла Цой а волуш, чуведда вьоддушехъ элира Хьозас. Иза, кхин саца а ца соцуш, гул тлехъа иккхира. Цой цигга кхаьчча сецира, цо шена аьлларг эхасохъ-техъ хьала бина некъ кхин шозза — охъа а, хьала а — балла деза а ца хетта.

— Орган чу кхаччалц охьаваха-кх иза, — там хилла кьежира иза. Тлаккха кхин вуха ца хьожуш, басах хьалаволавелира.

Хьоза тлаьхъа кхияьлц лаьттира Аьстамар. Тлаккха Цюгуна коьртте тле а ваьлла, Лакха-Варандарчу ахка чу а вьоссина, юьртан урамехула хьалавахара.

Эвла йисте ваьлча, ирхо дла а яьлла, некъ мелла а нийсачухула, хьуьна юккъехула длабоьдура. Аьстамар цлехъана эшаре велера, верриге а дуьненах воккхаверах, сатийсамех вуьзна. Массо хлума а беламе доккху Хьоза, хинца и дан дага а ца доглуш, цец а ваьлла, цунна тлаьхъа а хлоьттина, вогура: Аьстамара лелориг боккъял а, цхъа маьлна долуш а дара. Эххар шен шакарца а, мерах а мукъам саца а бина, цхъана дитта юххе дла а хлоьттина, байт ийишира цо:

Сатеси. Меллаша дилли ас бляьргаш,
Гуш ду-кха кьилбехъа дерзийна кор.
Кху коре шайн генаш кховдийна таьллаш,
Стигланнийн сийналлин муьт муьйлуш го.

Стихотворени ехха яра, бляьстенах, стигланех, юх-юха а дитташ тлера а глутьтуш, сийналлехъ кьайладуьйлучу элхазарех а.

Жимма длаихча, цхъана ирзу тлехъ цлазамаш дууш воллуш кариьра цу шинна Цой.

— Хлара, иштта колл ма-ярра меттиг сан ю шуна, — вогуш лаьтташехъ доза туьйхира Хьозас шен цлазамашна.

Цойс и тергал а ца вира — халахетарш сихха дицлора цунна, я...

Цлазамаш а клордийна, бацалахъ аркъал вижира Цой, сийначу стиглахъ йолу масех клайн марха тидаме а эцна. Кестта Аьстамар а, цлазамех дина ши гарс а дахъаш Хьоза а веара тле.

— Хинца дешна-м девллера вай, тлаккха хлун до вай? Хлах! — Хьоза, ши ког чучча а биллина, охьахира.

— Айхъа хлун до дийцахъа цкъа хьалха, — элира Аьстамара.

— Асий? Хиницца, — Хьозас катоьхнна тлоьрмига чу а кхевдина, ручкий, кехаттий хьаладаьккхира. — Схьатлехилал шуьшиь. Хьажал, хлара тхан цла долу меттиг ю, — кехата тле тладам хлоттийра цо. — Кхуззара хлара гу дла а баьккхина бульдозерца, меттиг шорийир ю. Тлаккха цигга шозза тлеклелдина ценош хьаладуглур ду. Иштта, чохъ шийтта чохъ а, бухахъ гараж а, бани а йолуш. Амма цул хьалха вайн эвла бохуш, цкъа хьалха тлулг а, цул тлаьхъа Органан жагла а бухкуьйтуш, некъ буьллуйтур бу, хи а далор ду.

Хьозас ручкий, кехаттий юха тлоьрмига чу диллича, Аьстамар Цюйга хьаьжира, амма иза, гуттар а санна, тлаьххьара бен эр долуш вацара, цундела:

— Со мила хир ву аса шуна хьалха а дийцина — яздархо, — элира Аьстамара.

Цой цул тлаьхъа а ийра вист ца хуьлуш дуккха а. Эххар а стигла доьглна хьажар а долуш, тезетахъ кадам беш санна, массо дош а къастох;

— Сох Австралехъ посол хир ву.

Важа шиь цец а ваьлла, бегаш беш-м вац техъа хлара аьлла, леррина Цюйга хьаьжира. — Вацара. Тлаккха Хьоза вита ахъ!

— Цулла а Гвинея-Бисаухъ я Чадахъ хлунда ца хуьлу хьо? — чуо а лаьцна воьлуш дласакерчара иза. Иштта чухъа ца вийлахъ а, Аьстамарна а хазделлера Цойс аьлларг. Амма важа хлара шиь тергал а ца веш, даккхий хлордаш цьостуш Австрали длакхьчна воьдуш вара, клайн костюм а юьйхина, кеманан палуби тле а ваьлла, турмала хьожуш, велакъежарца, гай тлерачу тлоьрмига чу шен бер а диллина едда йоглу кенгуру а, цунна тлаьхъахецаелла йьоду страус а, бумеранг кхуссуш воллу абориген а гуш.

Эххар а Хьозина велар а клордийна, Цой Австралера цла а вирзина, кхин дла а боьлху уьш, некъаш дласакъаьстачу кхечира:—

цхьаъ кхеран юрта боьдура, важа — Сорота, кхоалгланиг — Зили-ирзе, цигара дла Хьорсане а, Пешха а.

— Дерриге а некъаш вайна хьалха схьадиллина ду, муьлханиг къастабо вай? — элира Хьозас саца а сецна, цхьаъ дагадеанчух тера дара цунна.

— Коммунизме боьдург, — элира Аьстамара.

— Ши доттагI, — элира Хьозас, роьглана тхойшинна блябра а хьожуш. — ЦIа ма гIуо вай. Вай хIинца кегий а дац. Эхь ма ду и: хIинццалц араьх цхьа а буйса ца якккхина-кх вай.

— Ткьа мича ваха воллу хьо? — ЦIой цунах чекх, Австрале хьобжура.

— Масала, кху новкъа. Шуьшиъ Зили-ирзехь хиллий? Ца хилла, я со а ца хилла. ЦIой, цкъа хьалха Зили-ирзе а кхачий гIохьа Австрале, — шечунна тIера ца волура Хьоза.

— Ткьа хIун яа воллу хьо? ЦIазамех Iелур вуй хьо? — тIетан кийчча вара Аьстамар.

— А-а, цунна са ма гатде аша. Кху тIоьрмига чохь ши кила жижиг ду, ас Iуьйранна эцна, бепиг а, — хьалххехь кечам бинчух тера дара цо.

Аьстамар тIаьхьаIоьттира Хьозина, ЦIой ша волччохь лаьт-тара. Амма Хьозас хIилла дира:

— Валохьа, цигахь шортта баьлаш а хир ду хьуна.

ЦIой шена тIаьхьа ваьлча, Хьоза Зили-ирзе боьдучу новкъа велира.

ДIакхаьчча, яссаеллачу юртахь шайн учахь буйса якккха цхьа цIа билгал а даьккхина, дан деза дезарш вовшашлахь декъа хIиттира уьш. Цхьамма дечиг дан дезара, вукхо — и даккха а даьккхина, яраш юккъехь Iуьллуш карийнчу яй чохь хи дан, кхоалгIачо — цIе хьала а латийна, жижиг датта а, чай кхехко а — чу таса Iаждарбуц йолуш яра. ТIаьхьарниг дан цхьанна а ца лаьара. Хьозина карийра и къасто некъ а. ТIоьрмига чуьра ловзон кехаташ хьаладехира цо:

— Вай хIинца «Iовдалх» ловзур ду. Висинчо яахIума а, чай а кечдо, уггара хьалха юкъара ваьллачо дечиг дохьу, шолгIачо важа дезарш до.

Цунна реза а хилла, ловза охьахевшинна дукха хан ялале. Аьстамар, юкъара а ваьлла, дечиг дан вахара гена йоцчу хьуьнха. Амма цига дIакхаьчна а валале, Хьозин велхар а, цо хьобкху: «Ян а ю хьо Iовдал!» — мохь а хезна вуха хьаьдира. Хьуьнчуьра ара-ваьлча, цунна гира ЦIойс, цкъа аьрруниг, юха аьттониг тухуш. ТIараш детта Хьозин хаддаза луьйчу бетах. Цхьана шарера велахь а, юккъехь башхо йоккха яра цу шиннап: Хьоза хIинца а бераллера валаза вара дегIаца а, ойланашца а, ЦIой баккхий-чарах дIакхеттера цхьа шо а хьалха.

— ХIей, дIавала, хIун дан гIерта хьо! — бохуш, мохь хьоб-кхуш, юха ведира Аьстамар.

Амма ЦIой, хIара тергал а ца веш, кхин а чуьра вуьйлуш, тIетIа оьгIазалла сов йохуш, етташ воллура Хьозина, ша цо жима волуш «ЦIойн кIаг — хьан кIесара кIаг», бохуш хьийзорна а, Баьлаш аларна а, тахана ЦIогуна дашна йинчу этимологиная, шен Австралехь посол хила болчу сатийсамах веларна а, дерригенна а, дерригенна а, ша ши ког гара а, маттана а жимма тийсалуш хиларна а — цхьа а хIума диц ца динера ЦIойс, массо а хIума Iалош хиллера дагчохь.

Аьстамар тIекхачале, вожийра ЦIойс Хьоза. Амма цунах а ца Iебаш, чухьаьдда воьду иза, схьалецира Аьстамара;

— ХIун дан гIерта хьо? ХIун дан гIерта хьо? — аьлла, цунна тIе мохь а тухуш.

Хьеравалар доьссина ЦIойн бляьргаш жимма меттадаьхкира.

— Цо суна бохург ца хеза хьуна?

— ХIун боху цо?

— Iовдал боху-кх.

— Аьлча хIун ду? Хьо кехатех висна...

— Аьлча и ду-кх, — шен тIоьрмиг схьа а эцна, тIаьхьа жIаьлеш хецца санна, цIехьа хьаьдира ЦIой.

Буон йиттира ахь Хьозина, ЦIой. Леррина хьо къастийна беш ма бацара цо бегаш, — массаьрца а бора. Цуо ЦIогуна, ЦIой ши дош цхьана орамах ду алар, цкъа делахь, хьо иштта оьгIазвахал хIума а дацара, шолгIа делахь, иза бакъ а вара. И ши ший цхьа лард йолуш дан а ду, амма гомашан я бежанан цIоганца хIумма а дац церан, «цIо», «цIу» деза, сийлахь бохург ду. ЦIогуна — беза, сийлахь гу, ЦIой — везаниг, ЦIой кIаг — беза кIаг. Хьуо ца тешахь, Сулейманов Ахьмадан «Нохч-ГIалгIайчоьнан топономин» I-чу тома тIе а хьажа, 52-гIа арIо. Цу дийнахь вай дуьхьал дIа лаьттахула лела цIа, Сорота я Зили-ирзе доьтху некъаш къастийна ца Iара, вай дахаран тачанаш къастийра. Хьо Хьозина, аьлча а вайн самукъанечу бераллина, етта а йиттина, дIакъаьстина, гуттаренна а кхечу новкъа велира.

Делкъал тIаьхьа яьллера Зили-ирзера иза цIехьаволавелча. Сохьтехь гергга бича, некъ гу тIе хьала а баьлла, чубирзира, тIаккха хьун дIа а хаьдда, доккхачу ирзу тIе кхечира, геннахь ана-йист кхачалуччохь Бляьндукъ лам а гора, цунах хоттаелча санна Iуьллу баче хIара воьдучу юртан йист яра. Цунна тIехь Iуьллу-чу кIайчу асана тIехула — некъ бара иза — хьажарца эвла юккъе охьа а веьна, доьшуш волуш географин карти тIехь мехкаш, гIаланаш, хIордаш санна, дагна хьоме урамаш, цIенош, шовданаш леа хIоьттира иза, дагахь цхьа цIа а долуш. Амма бер долуш, цIера баьхьна Iаж я хьайба ца юуш, кхо урок чекх а яьлла, пхийт-та минотехь садала даххалц Iарах терра, тIаьхьатоьттура цо цуьн-ца цхьаьнакхетар а.

ХьозагIераниг, Цойн дай-наний Iаш дерг а, йоккхачу стеган ХIайкалан тишаниг а, бархI кIант волчу РоIснн шозза тIекIел-динарг а... — цIенош, цIенош, юртахойн цIенош.

БIаьрсица массеран а кертa хIоьттира иза, хьал-де хоттуш, эххар а сийна басар хьаькхна, аннийн керт а, стоьмийн диттел жимма лакхабаьлла тIе шипар тоьхна тхов а, уьйтIарчу отин туьнкалгахула хьалаоьху кIур а гича, дог сих-сиха дегтадала доладелира, мерза йовхо хьарчира дегIах. Ткьа хIунда яра и йовхо лазаме, хIунда хьегIара кхуьннан дог, цхьа боккха бохам гергахь болуш санна?

И дерриге а дIадер ма ду, хIинца ца далахь а, кхана я лама, мел хьелахь а, ула. Иштта-м массо хIума а дер ду дIа, ткьа хIун некъахо ву чаккхенан ойла йийриг? ХIетте а хIара ца Iело-кх ир-сехь, и духург хилар дага а ца ловцуш. Бер долуш, лулахара зуда елча, боккха доьзал а буьсуш, цо ойла йира: валар и харцо ма ю, цунна цхьа дуьхьало хила еза, цхьа дарба, цхьа тIай хила ма деа цу Iинах вала, и дан ма ду схьалехчахьана, кхечо ца ла-хахь, кхуо лохур ду и-м. Амма воккха мел хуьлу а кхетара, иза тIай тилла йиш йоцуш Ии хиларх.

Хьуьнца юьрта йистте чудуссучу дукъа тIехула вогIу иза, цхьана боккхачу попа улло кхаьчча сацавелира, охьахаа а лиира, цIа кхача сиха велахь а. Иштта цунна буха а хитъна. Iаш, тоса-делира цхьамма синош дохуш, иза гергарчу стеган Iаь яра. ХIара кхийтира: кхузахь хIокху попа кIелахь шовзткъе ялх шо хьалха кхуьннан деда Керим Ийна, ша хIаллакван тIаьхьабевлачех петоьхна, ткьа кхуьннан да Гунаш кхуза оьхуш хилла, яахIума а эцна оцу Инчухула хьала. Цхьа а моза а, чуьрк а йоьдуш ца хилла дедена улло — сагалматаша а лоруш хилла иза. Нах стенна буьй-цу? ХIайкала дуьйцура: Орца-кIеларчу Зекин кIанта Хьами-ир-зерчу Цюьккин йоI ядийна йигча, милла вахарх а дIа ца дерзош, дов гена даьлча, Керим, тIаьхьа хIоттийна масех стаг а волуш, гу тIехь гучуаьлча, Цюькка, Iадийча санна, цуьнга хьаьжжичохь виснера, тIаккха Керима назма йолийча, накъосташа тIаьхьара а олуш, бIаьргех хи а даьлла: «КъинтIера ваяллахь шена, хьуо кхуза валорна, хабар данитинехь а тоьар ма дара шена-м», — бохуш хьаьвзинера, дехар а деллера, тоьхна Iахар а бийна, мовлад а ешийтина, схьа а вайитинера веза хьаша.

Шина кIиранах Ийна кху попа бухахь деда, къорIа а, жайнаш а доьшуш, цул тIаьхьа хIума яхьаш веанчу Гунаше: «Схьа ма яржае, цIахь юур ю ас, идда вер вац, дIа тIегIор со царна». ТIаккха Гунаш вилхина, ма гIахьара хьо бохуш, ша тоьла а яьк-кхина, цхьа стаг а, эхха а тIе ца кхочучохь лелор вар-кх хьо бохуш.

«Кхин цкъа а ма велхалахь, Гунаш, со велча а, хIуьу хилча а ма велхалахь, — аьлла цо. — Ткьа со делан кхоьлах вер вац мел идарх».

ХIун ойланаш хилла цуьнан ша Iедалан кара дIалуш, жим-чохь дуьйна бусулбан дин а Iамийна, къорIано ма хьоьххура, нахана юкъахь нийсо латто а, кху агIорчу ламаройн аьрха амалш кьинхетамца кIадъян а, зулам гена ца долуьйтуш дIадерзон а гIерташ, пхи ламаз а, мархин кхо бутт а ца буьтуш, син оьздан-галлехь нисвелла, салти санна вулавелла вахарал сов, шегара даьлла хIумма а ца хилча? Суьдехь и бакъдерг гучу а даьлла, ша маршавоккхур ву аьлла тешна хилла теша иза? Иштта хила дезара адамашлахь, ткьа и дIалаьцнарш адам-йилбазаш ма хилла, царна цхьа а бакъдерг а ца эшна, шайна дIакхалла (цIена мел хили а чомехь хетта царна) ижу хилчахьана. И ца хууш хилла техьа Воккхадада (цуьнан цIе ойланехь яккхар а товш ца хийти-ра Аьстамарна)? Ву аьлла мел волу къонах а, дешна стаг а, Чахкарахь тIом бина цIеэскархой а хIаллакбиний ца хууш? Хуь-ушехь, шех а, ша санначех а сагIа а хилла хIара декъаза халкъ тIебогIучу бохамах кIелхьара дер дацара техьа бохучу дегайов-хонца вахна и, нийсо а йиъна, буьзначу саьрмикан бага? И цхьан-на а хуур дац. Зонахарчу Боччин СегIирата дуьйцура...

Ии йистехула, дас шовзткъе ялх шо хьалха бинчу некъаца во-гIура Аьстамар, хIинциалц шен дедас ши кIира шена бухахь даьк-кхинчу попана тIе а ца вогIуш Iарна, боккха дагахьбаллам а хилла. ХIинца дуьйна кест-кеста вогIур ву и, цуьнан кхоллам ховттуш кехаташ а яздийр ду. Доккха хIума ду-кх хи чуьрчу чIе-ранчул башха кхин бехк боцу стаг дIа а вигна, и мицахь ву аьлла хатта йиш а цахилар. Кхунна дагадогIу, мел халонга делира де-на, шен маьхчас Къосама, — гIалахь инженер болх беш ву иза — чIогIа резавоцуш, веза а веш, Керим бахьанехь, дозана арахьа балха а ца вохуьйту ша — ткьа цига баханчара шортта ахча до-хьу, — я хьаьким а ца хIоттаво аьлча. «Делан неIалт хьо стага-на, — баьхнера Гунаша. — Лам тIера ло санна, цIеначу цуьнан бехк хилла-кх хьо балха ца вахийтар! Хьо вала мацалла!»

Ии чу а воьссина, муьсто чам болу хи мелча, мацалла меттах-хьайра. Ша тIаьхьхьара хIума маца йиъна дагалецира цо: ши буьйсий-дей доллуш лаьттара Илланча волчохь кхачанах кхетта, ткьа цIа кхача мел лаххара а шина сохьттехь некъ бан дезара.

Цу чуьра хьала а ваьлла, бежнаш леллачу тачи тIехула, тер-хаша когаш а лазош, меллаша вогIу иза, хьуьна юккъехь долчу цхьана жимчу ирзу тIехь, хIума кхоллуш Iачу стагана тIелотта-велира.

— ГIоза юург хуьлда хьан!

И кхуьннан багах доллушехь, шен юург а — мижарг, кIолдан дакъа, сийна хох, шишана чохь хи — йитина, хьуьна чу хьаьддачу цунна, шен ницкъ ма-кхоччу чехка тIаьхьаведира хIара. ГIеххьа гена а ваьлла, вухахьаьжна и Аьстамарна вевзира — Хьоза.

— Хьоза, Хьоза, ахь хIун леладо? Со ма ву иза, — Аьстамар,—

мохъ туьйхира кхуо уьдучуьра саца а соцуш. Вукхо болар лагI-дира.

— Хьоза! Собардехьа. Со хьан доттагI ма ву. Дага ца догIу хьуна, вайша цхьана дечиге ихина, тIаккха Шуьйтахь интерна-техь дешна а, ЦIой а волуш...

Иза, саца а сечна, геннара кхуьнга хьежа велира, тIаккха меллаша тIеволавелира, юха сецира.

— Хьо цара вайитина-м вац, — элира цо.

— Мича цара?

— Со лаца тIаьхьа бевллачара, Матильда Матаевнас.

— Вац дера. Цара вайитича, вогIур ву со? Со-м гIалара во-гIуш ву.

— Бокк'ал а Аьстамар ву хьо я адам-йилбаз, — кхуьнан бер-зинчу когашка хьаьжира иза.

— Аьстамар ву-кх. Ши мача — цхьаь, жIаьлеш тIаьхьа а девлла ведда вогIуш, яйна сан, важа айса дIакхоеьссина. ХIан, — кисана куьг дахийтира цо, — хIара диплом а ду хьуна, догIано даша-м дица, хIетте а мегар долуш ду.

ТIе а веана, мара а кхетта, жимма сацавеллачу Хьозин коьр-техь к'оьджа чохь гича, халахетта, бIаьргаш чохь хиш хIнттира цунна.

— Хьо ма хьалхе к'ежвелла?

— К'еж муха ца ло, эькхийна лелош хилча, — вуха а ваьлла, иза шегалеррина хьаьжча, цуьнан чухетта мочхалш а, бIаьргаш уллохь кегий хебарш а гича, кхин а чIогIа халахийтира.

— Хьан эькхийна?

— Адам-йилбазаша.

— ХIа-а... Цк'а хьо Иийначу дIагIо вайшиь, — юург олхазар-ша я акхароша дIасаядорна кхеравеллера Аьстамар.

Амма иза-м хIара шиь дIакхачча ша ма-ярра лаьтташ яра. Кхуо мижарг буьушехь, можа зезаг долчу шишан¹ коьллаш юк-к'ера цIен бос болу тептар схьадаьккхира Хьозас.

— ДагадогIий хьуна, сан хилла ойла, — дийца волавелира иза. — Вайн юьрта хи а дало, леккха тIулг а бухкуьйтуш, некъ а баккха? Кхуззахь ду хьуна дерриге а хьесапаш. ХIорш а эьна, колхозан конторе ма ваха со. Сени чуваьлча, к'амелаш а хезна сацавели. Цу чохь дийцинарг хIокху сайн протокола тIе дIаяз-дира ас, эшахь а аьлла. Хьажал хьо.

«ПРОТОКОЛ № 1»

Довдучу шераи февраль беттан 21-гIа де. «Сахуьлу седа» цIе йолчу колхозан контораи сени. К'илбехьара чу ма-велли, куьг аьтту агIор — экономистан Бад-Махьмин а, коьртачу бухгалте-ран Iабдул-Бадин а юк'ара кабинет, аьрру агIор — председа-телан Iахарбек ЧагIарбековичан чохь. Пенах дIатоьхна — «Томкина

кепа тохар сихдарца, алсамдоккхур вай шура яккхар!» Аьрру агIор — тийналла, аьтту агIорхьара схьахезаш к'амелаш.

Бад-Махьма. У-у, наб оьхуш ву-кх со гуттар а. Вайна хIун хан ю техьа арарниг? Ма дукха хан ю-кх со кху чуьра ара-валаза.

Iабдул-Бадн. Ца хаьа, бIаьсте ю моьтту суна. Корах ара хьажахьа.

Бад-Махьма. Кху корах арахьажарх гуш хIумма а-м дац.

Iабдул-Бадн. Ло дуй?

Бад-Махьма. Юк'юк'ахь ду.

Iабдул-Бадн. Делахь бIаьстенан юьхь ю хьуна.

Бад-Махьма. Хьуна хIун хаьа? Цхьадолу Iа а ма хуьлу ло а дешаш довха. Цу тIе гурахь а хуьлу наг-наггахь ло догIуш.

Iабдул-Бадн. Лаьттара Iаь юй гIуьттуш?

Бад-Махьма. Iаь елахь а, кIур беллахь а цхьа хIума-м ха-ало суна.

Iабдул-Бадн. Делахь бIаьсте ю хьуна.

Бад-Махьма. ХIа-а, иза-м трактор хилла кIур туьйсущ.

Iабдул-Бадн. Трактор елахь, кор тохажь... Трактористе хоттур ахь, хIун хан ю.

Бад-Махьма (кор детташ хеза). ХIей, хIей! ДIа ма гIохьа, схьаволахьа. ХIей! Ца хези. ДIаваха.

Iабдул-Бадн. ДIавахнехь хIун дийр ду цунна? Ас хIокху нарядаш тIехь, бIаьстенан-аренан белхаш язбо хьуна. Кхаа бIе туьманиа.

Бад-Махьма. ДIаязбехьа. ХIинца Iахарбеке куьг таIадай-та деза.

Эццахь аранккхина Бад-Махьма, сенин маьIлехь лаьтта со тергал а ца веш, Iахарбек ЧагIарбековичан кабинета чу иккхи.

Iахарбек. БIаьстенан-аренан белхаш... Хьуна билггала хаьий арахь бIаьсте ю-яц?

Бад-Махьма. Корах арахьаьжча, схьагучу билгалонашца бIаьсте ю...

Iахарбек. «Корах арахьаьжча»... Ара а ваьлла хьажа ца мега хьо?

Бад-Махьма. Со лара-м ца во, хIара кехаташ язъеш.

Эццахь телефон екаш хеза.

Iахарбек. Алло. ЛадугIуш ву, РАПО-н экономист ву? Муха Iа шу? Могаш дуй? Маршалла лолахь РАПО-га. Сводкаш ка-тоьхнна дIалур ю. БIаьстенан-аренан белхаш 200 процентана кхочушбина! ХIун белха-а-аш? ХьаьжкIаш дIайийна, картолаш а, буц а дIайийна, готанаш а аьхна.

Телефон чуьра аз. ХIун ю ахь юьйцург? ХьаьжкIаш муха йоь, бIаьсте а ца хилча?

Iахарбек. Тк'а хIун хан ю?

¹ Можа зезагаш долуш коьллиин тайпа

Телефон чуъра аз. ХӀун ю ахъ юьйцург? Хьуна ца хаъа хӀун хан ю?

Ӏахарбек. Бехк ма биллалахъ. Оха динарш гуьйренан охана-наш ду. Арахъ-м хьаха ю гуьйре, хазанеха санна, тӀееана. Гуьйренан-аренан белхаш кхочушбина 200 процентана!

Телефон чуъра аз. И хӀун ю ахъ юьйцург? Гуьйре мичахъ ю вайна?

Ӏахарбек. Бехк ма биллалахъ. Арахъ муьлхха а хан елахъ а, оцу хене хьаьжжина 200 процентана кхочушбина хьуна оха белхаш. Шеко йоцуш. Сводка, хьем ца беш, лаккхарчу эвсараллица, жигаралла лакха а яьккхина, дӀалуш ю хьуна. Иодика йойла. Сан маршалла ду РАПО-га.

Трубка охьаюьллуш хеза.

Хьуна хезирий цо бӀаьсте яц бохуш?

Бад-Махьма. Хезира.

Ӏахарбек. Хезнехъ, катоьхнина хаа деза-кх арахъ билггал хӀун хан ю, хӀара нарядаш чекхйовлийта лаахъ.

Бад-Бахьма. Дика ду. Бригадир ТӀухаш ву ван везаш. Цуьнга хоттур ду ас.

Ӏахарбек. Айхьа ахча яздина нах дийна бу-бац а хатта.

Бад-Махьма. Цхьа шо хьалха отчетан-харжамийн собрани йолуш, вай кху чуъра арадевлча-м бара уьш дийна.

Ӏахарбек. Цхьана шара чохъ хӀун хилла хьанна хаъа.

Бад-Махьма. Дика ду, Ӏахарбек ЧагӀарбекович. Иза а хоттур ду аса».

— Дешна велин хьо? ХӀинца ойлаел ахъ оцу белхан, — кӀолдан цуьрг кхаьлтира Хьозас. — Адаманна лелор дуй иза, шарахъ цкъа бен чуъра ара а ца довлуш? «ХӀан-хӀа, уьш я адам-йилбазаш ду, я шайтӀанаш ду», — ойла хили сан. Цундела ма ю хӀара юрт яссалуш, цундела хьалха хьаьжкӀаш а, кӀа а, мукх а кхуьуш хиллачу лаьттахъ цхьа яраш а, томка а бен ца долу, урамаш а кьух даьлла дукьлуш лаьтта. ХӀетахъ дуьйна уьш Ӏорабаха бакьдерш гулдан велин со, хӀокху папки тӀе, — коьллаш юкъа дӀа а кхевдда схьанйцира цо иза, — «Адам-йилбазийн гӀуллакх» аьлла йоза а дина. Эххар а тӀекхечи отчетан-харжамийн собрани хила еза хан. Хьаьжча, гуш марха йоцуш, декхна де дара. ХӀокху шарахъ дуьххьара малхе ваьлла, бӀаьргаш схьа ца беллалаш, дӀа а ца вахалуш, вовших а тасавелла лаьтта Бад-Махьмий, Ӏабдул-Бадий, велха а волавелла, бӀаьргаш лозу шайн бохуш, гулам хуьлчу юьртан клубе ца вуьгуш, юха а колхозан контори чу ваьккхира. Ӏахарбек ЧагӀарбекович, бригадир ТӀухаша бӀаьргех доха Ӏаьржа куьзганаш а делла, куьг а лаьнна, валийра.

Гуламна бехха кечам бинера ас, нахе колхозан конторехъ гулделларш я шайтӀанаш ду, я адам-йилбазаш ду бохуш, иштта ца хилча, юьртахошкара киланах итт туьма а луш, жижиг схьа а

эчна, юха пачхьалкхан мехах (киланах ши сом ах сом) оцу юьртан туьканахъ дӀа а доьхкина, бохуш, кехаташ а язъеш, совдаьлла ахча шайн кисанашкахъ, цӀахъ ӀаӀош, вайн дерриге халкъ аьххалла далийта гӀертар ма бацара уьш.

Ткъа нах кхоьруш ма бу чӀогӀа, тоххара Сталина жарж бича-хьана. Царна чу мелла а саданийта вайн генара майра кьонахий: Адин Сурхо, Таймин Бийболт, шотойн Аьстамар а, Шелара ТӀелхаг, Хорачуьра Зеламха а, Шерипов Асланбек а дагалаца дийзи, ткъа Зайтан Шихмирзех долу иллий-м, дагахъ а Ӏамийна, гӀаг-гӀанехъ уьш белха а беш хӀора дийнахъ олуш дара сан. ТӀаккха мелла а гӀуллакх хили, Ӏахарбекана дуьхьал куьйгаш айьал майрабевли. Амма суна ма хаьий церан и майралла, хилла меттиг а йоцуш, йовр юй, районера цхьа хьаьким хьовха, тӀехъ хорма а йолуш, могӀарера милицо ма веъа. Цундела дерриге а дира и тхайн барт кьайлабахьа.

Ӏахарбек шек дӀа а вацара — хӀокху итт шарахъ хӀуьу дича а, тӀехъ дечиг даьккхича а, баркалла ала бен, бага хьала ца гӀаттийнарш шена дуьхьал бевр бу аьлла мича дагахъ дара цунна. Цул тӀаьхьа... Аьлча а, хӀара дешахьа. Оцу колхозан гуламан протокол хӀара ду хьуна.

«ПРОТОКОЛ № 2.

Довдучу шеран июнь беттан 25-гӀа де. «Сахуьлу Седа» цӀе йолчу колхозан гулам хилира. Президиумехъ — юкьарчу бахаман председатель Ӏахарбек ЧагӀарбекович а, бригадир ТӀухаш а.

Бригадир. Накьостий, гӀовгӀанаш ма е! Цкъа цхьаьнга дийцийта. ДӀаде ахъ хьайн кьамел, Ӏахарбек ЧагӀарбекович.

Ӏахарбек. Далее. Вайн колхозехъ лакхаяьлла жигаралла, эвсаралла, дикалла, хӀайттаралла, йилбазалла, ткъа иштта хьем ца беш йоцачу хенахъ дӀало сводкаш а...

Хьоза. Сводкаш аш, «Кехато хӀуьа а ма лов», — бохучу принципца язйо.

Ӏахарбек. ...Кхин дӀа. Колхозан правленис а, аса айса а буса еш наб а йоцуш, хаддаза кьахьоьгу хӀара юрт хазъеш тоярна. Ян еза аьлла йийцаре йина бани, дом быта, культуран цӀа а, водопровод а. Ткъа иштта буьллур болуш бу вайн юьрта богӀу некъ а. И некъ дуьххьара експлуатацн дӀалуш, ленточка хадор ду республикан столицера кхайкхинчу цхьана хьешо а, вайн колхозерчу уггаре тоьллачу белхалочо а... ТӀаккха маланийн оркестро эшар а локхур ю, пионераша некъбаьккхинчарна зезагаш а лур ду...

Заман. И ленточка ахъ дуьйцу итт шо дӀадели-кха...

Хьоза. Хьан банига хьежжехъ, лийча а ца луьйчуш, кху юьртахъ уи даьржина хир дара.

Бригадир. ГӀовгӀанаш ма ел, гӀовгӀанаш. Ӏахарбек ЧагӀарбекович, хьо аьлла велирий?..

Ӏахарбек. Дерзоран дош аьлчахьана. Иштта, шуна ма-гар-

ра, лаккхарчу эвсараллица жигараллин шовкъ йоссар бахъанехъ вайн кыннхьегамхоша бахъна билггала долчу глутлакхаш тлехъ билггала болу кхнамаш... Кхин дла а н глутлакхаш дла а хьур ду вай, йохъалла яржорца, хлайттаралла сов а йоккхуш, хьуьнаралла алсам доккхуш (*графин чуьра хи а молий, охъахуу*).

Къахъим. Дерзораи дош хьалхехъ эли ахъ... Вай Маьлхан арахъ картолаш йоь бохуш яйина 60 тонн картолаш йийцахъ...

Заман. Хлаа, хлаа, царна гонаха ха дан итт хехо а хлоттийна итт-шийтта туьма алапаш а долуш...

Іахарбек. Дика ду, дика ду. Цхъаь дийр ду вай.

Къахъим. Хлун дийр ду?

Бригадир. КІант, охъахаахъа... Хьо ма члогла чуьравели. ВаллахІ хьо иштта лен валахъ, хъан глутлакхаш вон-м хир ду хьуна.

Къахъим. Тлухаш, со кхеро ма гІертахъа. Ас кху Іахарбеке ховтту хлун «цхъаь» ду ахъ дийр ду бохург.

Іахарбек. Ас-м ца боху хлумма а.

Къахъим. Цундела ас хьовга боху-кха Маьлхан арахъ йийна картолаш...

Іахарбек. Маьлхан арахъ йийна картолаш 60 тонн ю, вай цигара схъаэциарш 4 тонн бен яц бохуш, цхъаца хабарш ду дуьйцуш...

Заман. Оцу 60 тоннах 40 кхаш тле кхачале, дласайовьхкина бохуш а, дуьйцу хьуна...

Іахарбек. Иштта а дуьйцу. Вуьшта, хьох лаьцна а, оцу хьалакхийссалучу Къахъимах лаьцна а дуьйцу а хезна, шун цхъа гергарло ду бохуш...

І-ра воккха стаг. Накъост, ахъ хлун дийр дуй? Суна цхъа бакьо лур ю ахъ...

2-гІа воккха стаг. Хьо тхуна юккье зулам даккха ма гІерта... (*гловганаш йовлу, нах чуьлурту*).

Бригадир. Юьртахой, юьртахой. Аш хлун дей, гловганаш ма е. Аш хлумма а дийр дац. Кхузахъ гловганаш ян шу майра делахъ а, валлахъ-биллахІ, вац шух цхъа а Органал дехъа ваьлча, цхъавнга а вист хила ваьхьар волуш. Юьртахой, валлахІ-биллахІ, юьртахой, вай бахъ болх хир бу шуна, ца бахъ, хир а бац шуна. ХІара, Іахарбек ЧагІарбекович, вайна тлевехъна стаг ву, вай ларахъ, лара а везаш, кхана-лама ваьлла дла а гІур волуш, вайн дика а, вон а нахала а доккхур долуш. Цундела хІара Іадда вуьтур ву вай. Минчехъ ю вайн традицеш, гІиллакх гостер... прим... гостер... хъаша-да ларар.

Къахъим. Тлухаш, ахъ локкху н зурма тхуна хІокху итт шарахъ кІордийна. Гиллакх леладайт хаа деза... Іахарбек ЧагІарбекович, оцу Маьлхан арахъ йийна картолаш йиц ма елахъ...

Бригадир. КІант, охъахаахъа, хьо иштта лен валахъ, валлахІ-биллахІ, глутлакхаш вон хир ма ду хъан.

Іахарбек. Тлухаш, Іадда внтахъа, ас жоп лур ду цунна... ХІаь, вай маьлхан арахъ йийна картолаш. Шу суна критика ян гІерташ ду, цигахъ 60 тонн картолаш а йийна 4 тонн бен схъа ца эцна бохуш... Ткъа цунах баьлла моральни пайда мнча хьо вай?.. Ткъа итт воккха стаг?.. ХІахІ? И итт хехо, и итт воккха стаг-миска, вай тоххарехъ дахарера длабайнна болу, пенси а бахийтина, буьйсанна цленчу хІаваэхъ лелар бахъанехъ, «хахха» аьлла, чу са а деъна, бос а тобелла, дладелаш волу итт воккха стаг?! Ткъа цара тоьпаш кхуьйсус, еккийна и екхна аьхкенан буьйсанах дага-йогІий шуна... ВаллахІ, ценна фейерверк ма яра иза. Сан-м члогла самукъа долура, цара «гов-гов» бохуш, тоьпаш кхуьйсус. ВаллахІ, долур-кха. ХІора буса вайн юьртахъ нускал далаш сана, ма хетара. «Гов-гов, пахъ-пахъ-пахъ!» Бакъду, царах цхъаь, шен накъостан карах когах топ кхетта, больнице-м кхечира. Хлун дийр ду ткъа? Муьлхха а доккха глутлакх кхочушдечохъ цхъа зен-зулам доцуш ма ца хуьлу.

Къахъим. Ахъ хлун дей, накъост. Глезаш ма лехкахъа...

Іахарбек. Глезаш... ХІун глезаш?

Заман. ХІаь, глезаш... Ахъ гІезийн ферма ян воллу аьлла 30 эзар сом а делла эцнарш. Еъний, длаекъний, йовьхкийн, хІаллакхилларш...

Іахарбек. Цунах лаьцна а эр ду. Шуна ма-хаъара, вайн махкахъ боккха тидам тлебохуьйту юьртан бахархой эстетически кхетош-кхнорна. Ишттачу сий-ларамехъ ю халкъан барта кхолларалла а, фольклор а. Дукха хан йоццуш вайн республикехъ фольклорах лаьцна синкьерам... ХІан-хІа, син... синпозиум ма-хилла. Шортта Іилманчаш а болуш. Сий хуьлда фольклористийн жигараллин! Оцу мехалчу глутлакхана юкъа йоккха хазна йиллина вай а. И глезаш яхкийча дуьйна вайн юьртахоша карладаккхира дицдела аьлла хетта оьрсийн халкъан фольклорера ловзар:

Гуси, гуси — га-га...
Есть хотите — да-да...

Вайн эвлахъ жима а, воккха а вара оцу ловзарх ловзуш. Конторехъ тхо а левзира иштта. Бакъду, оцу эшаран текст жимма хийца а хийцина:

Гуси, гуси, — га-га-га...
Есть хотите — да-да-да...
Ну берите, что хотите.

Бригадир. ВаллахІ-биллахІ, Іахарбек ЧагІарбекович, «берите» ма аьлла, лаккхарчу эвсараллица дласа-м ядайора вай каракхаьчнар — ахча, даьхни а, дечиг а... ХІокхара иштта болх беш белахъара! ХІинца тхан, хьоме Іахарбек ЧагІарбекович, ХІокху колхозхойн царах тхан хьовга дала цхъа хаттар ду: муха ду хъан-хъайн глутлакхаш? ХІун планаш ю хъан тлейорлучу ханна?

Іахарбек. Планаш дукха ю. Царах уггаре а гергарнаш: лаккхарчу хіайттараллнца «Цабевлла бежнашна арсаш хьекхар» бохучу темехула диссертацинна защита яра, министр хилар а.

Бригадир. Ура! Министр! (Тіараш детта, цуьнан тіарийн цхьамма а гла ца лоцу).

Хьоза. Накъостий, хіара хьан хаьржина пирсдатал! ДагадогІий шуна цхьанна а хіара вай хаьржина. (Аьзнаш: «Ца доглу, суна-м ца доглу», «суна а ца доглу»). Накъост Іахарбек, хьо мича-ра ву ван мукъане а?

Іахарбек (Вовхна). Діогара...

Хьоза. Мича діогара...

Іахарбек. Иштта... діогара...

Заман. Суна дагадоглу, и кхуза муха веана. ДагадогІий шуна, цхьа шо. Біавстенан юьххьехь догІанаш дукха а ихна, дегелц йогІуш буц яьлла шо? Хіетахь вай массо а, дийнахь а, буса а цанашкахь Іара, йол хьокхуш а, діаюутуш а. ЦІа дирзича — хіара Іахарбек вара вайн контора чохь Іаш галстук а йихкина.

Къахьим. Делахь вай и эккхо веза-кх. (Діахьаьжначу цунна ги Іахарбек хіьна Іийна гІант деса хилар). И мича вахана?

Зал чуьра аз. Ой, мича вахана иза?

Нажа. Мича вахана? Араволуш-м ца гира шуна иза?

ШолгІа аз. Кху неІарх-м ца велира.

Заман. Стол буха хьовсийша.

Къахьим (Хьожу.) Вац кхузахь.

Заман. ГІанташ буха хьовсийша.

Къахьим. Вац кхузахь а.

Нажа. И, суна схьахетарехь, хила а ца хилла.

Къахьим. Муха ца хилла, хіокху ІО шарахь вайна ленточкех, банех къамел динарг мила вара ткъа?

Нажа. Изий... Иза біарлагІа хилла-кх, я шайтІа хилла.

Зал чуьра аьзнаш. ХІа а...а?

Къахьим. Эхь ду-кх итт шарахь оцу біарлагІе я шайтІане Іехадайти-кх вай, и коьрте а хіоттийна.

Нажа. ДІадаьлларг дІадаьлла, хІннца и тайпа біарлагІа юха ца яийтаран ойла ян еза.

Зал чуьра аз. ХІун дан дезий? Вайн конторан хехо хіотто веза-кх. Кхин и тайпаниг чу ца ванйта.

Хьоза. Вай массо а хила веза хехо.

Заман. Муха, массо а конторан хехо хилча, болх хьан бийр бу?

Хьоза. Конторан хехо хила ца оьшу массо а. Вай массо вайн кьинхьегаман, ялтийн, ахчанан, даьхнийн, лаьттан хехой хила де-за. ТІаккха кхераме хир яц вайна цхьа а біарлагІа а, я шайтІа а...»

Иза хіокху юьртана кочара валарх, даккхийдеш цІехьа дирзи тхо, амма дукха хьалха хиллера тхан хазахетар: шолгІачу дий-

нахь Іуьйранна керла председатель харжа конторе даханчу тхуна, бухахь Іаш карийр-кх кьорза галстук а йихкина, Бад-Махьмигий, Іабдул-Бадигий катоьхнна сводкаш кечіойтуш, хьийзаш Іахарбек ЧагІарбекович.

Нах, масех стаг воцург, дуьненчуьрчу нийсонах дог а диллина, шайш Іахарбекана дуьхьал бовларна а дохко бевлла, «ОстогІпируллахІ, дела хьуна хастам бу-кх, Іахарбека диначунна реза ду-кх тхо», — бохуш, кхин а чІогІа букар а ситтина, хІннца дуьйна, дечиг даккхар стенна дуьйцу, тІехула говраш хехкахь а, бист хир боцуш, буса электростогарш латийна а, шайна тІе тидам ца бохуьйтуш, хІума яархьама я кхечу гІуллакхана эшча, мехкадаьтта дуттучу кьуьданах пайдаоьцуш (юьртарчу туькано мехкадаьтта дохкарна йолу план шозза тІехкхочуш йора гуттар а), лоллина сица муьтІахь хилла, мукадехкийн, чхьаьврийн, бирдолагийн дахар дІаккхьа бевлира. Лолла тоххара Іаьмиркехь Кьилбаседе Кьилбел тоьллачул тІаьхьа дІадаьлла бохуш яздахь а, долуш ду — нехан синошца, махках а даьхна йинчу гІелоно кхоьллина хила а тарло иза.

И сайн ши протокол а эцна, районан хьаьким Матильда Матаевна йолчу ваха со, кхоа ца деш «Шипр» одеколон а тоьхна, хечина ши сиз боккхуш иту а хьаькхна. Нелар тІехь дог деттадала доладели-кх, оьглазваха чІогІа: «Хьажаха и лолла сан кийра даьлла а хилла-кх». «ДІасаца!» — овра дин ас дагна, цІийза а цІийзаш, жІаьлин кІеза санна, цхьанаэшшара болх бан доладели.

Чохьхаваьлча, неІарехьа букъ а берзийна, корах арахьоьжуш лаьтташ цхьа ка бу-кха, шен чкьура чу а ца тарлуш, коч а гоьлел лаккахь соцуш ю, месаш — хіоьан буьйра санна, чІагарш еш хьийзина, кхакханан куй санна коьртана тІе а йийшина. Олхазарша бен бийр бара цу тІехь, нагахь кор дІа а диллина, меттах а ца йолуш, цхьана шарахь иза лаьттича.

Маршалла делла а, цуьнан тем аса ца бохош, иза корах ара, со цунна тІехьара тІе а хьоьжуш, дехха лаьттира тхойшнъ.

Эххар юха а йирзина: «Одеколон-м ца кхойна ахь», — элира цо, суна тІехула неІаран гуре а хьоьжуш. ТІаккха нийсса суна тІе а еана, ах метр йисначу хенахь юхайирзира, эщахь цуьнан карахь хилла электронни сахьт тІехь йолу ручка охьаюьйжира. И схьаэца охьатаьІна Матильда Матаевна сайна гІодаюккьелц кхочуш а гина, са лацаделира, катоьхнна цул хьалха ваьлла, ручка дІаяла дог хилира, амма иза а лолла а хетта Іадда Іийра.

«Хьо хІун гІуллакх долуш веанера?» — кІелдІахула схьа а хьаьжна элира Матильда Матаевнас, хьала а нислуш. ТІаккха дохковелира ручка схьаоьцуш цуьнца гІиллакх ца хіотторна: иза лолла ма дац, — зуда ларар, хьалха цо коьртара йовлакх тесча мел бурса дов а соцуш хилла, бакьду, Матильдин йиш хир яцара и дан, цкъа а — Іа чІагІделча а — туьллуш доцу дела.

Матильда Матаевна, ког гоьлтІе а боккхуш, охьахин, шен дуь-

хьалара глант суна а гойтуш. Цуьнан тлелбаьхначу когашна дукха уллохь хилар а, йиллина иза бляра хьежаро а юха а са легашкахь сацийра, амма корох арахьаьжча, вайн юрт а, колхоз а, конторера адам-йилбазаш а дага а даьхкина, жимма метта веара со. Таккха кьамел дан гоьртича: «Тхан колхозан конторехь»... — ала бен ца кхира, Матильдас юкьах а ваьккхина. «Цигахь болх бечарна хьуо реза вац боху ахь? Битахьа уьш. Хьайна муьлха болх беза дийцахьа — агроном, счетовод, инженер, бригадир?.. Председатель, экономист, бухгалтер хьо ваха глертахь а, гуллакх хир дац. И кхоь дика ву, сикха сводкаш а луш, планаш еш», — дийцира цо. «Планаш кехаташ тлехь йо», — кхаь баьккхира аса. «Иза харц цле кхолла глертар ду, кодексехь статья а йолуш», — гоьлтара ког дласаластийра цо. «И кхоь адам а дац, адам-йилбаз ду», — сан аз юха а дегон долиьйра, Матильдин коч гоьлел дуккха а лакхаяьлла а гина. Амма иза сан оьглаз-вахар лерира цо. «Суна кхерам туьйсущ», — буьрса кьегира Матильдин бляргаш. «Вац. Амма ахь гуллакх ца дахь, ас обкоме а, ЦК а яздийр ду!» — оцу дешнаша кхоччуш дуьхьалъяьккхира суна Матильда. «А-а, иштта дуьйцуш ву хьо?» — цуьнан месех саьрмикан кхес хиллера. Телефонан номер а хьовзийна, чуьра-елира иза:

«Милици? Начальник? Сикха сан кабинетте наряд яийта. Хьун хилла?! Цхьа торчок ю-кх «Сахуьлу Седа» колхозера. Суна ницкь бан глерташ... Хьун ницкь? Боьршачу стага зудчунна хьун ницкь бо?! Пхийтта де-буьйса-а?! Ахь хьун дуьйцу, пхийтта шо тоха деза!»

Матильда Матаевнин и тляьхьара дешнаш, аранккхина воьдуш, сени чохь хезира супа. Ойла йира ас, болар а ца лагдеш: «Автосоцийле хьаьдча, со билггала милцойн кара гьур ву, цундела Цюганехула сохьтехь шовьзткье итт километр чехкаллийца цлехьа тага веза». Суо ца гайта, коьллаш тлехьа а лечкьаш, Цюганехула ирх воьдуш, хьун дагадеара хьайн хьуна? — Хинца-м Цюй а тляьхьа кхуьур вацара суна. Хьун деш ву бохий ахь Баблаш? Шена керла цле а тиллина — Сергей, — ахча даккха оьхуш ву, бичаш бацош. Цхьа бич, шина ведар чохь цементан, гламаран берам эцна воьдуш, бертал кхийтира боху. Ша тле хьума тоьхча, «Тоха ахь, суна хьакьдерг ду хьуна», — эли боху. Хьетахь ша цхьа кьайле гучуяьккхи: «Бичо, хьума мел туху, болх дикахо а бо». Эвла юккье дла а хьобттина дуьйцуш лаьттара. Цул тляьхьа, длавахана, дукха хан ялале бичо коьртана ластийна диг пхьарсах а кхетта, и голехь сатта а ца луш ву боху... Витахьа Цюй, сайниг дийца ас.

Цигара цла веьча, йедалах петоха велира, чу ца вуьжуш, ахка йистера хьаьжкляш хьакхарчех ларьян айса йинчу буьна чохь буьйсанах а йохуш. Цкьа сатаса кхо сахьт хан йолуш ду-кх, цхьа йоккха можачу ахьарх йиначу сискалх терра беттаса Бляндукьа

тлера стигала керчина буьйса яра иза — цхьа хаза глан гуш со воллуш, лесто йолий-кх сан бун. Вайть, мохк бегош-м бац техьа аьлла, тлера чухьаьжча со, бухахь лаьтташ ву-кх — муха хета хьуна? — кхо милцо. «Охьавосса, — боху, — цла кхавьчна хьо.» Машен юьстахо йнтина хиллера цара. Со цара длавигарх бен а ца хетара, вайн эвлахь айкхаш хилар новкьа деанера-кх.

Гийлла корох ара блярг бетташ Ийра, машин набаро датийнчу юьртарчу урамийн синтем бохош, ченаш йохуш, хьаьдда йоьдуш, дан дезачун ойла а еш. Пулган йола хи дуттучу кхавьчча, хьаьвелла, сацаяхьара аша, эли аса. Дели сан дехар. Ткьа хи мелча, хьалха мелларг длаьлано а ма дезий — бердехьа вели со. Цигахь циркехь пена тлехула хьалий-охийн хьохкучу мотоциклийн ойлайн: уьш аркьал стенна ца еттело? — Чехкалла сикха йолу дела. Сайниг лакха а яьккхина, бердах чутили. Уллохь лаьттачу милцоша: «Хла-а??!» — алале, буха кхечи со. Таккха Органца Зонаха кхаччалц охьа а веана, тлайх а ваьлла, вайна юьрта боьгучу новкьа велира. Кхин чу ца воьдуш, кьолдан дакьа а, мижарг а эцна, оцу буссехь, кхуза хьуьнха схьакхелхи. Ткьа милици, со бердах а вахана, велла хиларх тешна, хьокху кхоалгачу дийнахь, Органцухула буьххьехь аьчган млерий тийсина деха гьуркхаш а хьохкхуш, дакьа лоххуш...

Эцахь бага глаттийначохь а юьтуш, цец а ваьлла, кхуьнга хьаьжйра Хьоза: кхаа мижаргах ах бен ца биснера.

— Хлара ах суна таханенна тоьар бу, кхана хьума а яхьаш тляьхьавоьллахь, — масех бекьа кьурд бира цо.

Цунах а кьаьстина, бежанаш лелачу новкьа ца вала, Инчухула охьаоьхучу Аьстамарна, дерриге а юхакарладолуш ду-кх, хьетахь, ткье итталгачу шерашкахь хилларг: наха йедална пьбеттар, уьш, уьдуш, хьуьнха эхар — хьетахь ден Гунашан саниа, кхуьнан а дезар ду-кха кху Инца хьала яахьума кхехьа, бакьду, хьалха тоьпаш а етташ, нах хьаллакбеш хилла, хинца иза дац, далла бу хастам аьлла хийтира.

Кестта Ин юьрта йистехула доьдучу ахках а кхетта, цуьнца Кьилбседехьа воьгу иза, цкьа мацах шех лаьцна язьян ойла хилла хьера лаьттинчу кхечира. Пьдоьгу хьорса доьхна, беранах хи детта деза хара яхкаелла, тле шач а тухуш бина тхов чуккетта... — хьархо велла, цуьнан кьенташа тесна йнтина. Хьера чу ваьлча, ахьар чохь йаьла лара, лаьттах, цу тле евллачу ярех юьзна карийча, йаьвжина дог, глантана метта йолчу гуьйринга тле охьалахвелча, уллора дланккхина моьлкьа лари буха бахача, кхин а чьогла лазаделира, ткьа хинтина лаьттачу хьеран тьулгаша кхузарчу дахаран амат гойтура, хлара, цин а йина, хьийза а еш, юьртахошна ахьар а доккхуш, йийча хьун дара техьа аьлла, ойла а хилира.

Цигара тлех а ваьлла, цанаш юккьехула — цхьаерш хьаькхна, кесарш йохкура, вуьйш хьокхуш бохкура нах, цхьацанхьа дла-хьиттийна элан литтанаш а гора — схьавоьгучу цунна дукха гена

йощуш лаьтташ машен а, хаьнтIе куьйгаш а хIинтийна коьрта
Iуьйра зуда а, оьглаз а оьхуш, ветта а луш, цхьаь дуьйцуш вол-
луш цIен пес а тиллина, чухула юхучу кIайчу кучахь воккха стаг
а гира, жима ши стаг, коьллаш уллохь цIе а латийна — буткьа
сийна кIур оьхура ирх, — цхьаь-м деш сихвелла дIасахьийзара.
Дикка улло гIоьртича, номерца машен хьаькимниг а, зуда, Хьо-
зас йийцарехь, Матильда Матаевна юйла а хиьначу Аьстамара,
ойланаш яр а дитина, лераса ирдира.

... — Колхозан муха хуьлу хIара йол, ас хьакха а хьаькхча,
хьала а эцча, дIа а йоьттича, гонаха керт а йича, суна делла ке-
пек ахча а ца хилча, — бохура воккхачу стага, кьамел Матильде
а ца деш, геннахь гучу тIулгийн берде деш санна, мохь а бетташ,
вортанан пхенаш тIе а даьхна.

— Латта ду колхозан, — Матильда Матаевна шек а ца йолура.

— ХIара латта сан варххIе а ден хилла ду-кх!

— Хилла цхьана хенахь, хIинца колхозан ду.

— Ткьа хIун ю и колхоз, ян мукьане а, дийцахьа, гайта мегаш
яц иза, и хIун дажал ю, тхан латта а, даьхни а, йол а юуш ерг? —
кхин а чIогIа чуьравелира воккха стаг.

— Колхозан устав еша, клубе а гIой.

— Ткьа суна йол хьакха кхин ирзу мукьане а лохьа.

— Хьуна дала кхин ирзу а дац-кха сан, ша хIара ца лахь, —
Матильдин шуьйра юх йолу коч атта елира гIодаюкьал лакха.

Воккха стаг, цкьа, Iадийча санна, висира, тIаккха, бIаьргаш
тIе ши куьг а диллина, чIагаре хьийза мурд санна, юкьа-кара ирх
а кхоссалуш:

— Ia-a! Ia-a! Ia-a-a-a... — бохуш, мохь хьоькхуш, ведда ана-
йистал дехьа велира. Матильда Матаевна, йоьлуш, охьа а йоьж-
на дIасакерчара, роI-роIана цхьацца ког хьала а уьйьуш, лаьт-
тах а бетташ. И кIордийча, кIегара хиьна, вадийна валийнчу фи-
лармонии пондарчас Бахьмада (иза хиллера цIарна гонаха хьий-
зинчех цхьаь, важа — шопар), схьадоьттина кьаьркьанан стака
дIа а мелла, даьттанан а, Iаьржачу Iаьвнан а ши пардо деш кеч-
динчу бепигап цастарх церг йоьлтира.

Иза юха а ела я керча йолаялале аьлла, сихха тIеваханчу
Аьстамара оьрсийн маттахь (нохчех дийцича, хьаькимашна Iов-
дал хетийла хаьара) кьамел долиьра:

— Извините, Матильда Матаевна, но то, что вы здесь с таким
эффектом продемонстрировали, не вяжется ни с какими норма-
ми общечеловеческой морали, более того, говоря фигурально
(иза цхьамма олуш хазар бен, кхин хIун ду хууш а вацара), в
высшей степени безнравственно...¹

¹ Бехк ма биллалахь, Матильда Матаевна, амма ахь кхузахь ишта тIахь-
аьлла хIоттийна сурт адамийн юкьарчу цхьана а оьздангаллин лехамашна до-
гIуш дац, цул сов, васт хIоттош аьлча, чIогIа оьзда доцуш хIума а ду. (оьрсийн
мат.).

— Во-о! Хьо мичара вели? Хьо вар-кха ас лоьхург! Кестта
пленум ю хир йолуш кьона тIаьхье нравственно кхетош-кхнорак
лаьцна. Суна цигахь дан кьамел яздан деза-кх ахь, — элира Ма-
тильда Матаевна, дехьа кхевдда схьаэцначу хорбазан декьах
церг а тухуш.

Улло хьийза Бахьмад — вадийнчул тIаьхьа дикка хийцавел-
лера: лахе белшел а шорьеллера — вусавеллера, ций а луш.

— Кхуо ца яздинча а, карор бара кьамел яздан-м нах, — эли-
ра цо, бIаьргашца Аьстамарна оьглазаллин цIе а тухуш.

Матильда Матаевна цкьа цецьаьлла хьаьжира Бахьмаде:
хIара ма майраваьлла, хIинццалц дуьхьала дош дар стенна дуьй-
цу, нийсса бIаьра хьажа а ца хIоьттина воу, тIаккха, дерригенах
а кхетта, гIадьяхара:

— Ба-а-а-дик, хьо ревновать деш ву! Хьа-хьа-хьа.

Матильда Матаевна дIасакерчара, роI-роIана цхьацца ког
хьала а уьйуш. Кхин и юхайоьрзург а ца хилла, пIелг а ластийна
Бахьмад юьстах ваьккхира Аьстамара.

— Ахь хIун дей, тIекха, — гай тIе пIелг Iоьттира цо, чугIор-
тахь, берзан кIеза санна, цунах тасавала а кийчча, массо а пха
тIе а боккхуш. — Хьо вохий а ма хьовза. Суна хьан Матильда а
ца оьшу, я Iаьржа Iов а ца оьшу, оцу Iаьвнал тоьлаш ю хьуна
кхехкийна кхоьаш, хьуо ца тешахь лоьрашка а хатта.

Бахьмад девне вала дагахь вацара, дош а ца алалуш етталора
цуьнан билдакхаш.

— Бакьду, цхьана агIор хьуна билла бехк а бац, хьан санна
дика маренаш атта нислуш а дац, цундела хьайн меттинг ларье
ахь, — аьлла, Бахьмад латта а витина, буц хьаькхначухула,
бай-й ког а буьллуш, юьртехьа дIавахара Аьстамар. Уллохула
тIехволуш, цхьана шовдана чу хьаьжча, яьлла, сингаттамо а,
гIелваларо а эрчаяьккхина юьхь а гина, шен духаре бIаьрг туьй-
хира цо: хьацаро а, догIано а яшош, юха малхо якьош, керла
бос эцна цIен коч, лаьттахула текхорна бехбелла хечин ши ког
а, бецан хьоькхнаш хилла сира хеча а, ткьа мачаш ян а яц...
Юьртахойх цхьанна ишта дIагича-м эхь ду аьлла, нехан кхаш-
карчу хьаьжкIаш юкььехула цIехьа вахара. Воьдуш, цунна ду-
кха жима волуш ша боккхуш хилла Iеха а гира. ХIара цунна вев-
зинчух тера а дара, вовшийн бIаьра хьоьжуш Ийра, ца дийцича
а дерригенах а кхеташ. Кьамелаш дан дог ца догIура, хан а яца-
ра, сихха цIакхача хьаьддачу кхуьнан. Керта юххехула даьллачу
сугIинна а вевзира. Цуьнга кхин безам а бацара, цкьа мацах цо,
ша схьаозийча, куьг хадийчахьана.

ХьаьжкIаш юкььера хIара уьйтIа ваьлча, рагIу кIелахь хьо-
кхамаш деш йолду нана, хьуна хIун динна аьлла, мохь а болуш,
тIе а кхетта йилхира, юхаерза а ца туьгуш. ТIаккха ИндагIехь

охъа а хьъна, шеца хилларг ма-дарра дІадийцича, иза мелла а синтеме еара.

— ХІумма а дац, жинийн хІуо ца хилчахъана, — элира цо.

Дас:

— ХІинца дог а этІор ду, шайна ца луучу балха а вохуьйтур вац. Хьалха вадор вара, — элира.

— Хьо санний? Чуьрачара мовлад а йоьшуш, сатоссуш неІаре машен а йогІуш... — элира кхуо.

Да хІумма а ца олуш, ойлаеш лаьттара, хетарехь, кхунна и мичара хьъна техъа бохуш.

— ХІетахь-м цъа делан сагІа тоьлла вѧла хъаха велира со. Вуьшта тоьпаш тІейохуьйтур яра.

Вист а ца хуьлуш леррина хьоьжура Аьстамар дегий-неней, шена сийсара гиначийн аматаш локхуш церан яхъаш тІехь, карийча воккха а веш.

Ашмин бІаьргех хи делира, кхуо шен гІуллакхаш дийцича, иза, раз а хьоьжуш, вехха Іийра, меттаван гІерташ, кІорггера синош а дохуш. Аьстамаран велха дог хилира: кхуьнан дешарх воккхавеш, хІара гергарчарна а, нахана а пайде стаг хир ву аьлла тешначу, шена ца юхуш а, кхунна оьцуш леллачу Ашмин сатийсам а бохий-кх кхуо — халахетаро дог Іаьвдира. Эццахь тІевеъна Анас, тІараш вовшах а детташ, кхунна тІе пІелг а хьежош, вела хІоьттира:

— Хьо ма хаза кечвелла, — бохуш.

Аьстамар оьгІаз ца вахара, мелхо а догІа деанчул тІаьхъа аьрцнаш тІера гІуьтту Іаь санна, сингаттам дІаайалуш, хааде-лира цуьнан веларх. Боккьал стенна сагатдо, иштта вела а, ба-цалахула волавала, малх ган, уггаре а гергарчу нахаца, кхаьрца Іен, ваха, йиш хилча? ХІун ду цъана Хьаькимо харц цІе кхолларх, нахапа хаьа хьуна бакъдерг.

Ашми чу а вахана, рагІу кІелахь шаьшшиь висча:

— ДагадогІий хьуна, вайшиь лечкьаргах левзина, — элира Анаса.

— ДогІу, хьо жима волуш. Диь шо дара хьан.

— Со бІаьргаш хьаббеш хуьлура.

— Со — лечкьаш.

— Хьо дуьхьал нуй а лоций, Іаш хуьлура...

— Ахъа со хьайна го аьлча, ас ца го олура, гахь тІе а волий, сьхагайта...

— Со тІевогІура, хьо, водий, сол а хьалха бІаьргаш хьаббечу кхочура...

Аьстамар воккхавеш хьоьжура Анасе: цІехъана воккха хилла-кх, кхуьнан тидам а боцуш. ПаргІат, ойлане ду цуьнан хьажар, цІена, лекха ю ойланаш, оьзда ду гІиллакхаш, цундела тІекхьаьч-кхьаьначо олу-кх: «Ма дика кІант ву-кх шун Анас». Иза ву-кх хІара керт шен син серлонца кьагон ницкь болуш, цуьнгахь

Аьстамарехьчул чІогІа бу цІеналлехь нисваларе болу лаам, кхунна таме хета ша нахана вовза лаар а дац цуьнан амалехь, цо дика дуьхьал дІа до.

МаьркІажан хан йоьллачул тІаьхъа, тІо-берамций, етшуьрий-ций хьокхам бууш Іаш, шолгІачу классехь доьшуш волуш ша аьлларг дагадеара. «Нана, аса, воккха хилча пуркурор а вахана, дуккха а деман галеш дохьур ду вайна». ХІетахь кхеран цъа лулахо вара гуттар а Киргизе прокуроре кехаташ кхоьхуьйтуш, ша шахьти чохь — «пехаш дахкош» — болх баран тоьшалла дайта, пенсе ваха оьшу шена бохуш. Цунах пуркурор уггар а лакхара Хьаьким хетара, ткъа гуттар а буург мижарг болу дела, наггахь нисло демах бина хьокхам а чІогІа мерза кхача бара, цундела шортта деман галеш деача... Кхочуш ца дан дели нанина дела дош а: кхунах мичахь хуьлу пуркурор?

ХІума йиъна а ваьлла, дІа ма тевжжи, наб кхетта, цъа а гІан ца гуш, буьйса юккье яххалц Іиллира иза учарчу паднара тІехь. Самаваьлча, геннара схьахезаш локкху хелхаран йиш а, детташ тІараш а, хьокхуш маьхьарий а дара. Жима стаг а хилча, юьртахь синкьерам а болуш чохь вижна муха Іуьллур ву аьлла, меллаша неІ а цІовзийна, екхначу буьйсанехула, урамийн ченаш а хьоьшуш, эьла йисте вахара иза, томка дакьон parly долчу.

Серлоне ца волуш, юьстахо сечначу цунна вевзира хелха вуьйлург — Анас. Цо мел боккху ког, мел ластадо куьг, мел бугІу бохь, цъа вега а луш, стелахьштигех кегдеш, аьтту куьг раз тасар ца лерича, — дерриге а шена цъанхъа гича санна хийтира Аьстамарна. ТІаккха ойланаш еш, кхетамо и Анасан хелхар сийсара ша Лайсица диначун ма-дарра сурт хилар хьехча, хала хийтира. Стенна нисделла хІара иштта? СагІина хІума яла еза.

И тІаьхъара бал хиллера. Белхера дІасабоьлхучу кегийчу нахах а кьаьстина, бухІанан — и стенна чуьра яьлла? — Іехар а хезаш, цІехъа вогІуш, Аьстамара:

— Хелха дика волу хьо, — элира.

— Соь бал бола а бойту, берза а бойту, дика волу бохуш, — Анасна тайнера вешин дешнаш. — Суна гитара лакха а Іемина.

— Вайшиь чу кхаьчча, дечиг-пондарца ладугІу йиш лакха еза ахь. Суна хазахетарг яц?

— Ас гитара а локхур бу хьуна.

ЦІа кхаьчча, уьйтІарчу оти чуьра стогар хьалалатийра Аьстамара, Анаса гитара а, дечиг-пондар а схьабеара.

Цкъа хьалха дечиг-пондарца кхунна луург а лекхна, гитарица Анаса болийнчу мукьамо ерриге а ойла дІалаьцна, Іадийча санна, висира Аьстамар. И мукьам дагахь латталур болуш бацара, цуьнан хатІ а, бекар а, сихалла а хІора минотехь хийцалора, дуьненчохь цъанна а хезна дацара и тайпа аьзнийн цъаьнаьр, хІора аз-м дара девзаш: зарзаран екар, догІанан, маьркІажехь лестачу диттийн гІовгІанаш, тІуьначу Іаьржачу буьйсанехь жІаьлийн

кѡра летар, цхьалхачу зудчун тийжамаш, глашца, мохаца денлчу бѡаьстенан... Церан вовшашца хоттадаларо кхуллу ша-тайпаналла цигара, Іаьршашкара яра, Анаса тховса дина хелхар а санна.

Йиш дІасецначул тІаьхьа тидам хилира Аьстамаран неІарехь лаьттаху Ашмин.

Бете пІелг а лаьцна, гІовгІа а ца еш, шена тІаьхьа схьавола элира цо. ХІорш кхоъ, меллаша ког а боккхуш, цІийна тІехьа а бевлла, божал долчу бахара. Ашми цхьана агІор а, хІара шиъ вукху агІор а вахана, цунна го тесира, тІаккха цІенна — хІумма а ца карийра.

— Цхьа адам дар-кха хІокху божал маьІІе а хІоьттина соьга куьг лестош, — элира Ашмис.

ЦІехьхана тІехьа хьаьжначу Аьстамаран кха тІерачу хьаьжкІаш юккѡехь кѡайлаэккхачу цхьана гІалартах бІаьрг кхийтира.

— Иза гІам ду, — элира цо сийсара шега гила-барзо дийци-нарг дага а деана.

Важа шиъ вист а ца хилира. Ашмис шена хуу аяташ а дешна чу а бахана, дІабийшира уьш.

Тар тесна дукха хан ялале, самавелира Аьстамар, наб кІезиг йиьнехь а, корта цІена а, дегІ дайн а хеташ. КетІа ваьлча, хьелий узуш хезира — шура ведарх етталора.

— Наб стенна ца йо ахь? — шурин йиш а сацийна хаьттира нанас.

— Ца йогІу суна.

Ши етг оьзна а баьлла, дІахецна новкѡахь лаьттара, кхоалгІа-ниг бара мукѡа балаза. И баьлча, хьелий а, шинарш а дажа дІа-лахка вахара Аьстамар. Наггахь бен бежана ца гора эвла йистехь — нана юьртахь уггаре а хьалха гІоттучу цІийннайохь яра.

Бежанаш ахкал дехьа а даьхна, шай, Зугаший лаьттинчохь сецира иза, буйсанна шелделла, детта а луш, доьдучу хпэ а хьоь-жуш. Ойла-м ца йора дІаяханчу хенан — ницкъ бацара, дуьх-хьал дІа шаьшшинна юккѡехь хиллачу марзонан лараш а хаалуш, лаьттара, уьш хІокху хица, даьхнийн Іехаршкахь, некѡан йиста-ца евллачу моан коьллашкахь, гІаш тІерачу тхин тІадамашца, хІиница БІаьндукъ тІехьара схьа а кѡедда, хих Іаба, кху ахки чу хьевддачу маьлхан зІаьнаршца а яра.

Вуха а вирзина цІехьа вогуш, дуккха а зударий а, бераш а детталора дуьхьал, бежанаш лаьхкина догІуш; кхуо керта улло а тІаьш, некъ буьтура царна.

Шайн цІенна хьалха лаьтташ, тІе гата тоьхна жима машен гича, дукха цец а ца велира. УьйтІахь нийсса тІехьа хьаькхна хьаьрса кІужал а, кочахь кІайчу куча тІехула кхозуш Іаьржа галстук а йолу цхьа ца вевза жима стаг воллура хьалххехь хуь-лучу кІайчу Іожа тІе хьокха бетташ, стоьмашца цхьаьна гІаш а,

кегдеш кегий генаш а эгош. Цуьнга хІумма а ца олуш, да а, нана а лаьттара, иза керта веана нехан стаг волу дела, цул сов, ткѡе итталгІачу шерашкахь, хІокху тайпанчу хьаькамаша, вуон хьаьжна а шаьш оьгІаз бахийтича, зулам деш хилла дела а, хІиница кхин зама-м ю, делахь а хІун хаьа?.. Нана-м, лулара бераш тІе ца довлуйтуш, буха охьабоьжна стом схьа а эций, дІагІо олуш, ша ларбеш белахь а, и Іаж а, цІийна тІехьара кхораш а, гурахь хуьлу Іежаш а, цІенаш, даккхий хьечаш а, дага хІума ца догІуш, «хьешана» дІалур долуш яра, цо шен кІантана ден тІазар малдичахьана.

Цундела, ела а кѡежаш:

— ТІехьахь кхораш бу хьуна, дика ношбелла, — бохуш, лаьт-тара иза.

— ХІорш бу дика, — хьокха охьа а буьллий, «хуш-хуш» деш, Іежаш ахьа хІуттура важа, легнаш дІа а кхуьссуш.

Кхо салам делча, схьа а хьаьжна:

— Саламаш тІаьхьа кхуьссур ду ахьа, катоххий кечлой вала. Хьуьнха вахарх кІелхьара вер ву моьтту хьуна? — элира цо юха а Іожа тІе тоха хьокха а ойуш.

— Хьо мила ву соьгара салам дІа ца эца? — Аьстамар ша а цецвелира шен цІогІанахь.

БІаьрнегІар тухучу юкѡана схьабаьккхина хьокха айина, «хьешана» тІера, цо Іожа тІера стоьмаш, гІаш, кегий генаш сан-на, Іовдал куралла охьайожо чухьаьдира иза. Амма эццахь не-нан: «Ахь хІун до, кІант?» — боху мохь а хезна, ден хьажар а гина, хьокха юьстах тесира цо, корта а оллош: шен керта веан-чуьнга хІун дийца гІерташ ву, эхь ма ду иза.

Чувахана кечлуш, Анаса шен кІайн коч елира цуьнга, тІак-кха мачаш а цуьнан ерш юха дийзира: кхуьнан ерш новкѡахь йиснера, кхин тайпа ян а яцара. Мачаш тІеховша ца туьгуш, хьевелчэ, Анас велавелира, хІара, хьокха а эцна, хьешана чу-хьаьдча дуьйна хІоьттина тамашийна тийналла а йохош.

— Харцахьа юха ма гІерта, хийца и шиъ, — элира цо.

Муьлххачу хьолехь а самукѡадаккха хІума карадо Анасна, и чІогІа дика ду, хийтира Аьстамарна.

Машенан неІ схьайоьвллушехь:

— Аьстамар! — ненан озо сацийра иза. — Собар цкѡа.

ТІехьаьдда йогІучу цуьнан карара кехаташ юкѡа дохку папка евзира Аьстамарна: нанас цу юккѡехь Іалаййора кхунна елла грамоташ.

Уьш дуккха а яра: ишколехь дика дешарпа а, математикан олимпиадехь толарна а, Керлачу шеран дезчу дийнахь дакѡала-царна а, пионерний лагерехь мала чІогІа лакхарна а, районан газетахь жигара дакѡалацарна а, юха а дика дешарна а, юха а районан газетехь...

— Кхарах хІун до ас? — схьа ца оьцуш дуьхьал велира Аьс-

тамар, амма ша бохург ца дича елха кечъеллачу ненан біаьргаш гича, папка тіома кіел а йиллина, машена чу хира.

Районан коьртачу юьрта діакхаччалц вист а ца хилира хіара шиъ (шопар-м кхаьрца бала болуш а вацара — цигаьрка а узущ, и ца узучу хенахь шакарца мукъам а беш, вогура), цкъа кхуо цуьнга делла: «Со мича вуьгуш ву ахь?» — аьлла хаттар а, вукхо дуьхьал делла: «Цига діакхаьччахъана хуур ду хъуна» — боху жоп а ца лерича. Куьйгаллин дарже сатуьйсучийн амал ю-кха иза, шавш дечух — къолам ирбар я стоьл тіера кехаташ нисдар делахъ а — цхъа йоккха къайле яр.

Шозза тіекіелдинчу ціа чохъ ши райком яра: хьалхарчу гіатехъ — комсомолац, шолгіачу гіатехъ — партин. Бухара берш, гуттар а шайн хирг деш: кехаташ язъеш, уьш шина белхачоуьнга — цхъаь хан тоьхна жеро, важа изза хиндерг долу, стохка ишкол чекхъаьккхина йол — зорба йоьттуьйтуш. царна тіе ирх-пурх резолюцеш язъеш, номерш хіиттош, почтехула яраташкахъ бехачу кхеран кехатийн бала хила хан йоцчу дечиг дан, и даккха, докъарш Іалашдан, бежанаш дажо, уьстагіий ларга, синкьерамашкахъ хелха бийла, готанаш аха, кхин, кхин дан дезарш долчу нахе кхоьхуьйтуш (цара уьш Іай пешахъ ціе хъала ца леташ дуьхьал яьлча, дечиган буха а йохкий, ягайора, тіаккха — баркалла, шу язъян а, схъаяийта дагадеанчунна! — «тіах-тіихханехъ» дечигаш лелхаш хезара, чохъ йохъяла йолалора), тіаккха, райкоме а кхойкхий, кабинеташ чохъ царна тіера ціокарчий йохуш, шавш Іадда дитахъ, ерриге а колхозана хьалхара взносаш діа а лур яра, ерриге а аппарат шашлык яа а юьгур яра алалц, хьийзош, — и дерриге а деш, юьхъ тіера къажар діа ца хоудуйтуш, тіерачу гіатехъ Іачаьрга хъалахуьйсущ, уьш дуьхьал къежча, баттана там хуьлуш, царах цхъанна хи дезча, уггаре а сирланиг, шийланиг Теболат-ломара дахъаш, царна лиъча хелха буйлуш, лиъча — лергаш тіехъ лелаш, лиъча бала буйлуш, белча а, юха ден а бинна, цара шавш ирсе бийриг хиларх тешаш, — шолгіачу гіате хъалабовла гіертара.

Ткъа лакхарнаш, кхеран леррина тидам а беш, изза кехаташ язъеш Іара, наггахъ шайна чІогІа тайнарг, чу муш а хобций, хъала а воккхуш: ткъа хъала тіеваьлла валлалц ша мила ву-м ханйта мегар дацара, иштта цхъаь — Таргіа яра цуьнан ціе — ша діакхаьчна моьттуш, хенал хьалха Іеха а хІоьттинна, шен бала боцурш дуьйцуш, вукхара муш діа а хецна, лаьттах кхетта ціоганан даьІахк а кагъелла,гуттаренна а бухарчу тіегІанан боданехула лела висира, шолгіачу тіегІанан серлоне сатуьйсийла а йоцущ. Ткъа тіегІанаш дуккха а ма ду, шолгіачуина тіе хъалаварх чекхдолуш ма дац, — кхин, кхин, кхин... Миска Таргіа яІ (ціе-м Матильдина тайнера цуьнан), ма хьалххехъ паргіатваьлла хилла-кх хьо.

ЦІийнан неІ схъа а йиллина, Абстамар хьалха валийтира

хъаьрса кіужал йолчо. ХІан-хІа, гіиллакх дацара и — цунна гергахъ, хІара эхка дара эkkхийна керташ юккье лоллуш, иза — тіеталлархо. Сени чу ваьлча, могІлара йолчу неІарех шолгіаниг схъа а йиллина, корта чоьхъа баьккхира хъаьрсачо.

— Схъавалийн ахь?

— ХІай, валий, ха-ха, — вела а луш, юха а ваьлла, эхка тіе-лаьллира хъаьрсачо кіело йинна Іачу таллархошна, вукхара — пхеа боьршачу стага (царах цхъаь — куьзганаш а, важа — яхкаелла цергаш а йолуш вара), хенал хъалха хебаршка ихина (цхъа-йолчунна ца тов Матильдин некъ — вочу а йолу, кхиниг хаза та а лой, діайоьду) юьхъ йолчу зудчо а — цхъаьний йолуьйтуш, шайн біаьргийн шалгутуьпаш туьйхира, кхуьнца дерг оцу минотехъ чекхдаккха йолчу ойланца, амма хІара иштта атта вужур волуш вацара, кхуо когаш тіехъ лайра духхъарлера тохар.

— ХІара ву и Ициев? — хаьттира куьзганаш долчо яхкаелла цергаш йолчуьнга.

— ХІаь.

Вукхо корта діасаластийра, ша зеделларг долуш таллархо хиларе терра, цунна ца тайра сел гіийла, чекххъаьжча са а гуш долу эхка — таллал толлуш хилча, онда, дерстина хиллехъ, бакъахъа дара.

Яхкаелла цергаш ерг хъалагІаьттира. Иза вевзира Абстамарна: ши шо хъалха каникулашка юьрта садаІа веана хІара тіелотавелира цунна а, юьртсоветан председателъна а, и шиъ волавелла нахе жижиг доьхуш лелаш. ХІара комсомолхо вуйла хіъча, телхина цергаш йолчо элира; шавш арадаьккхинарг Іаламат мехала гіуллакх ду, кху эвларчу наха жижиг ца дохкар бахъанехъ, гіалара белхалойн класс — халкъан уггаре а кхетаме авангард — дилхаца бен ца хуьлу витаминаш ца тоьаш, цамгарша гатте берзийна хьийзаш бу, цунделла бежана йохка ца луучуьнга, пхи туьма ахча а доьхуш, цунах базарара, тіеоьшург шавшшингара тіе а диллиша, даьхни а эцна, пачхьалкхана діало шавш...

Белхалойн класс витаминаш йоцущ йита йиш-м хъаха яц аьлла, араваьлла хІара сарралц лийлира, нах сирлачу хиндолчух тешош, дехарш деш, кхетамечу авангардах сиркхо кхетча, дерриге халкъ а кхерамехъ хиларх дуьйцуш, колхозийн ахархой а, гіалийн кьинхъегамхой а бертахъ, вовшийн куййгаш а лаьцна, «ля-ля-ля-я», — бохуш, йир а локкхуш, діаьха дезаш ма бу... Мича? Муха мича? Хъуна ца хаьа? Коммунизме. Стенна воьлу хьо?

Эххар а, наха, шайх ца тешахъ а, кхуо и хаза дийцарна, пхиппа туьма схьалора. Цхъа хъуьна йисттехъ Іаш волу Хъуьнарг чІогІа дуьхьал ваьллера, ша ца теша бохура, вай Сибрехара ціа дахкийчахъана, цхъанхъа діаоьхуш хиларх, цул хьалха леллийнарг-м Іадда дуьтур вай, иза-м цхъа шайтІанийн базар яра, діадаьллачу ткъе нтт шарахъ хийцаделла хІумма а дац кху эвлахъ, ша хІокху юьртден гай шозза совъялар бен, нагахъ доьлхуш хилахъ а ша

вог'ур вац, белхалойн куыг а лавина, коммунизме, х'унда аьлча, шена «ля-ля-я» боху йир ца хаьа дела, ца хиндерг а ца дуьйцуш, шавьш г'уллакх дахь шена шипар йохкийта пачхьалкхан мехах.

Шипар а, хьуна оьшшург а юкхуьйтур ю бохуш, ч'ларг'онаш йира яхкаелла цергаш йолчух тешначу кхуо. Хьуьнарга элира, дикчу дайх схьаваьлла ву хьо, ахь хьайн дош лардийриг хиларх-м шеко яцара сан, амма хьо а кхара лехийна хьуна, хьо муха ца лехаво, хьачул уьттаза духха хьекьалш дерш а кхара лехийна хилча, туьйранаш а дуьйцуш.

— Накьостий! — д'аволавелира яхкаелла цергаш ерг. — Уггар хьалха суна билгалдаккха лаьа: вайн балхахь дакьалоцуш ву г'алара юккьера хьаьким Пашаев Сергей! (Куьзганаш дерг жимма хьалаавелира). Вай тахана гулделла комсомолхочун Ицневн персональни г'уллакх кьасто. Цо куьйгалла динчу лит-цхьаьнакхетараллин — «Алу» ю ц'е — воккхачу Хьаькимо хадийна мах вай массара а бешна газеташ т'ехь. Цундела кхунна дан хьакь доллу талзар даран сийлахь г'уллакх кхочушдар вайх тешийна. Дехар ду, накьостий, шайна хетарг олуш бистхила, — иза охьахира.

— Цкьа собар дехьа. Ас билггала х'ун дина дийцахьа, суна талзар деш а хилча.

— Суна ца хаьа, со хьо ларвеш лелаш а вац. Амма Хьаькимо хьан иштта мах хадийна хилча, ахь цхьаь лелийнийла-м хаьа, шеко а йоцуш!

— Оцу Хьаькиме хатта а хаттий, схьаалийша ткьа, суна иза цкьа гина а вацара я гур волуш меттиг а бац.

— Х'и-х'и, ган везачунна го хьуна иза-м, — елаелира юьхь хебаршка яхана зуда.

— Ткьа Хьаькимо доцург дийцина боху ахь? — чуьра велира цергаш яхкаелларг.

— Айса билггала х'ун дина схьаала боху.

— Билггал иза дина-кх ахь.

— Х'ун иза?

— Цхьаь дина-кх, ца динехь Хьаькимо эр а дацара.

Хьозас гайтинчу шолг'ачу протокола т'ера лахарбекан кьамел дара цергаш яхкаеллачо дийриг а, делахь х'лара а ву-кх адам-йилбазех; цундела кхуьнгара жоп а хезар дац, — хийтира Аьстмарна.

— Делахь и-м ца дуьйцура ахьа, — вистхилира иза. — Айхьа, тхан эвларчу наха жижиг ца дохкар бахьанехь, г'алара белхалойн класс, витаминаш ца товаш холчах'юьттина аьлла, со леха а вина, иштта соьга и нах а лехабайтина, — дагавог'ий хьуна, хьуьна йистехь йийна Хьуьнарг, бакьлуьйш хиллера хьуна иза, аш лур ю аьлла шипар д'ла а ца луш, юкьарчу сборника т'ехь араевллачу сайн стихех еллачу гонорарах г'аларчу искладехь, эца а эцна, цигахь машен т'ехь болх бечу Тикилишна ши туьма ахча а дел-

ла, ц'ла а яийтина, д'лаелира хьуна ас — и дийца г'ерташ вац со-м, айхьа сан г'юьнца гулдинчу ахчанах ах заготконторан хьаькиман кисана а диллина, т'лаьхьадисинарг юьртсоветан пирсдаталца декьча, хьайна кхачьначух цхьа к'леззиг дакьа дайа а дойуш, цергаш д'ла стенна ца тухуьйту ахь, дашонаш? Яхкаеллачу цергаша юьхь-сибат дохадарал совнаха, багара вон хьожа а ма оьхуьйту.

— Талзар! Уггаре а луьра талзар! — т'ехьа ц'е яьлча санна, хьаланккхира яхкаелла цергаш ерг. Жюьпаллин балхахь волчу стагана т'ле харц ц'е кхолла г'ертар!

— Мелхо а, мелхо а, — цунна т'лаьхьа хьаланккхина цхьаь бен йоцу зуда, кехат-пондар санна ц'ийелла, хебарш пиллигех тарделла, мохь хьекха х'юьттира, — мелхо а суна татларан хьожа хета Кегийшовн багара схьаэтталург. Цундела, ... ой, бехк ма биллалаш, — ца хууш элира ас дела... Дела вац! Вац. Цун... Аьлча а, поэтому тоьпаш тоха-м ца оьшу, вайна ткье вуьр-х'ийтталг'ла шо а дац, амма итт-пхийтта шарна Сибреха хьажо-м мегар ду, цигахь шийлацохь, корта метта а бог'ур бу, т'лаккха комсомолан белхажохь вон хьожа а йог'ур яц.

— Нийсса боху! Нийсса! — хьаланккхира хьаьрса к'ужал ерг. — Тахана ас шайн уьйтларчу южа т'ера — вайн кегийчарна дахарехь гал ца бовлуш, лела лама оьшу инструкцеш язъеш, кху чохь лачу суна стоьмийн витаминаш ч'лог'ла ма оьшу — х'лаь, ши лаж баьккхина аьлла, хьокха а эцна, чухьаьдира х'лара Ицнев, Дийла ма дийла шу! Бакьду шуна! Комсомолан белхахо, нийсар-хошна некь гойтуш, кхерамечу бердаш юккьехула боданехь серло луш, кара стогар а лавина, хьалхахьа вьоду со вен г'ертар! Кхин х'ун зулам оьшу? Талзар! Сийлахьчу Хьаькиман дешнех шеко кхолла г'ортар ца гира шуна? Талзар! Пхийтта шо! Кхин лахавер вац! Деха а ца оьшу!

Эццахь куьг а айнна, вела а кьежаш хьалаг'лаьттина г'алара веанарг, куьзганаш та а дина, вистхилира:

— Накьостий! Шун семалла, принципиальность, классан мостаг'лашца луьрчу кьийсае хилар ламамат дика ду. Амма вайн л'едал, дуьненчохь мел долчарал ч'лог'ла, кьинхетаме, гуманны ду... Цундела аша боху талзар дича, нийса хир дац, цу т'ле и деш хилча а, цхьацца формальносташ лелон а еза — суд-муд, кхи-ерш. — Йовхарш а тоьхна, галстук тайира цо. — Т'лаккха, накьост Ицневс бохура, ша билггала х'ун дина схьадийца. Дуьй-цур ду. Масех де хьалха дипломаш схьаоьцучохь советски хьехархой а, лакхарчу дешаран социалистически заведенеш а емаль-еш, кьамел дина, кхо-ийн буйьса хьалха цхьана студентан х'луса-ме а вахана, цигахь ша санначу Балаевх а, Зазаевх а кхетта, ца магош долу кьамелаш... Зазаев, шу марша, духха кьаьркьа маларна велла карийна Соьлжан т'лай бухахь стомара. Иза селхана д'лавуллучу баьхкина яздархой а бара. Поэт Буркьушевс элира соьга: «Хьекьал долуш а вара, пох'има а дара, яа а, т'леюха а хил-

ча, дезчу денна стихаш а язъеш, ца Іаш, шен Іуллакх доцург дуьйцуш, къааркъанаш а муьйлуш, хІаллакхили». Хьо, Ицнев, цуьнан новкъа вала гІерташ ву...

— Тобар ду! — хьаланккхира Аьстамар. — Кхин Зазаев багах ма вакхалаш. Цо Іаьржа Іов тоьхначу доьшанах шен са ца доьхкинера...

Эццахь, кхин къамел дІа ца далуш, легашкахь велхаран хорам а хилла, охьахнира иза.

Чохь хІоьттина тийналла а йохаш, диллнчу кора тІе а хиьна, цхьа олхазар дийкира. Аьстамарна дІасахьаьжча, чубрачийн бІаьргашкахь, хІинццалц хилла йоцу, адамаллин серло гира. ХІинцца цара: «Бехк ма билла, хьо эрна хьийзош хилла-кх оха, дала аьтто бойла дикачу Іуллакхаш тІехь», — эр ду-кх аьлла хийтира. Цул тІаьхьа царна гечдан кийчча, лаьтта бІаьра а хьаьжна, вехха Іийра иза. ТІаккха уьш, бист ца хуьлуш, хье а бела, юха а цаьрга хьаьжча, кхийтира ша галваьлла хиларх, церап бІаьргаш чохь адамаллин серло йоцуш (я кхунна гинарг коррах чу кхетта маьлханиг хилла техь?), хьалхалерра аьчган керт яра.

ГІалара веанарг кора тІехь Іен олхазар дІаьккхо гІоьртира, «Мегар ду!» — аьлла язийна резолюци йоцушехь и дека хІоттарх цец а ваьлла, амма важа дІа ца доьдуш, чоьхьа а даьлла, сонехь лаьттачу сейьа тІе хиира. ТІаккха цу чоьхь мел верг, цхьа Аьстамар воцург, цунна тІаьхьа велира, йилбазмохо ло санна, чан а айнна: «Лацалаш! Доьду шуна! Догу шуна!» — бохуш, маьхьарий а хьоькхуш, бІаьргаш хье тІе а девлла, багара шеташи а оьхуш, цу тІехь когаш шершаш, лаьтта а бетталуш, тІаьхь-тІаьхьа оьгІаз а, хьерабовларна герга а оьхуш. Амма олхазар ша лоцуьйтур долуш дацара. Иштта чухула хьийза кІордийнчул тІаьхьа, араьккха дагахь, ма даггІара кора тІе кхетта иза, лаьтта дуьйжира. Маьхьарий а девлла тІехьаьвдира вуьйш, амма церап куйгаш тІекхачале, тІома даьлла, чухула дІаса а хьаьвзина, юха а дахана кора тІе кхетта, зІакарх цІий а оьхуш, шершшина кора хьалха охьадахара.

Массо а цунна гуо бинччохь севцира, кІоргга синош а дохуш, шаьш хІун дийр ду а ца хууш, цхьамма омра даре я инструкции яийтаре хьуьйсус. Хьаьрсаниг — хебаршка яхана юьхь йолчу зудчун бІаьра вогІавеллера, важа — яхкаелла цергаш йолчу Кегийшови, иза — ГІалара веанчун, хьаша корах ара хьоьжура...

— ДІахилал шаьш деш дерг дина девлехь, — хьалагІаьттира Аьстамар.

Массо а, даккхий синош а дохуш дІасахилира, кхо са дала йІазало олхазар, схьа а эцна, коре диллира, сел хьоме хетта сийналла тІаьхььара ган цуьнан аьтто а беш.

ТІаккха чуьра берш, шайна тІера чан-хІума дІаьоккхуш, бедарш тІе куйгаш детташ, галстукаш нисъеш, садеІар метта дало

гІерташ хьаьвзира, зудчо шен пондар тІера пудар-басар карла-даьккхира.

Эххар а ГІалара веанарг, ша хьалха хиллачу дІа а хІоьттина, къамел дан волавелира:

— ...КІеда аьлча, Ицневгара дийлла ГІалаташ дуьйцуш вара со. ТІаккха цигара ваьлча базара а вахана, уггаре а лекхачу кхура тІе а ваьлла, юха а ца магош долу къамел дина ахь. Цул тІаьхьа Илланчица, аьлча а, вайн заманал тІаьхьайсина шен ойланаш а, хабарш а бахьнехь юкьаралло юьстах а теттина, хьуьна йистехь Іачу, кога мачаш муха юху а дицдаллал акхаваьллачу Стигалоьца цхьана националистически къамелаш дина ахь, сатаса герга даххалц, тІаккха цхьана йоккхачу стеган — баккхийчарна наб Іуьйре улло гІоьртича бен ма ца кхетий — синтем а бохийна ахь, тІаккха № 1 йолчу карьераурхаллин экскаваторщик, коммунистически политикина дуьхьал къамелаш а дийцина, цигара ваьлла вогуш, Матильда Матаевнина ницкъ бан а гІоьртина, ведда хьуьнха ваханчу хьайн бераллин доттагІчунна Хьозина... (эццахь чоьхь болчаьрга цеце мохь белира: «Іза, бердах а вахана, вала ца велла?» — «ХІан-хІа»), хІаь, Хьозина тІе а кхачьна, хІун зулам а дина, иза веддийла хьича а, цуьнцара доттагІалла дІа-м муххале а ца хадийнера ахь, и емалвеш районан газете кехат а яз деш, мелхо а цунна яахІума кхехьа тІе а лаьцна, цІа веана, ткьа цІахь хьо кхуза схьавало вайнтинчу комсомолан жигархочунна хьокха тоха гІерташ а хилла хьо, цул сов, кху чоьхь ахь динарг а гуш ду. Товий хьуна?

Шен мел чІорІа сакІамделлехь а и дерриге а хьуна мнчара хьаь аьлла, ца хьаьттира Аьстамара.

— Тобар ду уьш-м итт стагана а. Делахь а и дерриге а зуламаш ас сийлахьчу Хьаькиммо суна цІе тиллинчул тІаьхьа дина ма ду, — элира цо. — Цул хьалха ас хІун дина дийцахьа.

— Хьахь-хьа, — кьежира ГІалара хьаша. — Сийлахьчу Хьаькимна хьина-кх ахь хІун дийр ду. Декъала хуьлда иза а, цуьнан сирла хьекъал а! Хьоьга цхьа а зулам ца дайта, хьалхехь хьуна тІе тидам бахийтина хилла-кх цо, амма хьо ца Іий-кх.

Цунна дуьхьал ала хІумма а дацара Аьстамаран, и хуучу ГІа-лахочун аз, тІулгах долуш санна, чІагІделира.

— Цундела, ас лакхажь дийциннарг тидаме а эцна, вай цхьа-барт боллуш сацам бо, «Алу» литцхьаьнакхетараллехь идейно-эстетически а, интернационально-атеистически а болх ца барна, ма даллу чІорІа луьра выговор дан!

— Ма гумани а ю вайн юкьаралла, — бІаьргех хІи делира зудчунна.

— ЙитІ, маржа Советан Іедал яІ! Йист йоцуш бу-кх хьан кьин-хетам! — мохь элира, арахь кора кІелхьарчу гІанта а хьина, бу-са шина райкоман цІа лардечу воккхачу стага, дийнахь а цІа ца

воьдуш кхузахь Iара иза, ха дарна дагца кечлуш, буьйса тIекхачаре са а туьйсуш.

— Дукха дайн таIзар-м дац техьа? — шекьхилира Кегншов.

— Комсомолера дIа мукъане а ваккхийтахьа, — дийхира хьаьрсачо.

— Аша оцу гIуллакхан дискусси е, тхойша цкъа юьстах вер ву. Валол, Ицнев, — гIалара веанарг, хIара а эцна, дехьа чу велира.

Кхунна цхьана гIанта охьахаа бакъо а елла, ша и ца деш, цигаьрка а латийна, цкъа кора хьалха соций, кIур дIахоьцуш, урамехула хехкалу машенаш а, буьйлабелла лела мехкарий а — дийнна шарачохь шаьш гулйина хIуманаш тIе а юьйхина, генарчу ярташкара баьхкинарш а (уьш къаьста кхечарех ийзалучу боларца а, хьажарца а, духарца), кхузарнаш а — тергал а беш, тIаккха вуха а воьрзий, кхунна хьалха дIа а хIуттий, вела а къежаш, корта а лестош, гIеххьа хан яйира гIалара веанчо. ТIаккха:

— Суна хьайх лаьцна массо а хIума хууш хиларх тешний хьо? Тешнехь, айхьа хьалха мел лелийнарг, хьаьнца хIун къамел дина, маца, мас сахьт даьлча, мича меттехь дина а, цундела Хьаькима бохург бакъду, со гIалатваьлла, муьлхха а таIзар хазахетарца тIе а оьцур ду, кхин сайгара и тайпа гIалат долуйтур а дац, гечдар доьхуш гор а вужу алий, кехат язде. ТIаккха хьан гIуллакх толур ду масех шо даьлча, оцу хена чохь динна а, ширачу гIиллакхашна а лен а ле, шеташ а етта.

Баркалла. ХIара-м гуттар а реза вара Хьаькимна, къаьсттина жимчохь ишколе оьхуш, класс чохь шийла хилча а мегаш, массо а Илманехула пхеаннаш дохуш, ткъа «Обществоведени» боху жайна-м ах дагахь а хаьара: цу тIехь ма дара уггаре а хаза хIуманаш, туьйранашкахь а доцурш. Массо некъ а схьабиллина бу! Хьанна? Массарна а! Суна а! Мича доьлху и некъаш? Серлоно къагийнчу Нийсонан, Маршонан, Ирсан махка! Мичахь бу иза!? ДIо анайистал дехьа жимма давахчахьана дIакхочур хьо, дукха меттиг а ца йисна хьуна, хьалхатаIа! Сан мостагI ву Хьаькимна хIума аьлларг. Вай цIера даьхна боху ахь, орамаш а хедош, дарцаша, мехаша локхучу есачу аренашка охьа а кхийсина, цигахь цхьаберш шелонехь гIора а бина, хIаллак а хиллера, дийна бисначеран сиюш дахийнчохь дисна, аьхка а дох ца луш боху ахь? Иза гIалат хилла! Иза кхин хир дац. Дерриг а нехан дуьхьа, халкъан дуьхьа ма ду! Хьуо ца тешахь хIара книга еша. Харц хIуманаш ца яздо хьуна книгаш тIехь, иштта хаза зорба а тухуш, иштта дика мужалт а кечьеш. Аьшпашший? Ахь хIун дуьйцу! ОстопируллахI! Кхин ма аьллахь. Ахчий? Ахь хIун дуьйцу! Кхо, Аьстамара стенна луш ду ахча? Итт шарахь, кечам баран класс а лерича, цхьайтта шарахь, тIехдика доьшуш, хазахета а дий ца доккхуш, массарчул а чIогIа, мохь туххуш стихотворенеш а йоьшуш, хьехархошна везийта хууш, царна бага хьаьжжина волуш, «Вихри враждебные», «Взвейтесь кострами», «Ор-

ленок», «Широка страна», «Смело товарищи в ногу», боху а, кхин а, кхин а эшарш дагахь а, массарачул сиха пионерийн цIе лато а хууш, олимпиадашкахь а, тиша эчиг (кхуо ша цхьамма гулдинарг шарахь дIауьйзира гIалара яхкийтинчу КАМАЗаша) гулдарехь а, «Зарница» ловзарехь а хьалхара меттигаш йохуш, тIебаьхкинчу хьехархошна Iаьнан заманахь дечиг доккхуш, царрах цхьамма — гуттар а ахьерзинна хуьлур-кха иза, цхьацца бахьанашца хIара и йолчу вахча, — аьлларг дина, бердах а эккха кийча волуш, массо хIуманца нисвелла схьавеанчу кхунна ца елла дашо мидал хьанна лур ю? Ца оьцу хьуна массара а ахча! Цхьана а хьаькиман йолана я кIантана дIалур яц хьуна кхуьнан мидал! Ма аьллахь! Ца оьцу хьуна гIаларчу хьаькимаша ахчанаш. Ахь хIун дуьйцу? Оццул лекхачу цIеношкахь, дийнахь шозза горгам хьокхуш цIангечу чобнашкахь, кIайн кучамаш а юьйхина, галстукаш а йинхина Iачу цара, оццул дика: «Вайн некъ нийса бу! Вай дIакхочур ду цига!» — бохуш, къамелаш дечу цара муха оьцу кхавьнаш? Амма хила кхуьнга ма-баххара хилира: хIара тIаьхьа идийтина, идийтина, идийтина, «хIуьссек езарий хьуна», — аьлла, мидал ахча ца кхойнчунна дIаелира. Доккха хIума дацахь а, хала-м хийтира, делахь а иза цхьа гIалат хир ду, хIинца дуьйна дIа дерриге а дика хир ду, «Обществоведенис» ма-боххура аьлла, ойла сацийра. Цундела гIала деша а вахана юкьарлой-лехь Iаш а, гуттар а доьшуш, мотт а, литература а доггах езаш, юха а пхеаннаш дохуш, нийсонан гIо лаца а, цхьанна а новкъа ца хила а, ур-атталла юьхь-куьг дуьлчу вахча гIовгIа ца ян а гIерташ, бакъду, цкъа чо лаза а яьлла, ларамаза хилира... Делахь а и бахьана ма дац, Хьаькимо кхунна доцург дийцал. ХIара-м кхеттера аша лелочух. Нах стенна Iехабо аш? «ХIай, схьаара довла, вай футболах ловза доьлху», — бохуш, нах стадионе а кхойкхуш, цигахь боккбал а футболах ловза баьхкинчаьрца регбни бакъонаш лелаш, Iункар, бертал бетташ, ткъа нийсо латтае аьлла шок бага а йоьллина Iаьржа турсий, коччий юьйхина, майданахула дIасауьду кхиэлахо, кхаьрца бала а боцуш, кхеран аьрзнашна — кьора, бохамашна — бIаьрзе, кхеран оту когаш, тергал ца деш, вукхара кевина чу етта буьркканаш шийлла ягаръяр бен кхин деш хIума доцуш, лела шайн стаг а хIоттийна, адамаш стенна хьийзадо аш?.. Цхьаьнакхетар йисте гIоьртича, гонаха хевшина Iачу масийтта эзаро летарх, кхеран цIийх там хилла, хьокху маьхьарий хьаха доладелча, эшаман жамI «0:17» хилча, Iехийнарш кхета шайца регби ловзуш хиларх, амма дукха тIаьхьа хуьлу. Оцу шун Хьаькиме ала цхьа хIума дара-кх кхуьнан, Аьстамаран: футбол ю бохуш, нах ца Iехош, хьайн регбин бакъонаш, ловзар дIа а доладалале нахе дIаалахьа, кхин а дика хир дара уьш ахь газеташ тIе зорботоьхча, телегарехула схьаоьхьча, радиочухула — схьайийчица.

— Сацийтта! — мохь а хьаькхна, шен цигаьрка лак хьаькхна-

чу стоьл тле а талийна, цу тлехь хьохкх а юьтуш, длаяйира глала-
ра веанчо. — Хьо кхета а ца воллу, — корах ара ластийра юьхк,
тлаьхьа, «чкьурт» аьлла, шетах кхуссуш.

Тлаккха хлара а эцна дехьачу а ваьлла, стоьла хьалха а хюьт-
тина, йовхарш а тоьхна, куьзганаш а тадина, кьамел дира цо:

— Накьостий! Комсомолхочунна Ициевна, «Алу» литцхьаьна-
кхетараллин атеисто-интернационалистически болх ца барна,
«Глала кхаьчна пхьидаш» (эццахь: «Пхьидийн хлун бехк бу?» —
мохь туьйхира Аьстамара, вукхуьнан лерех а ца хьакхабелира
иза) боху стихаш язъярна, — вайн социалистически глалахь яц
пхьидаш, уьш юьртахь уьшалахь ю (ойлаел аш мичахьа уьйзу:
пхьидаш уьшалахь еха, ткьа уьш вайн столицехь ю, делахь сто-
лица уьшал ю-кх... Яц, накьост Ициев, пхьовазза тлелелдина цло-
нош, уьссаза тлелелдина ши цла а мича хьо ахьа? Уьш далур
дуй уьшалахь? Дац...)... — ас хьалха дагардина зуламаш дий-
лийтарна, учетан карточки тле дла а яз деш, уггаре а луьра вы-
говор дан.

Дерригенна а кийча, глалара веанчуьнга хьаьвсира чуьрачийн
бляргаш, ткьа якхаелла цергаш йолчо жляьлин муьтлахьаллий-
ца аз доцу дехар дора: «Цо Хьаькиман дешнаш шеконе ма эцна,
тлетохахьа хан... аьлча а, члагидехьа талзар».

— Цкьа охьа а вахана, дага ца ваьлча, сайггара и дан ваьхьар
вац со. Бакьо лахь, хаьхккина юхавоглур ву, — элира глалахочо.
Шальтанаш санна, ирх дахара куьйгаш.

Аравала неларехьа волавеллачу Аьстамарна шена тлаьхьа теб-
на воглуш цхьаь тосавелира. Хлара вухахьаьжна валале, глалара
веьначо:

— Хлара хлун ю хьан? — олуш, катоьхнна тлома клелхьара
папка длаяьккхира кхуьнан. Тлаккха жоьпе ца хьожуш, стоьла
хьалха а вахана, дукха лерина, бомба йолуш санна, меллаша,
длаяьстира.

— Ох!-х!ай, — парглатваларап доккха садаьккхира юккьехь
дерг гича. — Хюьрс грамоташ хилла. Хьовсийша, дукха клезиг
юй? Амма хюькхара хьо клелхьара воккхур вац. Мелхо а кхара
гойту, ахьа хинццалц юкьаралла лехийна хилар, хьайн дог-ойла
ма-ярра гучу а ца йоккхуш. Эх! Кегिशов, ахь елларг а ма ю кху-
захь?!

— Бехке ву. Ца вевзара, гечдехьа, — цуьнан когех шен букь
хьаькхира якхаелла цергаш йолчо.

— Длаэца хьайн бахам, — эххар а схьаелира глалахочо папка.

Урамехула автобусан социйле воьдуш, Аьстамарна дагабаьх-
кира шен сийсарлера кхерамаш, Анасан хелхар, цуьнан тамаший-
на мукьамаш, божала гонаха хьийзина глам... Вочу синхьехамо
хьовзийра дог. Саглийна хлума яла еза, цо юхатотту бала. Хьанна
лур яра техьа? Дласахьажарх гуш стагга а вац, глалахь-м ког мел
баьккхинчохь бара уьш. Юьртахь ца хуьлу-кх сагладоьхурш. Дло-

га схьадоглучу берашна лур ду-кх, бераш уггаре а цлена адамаш
ду, царна делча дикахо а ду. Ши клант, цхьа йол. Хинца а ишколе
оьхуш а хир дац уьш. Нанас кисана талийнчу пхеа соьмах кхоь
длалур ду — цхьацца.

— Шу мича доьлху?

Бераш, цец а довлий, совцу: хлара мичара ваьлла?

— Ца дуйьцу, — елало йол.

— Стенна?

— Хьо тхуна вевзаш а вац.

— Хла-ан, цхьацца сом ду шуна. Шайна кампеташ эца.

Уьш дуйьлура, циркехь жухурган забарех санна.

— Длаэца.

— Ца деза. Тхан долуш ду, — дуйьлура.

— Длаэцийша. Саглийна луш ма ду, — бляргаш чу хиш хюьт-
тира кхунна.

Дийлар сецира, йол, тлеян дагахь, шина кланте дласахьаьжира.

— Хлан-хла, — элира вукхушимма цхьаьний. Хлара хьера-
ваьлла стаг волуш санна вуха а хьожуш, йовлан цхьацца куьг а
лаьчна: «Юха ма хьежа!» — бохуш, и чехаеш, длавахара и шиь.

Социйле длакхаччалц, кхин жима бер а ца гира, цхьа шийтта-
кхойтта шо долу клант бен. Ца хуучуха кисанара ахча охьа а
дожийна, кланта хьалаэцахь, цунна и сагла дан, дагадаера Аьста-
марна. Дла-м дага ма лаццара доладелира, амма кланта, ахча
схьа ма ийцци, тлаьхьа мохь туьйхира:

— Хлей, накьост! Хлара хьайн ахча...

Хлара, и ца хеза сурт а хюьтийна, длаяха тохаеллачу авто-
бусна тлехкна глертачуа, шен ницкь маббу социйле хьаьдира.
Ткьа важа яйчу атлетикехула кегийчарна юккьехь дувненан чем-
пион волчух тера дара: иза ведда, кхунна уллохула тлех а иккхи-
на, автобус лаьттачу дла а кхаьчна, цигахь чехкалла жимма охьа
а яьккхина, дуьхьал веара.

— Хлара хьайн ахча длаэца.

— Сан-м дац иза.

— Муха дац? Суна ма гира и хьан кисанара охьадужуш.

— Хьайна дитахьа, саглина...

— Ахь хлун дуйьцу? — талийна, кхо сом кхуьнан кисана дил-
лира цо.

Автобуса чу а хьйна, охьавоглуш, са тедора Аьстамара: некь
длахьавзачу кхаччалц ткьа кепек бен мах бац, сом дла а делла,
дизь эппаз — клезга-м ду иза, делахь а даггара делча, дадас ма-
аллара, шен дарже длакхочур ду хьуна — шопарна дуьтур ду-кх.

Ах сахьт гергга хан яьлча, автобуса тлера, цхьа сом охьа а
тесна, клел иккхира Аьстамар. Амма шопаро, нел схьа а йиллина,
мохь туьйхира:

— Хлай клант, хлай! Длаэца хьайн ахча.

— Ас хьуна дитина иза... саглина.

— Валлах! ца дитна суна-м. Схавовл, длаэцал хьайн диг эппаз. Ахь сагина хлума яллал глэд дайна а вац со. Хьан а, хьан ворххле ден а ца хилла бахам а белла дала, сайна дика ве-хаш ву со Гикалон поселкехь. Сагла дала-м стаг карор ву хьуна.

— Мичахь ву иза?

— Ахь хлун дей, клант, со бег ваккха а ца глерташ, длаяхийта хьайн бекъа, валлах! аса, — охьакхевдда, мотор хьалалатон тлам схьа а эцна, аракхевдда шопар, гай таса а делла, висира. Эццахь цхьана воккхачу стага:

— Хлай кьонах, хлай! Оцу кланта хьоб бохуш хлумма а даца-ра, хлара машен длаяхийтахьа, — аьлла, длайолаялийтира авто-бус оьглазваханчу шопаро.

«Доккха хлума ду-кх, сагина хлума яла стаг вац бохург», — диг эппаз буйнахь а кьуйлуш, лаьттира Аьстамар вехха. Тлак-кха цхьацца ког а боккхуш вьодуш, Органна тиллинчу тлай тле кхьаьчча, цунна юккье дла а хлоьттина, хиз хьежа хлоьттира иза. «Орга, хьуна гина хийла вон, диканаш лаьмнашкахь. Кхузахь хийла тламе вийлла, хьох тарвелла ца луш яхь», — иттех шо хьал-ха яздина могланаш дагадаьхкира.

Кхуьнан а хир ю яхь, Орга, хьо Соьлжал дуккха а цлена делахь а, хьуна тлехь хьена хьобкхнаш яцахь а, тлаьххьара хьан хих а, гламарх а лаьбна кьайла цаваллал. Кхо дийр дац иза, Орга, хла-ра хьан тулгленашка а хьобжуш, шен баланаш хьобга дла а буй-цуш, ахь уьш, хьайца дла а баьхьна, Дуьненан Боккхачу Хлорда чу длакхачорг хиларх тешаш, — цигахь уьш, туьха а хилла, буха глур бу—лаьттар ву, тлаккха волавелла цларгур ву, шен декхарийн мохь-хлокху тлаьххьарчу масех дийнахь базбелла и — длакхехьа.

Цлеххьана хин цхьатеррачу тулгленаш тлехь цхьа кехаташ гучудевтира, дикка хьаьжча девзира Аьстамарна уьш: кхуьнан грамоташ яра, хиз ядийна хьош, хьалхаяьлла пионерлагерехь маля члогла лакхарна елларг а йолуш, цунна тлаьхьа—вуйш, сал-тий санна, могларе а хлнттина: дика дешарна, юха а дика дешар-на, вон ца леларна, газетахь жигара дакьалацарна... Могла бер-забора уьш юккьехь лелинчу папкано, иза яржа а яьржина йоглур — чуьжуш схьаястаеллера.

Аьстамар, хиллачух ца тешаш, тлама клел хьаьжира: яцара папка, иза боккьал а хи чу йобжнера. Юха а Органца охьа бляьрг тоьхча, хиз голатухучу бердаш юккьехь кьайлайовлуш гира цунна уьш, тлаккха — тулгленаш, тулгленаш, тулгленаш.

Борз. Аса нштта олу хьох, хьо цхьаь бен воцу деваша хилча, хьан цле яккхар суна бергийла а дац, цу тле хлетахь хьуьнхахь ахь соьца кьамел деш, адамал дукхах хьо борз хийтира суна.

Борз, суна хеза хьан углар, цуьнгахь — дуккха а стеган велха-ран эшарш а. Нагахь хьуна хлокху эвла йистехь долчу наха дла-

тесначу цла чохь цленкьа юккьехь охьа а хьйна, ши ког, ши куьг дласа а тесна, воьлхучу сан аз хазахь, хьуна а тосадалаза йийр дац цу юккьехь берзан углар. Хаддаза вилхича, хуьлуш глеле а йоцуш, угларе волуш хилла-кх стаг. Со делкьал тлаьхьа охьаво-гний сарралц воьлху, нштта кхуза охьа а хуй, туьнкалг а йохьна, тхов тлера чу оьхучу ладарша дакьазаяьккхинчу поппаран пеше а хьобжуш, нагахь пена тлехь кхозу цаца — и хлунда битина те-хьа кху цлийнан нанас, ша длайовдуш я кхунна шена длабаха лууш ца хилла техьа, карара охьаэгаш, хахкалой паднара клел а лечкьаш? — схьа а оьций, сайн бляьрхиш луьтту ас, цул тлаь-хьа чу мотт лобттича, дуьра хуьлу — туьха дуьсу, хи поппаран цленкьано длахуду.

Ву-у-хлү-хлү. Ву-хлү-хлү. Борз, хьо бакьлуьйш хиллера, суна хлетахь тлехьаьнарг кхин доккха хлума а ца хиллера, тлехьача кечделлачуьнга хьаьжча, хьуна-м хьалххехь тосаделлачух тера дара иза — суна хезира хьан углар. Цхьа дагахьбаллам бу-кх: цу дийнахь сайгара сагла длаэца стаг а ца карош, цлавар. Хле-тахь и сан сагла кьобал хиллехь, тхан керта ца дан а тарлора и глам со хьуьнхахула цла веьначу буса оха кхаамма — Ашмис, Анасий, асий — лехнарг, божална го а туьйсущ. Глемо кьахьийира вовшашка йолчу марзонах, серлонах юьзна хилла хлусам. Тлак-кха хлора а длахьаьдира ара, дагчохь оцу хиллачу, доь а ца дуь-суш йохьначу хлусамх йийжаме дагалецам а болуш, цо кийра цларца морцуш, ткьа Анасан догу дог геннахь муттанечу, хьаьж-ча йнст а ца гучу доккхачу хи чохь гуттаренна а шелделлера. Да-харан марзо яйна, и лобхуш, кхетаме бьзна сингаттам дла муха боккхур бу ца хууш дуьненан массо а маьлехула хьаьдда лела иза цу хи тле кхьаьчча, цуьнца, шел эзар-эзарзза ондачу ницкьаца, кьовса а велла, цо ши ког, ши куьг а диккина, чуозийча, «Хлей!» — дерриге а адаме орцане мохь а аьлла, амма и орца ца кхуьуш, бухарчу гламарийн махка чуваханера. Ву-у-хлү-хлү. Ву-хлү-хлү.

Борз, хьо парглат хила мегар ду хьуна, хьан ваша Гунаш ваха ма ваьххара дла а вирзира — имане, хаддаза делан цле а багахь. И длаваханчу буса, сатоссуш, набаран тар тесча, Анас гира, хи-лаза хьаьрса хьечаш дууш. «Муха яра Дадин тезет?» — элира цо, оцул дукха нах вайн халахетаран дакьалаца гулбаларх воккха-веш. Тлаккха охашимма цхьаьна кемсаш а йирира, сирла-сийначу хийнсте а хьйна, цу чу а хьобкхуш, цлан а еш. Ву-хлү-хлү, ву-хлү-хлү.

Борз, оцу дийнахь дуьйна, суна тлеобху догла, коч гуттар а тлуьна ю, сайх уьшалан хьожа йоглү. Со воьлхуш, хьо санна бат-те хьобжу, кху лаьтта тлехь а ца кхуллуш, цигахь, батта тлехь, я цхьана седанна гонаха хнийзачу лаьтта тлехь — мичхьа а, хар-цо клезиг, баланаш а — нштта, ткьа син марзонаш а, нийсо а ал-сам йолчохь — кхоьल्लीна хила велара бохуш. Собар хила деза боху ахь, Борз? Массо хлума а лан деза? Ас длакхехьа дезаш

дуккха а ду? Хеза суна-м хъан дола-наш, суна деле гло доьхуш ахъа деш. Иштта-м, длога йна йистехъ евллачу, тедеттачу догла-нах ас ларинчу коьллаша ден дола а хеза, зингаташа дийриг а, Воккхадада шен бухахъ йиначу попо деш а... Гленах дуьхьал доглучу Анасан сино а гло до, делахъ а шена хала ду боху цо, со иштта ган. Цундела, хирг деш, со муьлххачу а — тле эчиг тоьх-начу, эрз я шипар йиллинчу, я латта тесначу — тховх чекхдуьй-луш, хаддаза тлеобхучу дуькьачу догланал тола-м глерта; набаран тар ма тесси, цо са а дукьдой, самавоккху. Хлан-хла, ца вицвелла хьуна со, иза а алий, хьайх къя ма латаделахъ: хьо а, хъан хье-ханна а, хлаваъ а хилла стиглахъ длаяйна Лайса а, хьалха мел баьхнарш а, кху лаьмнийн махкахъ кьинхетам, вовших доглазар члагдан гиртина Воккхадада а, синош цла а даьхкина, деглан чархаш гуттаренна а хийрачу махкахъ лахка бисинарш а, и стен, элхамчин, хьаьмцийн, коканан коьллаш а, хинца дадий, Анассий а — берриш а биц ца беш кхетамехъ латтош, сайн изехъ церан оьмар яхъеш, лелар ву. Царах лаьцна яз а дийр ду, тлаьхъа боглучаьрга дешийта, тлаккха цара а лелор бу уьш шайн синош-ца, тлаккха — царна тлаьхъа боглучара а... Серлонах, вовшашка йолчу марзонах йоьттина хиллачу глалех а, иза йохарх а лаьцна яздийр ду, кхано тлаьхъа. Дуькьачу догланехъ волчу, оцу глалин сингаттамечу херцаршкахъ вехачу суна хала ду и хинццехъ дан. Нах, и ас яздинарг а доьшуш, и глала бляьргаш хьалха а хлуьт-туш, цланлур бу сица, цо гло дийр ду царна бохамехъ шен серлон-ца. Иштта гуттаренна а кехата тлехъ буьтур бу ас дуккха хан йоц-цуш члогла лаьттинчу вайн цийнах дагалецам. Ву-хлу-хлу. Ву-хлу-хлу.

Дласацадо ас сайн велхар. Хинца цла ваха веза. Кху цла чохъ баьхнарш, оцу дехачу кхойтта шарахъ кхуьнга са а тийсина, хлара ца гуш делан кхиэле берзарна кхоьруш, белха а билхина, цла кхаьчча, хлара йилбазаша а, глемаша а длаалаьцна а гина, кхин цаьрца ца кьуйсуш, длабахана. Изза дича? Хлан-хла... «Хьайн сина тлехъ ницкъ бо-кх ахъа. Хьераволучу зила тле дла-кхаьчна-кх хьо. Глала глой а хьайн сапарглат даккхяхъа»... Нана, нана, хьо массеран а дог эца глерта, ткъа оха массара а хъан дог дохаддо. Дуккха хан ю хьуна со цу зила тлехула схьавоглу, дехъа вер вац со. Ма кхерахъа, нана. Ткъа глалахъ хлун сапарглат дер дара сан? Со цунах ведда веана ма вара. Глала...

Тлекелдинчу ценойн кораша тедехкина набарна дазделла бляьрнегларш. Дукхахдерш, вукхарна чохъ хинца а серло йогу. Стенна ца буьйшу царна чохъ йийраш? Цхъа синкьерам я...

Наггахъ, тийналли тлехъ гловгланан аса а юьтуш, урамехула, хахкалой, чекхъэккха цхьалха машен. Иза вехха хьоьжу оцу асане, иза цунна лай тлехъ говран салазо йитинчух тера хета. Ло

диллинчу хенахъ цена хуьлу, тлаккха цунна тлехъ лараш, хьоькх-наш, томмагаш гучудовлу.

Жималлехъ хлоранна хьалха йуьллу ло диллина аре — дахар. Тлаккха иза цу тлехъ лараш йита волало. Лараш. Кхунна го шен лараш. Цаьрца ведда вуха а вахана, вухаволавала йиш хилча... Тлаккха хир бацара дагахъбаллам.

«Вахъ-хъа-хъа». Иза ладаво оцу веларо. Тлекелдина ценош ду кхунах доьлуш. Шинна а агларнаш, Коран бляьргаш а дегош.

— И дан йиш ма яц. Хьо кхузахъ лаьтташехъ зама длайоьду хьуна.

— Мичахъ?

Хьалхахъаьжинчу цунна го ценошна лакхахула, буьйсанах де а деш, лепа а лепаш, длайоьду зама.

— Зама, зама, зама... — дехарца кхойкху иза.

Амма иза длайоьду, кхуьнан тидам а ца беш. Длайоьду ана-йисте кхаьчна.

Аьстамар, хьо тховса а лаьтта длаяханчу заманан марзо дага-лоьцуш. Хъан лерехъ дека хинца масех сахът хьалха ахъа чу-кхайкхина хиллачийн аьзнаш. Уьш кхоъ вара. Хъан жималлин доттагий. Хлетахъ шу цхъаьна лелара. Хлетахъ аш къамелаш дора, шу вовших даккхийдеш дара.

Шу дагахъ дара йоккха стоьмийн беш кхио. Хлора бляьста заза а доккхуш, гурахъ стоьмаш а луш и латтийта. Стоьмех цхъа а бохка а ца хьош, нахана длабала. Аш дладуьйгира синтарш. Тлаккха цунна тлехъ дола ца деш, цхъацда волуш массо а юьстах-велира. Беш хьуна йисира. Ахъ хлун дора бешах? Вуьйш а ца хилча.

Бляьстенан муьста юьхъ. Лой-хаттий цхъанаййна юьртан ура-маш. Малх дла а буьзна, шеллучу хенахъ веара иза юьрта. Хатт боц-боццу вала глерташ, некъаца дласа а кхийсалуш, воглура иза басах. Хьуна члогла хазахийтира иза воглуш гича.

Стенна делахъ а сахьйзара хъан. Солса гучуваьлча дерриге а дицделла, сапарглатделира.

Цо шен мачаш цланйинчул тлаьхъа шуьшиъ чувахара. Аннаш цийзара когаш клелахъ.

— Хлара ю шун клуб?

— Хлаъ.

Тлаккха шуьшиъ тлаьхъарчу глента а хияна йийра, шелонах хаба а хебна. Гийлачу эшаре ла а доьглуш:

Дуьне, дуьне, маьлхан дуьне,
Зезагашлахъ йуьллу хьо...

И йиш локхучу зудаберийн куьйгаш цийделлера, хлетте а аз шийла дацара церан.

Шуьшиъ цу чуьра ара а ваьлла булучу боданехула воглура, хинца хезначу эшаран мукъам а беш шакарца.

— И сайна хезча, глаглаблла воьлхур вара со, — элира Солсас.

— Муха?

— Хьо ца хилча.

Тлакха масех бутт баьлча, иза ша а цецвуйлура: стенна дагадеара и дешнаш. Цхьа синхаам хилла-кх.

Оцу кхаа батта чохь яьгна длаелира хьан сийна блясте, Аьстамар. Дуьне ца луьллура зезагашлахь, иза баланийн дахкарлахь хьийзара. Аьзнаша ца кхойкхура сенчу даккьашка. Цхьа деглан бот йисира, чохь — овкьарш. Бераллехь хьуна хеттарш дладайра, Аьстамар. Дахар атта а, мерза а ца хиллера. Дахар кьнза а, хаза а хиллера.

Цундела хьуна лиира, Аьстамар, хьайн блясте юха а денъян. Хьалхалерниг-м хир яцара. Хлетте а... Хлетяхь хьан ойла хилира: «Дуьненчу адамаш девлла шайх цхьанна тле цкьа бохам кхаьчча, цунна и ловш гло-накьосталла дан. Ляьтта тлера баланах алсам мел буьйлу, алсамдолу адам. Царна дуьхьал латтар-хьама.»

Догланах лаьбна беш. Хлетте а сацац оьхучуьра. Цо ницкьах мийладо шен хи дитташна. «Ца деза», — бохуш цара кортош дласа лестошшехь. И ницкь а ца лалой, буьххьера чухахкало цхьа стом. Иза цхьанна тле а кхетий, важа — вукхунна, буха кхочуш — дийнна лежийн дарц.

Хилла лежаш луьйчу догланан лаьмнаш чохь. Сихха лела уьш схьалехьош куьйгаш. Ведарх детталучу лежийн татанаш хеза. Догланехь лаьтта иза, лулахойн беша а хьоьжуш. Ведар дуьзна яьлча йол хьаланисло, айми чу а хьоькхуш лаж а цланбеш. «Кьарш» — кхоллу цо иза. Маьларгонна соцу цуьнан бляьргаш кхунна тлехь. Иза сатийсамца хьоьжу. Цуьнан ницкь кхочур бара яьгна, овкьарлахь луьллу блясте юха денъян. Иза тлейоглу, хьо-жу и кхуьнан дахаре — овкьаршлахь луьллучу блястене. Цю-цкьамаш ирах дохуйтий хьожу. Стигал кьекьа — шовкье а яхана йоьлу, догла хьерча цунах, юткьа-лекхачу, хьажар куро-тийна долчу цунах.

— Лаж безий хьуна?

— Хлан-хла, блясте...

Цо когаца дласакегайо даьгначу зезагех, бешах хилла юкь. Амма цо хлумма а ца до, ша гучудахьна клегий дла ца дайт. Охьа а ца лахло, «хлу-у-у-п» ца олу. Тлеохучу доглано длайойу уьш а.

Дахар кьнза а, хаза а ду.

Иза кхетаман клоргенехь йисна, луьйкьехь, ткьес тохале хьалха, корак чу сегна серло а хилла.

Тлакха цунна дагаеара шаьш йоьглна доттаглаьллин беш. Цунна члогла оьшура оцу бешан хлаваь. Иза догарчу гул тлехьа ю. Хлара новкьа волу цига ваха.

Длакхаьчча, беш хиллачу меттехь дуьйладелла лелаш бежанаш ду. Цара баххьаш диьна стоьмийн диттийн. Цхьадерш орамаш а цхьаьна, хьала а дохуш, дладахьна, уьш хиллачохь лаьржа оьрнаш го. Бежнаша уьшал хлоттийна беш хиллачохь.

— Хлей, цхьа а вуй кхузахь?

— Со-м ву.

Цунна го орамаш а цхьаьна синтар белша тле а диллина воьлу цхьаь.

— Реза воцуш стенна хьоьжу хьо? Суна кху бешах кхаьчна хлумма а дац хьуна. Хлара цхьа синтар доцург. Хлокху бешана гонахара керт, цла а кхоьхьуш, хьан ягийна? Кхузара дитташ а кхоьхьуш, цлахь бошмаш хьан йоьглна? Аш, аш, аш.

— Ас-м ца йоьглна.

— Ахь ца йоьгнехь а, вукхара йоьглна-кх... — иза оьглазе куьт а лестош, длавоьду.

Маржа Кьахьарма я! И беш-х шерет¹ дан хьуна хьайн дех йисна яцарий. Иза нахана пайдонна аьлла, йоьгнера. Ахьа оьглаза вахана кеп а ма хлиттае. Дуьххьара керт а йохийна бежнаш кху беша лаьхкинарг хьо ву аьлла хета: дукха хьох тера ду уьш леларца а, хьажарца а... Лелар дац деха-м. Хьуьйц, хьуьйц.

Цо локьку бежнаш. Амма уьш цхьанхьахула кьайладахьча, вукхуьхьахула гучудовлу. Хьацаран хлорд хуьлу цунах. Шайн да велла диса шу. Иза, клад а лой, бертал вужу.

— Беш, беш, беш. Ма ца моьгтура хьо иштта длаер ю. Хьо длаюьлуш хиш уьдура бацалахула, зезагаш дебара. Дашо лежаш кхио безаш яра хьо. Хьуна тлехь-м муьста лежаш а ца кхин. Хьо хиллачохь юттабаккхамийн эра лаьтта. Беш, жималлин, сатийсамийн беш.

Тлакха иза Солса лаха вахара. Галин урамашкахула хьаьд-дий-веддий лелаш карийра цунна иза.

— Солса, оцу бешара синтарш ахьа-м ца кхехьна?

— Хлун? Ас хлун до царех? Валолахь сиха. — Иза длахьаьди-ра, хлара а такхийна.

— Йол, хьуна тлуьлг ботта хайй?

И хаттар масийттазза дира Солсас оцу дийнахь.

— Хлун дан воллу хьо?

— Ценош дан.

Сарралц идда клад а велла, и шиь урамехь лаьттара.

— Длавахьча дагахь ихьа хьу хир ю-кх суна.

— Хлун хьу?

— Цхьа суо сайна реза ца хуьлуш.

— Муха?

— Хьалха санна мерза ца хуьлу-кх цхьаьнакхетарш, кьаьхьа...

— Цунна бехке зама ю.

¹ Тлахьабисна бахам бекьар.

Иза а аьлла длахъаьжначу Аьстамарна дуьххъара гира гIалин лекхачу цIеношна тIехула бIаьргал сикх хъаьдда йоьду зама. Иза тIаьхъаведира цунна. Урамаш, некъаш жедош. Ерриге а гIала хьожура цуьнга, цец а яьлла.

— Зама, зама, зама... — иза велха а воьлхуш, мохъ а бетташ, кхойкхура цуьнга. Амма иза дIаьйоьдура жхин а маса а йолуш. ХIара цкъа а дан йиш йоцург дан а гIертара — и схъалаца. Жхин а чехка ведира иза. ХIиница, хIиница... Амма зама кхунна юьхъа тIе ши тIам а тоьхна, хебарш а юьтуш, леккха стиглан Iаьршашкахъ къайлаелира.

ХIара аьчган некъах а тасавелла, бертал кхийтира.

Аьстамар, тIаккха дукха хан ялале карийра Солсина тIулт богта хуу йол. Цо тIултгех цIа дина а ца Iаш, йоккха жерт а йира цунна гонаха. ДIо лекханаш ду и цIенош, церан корашкахъ хIиница а серло йогу.

ХIан-хIа, хьо гIур вац цига, Аьстамар. Ахъ тухур яц чIогIа neI, кагъян воллуш санна.

ТIаккха и neI схъаелла хъевелча, оьгIазе бегаш бийр бац:

— Ма чIогIа чулечкъинна хьо. — Дерриге а хIазахетар хъайна а дитина стенна ца Iа хьо? Схъада цхъа дакъа.

ТIаккха-м цо, хорбаз санна, шен хIазахетар декъа а декъна, дог хъуна дIадала мегара.

Хьо хIиница чуьгIур ву. NeI цIевзар ю, гуо лавцна дажка санна. Хъуна хезар ду кьеналло наб ца кхоьтуьйтуш, меттахъ керчачу йоккхачу стеган, резайоцу «гIам-гIим». ТIаккха хъуна юха а дага-йогIур ю масех шо хъалха, баьцарчу тхих а, цIийъеллачу Iуьйрен-нах а самукъадолучу хенахъ хилла ойла. КIайчу аматехъ йолчу йоIаца хъуьнха Iен дIаваха, ханнех динчу цIа чохъ. Ахъ хъайн болх а беш, цо цIе а латош пешахъ. Жижиг кхехкош, наггахъ гIала а воьлуш. Юкъаралойлашкахъ дIаьхъначу заманах болу дагахъбал-лам бара иза.

ХIиница хьо велакъежа оцу ойланна. Иза мерза а, къавхъа а ю. Хъуна кест-кестта дагайогIу и ойла а, гIайрахъ хьокхучу мангалийн зов а. ТIаккха хъуна дагадогIу аьхка хъуо догIанехула лелар а, юха тIадийна хIуманаш схъа а яьхна, мелчу Iоврех хиллачу чухчарин буха хIоьттина Iаба ца Iебаш, лийчар а, тIаккха малхехъ вакъавалар а. Хъуна дагадогIу малх хъаннашлахъ бовчу хенахъ хъуьна юккъерчу ирзу тIехъ маца-мацах цхъана хъенехо боьгIначу кхура тIера лавтта а детталуш доьхна хилла истоьмаш а. Дуккха а хIуманаш дагадогIу хъуна. Хьо цецвуьйлу: «ХIетахъ дуккха а хъалдолуш хилла-кх со ойланашца, синхаамашца. ХIиница къий-велла».

— Пхи туьма делча а йиш яц-те сан луьучу хенахъ чуваха а, араваIа а, — аххозуьйтуш олу ахъ.

ТIаккха ладугIу: хаза-м ца хезна теша цунна. Ца хезна, цхъа-дика.

Чохъ пхьегIаш ю стол юьззина лавтташ. Хьо чIогIа кечвелира кху суьйранна. Беш хъахон воллура хьо цаьрца.

Уьш охъахевшира юург, мерг тIехъ лавттачу стоьла гонаха.

Къахъармас бегаш бора. Амма церан беламе хилар чуьрачарна къайле хилла дуьсура. И ша-м воьлура гIадъоьхуш.

Жаьммирза корох дIа а хьоьжуш Iара, вела а къежаш.

Солса жижиг дууш Iара, кест-кеста:

— Ахъ лелочух кхетар а вац, — олуш.

Хьо хъалагIавттира къамел дан. Воьхна хъавьзира хьо: хъенан цIе хъалха йоккхур ю ца хууш. Цхъаннан яккхяхъ, вукхунна хала-хетар ду.

Массеран цIе цхъаьна яккха а воьллз, ахъ гIурт бира:

— СоКъахъЖаьм, — аьлла.

— Китайхойн мотт буьйцуш-м вац хьо? — элира Солсас.

Къахъарма велавелира гIадзвяхана.

Жаьммирза:

— ХIаь, ахIа, — бохуш Iара.

Тийналла хIоьттича ахъ кхин дIа а дира къамел:

— Со бешах лавцна дийца воллура. ДагадогIий шуна, вай дIа-йогIначу хенахъ мел хаза яра иза. Цхъа серло, хуьлура цигахъ лепаш гуттар а. Чубузучу маьлхан серло.

— Охъахай, хIума кхаллахъа, беш-меш йитий, — юкъахваьк-кхира хьо Солсас.

— ХIаь, ахIа, — корта талийра Жаьммирзас.

— Беш-м оьшуш хъаха ю. Бешо хIаваь цIандо. Стоьмийн мах а дика бу. Бешлелорхойн юкъаралле дIа стенна ца язло хьо...

— ХIаь, ахIа.

— И беш ма яц ас юьйцург. ДоттагIаллин беш...

— Кхета со. Оцу юкъараллин цIе а ю-кх «ДоттагIалла». Эцца гIали йистехъ, итт кепек автобусана елчахъана...

— ХIаь, ахIа...

Хьо оьгIазвахара Жаьммирзина: «Мотт ца хууш санна, «ХIаь, ахIа», бохуш кхуо хIун до».

ТIаккха хьо кхийтира, лавтта тIехъ оцул дукха малхо еттина еса аренаш стенна ю: Сахара, Каракумаш, кхиерш... Уьш юкъа-меттигийн бошмаш яьгнадохъ кхоллаелла. ХIиница царах цхъаь кхин а еаклов чаккхармина йоккха хилла. Цу тIехъ бошмаш ден-лур яц мел чIогIа догIанаш делхарх.

ХIиница хьо кхагаран хьожа йогIучу есаллин маьIле а хIоьттина, лавтта, бIаьрхиш а Iенош. Царех лавтта кхачале Iаь хуьлу. ХIун дийр ду ахъ?

ХIумма а. Иштта пхьегIаш дIа а хилийна, охъахуур ву. Хъуна хъалха Iуьллу ло дилийна аре — цIена кехат. Ахъ цу тIехъ яздийр ду цу маьрклажех лавцна.

И маьрклаже синхъаам бахъаш йоьссинера аьрцнаш тIе. БIавстенан дийнахъ кхижнина Iалам шен мерза кIаддалар ловш

длатийнера. Хьо тишчу рагун блогламах а тевжина, кетла а хьоъжуш лаьттара. Иза — оцу кетлахь доьгначу лежашна келлахь, малхбузехь а хьоъжуш, карахь доккха сирдиллина ведар а долуш. Цигахь анайистехь йовш яра дийнан серло. Иза блаьргаш а хьаббина, ца лебаш хьоъжура цуьнга, и ца яйта глерташ санна. Амма серло жим-жимма йовш эххар а къайлаелира. Иза хлетте а лаьттара малхбузехь а вирзина. Иза, дезткъе кхоалгачу шаре вирзина вуткъа лекха воккха стаг, рагун тхов тлехь якъаелла маззакъ-йоблладу дечигахь тера хийтира. Хьуна дагадеара цо масех шо хьалха дийшинарш. Хлеттахь хьуна хира иза жима стаг волуш тлахъаьлла а, цхьана куьйга хьалха дла а лаьцна лаг духа а озийна, пхьазза йолу топ юла а ницкъ кхочуш, онда а хиллийла, шайн дена цкъа къола диначарна цо иза кхузза дладинийла а, ткъа: «Ас глайгла дукха лелийна, ткъе кхоъ стаг лаьтте верзийна ас», — цо аьлча, хьуна дагадеара, длавоьлла хир ву-кх хьо оцу къастамех хьайн дехачу дахарехь аьлла, амма тлаьхьа Эла Хасех лаьцна илли дагардечу¹ хенахь, Хасина цуьнан вежарша тешна-бехк биначу кхаьчча, цуьнан блаьргехь жиш девлча, хьо дохковелира и ойла хьайн кхоллаярна. Хлан-хла, цо атта ца лайнера, цхьа а къастар, уьш цуьнан сих кийсигаш йохуш длаихнера. Ткъа хлинца шийтта вешех а, пхеа йишех а, дех-ненах а, доьзалхойх а, ши бутт хьалха шийтта шарахь ша меттахь лелийна, цле ца йоккху цамтар текхна зуда а кхелхина, дерриге дуьненчохь ша цхьалха висинера.

Хьуна моьттура хлеттахь, Аьстамар, иза замано эххар а кел-витна. Амма хьуна гира малх кхеттачу блаьстенан дийнахь салазна говр а йобжна, шен лаьтта тле кхелли дласаяржош воллу иза, Шида цле йолу воккха стаг. Хьуна хазахийтира, жимчохь маьлхан догла деьча санна.

Воккхавеш хьоъжура хьо цуьнга. Мел тлаьхьа а ша овшур вуйла хуучу, хлетте а кьера хилла ца соцуш, заманца къуьйсусхьа-вогьлучу цуьнга.

Ткъа маьрклаже йовш лаьттара бодане йобьзуш. Пхьидийн гловганех, блаьстенан хьожанех юьзна маьрклаже, кхин цкъа а юха ца ерза.

Зама, зама, хьо хлун ю теша? Маца, мичара длаболабелла хьан некъ, маца, мичахь хедар бу иза? Стенга хьаьдда хьо, зама?

Ойланашна чувьолла хьо вехха лаьттира. Меттавеача воккха стаг лаьттинчохь хьуна бода гира. Цуьнан метта хьуна хезира сирдиллинчу ведарх етталучу шуьрин гловгла. Воккха стаг хьелий узуш вара.

Куьйранна, ши ктира кхочуш ца даьккхинехь а, йоккха стаг луййш, — иштта хьо санначара ма яккхина ша дакъаза, шен хе-

¹ Илли дешнашца дийцар.

нахь ахча схьа ца луш я шарахь лийр ву олий, ктира а доккхий длавоьдуш, цундела ма ю ша цхьалха а — юхаерза а ца тигина, баттана богьлу мах дла а белла, шен йолу сал-пал тлоьрмнга чу а ерзийна, и кара а лаьцна, новкъа ваьлладу Аьстамарна дуьхьал Юрий Александрович кхийтира.

Члогла хазахетта, кхуьнга хьежна а ца волура иза.

— Араяьлла хьан книга «Сатассалц дийкира члоб» эцна ас. Хьехархочунна куьг а талийна стенна ца еана ахь? Цу тлера цхьа дийцар гочдайтина, воккхавеш лийра со. Ас бехирий хьоьга, зама хийцалур ю. Гой хьуна: вайн берриге а мажкахула хьоькхуш бу харцхьарниг хлаллакдеш нийсонан мох! Хьо ма члогла кхоьлина ву, воккхаве веза, хлокху заманахь хьоу вехаш хиларна. Бакьду Чер-нобылехь...

— Хлун хилла цигахь?

— Хьуна ца хезна? Селхана атоман электростанцехь аварн хилла. Гонаха радиаци а яржаш... Боккха бохам бу.

— Ткъа Биьсаберг?..

— Иза а воцуш ву, хьо марша. Цу электростанцин белхалошна лекци еша вахханчохь, аварн а хилла, велла, дакъа жароза ду, хетарехь ваьгна.

Дерригенах кхетта, са лацаделира Аьстамаран, амма хлумма а туоса ца долуйтуш, Юрий Александровичан лодика а йина, Зайтан Шихмирзин гергара стаг волчу вахара иза.

Хлара длакхачча, чохь велхарна дерриге а блаьргаш цлий-делла стоьла хьалха лаш иза бен стаг а вацара.

— Хезний хьуна? — элира цо гиньлла, хьала а айалуш.

— Хлаь.

— Йиккхинарг йобалгла реактор яц хьуна, Биьсаберг ву, — кхунна ишта а хуург дийшира цо.

Тлаккха корта охьа а бахийтина вехха лийначул тлаьхьа:

— Иза цхьа бохам бен бац. Ткъа и Биьсаберг санна болу нах ларбан а беза, уьш дуьненна а кхераме бу бохучух хлинца а кхета ца тигар — и ма бу бле бохам. Цара дуьне а хлаллакдийр ма ду.

Аьстамаран дан гло дацара цунна, иза цленкъа а хьоъжуш, тезетахь санна тлехьа ши куьг а диллина, лаьттара.

— Ша дала ца дахь кху Лаьттана гло дан стаг вац-кха. Вай бахьанаш-м лелор ду, — эххар а вистхилира Шихмирзин тлаьхьенах верг, хьала а глоттуш.

Тлаккха юха а лаьттира и шиь вехха, вист а ца хуьлуш.

— Со длавоьду, — элира Аьстамара.

— Мича дла?

— Юьрта, цла...

Наб, хлокху тлаьхьарчу масийтта баттахь санна, тем боцуш а, гленех юьззина а яра. Генаш — тайп-тайпана: кьиза а, ирча а. Царах, садукьлой, самаволура кест-кеста.

Буйса юкъял тлехъялча, кеза лета дуйлира. Цкъя цленна гена долуш, юха-кора клел доглий: «лов-лов-лов».

Оцу дийнахъ дуйна кхунна массо а хлума: жлаьлин летар а, плавнеш кхайкхар а, шен синхлоттам а цхьа маьлна долуш а, боккхачу бохаман билгалонаш а хетара.

Иза царах кхоьрура. Шега шолгла а и догла лалур доцу дела.

И лаьржа баланийн догла, дийнахъ а, буса а ца соцуш, хаддаза нхира масех баттахъ. Хлара, водий, тхов клел хлуттура.

Иза, тхевнах чекхдолий, кхунна тledoьлхура, лаьржа, сацкьар санна, дукъя, деза догла. Цо садукьдора. Цунах вала меттинг а бацара. И дласацон кхуьнан бен йиш яцара. Амма кхуьнан и данницкъ ца тоьара, цул сов, оьший-те и сацо боху, хаттар а дара. Иштта тлаьххьара де тлехкхачалц оцу догланехула волавелла лелча, хлун дара-теша? Иштта сиха чекхвала мегара. Цкъя а барзакъ а ца хуьйцуш, цхарйоьллачу кучах чекхдуйлчу догланан муьста тлуналла а хаалуш. Когаш гоьллец хаттех чу а оьхуш. Тлаккха — глодаюккьец. Тлаккха — логгец. Эххар а верриге а длакьайлавер ву, ловраша тле глум а тоьхна.

Хлетте а...

Оцу догланехъ хлара волавелла лелаш наггахъ стаг гучуволура. «Яхъ хила ма еза, яхъ!» Хлаь, атта ду иза, екьачухула, малх кхеттачухула волавелла лелаш. «Тхох муьлххачо а лайна и догла». «Дуьненчу а ваьлла, суна тле хлума ма кхачахьара бохург — хи чу а хлoьттина, со тлада ма вахьара бохург». Уьш длабоьлхура шайн малх кхеттачу новкъахула. Я иштта хетара теьха иза?

Иштта волавелла лелаш, цхьана дийнахъ кхунна хааделира шена тleоьху и деза догла мелла а соцуш хилар. Иза кхуьнан собаран пардоно сацийнера. Иза кхийтира ваха везаш хиларх. Амма дуткьачу пардоно сацийна лаьттачу цу догланан йозалла кхунна гуттар а хаалуш яра. Оцу юькьачу тлуналлехула малх кхунна глийлла бен ца гора.

...Иза схьаворгу вела а кьежаш баьццарчу ирзу тлехула шурула клайн уьстагий хьалха а лаьхкина. Иза, кхуьнан ваша, бежкала а вахана велакьежа. Кхунна хаь шена гушдерг глан дуй, иза а, баьццара ирзу а, клайн уьстагий а, хи чохъ глум санна, синкхетамехъ довр дуй. И минот сацаян, мелла а яхъян глерташ, хлара охьахлахло когаш тле, ши куьг некха хьалха хьала а лоций.

Амма цунах глутлакх ца хуьлу — самаволу. «луь-la-pe-e — лу-у». Плавнеш кхойкху. Юккье масех минот бен ца юлуьйтуш, кхеран буьнчуьрний а. Хлан-хла, цара вуьтур вац тар таса. Хинца хлара а тлеххийти. «лов-лов-лов». Кора клел а деана бен летар а дац. Араваьлча...

Иза блаьргаш схьа а доьллий, бодане хьoьжуш луьллу. Кеза юха а лета. Иза меллаша метта хьала хуу. «За-а-кь». Цийза маьнга. Кеза а цийза долало, юкьа-кара угла а углуш. Иза, шена тле

хлума а юхий, уча араволу. «За-а-кь, зи-и-кь». Неларш цийза. Стоьла тле куьйгаш хьокху цо. «Гор-гор-горов», — лаьттах кхетий, хахкалой, дладoьду шун. Жлаьлин угларх йoьлху тийналла, цийза, шуьно яьккхинчу гловгано гатте хьовзийна.

Хьокхаман дакъя а оьций, араволу иза. Екхна гуьйренан шийла буйса. Ангали санна ду хлаваь. Беттаса. лаьржа хьаннаш. Бешахъ индаглаш йoьхху, юьйцина керт санна, чучча а дийлла.

— Гоци! Гоци! — кеза цийзачуьра соцу. — Лета хлунда лета хьo, Гоци, лета хлунда лета хьo? Хла-ан, баа, — цо хьокхам тосу цунна. «Къанцл-къанццлехъ», цергаш а етташ, длакхоллу вукхо иза. Тлаккха юха а углу.

— Гоци, Гоци, суна хаь хьo хлунда углу. Куьйгаш арарчу тлома тleлетачу лаьнан дийнахъ цо ма далиьра хьo, шелонах, мацал-лех глел а делла, дала доллуш. Лелиьра, «ца оьшура вайна и жлаьла» боххушехъ. Тлаккха бун йира, чу йол а юьллуш. Хьo наг-наггахъ летара, хинца санна, глийла а ца леташ, майрра, члоггла. «Дуккха жлаьлех тера доцуш дуй?»

...Хи. Мокха хи. Иист йоцу хи. Адамаш — глайреш. Иза царна тle кхийда, цо куьйгаш кхийдадо. Царна ца го иза (цхьаболчара моттуьйту). Иза чуйизаво хие, чилланан тешца куьйгаш-когаш дихкина. «Хле-хле-хлей!» Орцане мохъ болу цуьнга. Наха лергаш чу пелгаш духку. Нах, хазийтийша и мохъ. Иза-х шуна дика дан глертара. Ца хеза. Тлаьххьара цуьнан блаьргашна го чубуза цийбелла малх. Малх боьлху цуьнан кьина, шен блаьрхиш-алу а ленош. Алу яц иза — маьлхан ций ду. Блаьрхиш тоххарехъ кхачийна маьлхан. Цийх дузу и дерриге а мокха хи...

Гоци, Гоци... Вайшинна хезира и мохъ, оццул генахъ—дуьненан вукху маьлхехъ боллушехъ. Вайша длахьаьдира. Амма дlo баьццарчу лам тle а далале, длаелира цунна гlo оьшу хан. Гоци, гоци, гоци...

Иза воьлху. Цуьнан когех а хьeкхалуш цийза кеза.

Иза цлеххьана длатoь. Иза стигал хьoьжу. Седарчий. Паналла. Цхьа а йист а, юьхъ а йоцуш. Цо мелла а сина хьаам бо. Цо кхуллу дегайовхо.

Иза чувoьду. Юха а цийза неларш. Цийза маьнга. Юха а — плавнеш.

Дехьачохъ нанас синош дохуш хеза. Иза меттахъ дласакерча. Цунна а кьахьбелла мотт. Цо шен лозу корта глайби буха биллина хир бу. На-а-на, на-а-на, нана...

И веа ца иллира набаран тар тесна. Самаваьлча чохъ лаьржа яра — беттаса чудуьзнера. Сатаса гергадханера.

Цо лампа латийра. Пеш. Маьнга. Ишкар. Боданехъ цхьаь дуйцуш санна хета цара. Хинца длатийна. Цо стоьл тлера куьзга схьаoьцу. Блаьргийн гонаш дистина, ларж а делла. Хебарш го блаьргаш юххехъ. Юдика йойла жималла. Иштта хьалххеххий? Хьалхе дуй-ткьа? Стеган хан цуьнан шераш дац, — цо лайнарш.

Мерза хан. Маьркиажехь бешан дитташ мохехь а лесташ, пон-даран аьзнаш хезаш. Суьйранна ца оьху бежнаш юьхуш. Бераш а долуш, эвла йистехь гловгланаш еш... Мича яха хьо, хан? Дла-яхара со-м.

Хлетяхь, бераллехь, и шиь — хларий, жимах волу ваший — кест-кеста ловзура бешахь. Иза бляьргаш длахьабдеш хуьлура, хлара — лечкьаш.

— Хьо длогяхь ву-кх, — плелг хьажабора цо.

— Вац со-м.

— Ву.

— Велахь, тле а волий, схьагайтал.

Иза тлевоглура. Хлара, водий, цул дуккха а хьалха длакхочура бляьргаш хьабдечу. Иза, вела а воьлуш, кхунна тлахьхьаведда во-глура, чубуза лахбеллачу маьлхан серлонехула хьаьдда. Хьанна хьаьара хлетяхь, иттех шо даьлча и чубуза лахбелла малх цуьнан кьинна боьлхур буй, хьанна хьаьара цуьнга иштта орцане мохь бер буй, и мохь массо а кьевлинчу неларех бетталуш дуьненан массо а маьлле кхочур буй?..

Хьанна хьаьара...

Иштта сиха хилла-кх дахар. Бералла. Хлетяхь и стенна дага-деара. Докъазаллина я декъалхиларна. Ойланаш кехата тле яха глертар. Сатаса гергакхачалц лара. Тайп-тайпана лалашонаш — тайп-тайпанчу хенашкахь. Хлетяхь, цхьа маьлхан догла доглуьчу дийнахь, тхов тле кхоьссина лад хинца а кхунна тлахьхьара дла ца долу. «Хла-а, длалаца», — бохуш, юдо кхунна кегий тулгаш дет-та букъах. Цийн томмаглаш хиттина дегла тлехь. Хлумма а дац, бляьрга ца кхетчахьана.

Лад, хьо цхьаь хилла лажьара реза доцуш.

«Хьо дукха стиглахула лела». Хлаь, хьо бакъ хиллера. Со ишт-та лелаш хиллера, хьо — вуьшта, лаьттахула. Хьуна накъост кар-рийра. Шуьшиь хинца дланисделла хир ду: нийсса лелаш хилла хьо, цунах длатарлуш, букар яхана хир ю, иза мелла а хьалаайа-велла...

Ас ца боху суо нийса ваьхна. Делахь а. Бляьстенан буса дуккха а кехаташ яздина, уьйгара ков а цловзош, араваьллий хьо, догла а дилхина, тладийнчу лаьттан хьож а муьйлуш, хьайн кьинхьега-мах воккха а веш? Иза а диллахь оцу терзан тле, харций, нийсий некъаш къасточу терзан тле.

Стенна дистина бляьргаш? Иштта, жим-жима телхаш, телха син хлусам.

Муьлхха хан а майрра тлеэца еза. Суна къоналла езара бохуш, мохь хьекхарца нах а ца кхардош.

Хлетяхь мерза дара йозанаш, мерза яра лалашонаш, уьш гер-гахь хетара. Хинца уьш длаевлла. Хинца хлун ду? Длакховхьур бу-кх и некъ. Къаьхьа белахь а, беза белахь а.

Сан жима тептар «Сатассалц дийкира члюб», сан гуттаренна а

севца ойланаш. Ма дукха сатийсинера хьоьга. Цунна ма члогла лаьара хьо ган.

Оцу буса, дитташна тлехь клайчу лайн бамбеш юхкучу буса, юьйккьехь, иза къолам бан вахара, кхуьнаниг кхачабелча, дло-гарчу, ворхл ломал дехьарчу серлонашна юккьехь юьллуьчу глала.

Ма члогла лаьара цунна хьо ган, тептар. Арадаьлча... Тлаккха тлахьхьа дара. Хlette а, деза а, хьоме а хета. Цу тлехь деха-кх дла-ихначу денойн синош...

Иза охьалахвелира пеша хьалха. Це дла-м ца яйна теша? «Буьйсанаш шийла хуьлу»... Нана, нана, ахь массеран а глайгла бо, ткъа оха хьан дог йийжадо.

Цо схьайоьллу пешан нел. Цо дласакегайо овкьарш. Кегий кле-гий юхку. Ма дика ду хлорш мукъане а дисина. Тле члийш туьллу цо. «Хлу-у-уп, хлу-у-уп, хлу-у-уп».

Иза цле лато глерта. Овкьарш дласаетта цо. Овкьарш бляьргаш чу хьийзайо. Церан глийла меттанаш хьерча декъачу дечигех. Тобар ду, оцул хьалалетча. Махо марсайоккхур ю.

Иза хьалаглатта глурту. Амма ца глаттало. Белшаш тле язъел-лачу дошан йозалло юха а охьахааво иза. И хлун дара? Дуькьачу догланан йозалла лан хлара хьалххехь йеминера. Цу тле кхин кер-ла йозалла кхетта. Кхин цхьа лазам тлехкетта.

Цхьа тладам хилча а, сов ма хуьлу оцул йозалла ловчунна. И хлун лазам бу. Хлаь, стомака буса кхуьнан корах деттаделла Баьлашан велар ду-кх. Цо шиь куьзган бляьрг а кагбира. Дло ге-нарчу махкахь, хуьна юккье а вахана, вийтира иза кхунах, ша кьайлаваьлла моьттуш. Амма цуьнан и велар сел генара деьна кхуьнан корах кхийтира юьйккьехь, хлара набарха а воккхуш. Вахь-вахь-вахь! Кхардаме велар.

Цкъа хьалха цунах Баьлаш олура. Иза гуттар а, яраш юккьехь дла а хлуттий, уллохула тлех мел волучунна баьлаш детташ лаьт-тара, дийнахь а, буса а. Шега длахьаьжначунна, боккхий, боккха мотт а гойтуш. Хуьл-хуьлуш, цунах шех а Бал хилира.

— И хлунда леладо ахь?

— Ткъа хлун дийр ду?

— Иштта, со санна, лелар ву-кх.

— Мегар дуй-ткъа?

— Хлунда ца мега, схьавало.

И шиь цхьаьна волавелла лелара кест-кеста, беттаса кхеттачу буьйсанаьшкахь. Баьлашна башлаьмнаш лекха дуйла а, церан кор-тош клайн дуйла а хира. Гларгулеш гурахь длайоьлхийла а, олхазарша эшарш локкхийла а. Тлаккха цо шена коча галстук йихкира, тле цлена коч а юьйхина. Нахана дидделира и бал хилар, цунах хьалха санна, шаьш ламарна, Баьлаш алахь а. Хлара а тий-шира... Галваьлла хиллера. Хетарехь, иза кхоччуш адам ца хилий-тинарг и цхьа ши дош дара. Тенденция. Резюме. И шиь ца йеминехьара, цо ца дан а мегара иза. Делахь а, хьанна хьаь? Да-

гахьбаллам бу-кх цуьнца яйина хан. Иза кхечунна я цунна, жимчу вешина, длаеллехьара. И шиъ лелар вара беттаса кхеттачу буса волавелла. Кхо цуьнан куьг а лаьцна. И мел жима хиллехь а, кхетар вара кхунах.

Хлумма а дац. Хлун ду Баьлашан велар, кхуо ловчу дуькьачу доглане хьаьжча? Иза хлумма а дац, кест-кеста буьйсанна кхетамехь меттахьовчу дагахьбалламе хьаьжча. Дагахьбаллам — иза Пирлуна яйтина тлулгийн глала ю. Иштта беда бу иза.

Иза шолгла а тохало хьалаглатта. Хьалаглотту. Аравалча, бода зарзлуш го цунна. Лулахо ву кетла а ваьлла цигаьрка узуш.

— Луьхь-луьхь, лахк-тды, — члоггла шеташ йошу цо.

«Фу-фу», — жоп ло хьаннийн хотеша.

Тлаккха кхуьнга вистхуьлу иза:

— Хьалаглаьттиний хьо? Кечло. Ас машен хьалалатайо хьуна.

Хлара кечло. И шиъ машен чу хуу. Длаволало. Ло санна клау йиллина басешкахь.

Эвлах валале, цхьана воккхачу стага куьг лоцу. Иза цу шинга вист а ца хуьлуш чу хуу. Багахь цхьацца шабар-шибарш до цо. Масех минот яьлча, куьйгаш хьала а лоций, дола до.

Некъ ломах чубоьрзу. Дукха гена довлале, ма-хуьллу сикха ког а боккхуш, карахь лаьржа тлоьрмиг а болуш, воьдучу жимчу стагана тлаьхьа кхуьу хлорш, машенан гловгла ца хазахь а, я хеззашехь водахь а, иза кхаьрга схьа а ца хьожу. Шопаро хлетте а машен сацайо. Иза чухуу. Тийналлехула мох цоьстуш йоьду машен. Хинца а длабалазчу боданах лнета цуьнан серло.

— Суна гуьйре уггаре а хаза хан хета. Гурахь можа глаш а, хьаьмцаш а, кхораш а хуьлу... — цлехьхана кьамел дан воладо жима стаг.

— Хьоь хьан боху и дийца, — шен шабарш сацадой, олу воккхачу стага.

Жима стаг дласоцу. Кхунна иза шена цхьанхьахь гича санна хета. Мицахь?

Некъ аренга болу. Стиглан юмахь басадовлуш, гинйлла довш седарчий го цунна.

Цлехьхана цхьана машенан серло эьккха гучу. Иза сикха жхарна дуьхьал йоглу. Амма гола тухучохь, цхьана аглорчу чкьургаш тле а хлуттий, тлелел йолу. Тлулгах хьакхаделлачу аьчган цловзар.

— Ва дела, — узар болу воккхачу стаге.

Шопаро сикха машен а сацайой, хлорш охьалелха.

Руль хьалха инйнарг велла, важа дийна ву. Бета юххехула цинй оьху цунна.

— Нанас хлун дийр... хлун дийр ду нанас?.. Со цхьаь бен ма вац... — шабарш до цо.

— Делан цле яккха, — боху воккхачу стага.

— Хлаь... хлаь...

Иза бай тле охьавуьллу.

— Нанас хлун дийр, нанас?.. — шабарш до цо.

Воккха стаг цунна еса деша хуу.

Кхуо, хьой, жимчу стеган тлоьрмиг буьллу цунна коьрта клел. Вукхо, тле а воьдний, меллаша схьабоккху.

— Со сикха ву. Хьо ма члогла хьоьжу соьга. Со ца вевза хьуна? Со хьоьца беттаса долчу буьйсанашкахь волавелла лелларг ма ву. Зили-ирзехь, Хьозина...

— Баьлаш...

— Хлаь, со сикха ву.

Иза, салти санна, вогла а лой, сикха, нисбеш ког а боккхуш, серлайолучу малхбалехьа длавоьду. Воккхаверан велаьжажаро хадийна цуьнан юьхь.

«Хле-хле-хлей...» Бека орцанан мохь. Нах, лергаш чу плелгаш а дохкий, длабоьрзу.

Хлара, настарш а лехий, охьалахло. Цунна го тлаьхьхара са-хуьлу седа стиглахь длабовш. Тлаккха, цул лакхара, лаьршаш клелара, шен собаран пардох луьрг а даьккхина, чухаьжаделла доглу хаттех дуьзна дуькьа баланийн догла го.

Хлан-хла. Саца йиш яц, цунна кьера а хилла. Хинца йиш яц.

Иза хьала а эькхий, водий, дуьнен тлехь уггаре а лекха долчу, стигланех бохь хьекхалучу дитта тле волу. Тлера схьа а йоккхий, шен коч лоцу цо яьттлачу стиглана дуьхьал. Иштта тлетегча, дикха хир дара.

— Схьада махий, тай! — мохь туху цо.

— Хинца, хинца, хинца, — и мохь беттарг есачу арахула едда йоглу карахь махий, тай а долуш. Цунна тлехь сийна басмин коч ю, хьаьрса месаш махехь ловзу... И мила ю? Иза кхуьнан кхечу лулахочун йол ю-кх. И маца кхиьна иштта йоккха хила?

— Хинца, хинца, хинца, — юха а шена орцах йоглучун аз а хезаш, тлаьхьхьарчу ницкьаца догла сацийна лаьтта иза.

ПОВЕСТАШ

ЛАБТТА ТІЕХЬ ЛАБМНАШ А ХІНТТОШ

Нохчийн, гІалгІайн ярташкахь
Деникинан эскарех леташ хІаллакь-
хиллачу нехан безамна.

Автор.

БУЙСА чекхъяла гергаяхнера, кхе тиллина гуьйриг тоххарехъ яьгна, пеш а, цуьнца цхъаьна чохъ а, шелъяла йолаеллера, паднар а цловзош, метта хъалахиъна воккха стаг, гІеххъа бІаьргаш детташ а Іийна, тІаккха лабтта а воьссина, пенах тоьхначу дечган хьостамах кхозучу гІовталан хъалхарчу кисанара дато сахът схъа а эцна, цунна тІехъежа хІоьттинчу хенахъ. Сатаса хІинца а ши сахът совхан яра. Иштта хир дуйла-м кхунна шена а хаьара. ХІара шовзткъа шо дара иза буййсаниа хІоккху хенахъ гІуьтт, хІетте а, хІоразза а ша Іамарна, хІинца саниа, сохъта тІе а хьожура иза.

ГІийлла йовхарш тоьхна, уча йолу нел йиллича, иза кІожехъ хІиницалц ца цІевзинчу кепара цІевзинча, стенна делахъ а, ца дезаделира цунна. Бусулба дино цу тайпанчу хІуманашина хьесап дар дехкар хууш-м дуккха а хан яра, хІетте а деса ведарш дуьхьал кхетча, я вон гІан гича, ойла лаамза кхулура.

«Хъакхар хъакха деза неларна тахана...» — элира цо ша-шега, тІаккха цІеххъана сацавелира ша волччохъ. Эххар шабарш дира цо: «ДовгІиний техъа иза?»

Даго кхунна боккха сингаттам хьохура. Наггахъ иштта шена тосаделла хІума кхо нахе хъахадора, тІаккка и хІлча, цара хІара хІума хууш, дала дика дино стаг ву олура. Кхо и тайпа хІума шена хезча, я ишта а, я вуьшта а хІумма а ца олура. ХІаь, ву со хІума хууш, ала кхунна шех гучудаьлла хІумма а дацара, делахъ а, и ца олубйітуш дехккал ша юьстара а ца хетара... «ХІун хаьа... тІаьхъарчу заманахъ эвлаяш шайна буйла а ца хууш хир бу ма боху». ХІан-хІа, и ойла ца кхоллало хІара ткъе итт шо дІадаьллера. И ойла къона волуш, хІара, шена гергахъ, Іаьрбийн дешарх кІорга кхета воьлча кхоллаелира. ТІаккха масех шо даьлча, гІеххъа кІоргачу ор чу а хиъна, хи малар бен кхин дууш хІума а доцуш, гІийлачу къуьданехъ, къорІа а, жайнаш а доьшуш, шовзткъа дейбуййсий даьккхича, и ойла кІезиг хийтира. Вела а къежна, гуттарениа йицийра цо иза.

Халбата хиъча, кхин хІара ю аьлла делан къайле гучу ца яьл-

лехъ а, шена дуьне гарехъ дуккха а хийцамаш хаабелира цунна. Иза хьалхачул кьегина а, мерза а дара. Хьалха мархаш, хиш, буц, тлулгаш гучохъ хинца церан клоргера маьлна а, церан вовшашца йолу зленаш а, оцу зленийн шатайпа мукьам а хаалора. Таламехъ массо а хлума клорга а, лекха а, цена а дара, хлораннан а шен са а, лазам а, синкьерам а болуш, ура-аттала тлулган а. Хлара кхийтира цхьана хлуманаш — дуьенийн, лаьршийн, седарчийн кьайленаш, цхьана дийнахъ стагана гучуяла йиш йоцуш, царах кхетархьама, эзарнаш шераш а клезга долуш, я цкъа а кхоччуш тлаьхьакхиа йиш йоцуш, яьстинчу кьайлено кхин керланиг гучуйоккхуш цхьа а чаккхе а, юьхъ а йоцуш хиларх.

«Ткъа стаг, — ойла йора цо, халбата хиьна ткъе дейтта де дладаьлча, — шен цленаллица денна а лакхаволуш, велла длаваллалц ломах хьалаэха веза. Оцу новкъахъ цуьнан глортор хир ю бакьдерг а, нийсо а, массанхьа а са кхуьуш волу вайн сийлахъ дела а».

Наьлармачаш а туьйдина араваьлла воккха стаг махо юьхъ тле деттачу тледачу лайно сацавалийтира, лай, блаьстей кьаста кхо клира сов хан бен яцахъ а, шело хинца а глелъяла ца туьгура. Гобаьккхина тлетайначу боданехъ юкь-юккьехъ хеза жлаьлийн летар, хлокху буюьвачу бодано лаг ловдий, тлепаза дойура.

Дуккха а леламнах болчу йоккхачу Шелгахъ а цлехна ша хиллехъ а, кху глойтархоша шайна кьеда хила аьлла длакхайкхича, мелла а воьхна хилира иза: глойтархой цхьа шайн амал йолуш нах бара, цара кхаа шарачохъ кхо молла эькхийнера, шайна ца оьшу хьо тайпа лелам стаг, хьайн цла гло а олуш.

Бакьду, цара дийлийтина глалаташ шех дийларна-м ца кхоьрура иза. Хлетте а, хьанна хаьа?..

Хлара Глойтла кхоллаялале хьалха гонахара хьаннаш хедош даьхначу ирзошкахъ бехара нах, шайн-шайна клотарш а ехкина. Тлаккха юрт йилла дагадеьча, хлокху жимчу (хьалха-м мелла а доккха хиллачух тера ду хлара) Глой-хин йистехъ гулбелла маьлмаьлнера лаьмнашкара охьаихинчу тайпанийн: цловитаройн, бенойн, варадойн, гendarганойн, дишнийн, чунгаройн, эглашбатын, лаьшкаройн, саьрбалойн, члишахойн, чермойн, вашандаройн, пхьаьмтойн, туркойн, цлесийн, маьршалойн, кхечийн векалш.

— Хла-хла, нах, — аьлла царах цхьамма, дишнийн Гелас. — Вай кхузахъ дуккха а лаа а лаьлна, хинца вай кху Глой йистехъ Глойтла аьлла юрт юьллур ю. Шуна ма-хаьара, бухе хьаьжжина члогла хуьлу блов а, цла а, иштта юрт а. Кхунна бухе вай оьздангалла яхъ, сий диллахъ, кхунах юрт хир ю. Нагахъ вай бухахъ тешнабехк, кьизалла, осалалла йиллахъ а хир ю хлара-м юрт. Делахъ а и шатайпана юрт хир ю, хлуи до вай?

Наха хьалхара некъ хаьржинера. Хлеттахъ дуьйна хлокху юьртахъ — шайтлапан лерг кьора хуьлда — вер-ваккхар а, зен-зулам а, осалдерг а ца даьллера. Масийтта тайпанах лаьтташ йолчу оцу

юьрто кхечу ярташкахъчул а члогла лелавора хьаша, амма гуттаренна а лен стаг тле ца оьцура.

Иза денна а дебачу юьртахойн лаьттан кьелла хилла а ца лара. «Кхечу орамах волчу стага вай кху юьртана сел хала боьттина бух атта бохорна кхерам бу, — олура кьаноша. — Цундела баже хлотта веанарг а, чу ца воуьйтуш, эвла йисттехъ мах дла а лой, длава-хийта...»

Глойтла схьавеьча хлара, Ибрахлим, ша волчул сов нисвала а ца глерташ, я юьхьарлаьцначу син цленалле боьдучу некъах дласа а ца таьлаш, длаэха вуьйлира, кхин хлума глойтархошна оьшуш а ца хиллера, уьш массо а доьлу са а сацыйна, баккхийбеш хьуьйсуре и сел хала некъ а эцна воьдучу кхуьнга, тлаккха цара, ахча вовшах а тоьхна, генарчу Макка кхаччалц длабахбира цуьнан и некъ, ткъа хлокхо, цигахъ хьаьжа хилла цла веьча, кхин а холча баьккхира иза, хлора дийнахъ марха кхабарца шен иштта а бежа мохъ кхин тле а базбеш.

Иштта марха кхобуш ворхI шо даьлча, цуьнан чуо тле жима глайба билла дийзира, хеча члагIьярхьама. Хинца кхунна кхачанан марзонаш йицелла дуккха а хан яра, амма церан метта кхечу — син марзонаша воккхавевора иза.

— Къу-берзан буйьса ю-кх, къу-берзан. Хлокху тайпанчу буйьсано лехабо-кх хехой. Кхара хлун дина теша?.. — ша-шега ша-барш деш лаьтта Ибрахлим-хьаьжа цлехьана, хиницалц хилла боьчу, керлачу сингаттамо хорам вира.

Иза, юха а неI а цловзош, чувеьна, ламаз карла а даьккхина, далла глудлакх дан хлоттира. Шина чоьнан юккьехъ даьккхинчу жимчу корехъ лаьттачу стогаран глийлачу серлоно кьагийнчу пена тлехъ детталора суждане оьхучу цуьнан деха Индагла.

Ламазаш дина ваьлча, ши куьг хьала а лаьцна, дола дан вола-велира:

— Веза хилла волу дела, ворххIе а латта а, ворххIе стигла а кхоьллинарг, массо хлума ган а, тидам бан а ницкъ кхочург, ада-машна рицкъа даккха аренаш а, лакхалла гайта лаьмнаш а кхоьллинарг, эхканна хьаннаш а, члерана хлордаш а леринарг, хьуна буккха хастам а, шукру а.

Дола цо глийлачу шабаршца дора, блаьргаш дла а хьаббина, кьила ваххана. Нагахъ цо аз ойура, бодане тийналла а йохош.

— Хьуна дуккха дезна гиллакхаш: оьздангалла, яхъ, цленалла, нийсо — тхайлахъ лалашдан а глерташ, цхьанна а леш ца хуьлуш, корта маьрша хила а лууш, мацах-мацах дуьйна шайл тлаьхьа да-гийна латтий, дахкалучу декъийн хьожий бен хлума ца дуьтуш баькхинчу уьнахойх, тлаьхьа ах сов хлаллак а хуьлуш, эххар ша кьар а велла, зумсочуина машарна цо тур даллалц дуьненна а кур бетташ веьначу АстарIчу Тимарх а, гирмахойн, ноглийн, глумкийн, таркхойн элех а леташ, тлаьхьа Шемална тлаьхьа а хинтина, тхайл бюзза сов мостагна хьалха гора ца оьгуш, масийтта ша-

рахъ тѣмаш беш, яккхийчу тоъпашна дуъхъал шаълтанашца глѣутуш, бер когашка даха а кхиале герз кхосса а ламош, доккхачу дуъненахъ хъо воцург кхин накъост а воцуш, цхъа лаъмнаш доцург, букъ тоха глортор а, тлѣхъа лачкъа дуъхъало а йоцуш (хастам бу-кх хъуна, веза-сийлахъ хилларг, тхо лаъмнашна юххехъ кхолларна, есачу арахъ тхо хиллехъ мел хала хир дара тхуна дуъненчохъ нах а хилла даха), тхо теттина-теттина дуънена маълѣе а даъхна, чуэхарх цкъа а кхача ца лучу лин чу кхийса глѣртачарна дуъхъал а лаътташ, тхайн иштта а клезиг долу цлий лѣнош, хлара латта а хъандеш, схъадаъхкина тхо лалашделахъ, веза хилла верг. Хъо тхуна орцах валалахъ, тхуна тлѣхъоъттинчу хлокху кхерамечу киртигех, зуламечу оърнех тхо клѣлхъара а дохуш, хъайн комаършачу къинхетамех тхо ма дахалахъ...

Долѣ дина а ваълла, ша хйъна лаччохъ ойланаш ян велира иза.

Нохчийчоьнан дукхахболчу молланаша а, лѣламнаха а, Бухлан-Юртахъ шайн межлисе гул а белла, шен эскаршца дуъхъало йоцуш чекхвалийта Деникин, цо бохуг а деш, делан мостаглий балшокаш дла а луш, аълла, сацам бинера. Хлара, Ибрахѣм-хъаъжа, ца вахара цу гуламе. Цара кхуина тлѣ нах бакхийтира: халкъ хлаллакдан а ца глѣрташ ладдалѣ, хъайга бохург а деш.

«Сан бакъо яц и дан, аш дешнна лѣлма дешна аса а, шуна хург ца хууш а вац», — элѣра кхо.

«Ахъ кериста жайнаш дукхаха дешна, цунна ду хъан дуъхъалвалар», — дог датло глѣуртира цхъаъ. Амма хлара дуъхъал вист а ца хуълуш, суълхъанаш хъийзо хлѣоттира, къамел чекхдаъллийла хоуьйтуш.

Оърсийн маттахъ газеташ а, книжканаш а йовшура Ибрахѣм-хъаъжас, Соблжа-лалара кхехъа а кховъхуьйтуш, царна тлѣхъ шѣна ца хуу дуккха а хлуманаш а хаалуш. И бахъанехъ мосуьйтаза эладита долиньнера, хлара цавезачара, кериста динѣ верза глѣрташ ву хъенех бохуш... Изза дара межлисин вокало кхуьнга аълларг а.

Ибрахѣм-хъаъжѣна хъара царна халкъан бала клезиг буйла, церан садуург шайн даъхнин а, шайн латтанаш а, шайн бахамаш а буй. Изза ду Хъалха-Мартантлѣхъ гулделлачу доккхачу халкъана хъалха дла а хлѣоттина: «Хлѣй нах, хлѣй! Вайна, паччахъ а хилла, тлѣван глѣрташ верг цхъа а махъар-шахъар а доцуш, чалахъ вина муьжги ву. Латта дерг лаъттан да хир вац шух, даъхнин дерг даъхнин да а хир вац шух а шайн доъзалан, я шайн коъртан да а хир вац. Цундела шайга бохург де, вайн мехкан а, лаъттан а дола вайга ваьшка дайта...» — боху къамел динчу Чермойн Тапин садуург а. Хлѣстахъ наха цуьнга: «Хлѣиццалц ахъа бина дика болх а гина тхуна, хлѣица тхо тхайн лаамехъ дита ахъ...» — аъллера.

Кхуьннан, Ибрахѣм-хъаъжин, бахам а бацара хлара вага, я хилча а цунах озавелла даго хъоъхург ца деш а лийр вацара, дуъненан

белхѣша галваккхина харцхъахул чухъовзавал глѣйла некъахо а вацара иза.

Кхин цхъаъ а хъара Ибрахѣм-хъаъжѣна — нагахъ, ша царна тлѣтайча, наха шѣга ладуглур доцийла. Нахана масийтта шѣраш-кахъ шаьш сатийсинарг: маршо, латта, адамаш санна даха таролур ю аълла длакхайкхийнера керлачу лѣдалан векалша. Цундела уьш ларбеш, церан мостаглѣх леташ глѣйтлархой юхабевр бацара.

Блаърнегларш тлѣ а дехкина лачу Ибрахѣм-хъаъжѣна дуъхъал хлѣоттира кхузахъ, Глѣйтахъ, шо хъалха хиллачу гуламехъ къамел дѣнна Шувѣтарчу Джамалдин клант Асланбек.

«Тхан ламаройн я пабрикаш, я заводаш яц, тхан дерриге хъал дозуш ду лаъттаца... — дагатесира цунна цхъана газета тлѣра ша дешна Асланбекаш къамелан юкъара молганаш. — ...Хлѣица тхоьга кхъачна, шѣгахъа къуьйсус, цхъамзанех накхош а детташ, тхан дай летта йолу маршо оха цхъанна а длаалур яц...» — цуьнан кхин молганаш а дуъхъал тесира.

«Хлѣаъ, нийса кхетта и клант: маршой, латтий ду нахана оьшург, — ойла йора цо. — Доккха хлума а ду-кх сѣл жѣма воллушехъ иза оццол хъоъхъал долъш хилар. Цхъа суй бу-кх, дерриге халкъ а шѣна тлаъхъа а хлѣотталур долъш, цунах боккъал дог а долъш. Амма и тайпа нах дукха ца бѣха. Дала вахавойла хъо кху декъазчу халкъана... Цуьнга а, Дикалуга а кхойкхуш стаг вахийта веза Шувѣта...»

— Хлума охъайиллина хъуна, — йистхилира стогаран серло къайлаяккхина лаътта зуда.

Ибрахѣм-хъаъжа вист а ца хилира дуъхъал.

Зуда меллаша дѣхъачу слира.

Хлума ца яалора.

«Гиллакхаш, шайна цхъа хало тлѣ ма хлѣотти дохош хиллехъ, хир а дацара. Гиллакхаш, оьшучохъ цлий а лѣнош, лардан дѣза», — ойла йора цо кора тлѣ деттачу ткъарше ла а доьглѣш.

Эццяхъ:

— Хлѣ-хлѣй, орца дала! Орца дала! Вай яхъна саьнгарш мостаглаша длаалаьнна! Орца дала!

«Цанин Шѣнда... — дѣвзира Ибрахѣм-хъаъжѣна кхойкхучун аз. — Со кхийринарг хили-кх. Буйса шийла ю аълла дласабевлла. Ткъа вуьйш схъабаъхкина хъан чохъ охъахѣвшѣна, хъо вижна лѣуьллушехъ».

— Хлѣ-хлѣй, орца дала! — мел члорла наб кхеттарш а самабохуш, пѣхан пѣларех детталора аз.

Стогаран милт хъала а оьзна, тлѣ хлума юха хлѣоттира Ибрахѣм-хъаъжа. Цунна глѣо деш, глѣвтат тлѣра тилор-тай дладожкхуш, маьхъсеш длаалуш, куй бѣгош, гонах хъийзара хлусамнана.

Дукха хан ялалѣ маьждиган лекхачу момсар тлѣра дласадаьр-

жира Ибраһим-хъаьжин дуткъа-зевне аз. Нах члоггIа неларш а, йовхарш а етташ, кетар, верта, боглуш лаьтташехь тIе а ийзош, маьждиге хъаьлхира.

2.

КIудал хъала а юьзна тIехъоьхучу шовдана чу хуьйшу лайн чимаш дешаш, хи чохь къайладуьлура.

КIудал йисттехь, лаьтта бIаьра а йогIаелла, лаьттара кху ГIойтIахь, цунна гонахарчу ярташкахь ГIайтакъин Себила аьлла йоккхуш йоккха цIе йолу йол.

Цуьнга а хъоьжуш, шен говран кхесах куьг хъоькхура вуткъа-лекхачу жимчу стага — Довтин Айдас.

И шиь иштта лаьтта ахсахьт дара.

Шовдана йистехь кхин стагга а вацара, массо шайн-шайн гIул-лакхе дIасаваьллера: къонахий маьждиге баханера тIамна кечбала, баккхий нах, бераш, эударий катохна, вортанашца юьртара арабевлла ламчу доьлхучу некъашкахула ирхъоьхура.

Ткъа цу шимма хIара доьхна де, гуттар а санна, сатасарций хIокху шовдана йисте а деьна дIадолийнэра. Иллешца, эшаршца, хелхарца муьлхха а синкъерам я ловзар хаздечу, шайн оьздачу юкъаметтигех хийла да а хъоьгуш, дийнахь шозза — сарахь, Iуьй-ранний — кху шовдана йистехь вовшахкхетта къамелаш ца дича ца Iелуш хилла и шиь — жима стаг, йоллий — тахана кхоьлина лаьттара, хIинццалц къоначу ницкъах кхижикина, доккхучу сица а, цийца а дехачу керла кхерч кхолла хан герга кхачаран хазахетаро дерриге а хIума товш дина лелла шиь, таханлерачу дийно шайн и хазахетар хъозха, шаьшшиь а кху сел мерзачу дуьненара гуттар-енна а дIадаккхаран кхерамо лаьцна.

ХIетте а и шиь кIел ца соцура цу кхерамна, кху кхоьлинчу, шийлачу дийнахь делакежара вовшашна. Шаьшшинна оццул а вовшашца латта, къамелаш дан хан хиларх доккхадеш. ХIора а шашена реза а дацара, хIинццалц иштта доладелла лелла, шаьшшинна кхерч а латийна, охьа а хиьна, цхьа буйьса мукъане ца яьккхинга.

И шиь сакъоьруш лийлира синкъерамашкахь, шовдана йистехь, ловзаршкахь, белхешкахь, даха а кхуьур ду-кха бохуш.

Маьждигера схьаеза аьзнаш цкъа чIагIлора, тIаккха тIеллора, Айдин кхин хьом бан йиш яцара.

- Себила, хьо гIуо, ткъа. Катоххий тIаьхьакхиа юьртахошна.
- Со юьртах ер яц.
- ХIунда?
- Со кхузахь а оьшу.

И шиь юха а дист ца хуьлуш лаьттира. ТIаккха Себила, шен кIудал белша тIе а хIоттийна, дIайолаелира. Айда хъаьгира цунах, хъаьгира цуьнгарчу кIудалх, цо ког буйьллучу некъах, цо молучу

хих. Цунна ша дуьненчохь мел ваьхначу стагал ирсе хийтира: ишттачу йолана везна хилча, кхин хIун оьшу? Цунна цуьрриг а кхоам ца хийтира Iуьйкъехь сама а вуьйлуш, цунах йина ойланаш, тIаккха сатассалц ца Iаш, лелориг шена а билггала хIун ду а ца хууш, тIе хIума а юхий, тIелешачу лайн чимашна бухахула вола а лой, Iаьржачу буйьсанехула наггахь жIаьло цкъа-шозза гIалх а олуш, шийлачу тийналло дIалешначу урамашкахула а ваьлла, и ехачу цийнан коре хьалха а вахана, вехха латтар, тIаккха эвла йисте а ваьлла, сатассалц волавелла лелар а, сатесча уьйгIа йолуш цо диллинчу зIаран гIовгIа а хезий, шовданна тIе сихвалар а, нахе: «Оцу йола цхьа дарбанаш лелийна, талхийна и кIант» — бохуш, хабарш дийцийтар а (кхо ойла йора: цуьнан хазалла ма ю дерригенна а бехке, и стенна ца хаьа техьа нахана)... Ткъа цхьа-болчара даггара хьехарш а дора жимма шек хила айхьа делочух, тIаккха метта воглур ву хьо, хьоу лела некъ хийца; цхьамма цуьнан мачи чу а доттий хи мала элира. Ткъа кхунна-м ца лаьара меттаван, иза оьглаз а ца воьдура хьехарш дечарна, иза, вела а къежаш, Iадда Iара.

Иштта лаьтташ иза цIеххьана кхийтира. Кхин цкъа а тур яц Себилин бIаьргийн массо а хIума дицден серло. Иза кхера ца велтира шена хIинцца гучуьллучу къайленах, иза кхийтира тIаьхьарчу масех баттахь шен хьалхалера дуьненан самукъадалар дIа стенна даьлла: хIара кху дуьненчохь вехаш а ца хилла, дегI хил-лехь а, са ца хилла... И иштта доллушехь Себилин ницкъ кхочуш хилла-кх кхуьнан кхетаман кIоргенехь болу сингаттам бицбан. Делахь иза, Себила, кхуьнан кхечу дуьненахь долчу сина хазахетар дан а ницкъ болуш ю-кх. Оцу ойлане цунна мелла а хьаам бира.

ТIаккха иза стигала хьежа хIоьттира: мокхачу дахкарлара, дуьйсинчу кит чуьра санна, чукхийсалю лайн чимаш бен хIумма а ца Iара. ХIара тешна вара оцу мархел а, дахкарал а лаькахь, сирла-сийначу стиглахь, шен син хинйолу меттиг хиларх.

Айда Iорта а ластийна, оцу ойланех цIан а велла, маьждигехьа волавелира. Къонахчо тIаме хIуттуш ен ойланаш яц хIорш — оьглазвахара иза ша-шена.

ДIа а кхачале довзира Айдинна къамел дечу къеначу Данин аз: — ...Ца оьшу хабарш ду ахь дуьйгурш, Доша, хьашт доьурш. Тахана тIаме хIотта ца луург юьртах вала маьрша вукх.

— Дана, со тахана юьртах а ваьлла, сайн са а лардина, вехар вошйла ца хууш вац хьо. Ас-м, вай ца тулу тIом а ца беш, ламчу духадевлча хIун дара техьа бохура. И де бохуш вайга мартанхой а, атагIой а, ву мел боху стаг а хилча. Адам жим ма делла вайн. ХIу хадарна кхоьру-кх со вайн а, берриге а нохчийн а.

— ...Доша, вай хазахета ма ца Iенийна и ций. И-х вай хиллачу маьршачу дахарна тIера даьккхина сагIа ма дара. СагIано бен буха ма ца туху бала. И ца динехь цхьаьнга маре а дахана, нуска-

лан кеп лелон дезар-кх вайн гуттар а. Ткъа цул эхъе хлун хир ду кьонахашна.

«Маржа, Дана я! Заманна кел ца виса герташ схъавоглу хьо. Хьан аьтту куьйган шиъ — цазаниг, цунна юххерниг а — пелг а бац — и лар ю хьан дегла тлехъ Шемилан тламо йитила. Шалха глагл а дуьйжина вавлла хьо тахана а ара. Хинцалерчу тоьпашна дуьхьало хир юй-те иза...».

Данех йолу шен ойланаш кхин даян ца кхира Айда, малхбузерчу эвайистехьара схъа сих-сиха дуьйлу татанаш а хезла.

— Мичахь беш бу и тлом? — хаьттира Данас шена уллорчу нахе.

— Хьаччакхийн клотарара схъахезаш ду герзаш дийлар-м.

— Ийт-маржа, Новраб-хьаьжа я! Къена борз ю иза шен кле-зашца тасалуш, — вела а кьежна, шен мекхех хьакха куьг хьала айа беш ца кхира Дана. Юткъа шок а тухуш, бьена маьждиган тулгийн пенах кхийтира юькхачу тоьпан хюь.

Тлаккха тийналла хюьттира. Жимма хан яьлча, тоьпан хлоа-нах кьаьхкина, дасакхийсабеллачуьра метта баьхкинчу нахана гира, ши куьг даса а тесна, бета юххехула цийн тача а долуш, вьажна луьллу Доша.

Цуьнан даг тле лерг а диллина, хьалаайавеллачу Айдин бляьрг кхийтира Дошин аьтту когахь йоллучу нелармачин боьхначу бух-хьехула араьйллачу хьаьжкийн льодтах а, нана-пелган ларжъел-лачу мерах а.

— Садоьлуш вац, — хаьйира цо. Цхьа а вист а ца хуьлуш тий-налла хюьттира цхьана юкъана.

— Дладоладели хьуна, — цхьамма ден шабарш члоггла дийки-ра майданахь.

Тлаккха Ибрахим-хьаьжае, ши куьг хьала а лаьшна, мохь тух-хуш дола дира, кегийрхоша буха верта а тесна, кьилбехьа верзийна луьллучу Дошин коьрте а хюьттина.

— Хинца длацадовла, нах! Дала гло дойла-кх вайна, — элира цо Тлаккха.

— Хла-хла, келентий, схьадовла сан тобанера дерш, тлаьхьахит-та, юьртан малхбалехьа хлуьттур ду вай йовсаршна дуьхьал, — вистхилира Йошуркийн Чода.

— Шу суна тлаьхьахитта, юьртан важа арло вайн ю, — шен бона хьалхавелира Девлин Хьату.

— Собардел, шах, — вистхилира Дана. — Вайна хан еза. Юьр-тах волург, юьртах валийта, тламна кечдала а. Дукха мел хили а дика ду.

— Бакъду н, Дана. Ткъа вайна хан яла кечвелла статга а ма вац... — Чодин дин цхьана меттахь ца сецалуш дасакхийсалора.

— Хаьа суна. Вай жимма хилла дан деза. Машар бийца стат вахийта веза вай. Цара бохучун ойла ян ши сахьт хан а йоххуш.

— Лур яц. Вай царна жоп делла ши де а даьлла.

— Хетте а, вайна мелла а хан хир яра...

— Дана бакълоь, бакълоь Дана, — маьхьарий хезира маьл-маьлгера схъа.

— Дана бакъ а лоь, царца къамел дан со вахча бакъахьа а хетара суна, — майдана юккъе велира Цанин Шида.

— Хьо ца вахча ца мега шига? — вистхилира Чода.

— Суна мотт а хаьа. Цу тле сан делха а дац, я дека а...

— Хьо ваха а мегар ду цига-м, хабар дахдан хьажа веза, — резахилла велаькежира Дана.

Оцу минотехь буххьехь клэйн клэдин кийсинг а йнхкина, еха глэж сара. Иза кара а лаьсна, длаволавалале нахе бляьрг а тухуш, Шида сецча, Айдина цхьа хинцалц шена гина йоцчу серлонца лепаш хийтира цуьнан юьхь. Хадда йоллуш глодаюкъ а, клэйн юьхь-сибат, жимдеш длаергина маж-мекх а долу Шида цунна шена мел гинчу нахал оьзда а, куц долуш а хийтира. Вахана цунна улло длахюьттира Айда.

— Со вуха ца верзахь, оцу сан хлусамнанна шеран коьртехь цхьа боьзан коч а, закатана ялта а лолаш, — элира цо шена ул-лохь лаьттачу кегийчу нахе.

Тлаккха голаш тайийна дин длаьккхийтира. Айда а, кхин цхьа тлемало а хюьттира цунна улло.

Говра тлехь, дечгах вича санна, вогла а велла, лара Цанин Шида. Иза генна валлалц лаьттира юьртахой, цунна тлаьхьа хуьй-суш.

— Ибрахим-хьаьжа, вайн хьешаша шайна герз доьху, шаш тламе ца хлуьттуш ийр дац боху.

— Хьеший ларбийр бу вай, тламе а ца хлуьттуьйтуш. Уш лар-беш ца хилча хлара дола а стенна дора?..

— Нийса цу, нийса ду, — массо а резахиларца кортош телон велира.

Тлаккха бляьрзе Излада велира нахана юккъера майдана схъа. Лерга улло куьг а диллина илли долиьра цо:

Вай делча денлур дац,
Къанделча кьонлур дац,
Вай динчу nanoша
Вай духа дийра дац.

Пхи бле илли хаьа Изладина. Цуьнгара ши бле герга схъашна Айдае. Кхин схъаца кхуьур вуй геша? Мичахь темина Изладина уьш? Ногийн махка цхьана хьоладен рема лалла вахханчохь коьр-тах чов а хилла, цла а веана, цу чевнах ца воьрзуш, бларз а велла, ша висча, дуьненах дог диллина бохамна кел а ца соцуш. Мар-тантлехула, Терка йнстехула, Шелахула, Веданахула, Шуьйтахула, лакха лаьмнашца — Нашхахула, Галан-Чожахула, Маьлхиста-хула, шарой, шикъарой, чебарлой, дэумсой бехачухула — хюьху юьккхачу Нохчийчохь ша веза-везаш а, шена бевза-безаш а нах

болчухула волавелла лелаш, баккхийчу нахе а, илланчашка а, суыйранна мохо чубожийначу шен бенна доьлхучу олхазаре а, бердах чукийсалучу хин чажчарешка а, доьхачу тлулгаш тлех духучу маьлхан доглане а, Органан гловглане а, боьранашкахь шок етгаш хыйзачу дарце а ла а доьглуш, ламийна цо уьш. Блаьрса дладаьлча, шен мехкан лераса хилира цунах. Цунна наханчул хьалха хаалора мостаг тлевоглуш. Масийтта чаккхарма генахь хиларх хезара мостаглийн говрийн бергийн татанаш. Уьш стена дуьйцу, царна, мостаглашна, шайна телата дагадар а хезара цунна. Тлаккха цо иза нахе дийца а дуьйцура. Уьш кхунах, дукхахьолахь, теша а ца тешара, бакьду, кхо бохург кхочушилча, дожкобовлура.

Шена хуучех бле герга илли цо ша кхоьллинера, лерасин мел хазочух коьртаниг схьа а кьастош, цу тле хьалха блаьрса а долуш хиллачу шен дахарера изеяхь лалашделла басарш жим-жима тле а тухуш.

Иллино длаалаьнначу Иэладина шен кьоначу шерашкаьлера суьрташ хлуьттура, цо леккха айинера корта, дласаяржийнера белш, цунна хетара ша шерау арахула дин хьэхкина воьдуш санна, блаьрнеглар тухучу юкьана, хехой дласа а човхийна, барзо санна, реманна го тесна, иза хьалха а лаьллина воглуш; тлаккха юьрта йисте а хлюьттина: «Хлей-хлей, юьртахой, хлара ду шуна оха ялийнчу реманаш суна кхаьчна дакъя, хлорш длаекъя байшна, жоьра бисинчу зударшна, мискачу нахана», — бохуш мохь бетташ лаьтташ, тлаккха екхначу буьйсанна юьртана тлехула екаш, хьаьжкийн белхехь царна цле яхначу мехкарша локкху: «Схьакхета малх гирий шуна, чубуза малх гирий шуна, рема ловлуш, сирчу динахь Довкин Иэлада гирий шуна...» — боху йиш а хезаш, волавелла делара...

Илли еррине а майдано айина, хлора а минотехь члагилуш, лакха долуш дласадаьржара, цуо дог ира-кара хлиттийна нах юьрта йисте боьлхура.

3.

Цанин Шидий, цуьнан ши накьосттий ах некъ бина ваьллера, хьовхучу мохо илли аьэнаш тлаьхьакхиочу хенахь. Хазахийтира царна, хлораннан а, дог ира-кара а хлюьттина, блаьрг серлабаьлла, самалхаделира.

— Эйг, горалера илли я! — шед туьйхира Цанин Шидас.

Вукхушимма а тлаьхьа хьайира говраш.

Длакхаьчча кьамел дан дуьхьалваьлла эпсар куралла кхаьрга схьахьажа вешаш а вацара.

— Хлун боху аш?

— Тхан юрт ладда йитахьара аш, оха шуна дина хлума а дацара.

— Ладда юьтур ю, аш большевикаш а, Ибрахлим-хьаьжа а,

Йошуркьин Чода а, Девлин Хьату а схьалахь. Пхийтта минот ю шуна.

— Пхийтта минот клезиг ю, полколаг, ши сахьт муьхьане а лохьа.

— И хлун ю цо юьйцург?! Ши сахьт! Акхарой! Пхийтта минот ю шуна...

Эццахь шен пхьалгла дагаеара Шидина, цу чохь маьрсаш, дагарш, гаьмнаш, ворданан меженаш йора цо, хлан-хла, шалтанаш-м ца йора, уьш ян дужкха а хан езара, и хан кхуьнан яцара, уьш Даьргларий, Жуглуртарий кхоьхьура, кхо юьртахь нахана балха тлехь оьшу глорсаш бора, уьш кхуо дечунна члогла реза а хуьлура, хлара волчохь гул а лора, хабарш дийца а, забарш ян а, кхо царех хлораннах а, шен балха тлехь цхьацца хлума дойтуш, пайда а оьцура, кьаьсттина уьш оьшуш хуьлура эчиг хадочу хенахь тукаран га охьаьзон, ялх стаг, таса а велла, кхузза тохавелча, хададора цо эчиг. Бегашна тлера хлара ша а вара, уллохула тлехдолу бер а ца дуьтура, схьа а лоций, цлийдина эчиг шелдечу хи чу ца йуттуш, чуьра хьаладаьккхича дерриге а клормодех а дузий, «Ва-а-а», — бохуш, доьлхуш, урамехула хьаьдда доьдучу берана тлаьхьа а хьовжуш, воьлуш лаьттара; цкъя цхьа ламаро — уьш-м вон бегаш а бара, тлаьхьа дохко а велира хлара — хлаь, цхьа ламаро воглура шен говр-вордана а хьтна урамехула схьа, иза генна волуш, кхо цлийдина эчиг кхоьссира новкъя, — члогла эчиган кьелла йолуш ма буй ламарой, оццул долчу эчигана тлех мича вачалур вара хьуна; — дласа а хьаьжна, цхьапъаьлла вордана тлера чутиллачу ламарочо, цлийдар схьа а эцна, вагийна, ша волччохь кхосса а луш, охьакхоссира. Оццу хенахь пхьалгли неларехь схьагучуваьлла хлара вела ца луш левелирий, ткъа...

— Кьезаш дац и экха! Яхийтта кхузара. Шайн нанна... Пхийтта минот хан ю шуна!

— Стенна, оццул дужка? Ас хьуна цхьа а минот а ца ло, — аларций, чоин клелхьара хьала лаьцна топ полколаган некхан уьш тле а лаьцна ялийтича, цхьабосса девллачу герзаша, цестина лаьтта вожале, шена уллора Айдас говр длаовкххуьйтуш а хааелла, цунна тлаьхьа: — Пхьалгле хьажалахь! — аьлла, мохь тоха кхиа-велира Шиди.

Важа накьост, тарраша цестина, кхунна улло охьавахара. Кхетам длабале, Шидин дагахьбалламе ойла хилира: «Цхьаь вожо бен ца кхин-кх со. Дю, дадас вуьйцуш хиллачу, Оччархьаьжас Гезлой-эвлахь, иштта шен сий дайгича, шалтанца шиь цестинера... хлара тайпа ши жлаьла...»

Кхетамчуьра волуш шена тлеххьачнарг чаккхе ю моьттинехь а, дужка хан ялале, Шидина юха а хаза юйлаелира гловгланаш. Говрийн бергийн татанаш доьлхучу аглор длатекхира иза — цу аглор хила езара Глоьтла. Кест-кестта юьхь тле глорийначу лаьттан цинц тухура бергаша, амма цхьа а цунна тле ца кхетара. И хала мет-

тахъе цийх юьзна адаман чарх гуттаренна а дIатейта тоьар яра цхьа берг, амма иза цунах ларвеш, юрт йолчу агIор меллаша дIавуьгура цхьана боккхачу ницкъо. Стенна? Хьанна оьшура ца верза чевнаш хиллачу цуьнан оьмар яхъяр?

Иза вехха ихира. КIадвелла, хIотта а хIоьттина, сечча, цунна хезира Иэладин аз:

И муьжгий, балшекаш тхан хьеший бу хьуна,
Ткъа хьеший дIалуш тхан гIиллакх дац хьуна, —
ДIавелча виса ИбрахIим-хьаьжа вац хьуна,
Олуш, шен мажар-топ инарлин некха тIе хIоттийна
Йолуьтуш ма хилира и Цанни ва Шида...

Айда дIакхьачна хилла-кх юьрта. Цо дийцина хир.

ХIинца вала а мегар ду. Шихмирзех а санна илли ду кхунах...

Таймин Биболтах а, Харачойн Зеламхех а санна, нахана юккъехь гуттар а даха дуьсур ду иза. БIаьрзечу Иэладас эр а ду и кест-кеста.

Илли хезча хиллачу хазахетаро тIаьххьара ша вохвича, и ойла ян а кхиира Цаннин Шида. ТIаккха иза шелоно а, бодано а дIакхьаллира.

4.

— ДIадовла бераш кхузара! ДIадовла! Шавш гIуллакх дахь, патармаш дIасакхехьа.

— Уьш дIакхьохьуш дуккха а бу.

— Аш а кхехьа.

— Ахь тхуна тоьпаш ло тIаккха.

— Тоьпаш муха ло, топ хьала а ца айалучу берашка?

— Тхьогга-м айало, кхосса а хаьа.

— Мел хан ю шун?

— Пхийтта!..

— Пхийтта шераш хилча-м, шу кьонахий хир дара... шийтта а хир дац.

— Ду хьуна.

— Делахь, хIун дийр ду шуна. Схьадуйла, дIаэца, — эгIаза воккха стаг шен ратIун сонехь лаьттаху тоьпашна тIеволавелира. — ХIа-и, цхьацца топ ю шуна, пхиппа патарма а.

Самукьадаьлла дIаиллхина бераш, гена довдале севцира. Царах цхьамма, юха а parly улло а веана:

— Ваши, кхин лхи патарма а лохьа, — элира.

— ДIавала кхузара, пхи салти вийча тоьар ду хьуна... — шен мерах кхозу седа пхьош а хьаькхна дIабаккхира воккхачу стага.

— Пхий а патарма дIакхета аьлла а ма дац.

— Схьая топ, схьая! Хьо генара кхийса воллу.

— Воха ма вохалахь, Къайсар, ас хIинца чов дIайохьжу хьан...

— Со... со-м вухур вац, Iеламаха... топ хьажош кхосса ахь...

— Юьрта чу яккхий тоьпаш етта йолийна варраша

— И тоьпаш схьа а яьхна, царна дуьхьал ерзо езара...

— Уьш мича яхалуьр ю схьа...

— Яхалуьр яра, стелахьаштигаш хилча...

— Муха стелахьаштигаш?

— Адамех стелахьаштигаш хилча... Стелахьаштигаш а хилла уьш болччу тIелетча... иза тоьпо а ма ца лоцу.

— Харц луьйш ву-кх хьо... Делан цIе яккха.

— Вац хьуна со харц луьйш... Хила йиш ю хьуна стагах стелахьаштиг...

— Кхин цхьаь а туьйхи йоккха топ. БеччаркIийн цIа а дема-дарц динна дIадзаккхн.

— БеччаркIийн цIа дохорх-м хIумма а дацара, муьста берам чохь болу черма дохийнийла дIахайтахь, тIама юккIе а иккхина лиьр ву-кх иза... Ва-хьа-хьа...

— Ма вела, чевнна ницкъ бо ахь.

— Ва-хьа-хьа... Ва-хьа-хьа...

— Ма вела, цIий дIаохьху хьан.

— Ва-хьа-хьа. Вахь-хьа-хьа...

— Къайсар! Къайсар! Меттах хьовш а вац. Вольуш дерриг ций дIадахийти-кх ахь, Къайсар! Дала атто йойла-кх хьан сина...

— ИйтI, йовсарш. Хьежош кхуьйсу шуна. ОхьатаIа, йоI, хенал хьалха яла а ца гIерташ.

— Ану, хан ца кхьачча вала йиш юй стеган?

— Хан стеган бархI ю олу ИбрахIим-хьаьжас.

— Муха бархI?

— ВорхI, стага бахьана лелийча, тIехьяла йиш йолуш ю. Бар-хIаьтIаниг — хьо лоцу ерг ю.

— Делахь цхьаь суна хIинца тIехтили хьуна.

— Схьайола, суна юххе хIокху вьордана чу охьайнжа... Иштта... Анийин херонашкахула ара а хьожуш.

— Ану, цхьаь ву хьуна дIогахь Iуьллуш.

— Тпру, саца. ДIалаца хIара архаш. Мила ву хIара? ХIаь. Цаннин Шида. Ван а ву. Кьонах а ма вара. Дела, хьуна бу-кх хастам, сел генара текхна кху юьрта йисте кхаччал ницкъ белла хилла-кх ахь кхунна, сел дукха чевнаш хиллачу. ДIалаца хIара... Иэга а ма е, еIха а ма гIерта. ДIайола. Иштта ду хьуна хIара дуьне. Оьзда кIант вара хьуна хIара. Ларвеш виллалахь. Иштта. ХIинца дIа-йолаялийта. ОхьалачкIа. ХIумма а хир дац хьуна, кхунах дIахьа-кхаяларх...

— Ану, кхин цхьаь а ву хьуна дIогахь Iуьллуш.

— Велажь, сацал. Иштта. Меттаххьеш ву. Воха-м ца вьохна хьо, кIантIаь

— Ану... хьо... муха кхаьчна?
— Иштта. Схьайола, йо! хIара хIокху вертан тIе а виллина, хьалаойур ву вайшимма. Иштта коьртехьа яла. Шек дIа а вуй, ткъа. Къежа а къежаш, Iуьллуш ву. Ой, и хIун ду, йо!, ахь лелориг? Верта охьа ма хийци ахь? Ши куьг-м ца лехна хьан?

— Иза лэзийна а вац.
— Муха вац, ца го хьуна цуьнан чевнаш?..
— И суна тIекхийдаш ву-кх.
— Бакъ кхийда-кх, жъонах ма ву иза. Схьалаца и верта, яларна-м ца кхоьру хьо, и хьайх хьакхавелча. Меллаша виллалахь, иштта. ХIинца дIайолаялийта. Иштта.

— Ану... Ану...
— ХIун боху ахь, Къайсар.
— ХIокху йобIан цIе хIун ю?
— Хьуна ца хаьа, Къайсар? Шун куьпахь Iийначу Эдилсолтин ю-кх хIара, хIинца соьца Iаш. Совдат ю-кх кхуьнан цIе.

— Совдат... Со цIахь наггахь бен хуьлуш а ма вацара... Совдат!

— ХIун боху ахь?
— Вайн гурахь хьаьжкIийн белжи хIоьттича, со дага а лаций цхьа йиш лакхалахь... «Гу лекхачу лома юьйлуш...» боху йиш.

— Ахь хIун дуьйцу, Къайсар? Хьо толру ма ву...
— ...Суна кьинтIера а яьллахь, ас бегаш... хIаь... кьинтIера... йиш а лакхалахь... Совдат... Суна йиш лакха сан йиша а яц хьуна...

— Ану, Ану... ХIара леш ву хьуна.
— Ма елха, йо!... Цул а бисмилла деша.

Нах бехачу дуккхачу меттигашкахула чекхбевиллера хIорш, мацалла а, шелонна а кIел а бисна, лайла, цIунала охьа ца оьгуш. Амма тIе а эцна, буза а бина, Iа чекхдаллац хIорш шайца бита лууш стаг ца велира цхьа а, хIокху ГIойтIа кхаччалц. Оцу бехачу новкъахь кхарах дуккха а накъостий а кьистири, ткъа цхьана юьртахула тIехдовлуш кхаьргара мегар йолу коч-хеча а, йолчуьнгара эткаш а дIаехира... ТIаккха мацашна метта тIелхигаш а хьерчийна, шелоно когаш а морцуш, хIокху хийрачу мехкашкахула дохдала цIе ловхуш кхин дIа а некъ бира.

Кхуинна, Сергейна, дуьххьара хIокху керлачу Iедалан бIонна тIаьхьахIуттуш моьттара, цхьана шина-кхаа дийнахь тоьхна-тоьхна ширианиг хIаллак а днна, дIаде шортта латта а, бераш дуьзна а, тIедуьйхтина а долуш, шен Акулиниций ваха охьахуур ву аьлла. Амма и де дахдели. ХIинца хIун деш ю-те Акулина? ХIара велла моьттуш хир ю... Дохковаьлча а, вухавала меттиг а бац хIинца. ХIинца валлалц я дуьхьал хIоьттинарг кьарваллалц лета веза.

Коре хIоьттина лаьттаху Сергейн бIаьргех хи делира. Шайш деникинхошна дIаделлехь а, дагчохь хIокху ГIойтархошна бехк

ца буьллтура кхо. Церан хIун ГIуллакх дара хIорш, мезех, модех юьзна хIара тIелхигаш бахьанехь, шайш а, шайн юрт а хIаллакьян. Амма дагахь а доцург хилира. Ца белира. И ца деш, тахана бала хIитти юьртахой, хIорш тIае а ца хIуьттуьйтуш. Шен оьмарехь кхуинна дуккха гинера адамаш, тIаьххьарчу хенахь царах вуониг бен кхин ойла а ца ялора цуьнга, массо а вовшийн вен, вовшашкара тIаьххьара баьпган юьхк схьаяккха араваьтча санна хетара. Дуккха гинера цунна адамашкахь бух боцу Iин. Ткъа кхузахь, ГIойтахь, цунна гира адамийн лакхе.

Оцу лакхахь, лахарчарех схьакъаьсташ, кхин ГIиллакхаш дара, Сергейна кхета хала а долуш. И иштта делахь а, коре а хIоьттина дуьйлуцу герзашка ла а доьглуш, лаьттаху кхуинна цхьа хIума хирира, оццул дуккха юьртахой а леш, бакккхина толам, дийна а волуш, шена ган йиш ца хилар. ХIара тIае чухьодур ву, герз ца хилча а дац хIумма а, хирг дIа хир кхунах.

Helарх вала кхуьнан йиш яцара, хIусамдас ша тIае воьдуш тIехула зайл боьллинера. Корера рама схьаяккхира кхо. ТIаккха ара а ваьлла, ша ма хиллара рама дIа а хIоттийна, юьрта йисте хьаьдира.

— Хьаьжа, вайн хьеший ца Iий тIае ца хIуьттуш. Делккъалц ас хала сецнийра уьш.

— ХIун дийр ду ткъа. Дала аьтто бойла-кх церан.

— Хьаьжа, юьрта чубоьлла мостагий.

— Хаьа суна. Iумхин керта тIекхаччалц бен чубахка йиш яц хьуна церан. ДIагIой, дIаала нахе, уьш кхин сехьа бовла йиш яц алий.

— Хьаьжа, наха доIа де боху хьоьга...

— Хаддаза деш ма ву со и доIа, ва Сардал...

— Мохь тоххий, шайна а хозуьйтуш. Деле вай толтийта глий.

— Веза хилла волу дела...

5.

ИбрахIим-хьаьжа доIа дина а ваьлла, тийналла хIоьттича, шен илли дIа ца долош лаьттаху бIаьрзечу Иэладина хаалора шега ца кхеташ хуьйсучу, ша санна, юьртах а ца бовлуш севцинчу баккхийчу нехан бIаьргаш. Уьш массо а кийча вара цо дIадолийна илли, лаьтта ца дусоуьйтуш, айдина стиглахула дIадахийта. ХIетте а, сица гуллуш, куьг лерга улло а диллина, аз ца хозуьйтуш лаьттара иза. Цунна хаьара ша илли муха алта деза — кхоазлагIа Чхьайнин Чийрика ворхI вешин йишнина пондар ма-лаккхара.

Баттахь гергга бина Чийрика пондар, зарзаран эшаре ла а доьглуш тадина мерзаш, тIаккха, охьа а хьъна, цхьана дийнахь сарралц лекхна цо. Цуьнан эшаре ладобьлуш дIатийна хуьнхара

олхазарш, акхарой, цуьнан эшаре ладоглуш длатийна дуьненчоьх мел долу адамаш. Амма ворхI вешин йиша схьа а ца хьаьжна. ТIулгех тоьхна, шен пондар а бохийна цIа вахана Чийрик. ТIаккха...

— ИбрахIим-хьаьжа, Iумхийн цIенна тIе кхавчна тIом, — шена уллохь Сардалан вистхиларо ойланех юкьахьаьккхира Иэлада.

— Кхин сехьа бовла йиш яц церан, — элира ИбрахIим-хьаьжас хаддош. — ДIа а гIой дIаала н нахе.

Илли доло дезаш хиларан билгало яра иза. ЦIеххьана а, зевне а дийжира Иэладин аз:

Вай езаш ва йина, вайн гIийла хIусамаш,
Корах алу ва туьйсусш йогучу цу дийнахь...
Юрт юьллуш дехкина вайн шуьйра урамаш,
ХIотта меттиг ва йоцуш, сийсачу цу дийнахь!

— Ia-a-a, — тIаьхьара элира баккхийчу наха. Царна тIаьхьхе тIамехь бохкучара айина ерриге а Нохчийн арахула лаьмнийн когашка кхаччалц дIадахара Дадин-юрт яккхарах долчу иллийн доладалар.

Чхьайнийн Чийрика дуьхьара лекхначу эшаран ницкъаца нисъеш элира Иэладас хьалхара байт. ТIаккха цо оцу Чхьайнийн Чийрика, керла пондар а бина, ваха а вахна, доьду хиш, шовданаш совцош, лекха лаьмниаш чухерцош лекхначу эшаре (ощцул чIогIа лекхча дIа а хьаьжний, ткьа, ворхI вешин йиша! — Дог чIогIа стаг хилла) дIакхочуш, хилта езара шолгIа байт:

Вай керлах балийна, вайн хьомсар несарий,
Марзойн цIераш ва йохуш, кхойкхучу цу дийнахь!
Вай динна дай-наной, совца меттиг ва йоцуш,
Орцана ва кхойкхуш хийзачу цу дийнахь
Сема ла догIалаш дехачу цу юьрта.
Наношна ва доьлхуш, бераш хезар ду шуна!
Вайна безна мехкарий, шайний-шайний ва бохуш,
Вайна цIераш ва етташ, вайга хьуьйсусш бу шуна!

ТIаьхьара олучийн аьзнашка ла а доьглуш, цхьана юкьана снх-снха шийла хIаваь чу а уьйзуш, сацавелира Иэлада. ХIинца илли уггаре а лакхарчу дарже дала дезара...

КхозлагIа а пондар бина Чхьайнийн Чийрика. КхозлагIа а вахана иза ворхI вешин йиша ехачу бIавнна кIел. КхозлагIа а лекхна цо йиш. Оцу эшаран чIагIалло дерриге а дуьне а цецдаьккхина, оцу эшаро, чу синош а кхоьллина, белла нах кешнашкара гIовтийна...

Нэгор бу вай, кIентий, эхь дайна мостагIий,
Бохор бу вай, кIентий, сий доцу мостагIий.
Болатах ва динна терсмаймал ва тарраш,
Лаккха хьала ва уьйуш, вай царна деттар ду!
Нохчийн пхьераша ва йина хьенапан шайлтанаш,
Вовшашка ва кхийдош, вай царна Iуьттур ю...

ХIан-хIа, ницкъ бацара Иэладин иллийн белларш гIовтто, амма ца берза чевнаш хиллачеран оьмар ях-м йора цо. ТIаьхьара सदольучарна а тоьпан лаг озо ницкъ лора. МостагIашка ца лан беллира ши ницкъ — адмийнийн а, иллийнийн а. Уьш юхаберза буйлира...

ТIехьа лаьттаху эпасарша маьхьарий детташ сецабора уьш. Амма иллийн декар кхин а чIагIлуш дара, цо н маьхьарий дойура, цо кьарйора герзийн гIовгIа а, цо поттанаш хIиттайора мостагIийн лергашкахь, царех масех оцу иллийн ницкъ лан а ца белла, коьртах а телхина, хьайбанаш санна, Iexa а Iохуш, герзаш охьа а кхуьйсусш, юханехьа велира...

6.

Данин цхьа дагахьбаллам бара, легашкахь хорам беш. Уьш ша цкъа а ца хьастар. Мел кегий болуш а. Кхуьнан цаьрга болу безам кьайлах а, чIогIа а бара. Амма уьш хьестар осалалла хетара, и мел лаахь а. Цундела кегий долуш бераш шайна чохь кхуьура, кхунна уьш дуьхьара кога а дахана дIадолададелча гора.

Цкъа уггаре а жиманиг, воьалгIаниг, хIаь, хIара ву-кх, узарш а деш Iуьллург...

— Узарш стенна до ахь, велла ма валарг, кху кхааннах эхь ца хета хьуна. ЧIикъ а ца олуш дIавирзинчу кху кхааннах.

ДIатий... ХIаь, хIетахь. Бераш долчохь горгам хьокхуш, ага сехьа чу хIоттийнера хIусамнанас хIара Iаш волчу.

ОьгIазвахана корах араластийра цо ага. ХIаь, хIара хIинца леш волу жиманиг вара цу чохь. Эвхьазло дика ма яц берашний, денний юккьехь.

Тоьпаш шортта йитти аш, берзан кIезий, цхьаь йохьелча, важа хьала а оьцуш, иштта дIаеттар ю-кх. Велла ма валарг, узарш а ма совий ахь.

Дана, ша кхуьйсусш топ а сацийна, леш воллучуш коьрте охьа а хиьна, шабаршца тахана доьазлагIа еса деша хIовьтира. Есанна юккье воллучу хенахь, са дIаделира кIентан. БIаьргаш дIакьовла охьатаьIначу Данина шен кIентан юьхь ца гира. Бода беьна теша, ма Iаржьелла вайна? БIаьргех куьйгаш хьаькхира цо. ТIаккха иза кхийтира, шен тIаьхьара малх а дIабуьзна хиларх, ша гуттарена а Iаьржачу боданехь а вуьтуш. Хорам хилира цуьнна, велха дог а деара. Амма цо сатуьйхира, халла кьурд бина. «Къанвелла-кх со...» — ойла хилира цуьнан.

ТIаккха куьйгашца схьа а лохуш, шен кIентийн коьртех куьг хьеккха хIовьтира иза:

— Сан Ида, сан Ича, сан Ахьмад, сан Мада, — йиь цIе яккхира. Цо эххар а, веллачул тIаьхьа, хьаьстира шен виь кIант.

Виь кIант а виьина, орам а хьадда, бIарз а велла, гIорнийначу

лаътта а хиъна, корта тоъпа тле а биллина лачу воккхачу стагана шен дерриге а дахар дуьхьал тесира.

Пхийтта шо ма-кхеччи, хюьттира тламе, хинца ша тле а хиъна лаш волу хлара латта а, маршо а бахъанехъ, хинци-хинца тлом чехъ а баьлла, нах санна, бляьста латта а охуш, гурахъ ялта чу а дерзош, аьхка маша а, лай лахъа а деш, хлусамнана а ялийна, ийр ву-кх бохуш хийла шераш длаибира. Тлаккха тлом сечча а, дайма пха санна, вула а велла, мичча хенахъ а мостагичунна дуьхьал-хлотта кийчча лела дезара: зуда а ялийна охъа а хиъна, хлара доьзал болийча, дог хлетталц бевзалш ца хиллачу синхаамо — кхерамо дладезира. Амма кхо цхьаьнгге а ца буййчура и синхаам, шашех а лечкьабора иза. Амма иза бара. Эрна хилла а ца хилла, хлеттахъ, масийтта шо хьалха дуьйна, таханлерачу хлокху дийнан сингаттам хилла-кх даго лелош берг, хлара кхета хинца цунах. Оцу масийтта шарахъ даго хьохура цунна хлара сингаттам, ворхI вешех а, дех-ненах а, шен чкьуарарчу нахах а кьаьстинчул тлаьхъа мукъане а, синтеме зама йогIур яц теша аьлла а хетарз. Наггахъ дападогIура цхьа агIо схьа а лаьнна — малхбале я малхбузе, кьилбе я кьилбаседе — бен а яц — масийтта шарахъ длаьха цхьа а тлом бан а, цкьа а кхера а ца дезачу махка кхаччалц. Амма кхо иза ца дора шина бахъанийна: шкьа-делахъ, хлара тешна вара тлехъ да воцу латта хлокху дуьненчохъ цхьанхъа а дац аьлла, ша цкьа а даста ца лучу шаша хьулдинарг доцург, ткьа цу махкахъ кхуьнан кийрарчу шен лаьттахъ кьастаран а, цигахъ йолчу а шина а шелоно гIора а вина, гуттаренна а цхьана меттахъ латта вуьсур ву; шолгIа-делахъ, кхуьнга бутт а баккхалур бацара хлокху махках, нана-Нохчийчоьнах а ваьлла, цундела ворхIе дегара шег а кхьачначу лаьтта тIера дIа ца волуш хIаллакьхилар гIоле ю, хьо дIаволла тлаьхъа стаг хилча-м муххале а...

Данина эхъ хетара хлара бохам лан а ца белла ша бIарзвалар, эхъ хетара ша-шена хьалха а, хенал хьалха хлара дуьне дитина делан кхеле дIабирзинчу шен нийсархошна хьалха а. Кхунна дуьхьара доьхна ма ца Iа хлара дуьне, хийланна а доьхна. Бу аьллачу кьонахашна а, иллешкахъ буййчуарна а. Массо нахъост а вийна, чевнаш а хилла вала воьжча, туьрца шен нахка а батIийна кийра куьг а дахийтина, дог схьа а даьжкхина: «Давелла диса хъ», доттагIий а байича, дика кIентий а байича, цIе йолуш мел волу стаг а дIаваьлча, ца иккхина хьо болатан ду ма моьттура суна, хьо-м ца хилла, иштта, хьо дилхан хилла», — бохуш, дечиг санна шен дог туьраца хьскха а хьокхуш, велла Зайтин Шихмирза. Хьалхан турпала хилла, хилла-те...

— Дана, дала гечдойла-кх кхарна. Дала иманца собар лойла-кх хьуна а.

— Ану, хьо ю иза... Дела реза: хуьлда хьуна а. Хьо хьуо ю?

— Яц. Совдат а ю соьца, Эдилсолтин йоI.

— Ибрахим-хьаьже дIабержабе алалахъ уьш. Хьайн доIанна юкхъе гуттар лаца бохура а ала ас.

— Дика ду, Дала. Дала собар...

Собар... И ду-кх велла дIаваллалц хила дезарг. Собар деш, нахала а ца волуш, лан беза мел беза бала а, мел хуьлу хало а. Собарца совцо деза бляьрхиш а, оьгIазло а. Гуттар а — собар. Делахъ а и бала а, и бляьрхиш а, и оьгIазло а Iала ма IаьIа кийрахъ, уьш тIепаза дIа ма ца йов, IаьIа йоккха бог а хуьлуш. Кхуьнан кийрахъ ца латталуш юсаелла иза, лоппаг санна.

— ХIа-а-а, — цIеххьана иккхира иза. — ХIа-а-а.

— ХIа-а-а, — гIовгIанца хьара цунна мостагIий мичахъ бу. Аьтту куьйган шина пIелган юккхехъ шаьлта а лаьнна чухьаьдира иза, аьрру а, аьтту а агIор иза етта а етташ. Вуьйш тоьпаш юла а ца кхиабора, кхуьнан шаьлта ткьесах етталора церан кортош тIе. Доккха кес дуьллуш, царна юккхьула гонна чувахара иза, эххар а евлира церан тоьпаш, цхьабосса.

Амма царах цхьамма а ца дохийра кхуьнан шалха гIагI.

— ХIе-хIей! — мохъ туьйхира цо юха а. Юха а цистира цо аьрру а, аьтту а агIорнаш.

Вуьйш цецбевлла, Iадийра.

— Иза тоьпо а ца лоцу.

— Иза адам-йилбаз ду.

— Иза оцу акхаройн дела ву.

— Цхьамзанаш тIехъ ирхъайа, — мохъ бедира эпсаре. Ирх айира Дана цхьамзанаш тIехъ. Амма и хьалзайинарш лаг озон ца кхира — шаьлтанца уьш массо а ата а аьтта юха а лаьтта воьсира Дана. Кхин шоззе а дира цо изза.

Тлаккха:

— Схьататта йоккха топ! Йоккха топ! — мохъ бедира эпсаре.

Данина хааделира шена тIеерзийнчу биргIин шийла саделар, бух боцчу Иинчуьра, Iожаллин Иинчуьра схьадогIура иза.

— Iа-а-а, — чухьаьдира иза биргIина. Амма эшдахъ, кхуьнан мохъ а кьарбеш, дуьхьал Iаьхира йоккха топ, шен кийрара сийна цIе а Iеттош.

Тлаккха, цхьа хан яьлча, дерриге а тийна дара. Дана юха а шаьлта лестон елира. Делахъ а кхуьнан шаьлтаныхъ цхьа а охьа-м ца вуьжура, цу тIе дукха яй а яра иза. ХIетте а кхо лестайора...

Эцдахъ цунна шен жимах волчу кIентан аз хезира:

— Дада, дада, хьайна эрна нишкъ ма бехъа...

Тлаккха кхийтира Дана ша велла хиларх.

7.

Шина а агIор тур лестош, кхаамма бинчу гона юккьера вала гIерташ воллучу Айдина, Данин мохъ хезча, хира дуьненахъ уггаре беза бохам цунна тIекхьачнийла а, кху дуьненчохъ цхьанхъа,

делахъ, миччахъара а цунна орца кхача дезийла а. Цо алсамбаак-кхира цуьнан ницкъ а, каделла а — шиъ цестира туьрца, цхьамма, юстах а таьйна, некъ битира. Цуьнан дин пха санна озабелла, лаьтта тлехула айабелча санна, бойдура Данас мостагӀех даьк-кхинчу кесара юккъехула, ши лерт тлехъа а диллина. Йоккха топ яьллагӀу тлаьхъа, тата дӀадале тлехкхира Айда цу тоьпан юххехъ лаьтлагӀу шина салтичунна. КӀур дӀабаьлча, Дана хиллагӀу мет-техъ хӀумма а ца гина, воккхавер гучудаьккха тохавеллагӀохъ висира и шиъ, Айдин туьро цестина. Амма кхин дӀа тӀом бан ца кхиа-велира иза — цхьабосса евллагӀу тоьпаша лецира. Делахъ а цу ца вужуш, кхесах тасавала кхира иза, ткъа говр ма-хьаддалу сиха юххьаьддира.

ГӀойтӀархойн моглӀаршна тлехкоччуш, кхес карара а яьлла, чувьожна Айда, цхьа ког луйтан чохъ а бисина тлехъа текхош ваьхъира говро. ТӀаккха цлехъана иза сецира, тарса а терсаш. Саьнгар чуьра хъала а пиккхина, дуьхьалхьаьддачу тламхас кара а лаьтна юстах ваьккхина охьавилтира халла садоьлуш воьлу Айда.

Цлехъана Данас юхалаьхкина мостагӀий болчохъ маьхъарий девтира:

— Вай цераи дела вий!

— Акхаройн дела вий... Ура!

Чухьаьлхина уьш, гӀойтӀархой юхатовттуш, юьртан дуьххьар-лерчу ценошна тлехкхачалц чубахара.

Эцахъ тлеман арахула даьржира хелхаран йиш а, етлагӀу вотан татанаш а. ЮхажьовсабеллагӀу тлемалошна гира гу лекхачохъ, ах го бина лаьтта мехкарийн тоба. Царах цхьаь стигла кхача герт-таш санна, оза а елла, мохехъ ловзу гӀа-патар санна, яйн хелха хьийзара.

— И хӀун ду, тламха? — шабарш дира Айдас.

— Мехкарий бу-кх хелхаран йиш локхуш, Себила хелхайолуш а ю...

— Йол муха йолу?

— Йол дика йолу.

— Цхьана кьонахчунна кхачча, бакъахъа стаг ю хьуна иза, тламха.

— Хаьа суна.

— Го хуьлий хелхарх?

— Хуьлу. Юхалаьхкина йовсарш.

— Тхан дас хӀун олура хайий хьуна, тламха. Лечу дийнахъ... хӀаь... лечу дийнахъ гучуволу олура стаг. И де тлехкхачалц берг бегаш бу.

— Дера бу бегаш-м.

— Со ледар-м ца ле, тламха?

— ХӀан-хӀа... Ахъ хӀун дуьйцу, Айда, хьо толур ву. Вай хьобга иллеш а олуьйтуш, хийла буьйсанахъ йойур ю.

Цхьаь ала тохазелла Айда, и ца далуш, ши тламьрг стигла а боьгӀна дӀатийра. Цуьнан еха кӀайн юьхъ кхин а яхъелча санна хийтира тламхина. Кегийчу, хӀинца боьрша стеган чохъ бос эца доьллагӀу меххаш тӀе йис йиллинера. Маржа, ойла хилира тлам-хин, таьнан цхьана ехачу буса паднара тлехъ локхучу кхекхеш тлехъ го бинна охва а хевшина, сирла сахиллагӀи хьоб, ахъ олуцу иллига ладогӀа йиш хир яц-кха кхин шкъа а, юхъа-кара иллино шовкъ йоссийча: «ЭйтӀ, горалера дуьне я!» — бохуш, мохъ а бетташ, иллини турпалхой балано гатбича тламьргаш чохъ хиш а хӀуьттуш, юха, бала а эшийна, уьш толаме кхачча, бела а кьезаш, дегнаш дох а луш... ХӀан-хӀа, дӀадели иза. Доккха хӀума ду-кх, тоьлла-тоьлларг дӀавели. Мила хир ву, хӀокху Айдин, метта, илли ала? Мила хир ву, Цаннин Шидин метта, пхьаьтӀа лелон?.. Мила хир ву Къайсаран метта? ХӀуманна а пайден воцу хӀара хӀинца а лелаш ву, ткъа уггаре а чӀогӀа оьшуьрш дӀабеза...

Ойланех юкъах а воьлуш, Айдига хьаьжча, иза велаькьезаш гира цунна.

Цуьнан лере а таьйна:

— Айда, Айда, хьо вела стегна кьеза? — хьаттира цо.

— Хьо а воьлур вара, тламха... Суна гург хьайна гича, — хал-ла кьаьстира тламхина Айдас ден шабарш.

— ХӀун го хьуна, Айда? ХӀун го хьуна?

Амма Айда цунна дуьхьал жоп а ца луш, стигла а воьгӀазелла вела а кьезаш таьллура.

— Тламха, тламха, — кхайкхира цхьа хан яьлча Айда.

— Стаг мел боькхачу ницкъал толга йиш ю хьуна... Цуьна чӀогӀа лаахъ... Маьлхан дуьне дита а и кийча хилахъ... кхийтирий хьо?.. Со кхачча хьуна айса сатуьйсучу, сан дуьне дӀадаьллекъ а... цунах велаькьеза со.

Айдин аз тӀеллуш дӀадайра. Цуьнан коьрте а хьъна тачу тлам-хина хийтира, хӀора стаг а, дуьххьал дӀа са чохъ хӀума хилла ца таш, гуш йоцчу зӀенашца цхьана боькхачу ницкъаца дозаделла, шен, девзина ца валлагӀ, доккха маьйна а, кьайле йолуш хилар. Цхьаннан валар тергалдар а тоьаш хиллера-кх хӀора стеган а йозалла йовза, цунах кхета хьо стеган дуьненчуьра тлаьхъара хан тергалгӀечу хенахъ.

КӀажьобхура, таьршашка кхийдара хелхаран йиш. Эьлайистехъ детта герзаш, дуьйлу маьхъарий, ден узарш, терса говраш, тено цӀий — тӀом боху кьематде, ткъа кхузахъ гу тлехъ — хелхар, дуь-ненан казахетар, дахаре безам.

Гонах лаьтлагӀу мехкарьна кьайле хилла юьсура гӀорийнчу терхаш тлехула, шерачу ша тлехъ санна, Себилас когаш муха шершабо.

ЦӀийх, цӀарах дуьзначу сеттачу Себилин догӀан мел жима сиз

а схачу, шуьйрачу куча кѣлахъ а хаалора хелхаран хыйзарехъ, цуьнан, массо а хлума кхуллу латта санна, оьзда а, хьекъале а ноналла бѣарла а доккхуш, юьхъ лепара дуьненчуьра массо а ирс долчу нехан делаьжажаран серло шегачъ йолуш санна, бѣаргаша — лаьржачу, даккхийчу — хинцалц нахала баха ийзалуш, деллийна эьхье синхашаш буьйшура. Дуьненчу йолуш шен ерриге а оьмарна схьахецна дахаран серло — хинцалц кхузахъ, хлокху цхьана шен хелхарна дѣлора цо, кхоа а ца еш.

Оцу серлоно къаппийнера гонаха мел лаьттарг. И серло а, и хелхар а гуттаренна кхетамехъ дуьсуьр ду и тилчех дийна бисинчарна, ца дицдеш леш шайца коша хьур ду цара уьш. Хьалха дуьйна а хилла иза — мехкарий а, зударий а, тѣме хиттинчу шайн вежаршна, безаршна, цийнадайшна тѣхьа лаьтташ, иштта баккхий нах хуьлуш а хилла.

Хуьйсуш уьш буйла хуучу тѣмалойн майралла а, каделла а алсам йолуш хилла. Иштта летта уьш мацах-мацах баьжкнчу уьнахойх, цул тѣхьа мѣамгалойх, тѣхьа Астагичу Тимарх а...

Астагичу Тимарца тѣм бечу заманахъ, шен сил дахар дукха а дезна, тѣмах вухаведда воьлуш хилла шхьаь. Цуьнан къона хлусамнана цунна дуьхьал хьаьдда, карахъ жимѣ клант а волуш.

— Вухаверза! Хлокху клентан мукъане а ойла е, нахана юкъаьхъ дѣлела везачу!

Амма ца вирѣина и вуха, кхерам хилла цуьнан бѣаргаш чохъ, ткѣ кхерамо кхуллу клиллолла. Тѣаккха нанас шен карара клант (цуьнан хлун бѣхк хилла — хета Себилина) ласттийна тѣлугаш тѣ лаьтташ тоьхна:

— Хьайн дех хилларг ѣбен хир ярий хьох, — олуш. Тѣаккха герз а карахъ, шен месаш а охьа а хецна, тѣамна чу а хьаьдда, хлаллакхилла иза...

Ткѣ хѣтахъ кхечу зудчо, Седас, боьршачу нехан хлуманаш а юьйхина, къонахашца иийсса, тѣм бица.

Цул дуккха а тѣхьа, Дадин-юрт йоккхуш, мостагѣашка шайна тѣ куг ца доуьйтуш, Терка чу а кхийсалуш, гуттаренна а цѣна а, маьрша а йисина шовзткѣа йол.

Иза дан а хуур дара эшахъ кхунна, Себилина а, кхуьнан наько-сташна а.

Ткѣ хинца и хелха юьйлора юьртахой боьхна ца хьовзийта, пондаран эшарца, хелхаран шовкъаца дуьненан хаьалла карла-йоккхуш, царна керла гѣора а луш. Цуьнан куьйгаш — цѣран алу-нан меттанаш — ланч чимаш оьгучу хѣваьхула, уьш а дашош, хыйзара, и ша а яра яьлла цѣ. Юьртахой а, тѣлеттарш а массо а ѣдийна хуьйсурса цуьнга, шаьш кху шийлачу, цѣвзинчу дийнахъ тарраш, тоьпаш а эьна вовшашна дуьхъ-дуьхьал стенна хиттина а дицделла. Ткѣ оьшурий и дан, дуьненчохъ оццул хаьалла хилча?

Юьртахой цѣбевлира: царна хинцалц ца хийнера шайн эьла оццул хьалдолуш юьйла. Уьш кхийтира: хлѣа дина а ларъян эьара и хаьалла, ларъяхъ уьш шкѣа а оьшур бац, путтар а клѣжтуьйсуш, глорийначу лаьтта бухара а гучудуьйтуш хир ду цѣран дахар.

Хелхар шен чѣагѣдаларе кхьаьчнера. Хетара иза кхин дѣдахлахъ кховлина стигал а екха а екхна, глорийна латта даша а дешна, ѣламера ерриге а шело а, оьгѣалла а дѣер ю аьлла.

Тѣм ѣдийнера хелхаро. Амма и дѣха ца дахделира. Тѣлеттарш хьалха баьккира ѣдорах метта.

— И хлун театр ю?

— Хьежош, тоьпаш тоха цунна! — буьйр дѣра Данина кхиэл кхайкхийначу эьсаро.

— Зуда ма ю иза, хьан сийлаьлла!

— Зуда яц, гѣам ду, гѣам!

— Хаза гѣам-м ду иза.

— Тѣяхийта тоьпаш!

Юьртахой ца кхира Себилина хьалха пен хилла дѣхѣтта. И ша а ша кхира тѣхьа-тѣхьа чѣхка долуш доьду шен хелхар, тоьпо ца лаццал, сѣха дан. Цхьана маьларгонна севцира цуьнан стигал кховдийна куьйгаш. Тѣаккха иза лаьтта юьйжира, аркъала, некхан уьн тѣхула, дѣаьндарго рѣчо а даьккхина, шовданах дух-дуьйлу ций глорийначу лаьтта тѣхъ дѣтара. Тѣдуьллучу лайно кѣйладоккхур ду иза, тѣаккха бѣаьстенан ѣоврех а кхетта дѣуьйр ду, къастам ца бѣш, вѣлларг а, вийнарг а, ун кхеттарг а, цѣнаниг а, оьзданиг а, осалниг а, кьинхетамениг а, кьизаниг а, дѣчиг а, коьллаш а, гѣаш а, гѣенаш а, бѣархиш а... чуьвучу, тѣаккха а массо хлума а, шѣх издеш, карладолуш, керлачу бацаца, бѣагѣа синтаршца хѣоразза а цѣинлучу лаьтташ.

Юха а тийналла хѣьттира. Цѣхьана оьгѣалло марсабаьхначу дуьхьало сѣаьргара цхьабосса:

— Ёа-а, — аьлла, мохъ-узар делира.

Тѣаккха шайна тѣдѣтта даш а ца тергалдеш, сѣаьнгарш чуьра хьала а лѣлхаш, чухьаьлхира уьш. Царна тѣаьхьѣ Себилина го-бица зударий: къонанаш, мехкарий — шайн кара йогѣ-йогѣург — шада, шаьлта, бѣл эьна, мацах ширчу заманахъ санна шайн клѣзарш охьа а хецна, тѣама юкѣа тѣлира.

Ворданара охьа а иккхина, яьккхнчу шаьлтаца царна тѣаьхьа хьаьдира Совдат а.

— Йол, юхасерза, хьо кхузахъ а оьшу...

Амма ца хѣзара цунна Анус бѣтта мохъ...

Шѣна дуьхьалиттало мостагѣий тергал а ца бѣш, нагахъ царах цхьаь шен некъ бѣхка ца хѣьттича (тѣаккха-м туьре болх ца байтича ца волура), цхьа ѣаьлаш бѣлгал а йина, цунна, тѣкхача, пха санна булабелла шен дин а лаьллина, тѣман арѣ цѣьстуш воьду-

ра Ісламха. Эххар а дог лаьттаху дІакхечира иза. Кхеравелла ле-
гаш Іавдича санна дара эпсаран аз, цо вуха а хьодуш мохь
тоьхча.

— Схьататта йоккха...

Амма кхин дІа шен буьйр дан ца кхира Данина а, Себилина а
кхиэл йина эпсар.

Ісламхин туьро йира цунна кхиэл, нийсса ши ах а веш.

8.

Отуш, тухуш, Іуттуш, лен чов хилларг а охьа ца вужуш, шкьа
шена дуьхьал лаьттарг ца вожош, Дана а, вуьйш юьртахой а байа-
рой, бешераш хьалха дуьйна тахханалц шайна мел Іиткьинчу
харцонаший дарбина, кхин юхабовла меттиг йоцуш, тІехьахь лаьт-
таш баккхий нах а, зударий а, хІусамаш а, хІораннан а чохь са-
тоссуш латийнчохь тІе дечиг тилла стаг воцуш тІаьхьвара кІегий
дІадовш лаьтташ кхерчаш а долуш, тІае хІиттина юьртахой мел
чІогІа латарх эшатуш бацара мостагІий; уьш, дІа мел хадийнчун-
на метта жерла тІедуйлу саьрмикан кортош санна, цхьаь вожийча
шиь дІахІуттуш, шиь вожийча — виь дІахІуттуш дебара.

Дукхалло, меллаша юхатовтура тІаьхь-тІаьхьа пилхадовлу
юьртахойн моглалаш.

И дерриге а тергалдеш, кест-кеста тІама юккьера ветичу ге-
ланчас дуьйцуцу хьоле волавелла леллашехь ла а доьгІуш, батахь
хаддаза дечуьра дола а ца хадош, маьждиган хьалхарчу майда-
нахь дІасахьийзара ІбрахІим-хьаьжа.

Іэлада шен чохь са доцу бІаьргаш арена а доьгІна, дерриге
а лераса а хилла, орца далош йогІучу говрийн бергийн татанаш
ма тосаделли, нахе кхаь баккха кеч а вслла Іара. Амма тийна дара
ГойтІа догІу некъаш...

— ІбрахІим-хьаьжа, юха а Іумхин цІийна тІе кхаьчна тІом, —
элира кьеначу Сардала.

— Кхин сехьабовла йиш яц церан, — цергаш вовшахьаькош,
мочалш тІе а дохуш, элира вукхо.

Хинца дуьхьвара ІбрахІим-хьаьжи дешнех шеьхилла Сар-
дал, меллаша цуьнга хьалахьаьжча вуьйхира, шен ойланех иза
кхеттийла а хитна.

Шек ма вийла, Сардал. Иштта апта шайтІане хьуо Іеха а ма
вайта, — элира ІбрахІим-хьаьжас дог-кІеда.

— Шек вац со-м, ІбрахІим-хьаьжа, — эхь хетта Сардал лаьт-
та бІаьра вогІавелира, верриге а дохковаларо дІа а лаьцна.

Ткьа тІом, юьртахоша уьш кхин сехьа а ца бовлуьйтуш, я ву-
кхеран кхеран дуьхьало кагьян ницкь а ца кхочуш цхьана юкьана
Іумхин кертта йистехь сацабелира. ТІелеттарш хьердевлла, цІий
гина дарделла, малаш, кІомсарш ирийна чуьуду хьайбанаш делахь

а, царна дуьхьал лаьттарг онда жерт яра. Цкьа тІекхийтира хьай-
банийн тулгІе оцу дийначу кертана, шолгІа а, кхоалгІа а.

ТІаккха шхьаьнга мохь белира:

— Маржа Нохчийчов-я! Тахна, де доьхначу дийнахь, орцах-
вала кьонах а воцуш, кьийели техьа хьо!

И мохь хезча, тахана дуьхьвара шеконо хьовзийра ІбрахІим-
хьаьжа, амма иза уллорчарна хаа ца йолуьйтуш шен кийрахь Іавь-
шира цо. «ХІан-хІа, эша йиш яц юьртахойн. Орца кхача деза, —
ша-шен тешо гІертара иза. — Кхузахь беш болу тІом ца хезаш Іа
тохьа гонахарчу ярташкара нах. Массо а кьарвелла теша», — де-
габаам бира цо лулахошна.

— Орца! — цІехьана мохь белира Іэладига. — Орца догІу
шуна, чІагІлолаш! Орца!

— Мичахьара.

— МаргІантІа агІорхьа...

Амма цу агІор дІахьавсинчарна, еса анаист бен хІумма а
ца гира.

— Мичахь ду?

— Ду шуна, хІиница гучудер ду...

Іэладина шерра хезара, кхечарна ца хезарг, цуьнан коьрта
чохь вота егтара МаргантІера сьахьавдда йогІучу говрийн бер-
гаша.

ТІаккха царна кхин а, кхин а татанаш тІекхийтира, дерриге
дуьне а тата а хилла доладелла теша аллал дукха, тайп-тайпанчу
агІонгхьара. «Орца алсам долуш ду», — ойла хилира Іэладин.
Бакь вара Іэлада.

Охьанехьа хьовкхучу мохо тІеман гІовгІа ца хозуьйтуш, Іуьй-
раина шайн-шайн гІудлакхашка дІасабекьабзлачохь хьабеллехь
а, лерг сема долчарна эххар а ГойтІахь хІовттинарг тоса ма дел-
ли, дукха сикха гулбелла сьахахкабела богІу мартанхой а, Олхаза-
ран, СоІдин — шина кІотарарнаш а, сикха сьаакхача Іуьйре нов-
кьабевлла, амма некь а хадийна лаьттаху Деникинан полколаг
волчу Хьажа-Мурдан бІаьхошца, тІом болиьча, шаьш боьлхучу
дІа ца кхачарна кхоьруш, дийцарш деш, юкьа-кара чучча а хьо-
душ, уьш кьарбан гІерташ, хан а яйина, тІаьхьвара а кьар а бина,
хьавдда богІу шелахой а, цоцин-эвлахой а, чечанхой а, кхечу яр-
ташкара царна тІаьхьахІиттинарш а хьалхий-тІаьхий ГойтІа
чутилча, Сардал кхийтира шена моьттинарг эрна хиларх. Амма
дохковаларал сов дара цуьнан хазахетар. ІбрахІим-хьаьже а
хьаьжна, шена кьинтІера валар дийхира цо бІаьргашца, амма ва-
жа хІара кхин тергалвеш а вацара. Иза тІом болчу агІор хьов-
жура.

Кхитна орца доккхачу, бердах чухьавддачу хин юьхь яра, дий-
начу адамийн хин юьхь. Иза ма йогІура тІекхийтира тоьпийн
цхьамзанех, тІедеттаху дошах, йоккхачу тоьпийн хІоььнех йолчу
дуьхьалонна, цхьана юкьана сецира, амма шолгІа тохалча, цо

чуьяхьира иза, цунах катоьхнна духахьавдда доьлхучу баккхийн керт хилира, говрашца тле а кхуьуш тарраш дегташ, я тоьпаш эгош, оцу кертах хийла ков даьккхира орцахоша.

Ло дилтинчу аражула хажкаелла йовдура ерриге а анайинст далаьнна лаьржачу томмаглийн, маьхьарийн, узарийн, говрийн терсарийн, цара дезза дохучу синойн тулгле. Цеххьана эпла йистехь болчу гу буьххьера схьа, «та-та-та», — аьтла, екайолаеллачу шина пилмото хьалхара могла а цестина, совцийра орцахой. Тлаккха юха а чухьавдира уьш. Юха а оцу татано бух боцчу линчу — ложалле эгийра царах дуккха а. Кхин цкьа а.

— Собарде, собарде, — мохь белира Девлин Хьатуга, — иштта чуглертахь, вайх дийна стагга а вуьсур вац.

— Хлун де вай?

— И ши пилмот схьаяккха еза.

Цуьнан и багах доллушекь, пилмоташ лаьттаху гу болчу аглор шайн дой лаькхира иттех беречо. Амма царах цхьа а дла ца кхечира.

Тлаккха Теламхина дагадеара Къайсара аьлларг, цунна шерра гира шех цо боххург хирг хилар.

— Суна хаьа хлун дан деза, — элира цо.

— Хлун дан деза?

— Стелахьштигаш хила деза.

— Хлун?

— Стелахьштигаш хила деза.

— Хьо нэглийна?

— Хлан-хла. Хила йиш ю шуна стелахьштигаш...

— Елахь, хьох хилахь, эрна хабар а ца дуйцуш.

Иза и аьлла а валаде, ткьес туьйхира — иштта члорла бара Теламхас тоьхна мохь.

Тлаккха, лаьржачу глаларташий, герга глертачу маьрклаженой бодане йина аре а хадош, стелахьштит а хилла, гу тле длакхечира иза, цуьнан леминчу аьтточу куйго шен болх бира. Цунна тлаьххье тлеххинчу тлемалоша, говраш тлера охва а лилхина, Соьлжа-глалехьа кхерамо хьеребина юхахьавдда боьлхучарна тледерзийра шина пилмотан дарц.

— Хла-хла-а! — члорла делира царна тлаьхьа кхиньа боглучу глойтархошна а, орцахошна а хьалхаваьлла воьлчу цхьаьнга.

— Хла-хла-а! — цхьабосса делира бленнийн кийрара. Оцу бекхаман озо кхин а кхерийна, ладийна, шаьш хлун леладо а ца хууш, кхин тле а чехка бовлуш, длаьхьавдда мостаглий, тлаьхьабевларш Бухлан-юьрта а кхавчча севшинчул тлаьхьа а и мохь тлаьхьара ца болуш масех чаккхарма бевдда бахара, шаьш Соьлжа-глалн йистехь яьхна саьнгарш а юьтуш.

— Вай тлаьхьа дахийтийша царна! — мохь туьйхийра Теламхас.

— Мица кхаччалц ваха воллу хьо?

— Дуьненан маьлге кхаччалц, тлаккха кхуза юхабахка де хир дацара церан.

Цецваьлта кхуьнга хьаьжира Йошуркьин Чода.

— Хлан-хла, ца оьшу. Белларш а бу вайн длаберзо безаш.

9.

Сагатдеш ма хийза шу, хлай юьртахойн мерза синош, хлокху араьх локхучу шайн доглемийн чархашна тлоьхула. Царна тлехлуьт-туш леларг церан голаш яжа еьна меца борз яц шуна, царна го туьйсург церан шелделла блаьргаш мийла еьна бос лаьржа хьар-гла яц шуна. Хлара со, со кьсна жоврахь еха Ану ю, сайн говр-варданца, хлара кьуьда а латийна, шух хлоранна тлехлуьттуш лелаш. Юьрта маьлера длайолаелла со. Шух цхьаьцца сайн вардана тле а вуьлтлуш чеххьер ю. Иштта-м со цхьаь хитла ца ла, тлом севначул тлаьхьа дуккха а серлонаш кьсга хлокху араьх. Шуна-м хаьа хир ду мостагичо букь берзиний, иза, цунна эхь деш, аьтта длавахийтинийла. Цунах мелла а сина маршо хилла хир ю шуна.

Хлаь, хлара Себила ю. Иштта Бабина, иштта дланисйо ас хьан коч, иштта овзда ю. Баба кьайллах хьовгуш орг хьо цхьаь яра хьуна, Себила. Юьхь-сибатца а, леларца а, йистхиларца а кхачьелла¹ яьлла стаг яра хьо, кхин хьайна тлоьшуш хлума доцуш овзда даьгалтехь члагьелла яьлла... Ткьа массо хлума а кхачделла даьлча, стаг кхораме ву. И тайпа стаг ца вуьсу кху дуьненахь ваха. Маьлах саьна вайн маьжахь мехкан йол хоржуш хилча, хьовга кхочуш хир яцара хьуна цхьа а хлокху малх кхетачу дуьненахь. Теламнаха дуйцург бакь делахь — ткьа цара дуйцург бакь ца хила йиш а яц — эхартахь а хир ю-кх хьо хлуьрлалийн мехкарийн тобанехь.

И ца хила йиш ма яц. Кху дуьненахь марзо ца гича, цигахь кхин марзо, эхартан марзо хила ма еза.

Кхин доккха ирс суна а ца гина хьуна, Себила. Нийсса кира-нах лийра со сайн клентан деца. Юьртара кура клентий хлонцана боьлхуш, ша цлахь лийр вац, хлонцана вахта иштта кьелла хир яц вайгахь аьлла, дла а вахана, шен накьосташца цхьаьна цло цхьанхьа докьах мах боьхучу есачу арешкахь шен накьосташца цхьаьна хлаьтлакьхилла, тлепаза вайра.

Тлаккха цунах хилла клант а лелаш, вайн юьртарчу кьонахаша дола а деш, эьла йисте а хьйна схира, дерриг а дуьне а и клант а волуш, цунах самукьа а долуш, иза цхьаьна гуьйренан дийнахь Соьлжа-глала дечиг докка вахханчохь паччахьан пурстоьно дош-дашера даьлча, топ а тоьхна, вен а вийна, цла вайитталц.

Тлаккха ас хлун дира? Цуьрриг суо охватаьлна а ца гойтуш, на-хана диканиг бен ала хлума а ца дуьтуш длаверзийра-кх иза.

¹ Кхачвелла стаг — массо а хлума нисделла овзда стаг.

Хилла даьлчунна дан хIума ма дац. Хьо мел вуха идарх ойлан-ца, и дIа ма дахна. Дийнахь сагухура, буса йовлхура. ТIаккха сан бIаьрхиш а кхачнийра. Сох ерриге а гIайгIа хилира, тIулг санна чIагIьелла тIайгIа. БIаьрхиш а оцу тIулга юккьехь, дата а детта, лацаделира.

Сох Жора-баба хилира. Юьргарчу берашна туьйранаш а дуьйцуш, царна тоьпан межаргаш а, тIергIан пазаташ а еш (гIаргIа схьабечча, вуьшта-м мичара хир бара сан оццул тIаргIа), воьдуш-вогIучу некъахочуна оискал, хий луш, бода а боьлла новкъахь виошчуина, буьйса яккха чов, мотт-гIайба а латтош, генахь валар хиллачу кху юьргарчу муьлххачу жимчу стагана а нана хилла йовлхуш, байлахь дисинчу берашна сайга далун гIо а деш... Иштта ма ялийра ас со йолчу Совдат, цуьнан гергара нах халла тIе а табина. Цунах йоккхаш сIара, цо, маре а яхана, керлачу адамийн хIу доладаре сапуьйсуш. Хинца хIун хилла те хьох, чов хилла мукъане ца йисна техьа хьо?

— ЭхI, хIара... хIара... ХIара ю-кх Совдат. Совдат! Совдат!

Хьо ца йина нана лойла хьан! Бабас хIун дан деза хIокху дуьненахь, хьох къаьсттина йисича. Веза хилла волю дела, оццул къона, оццул хаза, оццул дика хIара адамаш, дуьненахь доккхаден а, дуьне кхолла а айхьа кхоьллина долу адамаш хIаллакдеш хьий-зачарина, тIаьхьенга ца туьттуш, хьайн бекхам стенна ца бо ахь?! ОстогIпируллахI, со реза ю хьуна, веза хилла волю дела. Йист йоцуш ду хьан собар. Хьо дерриге гуш а, дерригенан а хьесап деш а ву.

Маржа, сан Совдат! Хинца Бабас хьанца дийр ду сарахь чуйирзича шен къамелаш? Хьанна IаIор ду даьтта а, кIалд а, совдаьлла ялта а духкуш оцу ахча? Мила кечийийр ю маре яха, махкахь а царна а цIеяхана хаза мехкарний а буьйцуш? Маха баккха а, оискал ятта а, хьешашка маршалла хатта а, Зайтин Шихмирзэни хIусамнана санна, оьзда хила а Iамош?

ХIан-хIа, Къайсар, хьуна йиш локхур яц Совдата, юьртахь гуьйренан белхи хIоьттича. Локхур яц!

Гу лекхачу лома юьйлуш,
Бай шерачу ара юьйлуш,
Адам доцчу къайла юьйлуш
Елха езара, везнар, хьуна, —

бохур дац Совдата, хьо дага а лойцуш. Иза а ю хинца ша дагалаца стаг оьшуш. Со цхьаь бен дагалаца стаг а воцуш...

Кху суьйренин оила йо ас,
Кху гуьйренин оила йо ас,
Ойла йо ас, сан нийсархой,
Со бозамца йоцу дела...

Я ишта а локхур яц, я вуьшта а локхур яц. Я шкъа а йист а хир яц. Я сагоссуш гIаьттина, етт а оьзна, и дIалалла эвла йисте а ер яц. И суна гIенан кхоьлахь дуьхьал йогIур ю. ХIора буса. ТIаккха дуьйцуш ду ас сайн дагахь мел дерг. Эшарш а локхур ю цуина мел езаш хилларш. Цо лакхаза мел йисинарш.

Къайсар, ахь лакха аьлта цуина тIейнллинарг а локхур ю. Ас хьо а лелор ву цуьнцанна сайн дагчохь, Себила а, Айда а...

Схьайола Бабина, иштта. Себилина юххе дIатарийир ю хьо Бабас. Иштта.

ДIайолато, къена алаша. КIадьелла хьо? КIадъялар хьехон буьйса яц хьуна хIара. Иштта меллаша яхча а мегар ду хьуна. Хьох погIийн махкара ялийнчу шовкъа айгIарх хилла бекъа ю. Хинца къаньеллехь а. Дагалаца ахь хьайн жималла. Чахкара арахь уьтталгIа, тIаьхьара го бисча, хьоло вуьквинчу, куралло саттийначу шелахойн Шемилан дин айхьа тIаьхьабитина. ДагадогIий хьуна? Хьан да Эдилсолта а вадара хьуна ледара къонахь. Со мила яра цуина? ХIумма а яцара, лулахо хилар бен. Амма шайш динна цхьа а пхьор, совца дакъа ца деш, ца дуьра цара. Хьо а елира Эдилсолтас суна. Жимчохь дика динна хиллара, къаньелча суна дика алаша а хилира хьох...

Уг кхетта делир-кхх ший а, Эдилсолта а, цуьнан цIенана Марха а. Делира-те. Хинца хIара Совдат а кхелхи. ХIу хеди-кх Эдилсолтин а...

Вай-й, шайш ца димарг яла шун!

Оьшурний техьа, оццул адам хIаллак а деш, хIара керла Iедал лардан? Лур дуьй техьа цо латта а, маршо а? Ткъа нагахь ца лахь? Хабар а хилла дIадалахь дерриге? ТIаккха хIун дан деза? Хинцачул а къемата де тIаккха хир ма ду.

Собар, алаша, собар. Мила ву хIара ший? Мовлий, Ковриакхий ву-кх. Нуц, стунваший. Ковриакхийна коьртах чов хилла хилла-кх. Кхузза, лаьтта, дIабиттина-кх цо шен корта. Ткъа Мовлина чов човжехь хилла. ИйгI, маржа дуьне я! Дукха гIиллакхах воьхна хиллий Мовла, леш а? Шен стунवेशина коьрта буха шен куй билла куьг дIакховддийнчохь садаьлла. Дукха гIиллакхах воьхна хиллий? Ледара кIентий-м ца бахана хьуна тховса оцу бакъ дуьненчу дIа. Ткъа массо цига дIавирзича, тIаьхьа мила вуьсур ву? Хьан лелор ду оьзда гIиллакхаш, хьан ховьур ду кху лаьтта тIехь оьзда хIу, хьан дагальоьцур бу шайн дай, хьан доладийр ду байшна, жоьра бисинчу зударшна тIехь?.. Вай, шайш ца динна нана яла шун, шайш ца динна нана яла шун! У-хIу-хIу! Сагатдеш ма хийза шу хIай, юьртахойн мерза яла шун! Кху шийлачу арахь угIург ардангах хавда цхьалха борз яц шуна. ХIара со ю, шун юьрта йистехь жоьрахь ехаш йолу къена Ану, шуна тийжаш, шуна йовлхуш, шен месаш а ийзош, юьхь тIе мIараш а туьйсуш, шуна сагатдеш. У-у-хIу! У-хIу-хIу! У-хIу-хIу!..

Байинарш, лазийнарш хаддаза схъаузучу вординийн семанийн цийзар, зударийн тийжар, берийн делхарш, жлабийн углар ца соцуш Гуйрене лестира буйса.

Маьждига хьалха, цхана моголара, охьадохкура декый. Нах длабохкарна кечамаш бечарна цхьацца дан дезарш хьовхуш, волавелла лела ИбрахИм-хьаьжа марха дастаза а, юха и лацаза а висира. Дуьххьарлера сатасаран билгалонаш гучуевлча, кхин а язъелира глайгла. Кхетамо кьайллах дог даьхнера хлара дерриге а, буйса длаьлча, боданца цхьаьна, глан а хилла, дладер ду, аьлла. Амма и ца хилира. Ирча хилларг кхин а серладелира. Адаме лан ца даллал доккха дара иза.

ИбрахИм-хьаьжа кхетара, и доккха вуон, чухьаьжча корта хьавва лаьржа ин а хилла, гуттар а дехар ду кхуьнан дагчохь. Яц цунах кьелхьараволийла, хьо хьуо цу инчу вожжалц.

Кхин а доьхна де хилла маца-мацах цлергахойн тхьамдина Цурина тьекхьачнарг. Кху махка уьнахойн бо беьча, цара бохург тле ца лоцуш, шен тайпа летийна цо. Хюразза шавш тламе хитта-ле цхана лекхачу гу тле а волий, кьамел деш хилла Цурас:

— Ладоглалаш, нах! Ладоглалаш, дикка! — олий, мохь а тухуш.

Цури кьамеле ладоьглча, дегнаш кхехка дуьйлий, тламна чухьовдуш хилла вуьйш. Жима а, воккха а, зуда а, бер а. Юха а, юха а, юха а дина цо кьамелаш.

Ткьа цхана дийнахь, гуттар а санна, ши лаьрг лаьмнашка а боьгйна, кьамел дича, ца хезна цунна гуттар а санна нехан шовкье маьхарий, герзийн декар.

Тийналло ладийна, шен лаьргаш лаьтта хьовсийча, цунна еса майда гина. Кхетта иза: ца висна цлергахой цхьа а, хлара воцург, кхачийна уьш тламо, хаьдда церан орам.

Тлаккха мохь тоьхна цо деле:

— Бакьо ярий техьа сан, веза хилла вола дела, иштта хлара адмаш тламе лекка? Я уьнахоша бохург а дина, маршо а, сий а, оьздангалла а йовькина, царах цхьаболчарна дахар эца дезаш хилла техьа? Муьлха некь бу царах иийсаниг?

Амма ца хезна Цурина цу хаттарна дуьхьал стиглара охьа жоп. Ца карийна цунна шена а иза, мел лехарх. Иза хьекьалх тилла. Хинца нохчийн тайпанашна юккьехь цлергахой бохург карон йиш яц. Иза ларйоцуш дайна.

Шен яхьийнчу юьхьа тлехула жуьг а хьаькхна:

— Везан дела, собар а, иман а лолахь тхуна хлара бала лан... — шабарш дан вуьйлира ИбрахИм-хьаьжа. Эцахь тидам хилира цуьнан шегла леррина хьовжуш лаьттачу Сардалан.

— Ахь хлумма а-м ца элира, Сардал?

— Оцу хьешашна хлун до вай, ИбрахИм-хьаьжа.

— Хлун до, длабухку-кх юьртахошца цхьаьна...

— Делахь а, уьш кхечу динехь ма бу, шавш боьхкича хлун дара техьа.

— Хлан-хла, Сардал, тахана церан массеран а цхьа дин дара. Далла хьалха а цхьаь бу уьш. Цхьаьна длабохка а беза. Кхийтирий хьо, Сардал?

— Кхетта, ИбрахИм-Хьаьжа.

— Дика ду кхеттехь.

Сардал тлаьхьа а хлоттийна, маьждига чу вахара ИбрахИм-хьаьжа.

Ма йолахьа, хаза суьйре, малх длабуьзча, бода бахьаш, Бода боьлла цла дирзича, тхайн дай-наной ца го тхуна. Ма йолахьа, хаза луьйре, малх схьакхеташ серло яхьаш, Серлаьлла арадевлча, мерза уьйраш ца го тхуна. Ма кхетахьа, хлай дашо малх, серлабалий кху дуьненчу, Серлабаьлла хьо схьакхетча, эзар ойла ахь ма йойту. Ма ялахьа, хаза лаьсте, толой-хазлой кху дуьненчу, Хьо хазьелла еьна кхьаьча, тхан дегнашка хьо ца лало. Ма хазлойша, хлай аренаш, сийна духар шайна дохий, Шу хазьелла длахьоттича, лаьргех доглу хи ца соцу, Ма углахьа, хлай йора борз, иштта гелчу цу эшаре. Ардангах хаьдда углуш елахь, цхьалхачу вешех дага ялахь. Лаьржачу коша цхьалха висар хала дуьйцу леламнаха, Цул хала ду шен хлусамехь, уьйрех ваьлла, цхьалха висар. Ма елхийша, хлай отьокхаш, гелчу озахь цу ирзошкахь, Екаш оза лере деьча, тхайн доттагий карлабуьйлу. Ма лекхийша, хлай алкханчаш, коре хьийзаш, и эшараш, Шу эшарийн оза хезча, мерза уьйраш карлайовлу. Ма ловзахьа, можа полла, сенчу бай тлехь зезагашца, Ловзуш хьовга гийла хуьйсус, кьена наной гийла боьлху. Ма декийша, накхармозий, сенчу бай тлехь зезагашца, Тера доьлху накхармозий нана йоцчу жимчу берех. Ма тебахьа, хлай цловкьалом, хьо кьанделча, цу ижонна, Иштта аьтто буху хьуна тлаьхьа йоцчу кьонахчуьнан. Ма глертахьа, сурхар леча, хьо кьанделча, моха йилла, Иштта хьуьнар духу хьуна доьзал боцчу дикчу кьентан. Ма глерглахьа, хлай сира сай, хьо кьанбелча, цу гелашна, Иштта аьтто буху хьуна шен во! воцчу кьеначу даднн. Ма глертахьа, сийна кхокха, хьайн тлам бойча, стигал бала, Иштта хьуьнар духу хьуна ваьша воцчу цхьалхачу йишин.

И гийла узам бекара лаьстенан хлаваэхь. Буц йолуш, сенлуш яра Гийланна гонахара ареш, басеш. Тлетгла бохлуш кхетачу малха кьелахь денлора тлуналлах лаьбна латта. Массо хлуманна а синхьааме болчу баьццарчу басо доккхуш дара дучне. Оцу басо длахьуьлира тлом кхихкинчу арахь лаьттана мел хилла чов а. Хлүьу хилча а шен амал ца хуьйцуш, адамийн вуон а, дика а бен ца хеташ тлехьоцуш долу талам, шен гуттарлерчу новкьа доглура, сибатца хийцалуш, карладолуш.

Адамна хета-м хета шена тле бохам беъча, малх стенна кхета теша, бутт бузу теша, догла а стенна доглу теша, мох стенна хьовкху теша, олий. Амма лаламан шен ледал ду, шен хьекъале, адам шех ма-дарра кхиа йиш йоцу маълна долу, массарца цхьабосса хиларан ледал. Цуьнан кхечу аглор хила йиш а яц.

И оила Изладин хилла масийтта шо хьалха, бодано шен бляьрса хьулдинчу шарахь. Жима волуш, иштта ца хетара. Къиза хетара лалам.

Узам бина а ваьлла, чубуза лахбеллачу малхана букъ а тоьхна лачу Изладина цлаобхучу бежнийн, девлла лелачу берийн, чохь пешашкахь леточу цлерийн, пхьор кечдеш боганех детталучу цацанийн, бай тлехь чу са деъна хийзачу дийнатийн, кхуьуш йовдучу бецап, латто худучу а, таьлначухула хахкаделла доглуцу а хийн а — бляьстенан ерриге а гловгланаш хаалора.

Цара а, тайп-тайпанчу хьожанаша а кхетамехь дендинчу суьрташа леха а вина, долуш долчух вицвелла лара иза.

— Ваши, Ваши, — элара бага а глаттийна цуьнга хьалахьовкхуш лачу жимчу кланта, — кхин а алахьа. — Изладас коьртах куьг хьаькхира цуина.

— Схьахила Вашина юххе... казахетий хьуна Вашас олуш.

— Хлаъ.

— ЭхI, когаш луьйра вац хьо. Мегар ма вац, — шен кара хьайира Изладас клант. Тлаккха иза юха а узам бан велира.

Иштта воккхачо жимачуьнна иллеш а бохуш, бляьстенна сту я говр дужий ялта а дуьйш, ша хлаллакдан глерташ хаддаза тлелетачарна ца къарлуш, я сина, деглана парглато лехна, шен амал ца хуьйцуш, шен цлийца богу майраллийн, оьздангаллийн суй дла ца бойтуш (ткъа и суй хлаллакбан тлаьхьабовлла ма бара цуьнан деглак пийсигаш йохуш хийзарш), бляьрго а ца лоцуш сиха хьаьдда йовдучу заманаш дуьненан а меха къснахий кхолла а, бляьвнаш йотта а, динна зулам бекхам боцуш ца дита а, иллеш даха а, керла чкъор хьалахлотто а — ша дан хьаькьдерг дерриге дан а кхиош, оцу сиха йовдучу замано ларжачу, шийлачу, къизачу паналлехула дайийна дуьгучу Лаятта тлехь шен меттиг, цхьаьнгга а дла ца йоккхуьйтуш, лар а еш, оцу паналлин шелоне Лаяттан дог глора ца дайта цларал а сиха хелхарш а деш, кхолламо дуьхьалхитточу халчу зерех чекхдуьйлуш, ойланца цланлуш, са серладолуш, дикчу глуллакхийн лаьмнаш хиттош, азаллара дуьйна схьа доглура халкъ. Иза тлепаза дан йиш яцара цкъа а.

1986

ЗИНГАТИЙН БАРЗ А МА БОХАБЕЛАХЬ

1.

СУНА тамашийна хета, гуттар а малх а болуш екъа меттиг ю аьлча. Ян-м ю, суна сайна а гина иза. Кхузахь хлара догланаш дуьйладелча, теша а ца теша, иштта мохк хир бу бохучух. Дош дацара цу малхехь вижнина ца иллича, кху деглехь йолу тлуналла даяялалла! Хьалха-м хаа ца лора иза. Хинца цларна уллохь бен де а ца даккхало. Хьалха и цле деглаца яра, цундела хаалуш ца хилла.

Хьо иштта дла а тевжий лен хьо, Асхьаб. Ладогла ахь дадас хьайна дуьйцу долчуьнга. Хилларг хича дика ма ду. Хинца шун хонахь-м хир дац ишттанг. Хетте а хаарх новкъа дац-кха. Хинца и зуда чуйоглур яц маьрклажа бода кьовлабаллаца, бежнаш а лалашдина, котамийн буьн нел дла а кьевлина, дечиг а дахьаш. Ахь наб кхетийтахь цо хьо меттах а воккхур ву, ас вижйна вац боххушехь «Мегар ма дац маьрклажехь вижийта»...

Ахь соьга хьаттира, Асхьаб, лулахой ма бац вайн, аьлла. Сан вара хьуна дика лулахо. Давелир-кха.

Дог цлена стаг вара иза, нахана дика болх хилахьара аьлла хеташ. Цо хлаллак а ма вира хьуна иза. Нах тайп-тайпана бу-кх, ба-те.

Иштта хлара санна маьрклаже яра иза а. Хинца санна тлуьна яцара иза, екхна гуьйренан маьрклаже яра. Со мукх оруш вара. Хьалха иза, хинца санна, ма ца орура. Хьалха мукх хьа-кха а хьокхий, цлевнаш а дой цла бахьара. Тлаккха царна тле стерчий а, говраш а хийизош орура. Вайн стерчий дара, Асхьаб. Кетлахь боьгйна блоглам бара, уьш цунах дла а доькхий, локхура. Иштта гонаш а дохуш цара хьуьйра цлевнаш. Цунах олур-кха мукх апар.

Цу сарахь Зухлайра вайн керта йисте а хюьттина лаяттара, паггахь соьца кьамеле а волуш. Бажа цла боглу тергал а беш.

— Ассаламу лалайкум, суьйре дика йойла хьан, Зухлайра, — и аз ма-хеззи, лоллу ши сту а битина, керта улло вахара со. Иза кху эвларчу стеган дацара. Суна озаца кху юьртара хлора стаг а вевзара. Дю сттина кибарчигаш еш шигъ пеш хилла волу лумха луьйш, хара екаш санна хетара, цуьнан лулахочо Коврас члогла лерина дуьйцура хабар, дешнаш дласа а ийзош... Благас иттех дош аьлча, хьалхара шигъ бен кхетар а дацара, вуьйш мера чохь дуьсура цуьнан. Исс зуда ялийр-кха цо. Гуттар а кхо зуда хуьлура цуьнан лелош. Блага, берзан цлога ду-кх хьан, ца хилча иштта зударий муха кхуьйлур...

Цо: «Зударшна оьшург дерриге а...» — мера чохь глам-глим динера. Церга тлера балда а деддера дукха, цуьнан шен боху

ас. Ткѣа гонаха берш, кхеттачул тѣахѣа, бехха бийлинера. Шол-
гачу дийнахъ кху юъртахъ мел верг вара цунах воьлуш... Хинца
вац-кха, цхѣа а вац. Я Блага а, я Лумха а, я Ковра а... Со цхѣаъ
висна-кх, уш Ийна меттигаш а гуш, цара леллийнарг дага а
лоьцуш, кхузахула волавелла лела...

Бетарсолтас элир-кха... Хѣаъ, иза вуьйцу ас. Шина шарахъ
Шуьйтахъ пинотделехъ болх бинарг вац? Юха дукха къаркъа
мелла куйгаш изгон а долийна, ручка кара а ца лѣцалуш, дѣа-
ваьккхионарг вац? И ца вѣана-м иттех шо а ду. Колхозсхъ учет-
чик ву. Ас а бина и болх-м, хѣтахъ вайн эвлахъ ТОЗ йиллича, цу
ТОЗсхъ. Я хѣара санна кура а вацара. Хѣокхо хинца а галстук
охѣа а ца юьллу, тѣома кѣл кѣхаташ а лошый... Хѣаъ, цо элир-
кха, — ас шѣа бѣаьрга тѣе бѣаьрг а хѣоттийна кадам бича, ме-
та-меттара деш олуш, цуьнан дог эца дагахъ, — дѣра элира, дна-
лект ю-кх, аьлла. Цкѣа а, шѣза а цо и аьлча: и хѣун ю ян мукѣа-
не а? Воккхавѣрг дѣаволу, жимавѣрг тѣокхуьу... Иштѣа-м дѣра
иза, воккхавѣрг дѣа а ца волуш хила мѣгар яцара тѣхѣа и дна-
клет... Ма хир дѣра тѣаккха... Бетарсолтас ечух тѣра а дац ишт-
та оьланаш. Днаклет ю аьлѣхѣана сапаргѣл долу. Шѣна тѣе-
кхѣаьча, хуур дукх и хѣун днаклет ю...

Юха дѣадуьйцуш ма вара со, Асхѣаб, ладогѣа ахъ. Хинца
хѣара алу та а ялийтича, ас вайшинѣа хѣаьжкѣа йоттур ю. Ас
хѣуна бѣхъ лур бу, хѣо хаза хилийта... Хѣан-хѣа, лур бац. Хазалла
сѣнна оьшу кѣснахчунна... Ас бух лур бу хѣуна, майра хилийта.

Оцу маьркѣажѣхъ Зухѣайре салам а делла тѣохѣоттийнарг кху
эвлара вацара. Со сайн болх а битина дѣа картѣа юхѣе гѣоьртира.
Суна, тѣе ма-хѣаьжжи, ца вѣзавѣлира и стаг а, я цунна тѣхѣа
лаьтта цуьнан ши кѣант а. Цуьнан бѣаьргаш а ца дезаделира,
цхѣа ира, ца ѣба бѣаьргаш дѣра цуьнан. И тайпѣ бѣаьргаш долу
стаг има доцуш ма хуьлу; ша хѣуьу леллийча а, цуьнан ойла а ца
ош, хѣарадаьлла жѣаьла санна дуьнѣнчухула хѣаьдда лела.

Хѣун дийр ду цу тайпанчу жѣаьлича? Дан хѣума а дац, ший
а йолуьйтуш, шалго топ ца тохахъ. Ткѣа и топ тоха а ма ца лаьа
нахана, жѣаьла а дийна стаг вийнарг ца хила. Цундѣла хѣаьдда
лѣла иза шѣх террачунна, я цхѣана декѣазчунна тѣеоттавал-
лаьц...

— Ва Галайкум солом, — охѣаийдира Зухѣайрас салам. —
Мѣрша-могаш хуьлда. Шу лаа лѣлий?

— Лаа ма лѣла пхѣ-м. Дѣ доьхначу дийнахъ арадовѣлла лѣ-
ла-кх. Чѣир хѣаьрчина сох, ца хууш сан карах стаг а велла...
Хѣокху шиннан нана а кхелхи и цхѣа оькха цамгар а кхетта...
Иштѣа тхѣаш тѣеоьшур долу юрт лѣхуш арадовѣлла-кх...

— Бохам бу-кх, боьккха бохам. Дѣла пѣдойла кхелхинтарча
а... Мѣлѣа эвлара ду шу?

— Хѣуьчѣаьнчѣуьлгара.

Суна юьйцу а ца хѣзнѣра и тайпа юрт.

— Тайпано?

— Оцу хѣуьчѣаьнчѣуьлгѣохойн тайпана.

Хѣтарѣхъ, и тайпа, вайн нѣхчийн тайпанаш тѣхъ долчу с тѣе
дѣаьздар стѣнна дуьйцу, цунна улло дахана хиллѣхъ а, тамаш
бѣра...

Хинца а ойла йо ас кѣст-кѣста оцу хѣуманан, иштѣа юрт а,
я тайпа а хита а хилтий тѣхѣа, бохуш. Суна дуьйцу-м ца хѣзна,
адамашна юкѣахъ. Ша шайтѣанашна юкѣахъ ца хиллѣхъ. Хѣ-
тарѣхъ, и стаг а шайтѣанѣх хилла хир вара, я адам-пѣлѣазѣх.

— Цѣе хѣун ю хѣан?

— Жахарбек.

Ладогѣал ахъ цу цѣаре. Адаман хир юй и цѣе? И цѣе ма-хѣззи,
хаа дезара Зухѣайрина и хѣун стаг ву. Тѣе ма-хѣаьжжи, стѣган
дагахъ дѣрг а хууш ма вара иза, цѣмгашчун хѣун лѣзу а, йѣнана
маца хир ю а...

Юьртана а дукха вѣзаш стаг ма вара, Асхѣаб, Зухѣайра. Дѣра
вара цѣмгашчунна лор, лѣчунна — молла а, оьшучунна — на-
кѣост а, дан хѣхѣар а долуш. Цо аьлѣачу дѣша тѣѣра вер волуш
цхѣа а ма вацара хѣуна кху юьртахъ.

Жимѣелла йогѣучу (кѣст-кѣстѣа ун а дѣьржара цу шѣрашкѣхъ
кхузахъ, сингѣатѣамо а, кѣелло а бѣарзбой вѣвшах а, нахах а лѣ-
таш хѣаллак а хуьлѣра адаман) хѣокху юьртан да хилла лѣьт-
тара иза. Наха цуьнан урд а, бѣжанаш а лѣладѣра. Ша санна, оьз-
да зуда а яра цуьнан, цкѣа а кѣа доьхуш я вон олуш нахана а,
хѣайбанна а хѣзна яцара иза. Хинца дагалѣцу хѣуна ас цуьтѣи
цѣе. Хѣаъ, Баху яр-кха. Цу шиннан цхѣа доьзалѣа а вара, кхѣѣа
воьлуш кѣант — Керим...

Сѣбарде, сѣбарде... Цкѣа хѣара овкѣарш дѣаьхийта. Хѣан, хѣара
бу хѣуна бух. Яа ахъ, яьгна хилча а хѣумма а дац хѣуна, майра
хир ву хѣо.

Дѣра, Асхѣаб, бакъ ма ду хѣуна, хила доьгѣначунна бѣаьрг
артло бохург. Оцул хѣума хууш волчу Зухѣайрина ца вѣвзинѣра
и Жахарбек, суначул башха.

Суьйранѣа вахара со Зухѣайра волчу. Изѣ паднара тѣхъ,
гѣайбѣх дѣаѣвѣжина, суьлхѣанаш а хѣийзош Гѣара. Баху пѣша
хѣалѣахъ хѣийзара.

— Далла воьзийла, охѣавало, Бауди, охѣахаа, — дѣгѣи нѣсдѣш
хѣалагѣаьттира Зухѣайра. Суна стѣнна дуьйцу ахъ, бѣрана а гѣот-
тур изѣ гуттар а иштѣа хѣала. Ткѣа со мѣлѣа хуур вара хѣуна
цунна улло, паднар тѣхъ. Хѣуьу аьлѣа а ца хѣиѣра, — цуьнца со
нѣсвалар хир ма дѣра изѣ. Паднара хѣалѣа, лоха гѣант а хѣот-
тийна, охѣахиѣра.

Бахус дукха хан ялѣе сѣскаллий, дѣьтѣагѣий хѣоттийра тхѣй-
шинна хѣалѣа. Асхѣаб, и мел доьдѣка стаг яра хѣуна аьлѣа, ша
санна ерг кхѣи хир йѣцуш яра. Лахѣнѣара яра изѣ, Шѣлара. Шѣ-
рачаьрѣа кхѣи гѣргарло лѣлош яцара, уш рѣза а боьцушѣхъ

еанера иза кху тлулгашна юккье, кху кяххашна юккье хьала, Зухлайрина тлаьхьа а хюьтпина, цо йола ма-эллин.

Doŋla деанчу аьхкенан луьйраина кхечири и шиъ юьрта. Малх а кхетта, екхнера стигал. Бажа длаалла эвла йисте бевлла зударий оцу малхал хаза нускал а гина, ладийна биснера. Тхиша кучан юх а ца тладийнера цуьнан, иза ду-кх тамашийна, говрал а лекха йовлучу яраш юккьежула схьадегьнехь а... — иштта хабарш дуйшчура юьртарчу зударша хиниц-хиница а.

Кхин а еза боху ахь? ХьаьжкIаш дукха йиъча дика хир ма дац. Собарде, хиница хума кхоллур ю вайшимма. Хюькхузахь, кхакхи тIе дIа а товжийл, Iел хьо. Иштта, дадин борз ю иза.

ТIаккха... Зухлайрас далийна и нускал — Баху юьртана а дукха езаш нус а хилла дIахюьтпира. «Бахус санна дика бепиг дийр дац цхамма а, цуьнан чIепалгаш чекххьаьжча са а гуш хуьлу, цуьнан даьттагIа...» — иштта кьамелаш дора кьонахаша, шайш вовшахкхетча пхьоханахь. ТIаккха, гул а лой, Зухлайра волчу чай мала боьлхура.

Ткьа эвларчу кхечу зударшна дезало моьтгарий хьуна иза? Мичара? Делахь а, шайлахь «бур-бур» а дой, ладдалара, ций-надайх гучубовла ца баьхьаш.

Бахус яахума дика яр стенина дуьйцу ахь, Асхьаб? И кху эвла яллалц бевзаш а ца хилла кхачанаш юкьабехира цо. Пулу дуй, стомара вайшимма дитна долу? Иза дуьхьара кху эвлахь Бахус ма дира. Вайшимма дитнарг пулу доцийла хуур дара хьуна, и айхьа дитылахь.

ТIаккха, со мича кхачишера?.. ХIа-а, Бахус тхойшинна хьалха даьттагIий, сискалтий хIоттийра. ХIетахь битна и даьттагIа да-габеьнера суна сийсара. Цунах ма хийзайо ас хIара, зуда аьлча а, эла Кьахьарма. ХIаь, со кьан а валийтина эла хила йийна хилла хIара. Хуур дар-кха хьалха, дIа ма-эллин, бийр бара. Хиница «хиниц-хиниц» бохулш леда...

Тхойшинь даьттагIа а битна, тIе гIалмакхан чай а мелла, пар-гат ваьлла Iаш, ас элира Зухлайре:

— Со реза вац оцу хьешашна...

— Стенина?

— Цуьнан бIаьргашна, дукха ира ду уьш...

— Бохам тIебетна стаг ву иза, бохамо хийца ма хуьйцу бIаьргаш а, сибат а...

— ХIетте а...

— Сайгара хIумма а дийр дац аса, пахах дага а ваьлла...

Ойла йовхна велира со и волчуьра ара. Суна хаьара баккхий нах Зухлайрас аьллачунна реза хир буй.

Вехха лаьтпира со, кех араваьллачул тIаьхьа, серий дуьцуш йиначу керта улло а хюьтпина, церан жима кIеза а летош, хьешин отон кора кIеллахь.

Цу чохь хIума а йиъга, дикка буза а буьзна, дIабийшинера

ЖахарбекагIар. Суна дуьхьал тесири уьш. Шайн хIуманаша хьала а бевлла, Бахус, IатIаран хьожа йогIу, ло санна кIайн шар-шош а йоккуш, кечбинчу тIоргIан меттанаш тIахь йовхкуш, «хур-тIур» а деш.

Оцу буса тIаьхьо бен ца кхийтира суна наб. Корак цхамма беттачу пIелго ваьккхира со сама.

Берзинчу когашна калош а туьйдина, дIаараваьлча Зухлайра ву-кх.

— ХIун хилла? — хюьтту ас.

— Хьеший бахна-кх сан, са а пасале.

— Цхьа хIума лачкхийна хьуна.

— Ца лачкхийна, со хьаьжна...

— Делахь, кхин а дика ду-кх, дIабахийтахь, сесон оьшгуш хьеший бац хьуна.

— ХIан-хIа, эхь ма ду иза. Хьаша вадар...

— Делахь, ахь бэххург дийр ду-кх.

— Уьш юхабало беза тIаьхьа а вахана...

Орган чу кхачна боьлхуш бара ЖахарбекагIар. Арахь стегар латийча, аьнгалхаш санна, могIа а бина: хьалхашь — йоккха аьн-галха, тIаьхьа — жима ши кIорили...

Говр хьалха а эькхийтина, сацийра ас Жахарбек.

— Вухаверза!

Иза дикка соьга хьовжуш а лаьтпина, кхин хIума а ца олуш вухавирзира. Цуо дуьхьало йинехь цунна, ша нелана санна, шед еттар йолуш хьан дада а вар-кха хьуна, Асхьаб.

ХIетахь хьан дада хиница санна ма вацара. Озийна нелан цIо-га дух а доккхур долуш, онда вара.

Тхо юхакхашьча, эвла юккьехь гулбелла лаьттара баккхий нах. Шайна юккьехь Зухлайра а волуш.

Жахарбека элира:

— Зухлайра, хьуна дела реза хийла. Ахь дика хьошалла а дин, суна эхь хюьтуьйтуш. Цундела, со сайн доьзалца тIеэцахьа-ра аьлла шуьга дехар а динна... Стаг юьртана тIеэцар а, цунна латта далар а доккха хIума ду... И дехар а динна, шу холчу хIотто-чул я аша суна дехар ца делча (и тайпа меттигаш сох хиницале а Iитта а елла), сайна халахюьтуьйтучул аьлла, дIавахнера со. Хьо суна кьинтIера а вала, Зухлайра...

Цхьа а вист ца хуьлуш тийналла хюьтпича, хьалха Iаоа дIа а гIортийна, шен хиш оьху, хьела бахана ши бIаьрг, корта а оллийна лаьттачу Жахарбекана тIе а боьгIна вистхилира юьр-тахь уггаре а кьена волу Колла:

— Кьонах, тхо делчу хьо дуьхьара ца веьна, тIеэцахьара, аьтла. Тхо, варшахой-м, игIа¹ борзахошна а, мигIа² мартанхош-

¹ ИгIа — лакхашь.

² МигIа — лахашь (диалект).

ца а дозанах а долуш, боккха, длайийнарг хлуу тле а йолуш беркате мохк а болуш, мацвелларг вуза а веш, гло оышуш, де доьхна веанарг тле а оыцуш, даьхна хйиццалц а. Оха дйна глуклакх ахьа а, хьан тлаьхьено а дицдиьр дац аьлла, хьан тхуна бацла тешам белахь...

2.

Асхьаб, хьуна наб кхетта? Хлара даьттарла схьа-м баьлла хьуна. Хьалаглаттахьа дадина. Мел мерза бу хьанй хьуна. От, давалала, велха мегар дац. Борз ю иза дадин. Дадас тлаьхьа бьтур бу цунна даьттарла, луьйранна баа. Мерзий? Мерза-м бу. Бахун даьттарлий? Мичара! Иштта даьттарла ас цул тлаьхьа баа ца биьна. Бахуга кхача-м дукха кьахьега дезар дара эла Кьахьармин. Кхарна, хлокку баккхийчу зударшна, слча а ма ца еза иза. Шайл тоьлаш хилла дела.

А-а, мичахь сецнера со?.. Хлаьа, юьртан меттигах дакьа а дйна, эьвла йисте ваха хайира Жахарбек, — хьажал хьо цу цларе! Муха ю? Делан мелаьт цу цларна!

Сотин миска вара цунна лулахь. Иза а вара иштта юьрто тлеьнна стаг.

Иза кху эьвла кхачар цуьнан зудчун Самартан бехк бу олура. Иза хаза дилхалахь а йолуш, куц хьарам стаг яра. Кхакьпа зуда яра, цо цлога ластийча, цунна тлаьхьа ца волуш саца онда чицкь безара боьршачу стагана. Кху эьвла еьчахьана-м мелла а синтете санера иза.

— Цунна дан дезарг дан-м хьо стаг а вацара, иза шен ден цла мукьане а яхийтахьа, йиьта а йитий, хьо мерчашла хьерчаварг, — аьлла бохура цуьнан тайпанан наха.

— Иитийша иза, буйсанна и чьеьча а тоьар-кха суна, цо хлуу леладахь а.

Дера бохура иштта аьлла-м. Тамашийна бу-кх хьуна нах. Соь ма алалур дацара и хлума. Цу хьанхь-м муххале а. Бакьду, цхьаболу зударий глемаш хуьлу боху, боьршачу нахах шайна луьург деш, кешинаш а достуш. Оццу Коллас дуьйцуур-кха, ша лутт юьртарчу кештех тлехволуш глемаш лецар. Цхьа серло а гина кешинийн керта глортияна хлара. Муха хета хьуна, бохкуш хилла, шайна чу стогар а хлоттийна. Хлара герга ма глортийн, шайн месаш охьа а оьжкина, царна буьххье оьжкина млерий, лайгаш вовшахдетта хиттийна хлорш. Ткьа Колла ма вац кхералур волчех. Месаш тлера а лопуш, цхьаьца коша чуьра хьала а йоккхуш, царан дерзинчу доглемаш тле шед а етташ, лаьжкина цла бигча цо и глам-зударий.

Бакьду-дац, ца хаьа, Коллас и дийцар-м бакьду, со Потин клант Бауди хилар санна.

— Делахь, ахь хлуи де аьлча, хлокку юьртара давалала и хьайн

кхакьпа зуда а эций, тхо юьхьлаьржа а ца хлиттош. Кхо де хан ю хьуна... Ца валахь, оха гутгаренна а долуйтур ду шуьшиь кху юьртах а, дуьненах а, — иштта аьллера Соте цуьнан тайпанчу наха.

Иштта кхакьчнера иза кху юьрта...

Зуда, хлара чай шийла ма ду хьан. Кхекхачуьра схьадоьттинехь а, шийла-м ду. Со ву боху ахь шийланиг? Бакьдерг бакь ду-кх. Тлехилабе ахь пшшана яй...

Схьавеьначу юьххьехь, цхьана-шина шарахь хаза дика йиьра Жахарбек. Кху вайн юьртахошца гиллакх а лелош, кьаьсттина Зухлайрина. Тлаккха хийцавалала волавелира иза — варота. Нелан хьсапе воьрзуш. Мекхаш ирах а хьаьззина, цлоцкьамаш бляьргаш тле охьа а даьжкина. Дош сндда а олуш. Нахана тле мохь бетта а велира. Хьажал хьо цуьнга, ша латта а делла, стаг а вилна охьаханийча олучу баркалте.

Зударша шайн бераш а кхерош, «Жахарбекана длаьлур ву хьо» бохуш, буьрса стаг хиллара цунах.

Юьртахь хабарш даьржира, Самарта юха а шен глуклакхаш дладолийна бохуш оцу Жахарбекаца. Иза-м кхин лачкийна а дацара царан, бляьргаш баьлла воцчуна гур долуш дара...

Иза уггаре а члогла халонга даьлларг Зухлайра вара. Иштта а эглаза волу иза хулавелла, даволуш лаьттара. Цхьана луьйранна шайн уьйтла а аььлла, малхбале а хьобжуш, шабарш деш лаьтташ гира суна иза. Керта улло а таьйна, ладоьгча суна кьаьстира: иза деле доьхуш вара и стаг хлокку эьлара, зан-зулам доцуш, длаьцахьара бохуш. Маьлхан злаьнаршца а дехначуьнна дала жоп цо, олуш ледал дара цуьнан.

Дукха хан ялале кху юьртарчу цхьаболчу зударийн бляьргаш чохь оцу Самартанчийн гломаллин цле хааяла юьйлира. Боьршачу нахана юккьехь а бара, Жахарбек санна, нелах тарбала кеч-белларш.

Схьаьйола зуда, длаяха хлара пхьерлаш. Элхьамдулиллах! Вуьзн хьуна со-м... Схьакховдабе и глайба, жимма длатовжа со. Чудамийта и чициг а, стенина цлуьйзуьйту ахь иза. Шура йотта ахьа цунна. Иштта.

Тлаккха-а... Хлаь.

Блаьстенгн юьхь яра. Доккха кхетта беттаса а долуш сикхна буйса юккье лестинера, оцу дло лома буьххьера мохь беьча:

— Хлей нах, хлей! Ладогалаш! Ладогалаш! Эьлайистехь лаш волу Жахарбек Сотин зудчуьнна тлеххийзаш ву шуна... Шаьш на тешарг, де долкьал тлаьхьа лестича, Коллин элан литта лаьтпачу гло.

Шен аз хуьйцуш, мара длакьезлинера мохь беттачо. Тлаккха цлехьхана и велавелира, мара дла а хецна. Суна девзира и велар.

Иза Жахарбекан дара. Со щевелира: ша-шена и хлума муха дуыйцур ду? Ттаккха кхийтира со цунах. Хьалха-Мартанте вьду аьлла, цлера вьллера иза оцу дийнахь. «Хьера кхайкхор» дик-кинера иттех шо хьалха Зухлайрас. Бакъ а, харц а дуыйцуш наха-на юккье зуламаш туьйсу аьлла. Юртахь мел волчуьнга длахь-дира, и глудлакх диньарг шавш длавуллур вац аьлла.

Хлетяхь дуьйна, кхин цхьа а юкъя а ца вьллера и бежкам бохош.

Шолгачу дийнахь, Жахарбек цла вьтча, Сотас аьллера:

— Хьуна хезний иза?..

— Хезна, иза бакъ а ду, хлун дан воллур а хьо? — шен тоьпан чаппагла дласатохьнера шело.

Сотас оцу буьйсанна сатассалц дехарш динера Самарте хлюкху эвлара шеца даяглахьара хьо, бохуш. Иза кхин тле ца тайча, «дала бакхам бийр бу-кх» хьуна а аьлла, шен сал-пал, шад а бина ги а тоьхна, сатоссуш, члоб дласецча длаваханера, дло щанаш йолчуула хьала а вьлла, ши ког а текхош, тхилахь клар а юьтуш.

Доккха хлума дар-кха и стаг ламаро хиллехь... Бакъду, наггахь нис-м ло ишттаниг. Пулгаш юккьехь зезаг а долу.

Юха масийтта шо а даьлла, Соьлжа-Гали тле балха хлотта со вахча, цигахь гира оуна иза Мехкдаьттан тлехь. Кхин зуда а ца ялош, ша лаш вара миска.

Сота юьртара длаваханчу дийнахь, юьртахошка хаьтпиний, аьллий хлума доцуш, цуьнан керт шена юхьа чулещира Жахарбе-ка. Ттаккха совца ца туьгуш догланаш дуьйладедира. Дийнахь а, буса а хаддаза оьхура уьш. Хлюкху эвлах уьшал хуьлуш лаьтпа-ра. Яраш ма деббера моьттахь, стагал а лакха а эвла. Цюнойл лакха йовлуш лаьтпара. Зухлайрас ша волчу пулбеллачу нахе, хлара юрт хин буха яхарна кхеразелла ша элира, доланаш а де, саглина хлума а ло. Ттаккха цо иштта догланаш эхаран бахьана эвланистехь тен и ши адам-тайпа хила мега элира. Члагдан йиш яц, делан кьайле йоккха ю.

Ттаккха цо оцу суьйранна шеца ши накъост а эцна, вахана мах бира Самартаний, Жахарбеканий, цу шимма биэ а ца бох-хушехь. Юрт хин буха ша яхийта. Тьфу, неалт цу шинна, эхь а ца хеташ лаш ду ма бохура хьуна хитна, баккъал члогла клант-стаг, цусокал а хилла.

Догла цул тлаьхьа а дла ца сецира. Шолгачу дийнахь, маьр-клажехь эвла йистехь юрца дохуш хезира. Массо а длахьаьлдира цига. Амма сиха баха ца лора, яраш а, хатт а хиларна. Цига длакхачале масех сахьт децира, (хьалха-м итт минотехь а дла-кхочура). Длакхачча гуш хлума а дац. Жахарбекаглар, ков дла а кьевлина, чу левчкьина. Эццахь дласа гснаха блаьрг тоьхча, Губи-миска ги-кх тхуна догланан ловраш чохь луьллуш, тле глум а, чалх а тоьхна...

Шолгачу дийнахь длавоьллира Губа. Иза цхьалха стаг вара, сагла деха кхуза веьанчохь юьрто латта а делла висина. Иза Жа-харбекан шина кланта Махьарбекий, Шахьарбекий (цлерашка хьажал хьо, цлерашка. Неалт цу цлерашка!) хьокхий диттина, вийна хиллера, шайн дош дащера даьлча.

Шолгачу дийнахь Жахарбеккий, цуьнан ши кланттий воцург массо а кешпашка вахара Губа длаволла.

Цигахь тлеохучу догланехь и длавоьллина бевлча, кошан коьр-те а хитна, еса доьшуш тен Зухлайра хинца а дуьхьал лаьтта сунна. Хлетяхь дукха кьила ваххана дийштира цо иза, дагах чекх-дуьйлур цуьнан аьзнаш, дегла тлера массо чо ира а хлоттош... Цул тлаьхьа кхин дийна ца гира сунна иза.

ЭхI, эхI, Асхьаб, кьсонах воьлхуш товш ца хуьтура... Хлетте а и дагадеьча со ца вилхича тен-м ца ло. Хла-а, схавола дадига. Вайшнина мотт охьабиллина. Иштта, аьтлу арло буха а биллий, вижа, иштта. Дадин борз ю иза...

Ттаккха, Асхьаб, Зухлайра Жахарбек волчу ваханера. Ша цхьаь, нахе ша чувовду а аьлла. Цуьнна ша юьртана хьалха бехке хотара и зуламан да тлелашийтина дела.

Хлара длакхачча, Жахарбек Губин-мискин керт чулоцуш хил-лора, лаьттах хьокхий а детташ. Латта тледа а долуш, хьокха клоргга боьдуш хиллера, цуьний тле хатташ а бетташ, иза висн-нарг а нелах тарьовш.

— Ас делан царца дехар до хьовга, длавала кху юьртара, — аьллера Зухлайрас.

— Стенна? Ахь тлаьхьа стаг а ванйитина юха веана ма ву со.

— Маьрша стаг вийна аша.

— Хла-хI? Стаг вара иза? Сагладоьху... Сан херсешна хьаь хьуна хьазна кломсарш тоха еза.

— Хьо бахьанех догланаш а оьхучуьра ца севцца, яраша хуьл-деш лаьтта ценош...

— Яраш хилча дикахо а ду-кха нелана... хур... хур... — цлу-нала керча яьллера нал.

— Ас делан царца доьху хьовга...

— Латта хьена ду шуп, хьокха клорга боьду, хьажал хьо... Иштта орам клорга тесна ас кхузахь...

— Длаглахьара хьо...

— Мича гю боху ахь, мича?

— Хьуо схавеанчу Хуьчлаьнчуьлга длаглохьа.

— Цига, хьаха, ву ас хьо вохуйтур, — чу а хьаьдда, дега тле кломсар а тоьхна, вожкийнера цо Зухлайра...

Со-м юха а воьлхуш ву хьуна, Асхьаб. И дагадеьча зуда сан-на ца вилхича тен а ца ло. Я пховса наб а кхетар яц, яц дера. И дагадеьча наб муха кхета. Аравер вара, догла дацахьара. Вола-велча жимма сапарлат хуьлур а. Хинца догла ду. Ду-те. До-гла.

Шолгачу дийнахь дласешира догла. И ца саца йиш а яцара — доккха сагла дара юрто динарг. Къеггина малх а хийтира. И дласьлланчул тлаьхьа доцца маьлхан догла а туьйхира — стаг докьалхиларан билтало ю иза. Мел дукха адам листаделира кху эвла. Ши де а далале, бакъийра цара вайн эвла боглу некъ. Вуьш-та-м кйиранах а бакъалур бацара иза.

И нал а, цуьнан херсеш а тлаккха а ца свлира юьртах. Доккха глуда хиллера кху юьртах хьаьрчинарг. Шайн жертан го члагбеш хьийзара уьш.

Жертан еа а маьлхьа цара длахиттийнчу шалпо-тоьпийн бархI бляьрг хьожура юьрте.

ХIетахь даккхий хIуманаш хуьлуш дара лахенца, Асхьаб. Паччахь вохийна-м итгех шо а дара... Стенна велакежа хьо, наб кхетта воллушакъ. ХIахI? Дадин борз ю иза, дера ю...

ХIинца и хийцамаш кху юьрта а кхавчнера. Со хIетахь пина-агент вара. Нахера налогаш схьайохуш лелаш. ДоттагI а вара сан. Цхьа тайна жима стаг. Шуьйтара вайитина, вайн эвлахь комсомолан ячейка кхолла. Асхьаб яра цуьнан цле а. ХIаь, хIаь, велакежа хьо. Цуьделла ма тиллила ас хьуна и цле. И санна хилахь-м ледара кIант хир вац хьо, дадин борз. Мел куц долуш вара. ХIетахь юкьадевллачу цIоначу исхарин галпеш йолу хеча а, кийтал а лелош. Цуьнгахь хилла и мачаш — хIинца батянкаш олу-кх царах — йолуш дукха бацара хIокху вайн варшахойн кIоштахь.

Ткьа майра бохий ахь, шул майра волуш стаг маьлха кIелхула дIаэславелла хир бацара... ХIинца а дуьхьал лаьтта суна иза, вела а кьожаш, талл санна ирах а вахана, тоьпан биргIн тIевоздуш, талчи тIе ка а диллина...

Мол тамашийна стаг вара хаьий хьуна иза. ЧIогIа тамашийна хIуманаш дуьйцура. Вайн ардаш юхуш аьчпан говраш хир ю бохура, тлаккха массо хьал долуш а хир ву, шен долахь цхьацца конка а йолуш. Кху юьртана тIе боглуш боккха тIулгийн некъ а буьллул бу. Цо-м седарчех лаьцна а дуьйцура, уьш вайна гуш болу малх санна ду, бохуш. Дуьне ду бохура хийзалш, малх а болуш. И хезначу Коллас цуьнга аьллера:

— ХIара дуьне хийзар ца хийзар-м ца хаьа суна, хIара хийза бохучу хьан корта-м хьаьззина хьуна.

ХIаь, аьллера-те Коллас. Воккха хиллахь а, хIума дика юлуш вара Колла а.

Нах ца тешара цунах я со а ца тешара. (Цо дийчинчех цхьа-дерш-м хIинца кхочушхилла. И аьчган говраш тарахторш хилла, хIинца хIокху бераша аравала а ца вуьтуш урамехула хьохкуш йолу). Ткьа хIетахь, цо дуьйцучух со цхьаннах а ца тешара. Теша-м лаьара суна, цо дуьйцург хаза а хетара. Бакьду, хIетгехь

цхьана хIуманан тидам бира ас. Нах Асхьаба и кьамелаш дийчинчул тлаьхьа кест-кеста седарчашка хийса буьйлабелира, батахь «цIок-цIок-цIок» деш, кортош а лестош...

Догла дласоцуш ду аьлла хета суна араара. Кхана мукъане а малх кхетар бац-теша...

ЗухIайра дIавовлланчу шолгачу дийнахь со Бахой, Керимий долчу вахара. Ялхийтта шо дуьзна жима стаг вара Керим. Цхьа-верг оцу хенахь а хуьлу зорчала. ХIара, бер санна, эгIаза вара.

Со щевбелира Бахух. Шен леларца, йистхиларца ша цуьрриг воьхна ца гайтира цо, шен дог доьхна дамар-дарц хилла дIадаьл-лашехь. Хьалха санна, пеша хьалхахь хитна Iара, цIаре а хьожуш, ша-шенна гийла кьежа а кьежаш. ОстопируллахI, доккха собар долуш стаг яра иза, ЗухIайрин хила хьакъ а йолуш.

— Керим, бакъо локхьа суна оцу стагера чIир эца, — элира ас. — Хьуна санна-м хила йиш яц, хIетте а чIогIа пергара стаг вар-кхх суна хьан да.

Керим вехха Iийра куза тIе букар а вахана.

Тлаккха цо, суйнаш чохь кьегачу бляьргашца соьга а хьаьж-на, элира:

— Хьо ялхолгIа стаг ву-кх и гIуллакх а дахьаш суна тIевеа-нарг... Со хIинца а дийна ма ву сайн ден чIир эца... Нагахь со цара вехь (оцу хенахь Баху ша йолччохь тохалуш хаьелира суна)...

ХIаь, элира те, нагахь ша вехь, цхьаь дийр ду ахь, аьлла.

Кхин ши бутт баьлча, цхьана дийнахь (базаран де дара иза) сой, Асхьаббий Iамин-ирзе вахара — со сайн налог схьаьха, иза цигахь ликбез йилларан гIуллакх хьалха-тлаьхьа даккха.

Керим шайн ши сту а лаьллина Шуьйта базара ваха ваялла хиллера. Кхелина шаьлта йоцург ЗухIайрин кертахь герзах хIум-ма а яцара.

Я цуьна и оьшур ду аьлла а ца хетара цхьанна а. Ши сту дIа а боьхкина, топ эца лагахь новкьаваьлла хиллера Керим.

Вайн юьрганий, Лакха-Варшаний юккхьахь долчу Iиннах дехьа ваялча, некъ басах чубоьрзу-кх. ХIаь, хIаь, дадас цкьа цига йол хьокхучу хенахь хьо а вигир-кха. Басе дIайолалуччохь кIайчу мехийин хьун а йолуш. Буц дика йолу цигахь.

Оцу басах ши сту а лаьллина воьлчу Керимна говраша тIаьхьакхитна хиллера Жажарбекан ши кIант — Махьарбеккий, Шахьарбеккий (церацIерашка хьажал хьо, цIерашка — мейалт цу цIерашна!).

— Стерчийн мах хIун бу хьан? — аьллера цхьамма.

— ЦIога а цхьаьна бухку ахь сту я цIога ша духку ахь? — аьллера вукхо.

Тлаккха ший а, аркьал а септаш, вийлинера.

Керима хIумма а ца аьллера, шен ши сту а лаьллина, лаьтган бляьра а хьожуш, дIаоьхуш хиллера.

Вукхушимма, хьуьнан юккье а вуьйлуш, барт беш хиллера:

— Басах чу ма воесон длакарчае вайшимма иза...

— Юха базарара ца вогуш виэ вайшимма иза, жимма цуьнан дог а эгладай...

Тлаккха а хьийзийнера цу шимма иза, кьийгаша санна гонак а ваьлла, длакарш етташ. Ткьа Керим лаьтта бляьра хьаьжначуьра кхин хьала а ца хьожуш длаихнера. Шуьйта базара длакхаьчча, мах ца кьийсинера цо я ши сту длабухкуш а, я цунах хиллачу ахчанах пхьабазза йолу топ ша оьцуш а. Тлаккха и топ йоьхкинчуьнга дехнера цо, и муха кхуьсуш ю гайтахьара, аьлла. Тлаккха цо иза Хавбизне хьала тле а ваьккхина (эцца Гуш-Коьрта хьала воедлучохь ю-кх и меттиг), ламийнера иза топ кхосса.

Шен топ ги а тесна цехьа волавелла иза. Юха а вайний, Лакха-Варшаний юккьехь йолчу басах ирхвоедучу цунна тлаьхьа кхьинера и ши херси.

— И тоьпан хьокха бежнаш лакха эцна хир бу ахь, — аьллера цхьаммо.

— Цунна ца эцна цо, цуьнан биргин чухула хьатI кхийса, — аьллера вукко.

Тлаккха влавеллера ший а. Кхо топ хьала а айина, шаьшшинна тлаьаьчча а ца соцуш. Юха цуьнан дошо шен жимахволчу вешин бат длаюькьча, хьинера Мохьарбекана уьш бегаш боцййла. Амма тапча схьаэца кисана дахийтина куьг хьаладаккха ца кхивелира иза. Цунна кхеттарг аьрру агIор, дагана буххехула чекхьяьллера.

Шен топ хьуьн чу а ластийна (кхин а шо даьлча, цига йол хьакха ваьча, суна карийра иза берриге а хен баькха а белла, мекха йиьна луьллуш) цIа веьна, шен нана а эцна юьртах ваьлла иза, хIинца а, кхузткьа шо даьлча а, цIа ванза ву. Цхьаболчара дуьйцура, иза шен пенахой болчохь Шелахь Iаш ву, бохуш. Миччахь велахь а, вайна ву-кх иза кху юьртана, цуьнан да дукхавезначу кху юьртарчу нахана а.

4.

Маьрклажа бода кьовлалуш кхечира декьий дохьуш богIу нах юьрта. Уьш эвлаюккьехь совца а бина, Колла вахара шеа масех воккха стаг а эцна Жахарбекана тле.

— Жахарбек, дала кхоьллина а, делан эхарте дIадерза дезаш а дувай...

— Делахь, юьга хIун де боху аш? Шух цхьа а-м вац цига дIаваха дагадеана. Велахь...

Эццахь Жахарбек тасавеллачохь виоира, нехан лаьтта доьгIна бляьргаш а пина.

— ХIун хилла? ХIун...

— Жахарбек, сатоха деза, нахана тле а деана... Цхьана керта днъ, пхит дакьа хьош меттигаш а хилла...

— ХIун хилла?.. — аьтто ког беттабала буьйлира Жахарбекан.

— И ши кIант... Делан кхинэл ю-кх. Валар хилла цу шиннан... ЗухIайрин кIентан карах.

— Ший? Сан Махьарбеккий, Шахьарбеккий? Хьан? Оцу кIиллочун кIантий? Мичахь ву и шиь, мичахь ву? — Нах дIаса а туьттуш, эвлаюккье хьаьдира Жахарбек.

Маьждипан хьалхарчу майданахь тле вертанаш а тесна луьллура Жахарбекан шина кIентан декьий.

— ХIаь, вийина... Стаг йоцу ши хIума, ас ЗухIайрин кIиллочуьнга вейта кхийинера шуьша, хIа-хI? Стаг йоцу хIуманаш! — чу а уьдуш, вийна луьллучу шен кIенташна мийра бетта велира да.

Наха схьалаьчча а, карара вала гIерташ, ветталора иза.

Жахарбекан гергарчу нахе хилларг хайитича, бакьахь ма дара аьлла хьаьвзира нах. Амма ХIуьчIавнчуьлга боху юрт мичахь ю хууш стагга а вацара.

Тлаккха наха Жахарбеке хьаттира, мичахь ю шун юрт аьлла. Цо:

— Иинчохь ю, — элира.

— Муьлхачу Иинчохь ю? — аьлча, и виот а ца хилира.

Тлаккха тоьллучу повраш тле а хевшина, кхо стаг вахара кху нохчийн махкахь и юрт евзаш стагга а вуйла хьажа. Ца карийра.

Ши кIант дIаверзийначул тIаьхьа, Жахарбек шен кел ара-ваьлла ца гора цхьаьнна а.

Наьгахь кетIа ара а эькхий, топ а карахь, мохь хьекха вола-лора:

— Ас биьр бу шун болх, ас биьр бу шун болх!

И хьенан болх бан гIерташ ву хууш стагга а вацара юьртахь.

Цхьана буса, дикка тIаьхьа ду иза-м, Беттин-ирзе налог юхьа-еха а вахана, хье а велла, тлаккха синикьерамехь а йийна, цIа во-гу со Жахарбекан керта уллохь сававелира, цу чуьра схьа гIов-гIанаш а хезна.

— ...Хезий хьуна, ахь суна кIант ван веза хьуна. Кху шарахь. Хезий хьуна. Ца вахь ас дуьйр ду хьо гIам...

— Ас муха во кIант, хьо хIуманна а пайде а ца хилча, ва кьанделла кьуккьуэ...

— Ас топ еттар ю хьуна, гIам...

— Эшш, хьо санна болчара топ йигтинехь со, иссаза боху ахь, цкьа маре яхана а мир яцара... ХIан, дIалаца...

Бетах чопанаш а йина, хьаланикхкина Жахарбек тоьпа тIекха-

чале, гIам кел араэккха кхира. Цунна тIаьххье арахьабддачу Жахарбека бодашка топ ялийтича гIам дIога гун буьххьехь дела-делира, ерриге хIара хотеш а екош.

Цу буса дуьйна кхин кху юьртахь гучу ца елира Самарт.

Масех кIира делира Жахарбек ша ву-вац а ца хоуьйтуш Iаш. Амма тIаьхьо, де-деликье доллучу хенахь уьйтIа а волий, мохь хьаьжа, велха, цергаш хьекхаян хIуптура.

ЦкIа иштта и воллучу хенахь, Колла хIонттинера цуьнан кер-та юххе.

— Жахарбек, ва-а Жахарбек! Сапоха, деле юобар дека. Де-деликхIел ма ю Iеза, делан кхIел. Сатоха.

— ХIа-хI, делан кхIел ю боху ахь? — аьлла, хьабда чу а вахана топ а эцна араиккхинера важа.

— Мичахь ву хьо, дела, мичахь ву? Схьа гучувала, хьо май-ра велахь. Мичахь ву хьо? — стигла топ етIаш, бетех чопанаш а йIа, кертахула дIазаида вайлIера иза.

Ведда маьждиган хьалха кхьачча а, метта ца вогуш, иза-вора Колла.

— Ма доккха, ма докха хIума ду-кх хIара... Чим бина дIа стIаьна ца йоккху дала хIара юрт? Хи буха стIаьна ца йохуьй-ту?... — бохуш дIасаудура иза.

Цул тIаьхьа нах кхин а чIогIа далла Iамал ян буьйлабелира, и адам-йилбаз кху юьртара дIааьхьара ахьа, бохуш, доланаш а деш.

ТкIа важа-м, хIора денна стигла топ кхийса велира. Шен цIаьна уллохула тIехволу юьртара стаг хаавелча, цунна а тIаьхьа топ кхуссура цо.

Цхьана дийнахь асарара цIа йогIучу Боччин зудчунна когах чоз йира цо.

Оцу дийнахь, малх орца тIе лахбеллачу хенахь веара со волчу Асхьаб. Со ши ког а Iуьйра кетIарчу Iожа буха а хьIна Iара.

— Цунна хIун дича бакъахь дара теша? — элира цо.

— Цунна, хьажа, еза, нелана санна, топ тоха. Ас и тухур а ю-кх, хIиница топ схьа а эцна.

— Иза хьалха дан мегар дара, хIиница мегар дац.

— ХIиница хIун хилла?

— ХIиница кхин Iедал ду.

— ХIа-а...

— Цундела иза схьа а лавцна, Шуьйта хьала а вьгIна, халкIан суьде дIавала веза.

— Иза апта кааравогIур вац.

— Ас кIамел дийр ду цуьнца. И тайпа лавх кIиллой ма бу, хьо диккха бIаьрз хьаьжча а тоьаш...

— Аохьаб, дитахьа иза.

— Кхераме хIумма а дац. Суна дукха тIаьна и кIиллой.

ХIаь, иштта хилира иза. Оф-фай, хьанна моьттара и хир ду,

айса цул тIаьхьа хIоккхул хан дуьненчохь йоккхур ю а. ТIаьх-хьара Iаьнеш ю кхойкхуш. Ас ма дукха дийхир-кх хьоьга, Асхьаб, хьо ца Iийра-кх.

Малх, ций а белла, орцаца хьалаовлачу бавцарчу хьаннех а тийсалуш чубузуш бара. Тапчана тIе ка а диллина, талл санна ирах а вахана, и малх букъа тIехьа а буьтуш, шона тIе хьажий-начу бирIина тIеволавелира иза, мохь а беташ:

— Жахарбек! ОхьайкIла топ. Вайна Iедал хийцаделла. Пач-чахь вохийна. Советан Iедал ду вайна тIедеьнарг. ХалкIан Iе-дал. Со цу Iедалан векал ву. Оха хьуна хIумма а дийр дац. Шуьй-та хьала а вьгIна, халкIан суьде дIалур ву. Схьааравала...

ТIаккха бух хадийна талл санна аркIал кхийтира иза, нийсса цийбеллачу маьлха тIе. ЯьлIачу тоьпал чIогIа бара бохура наха ас хIетахь тоьхна мохь. БIаьриегIар тухучу юкIана тIекхечи-ра со оцу кертана. ТIаккха цунах хьала а тасавелла, шолгIа и топ ялийта ца кхивойтуш тоьпан бирIа схьа тоьхна, кертаца чуван-тира аса иза. Юха и хьалагIаттале, кIесаркIаг чу а гIоргийна, топ ялийтира. Цул тIаьхьа сайна пIнарг ас дийича, цунах тешаш стаг ца вайла суна хIетахь дуьйна. Амма и бакъ-м ду. Хьо а, хьайна ца лаахь, теша а ма теша, Асхьаб.

Ас цунна тIегIоргийначу тоьпан бирIанах, цуьнан дегIах схьа а кIавстIаьна, ши лавхьа хьаьрчира. Топ охьа а кхьосина, юьстахвелира со.

Оцу буса догIа деара, стигал а кIеькIаш. ШолгIачу дийнахь цхьамма цIе а тесна, дагийра Жахарбекан шIа.

Наха хьуьнан йистехь лавтIах воьллира иза, цхьа а тайпа барз а ца беш.

ТкIа цуьнан цIа хиллачохь уллохула тIехвол-волучо нелалт а олуш, тIулг я дечиг кхуссуш кIарлагIа йира. Со дийнахь шозза волура шигахула охьий-хьаллий, цу тIе шозза хIума кхоссархьама. ХIиница-м диндица наха иза. Оцу борза тIе гIундалгIаш евлла.

ЭхI, наб тIегIерта. Сатаса пергадакхна-кх. ХIиница цхьана сохь-тана набаран тар посур ю. ТIаккха самавер ву, и ю-кх сан наб...

5.

ХIаь, дIаели буьйса а, наб а дIаели. Сатесна. Цхьа дика догIа а ецIна. Тахана декхна довха де хир ду. ЭйтI, дуьне яI... Моган волчунна мерза дуьне ду-кх хьо.

Хастам бу-кх, дуьне, хьуна. Иштта догIа деьча схьакхета малх а болуш, йоккхана IаьпкIича дан догIа а долуш, буц а йолуш, адамаш дуьненчу а доьлуш, уьш юха дIа а доьрзуш, IуьйкIехь беьначу сингIаттамо хьовза а веш, юха Iуьйранна сатоссуш хезна-чу олхазаран декаро и дIа а боккхуш, хьалахьажа луучуина, тхов боьдуш, лекха, шена чохь седарчий а лепаш стигал а, охьа-хьажа луучунна бух боцу Iаннаш а долчу хьуна, дуьне, хастам бу-кх.

Аьхка де дохделлачу хенахь бердах чукхуйсучу шовданах хиллачу чухчари бухахь лийча а луйчуш, малхо деттинчу лаьтта когаш а багабеш, цигара хьаьдда ца а вогуш, лаьнтлехь куьйгаш глорон доллалц салазаш а ховхкуш, глоро а доьлла чувьечьа, йовхонах уьш лазадовларна велха а воьлхуш, тлаккха аз гларгилуш, юьхь тле чо болуш, массо хлума а кхечу кепара гуш, шовдана йистехь малх санна йогучу йолаца бегаш а беш, тлаккха иза а ялийна ценош дуттуш хьийзаш, тлаккха кхуьчу доьзалх воккхавеш, безачех кьастаро велхавеш, тлаккха дийнера де мел дели коьртара кьовжа чо алсам болуш, лаьтта тле букар оьхуш, самукьадалар царах а, хьайн чкьурах болчу нахах а долуш, дадахна дахар, хастам буькх хьуна.

Юьрта тле дийинчу дажкарх чекхьовьжу малх а балош, баца тле дийсинна догланан тладамаш а лепош, дло лтома буьххьехь гуьвелла мархаш а, коьртара лаьржа ойтанаш а дласаяржош йоглу луьйре, хьуна а хастам...

Асхьаб вац иза, учи йисте а хьовттина лаьтпарг. Хьалагьаьттинийца...

— Даваьла суна хьалхара. Вало, хьайн хеча тлеюхийта Баби-га. Кьонах жима хилча а, кьонах ма ву. Кхин ма гайталахь суна тлехь хеча йоцуш.

Хлан, хинца схьавола. Кьонах тлехь хеча йоцуш хила йиш ма яц.

Дадин доттаг санна хилахь-м, клант хир ву хьох. Хьайн да санна, оцу клуьрах юьзначу глалитлахь, клуьзал а баьлла, кехаташ юккье воьлла а ца лаш, кхузахь ле хьо, хьала а волий.

Дадин доттаг чо хир ду баьхначех дерриш юхочуш ца хилла хьуна хинца а. Ахь чекхдаха уьш. Тулгийн некъ а бакхийта вайн юьрта богуш, тлаккха нах дла а оьхур бац.

Хуьчлаьнчуьлгара веана стаг тле а ма эсалахь. Цунах дика болх ца хуьлу хьуна.

Лаьтта тлехь цкьа а вуон хлума а ма делахь, зингатиин барз бохабай а. Хлаь, зингатиин барз а ма бохабелахь. Мангал хьохуш, ца хууш а ахь зингатиин барз бохабахь, догла доглур ду хьуна. Тлаккха йол, догланехь а йисина, яхкалур ю. Кхийтирий хьо, дадин борз?

1985

МОХК БЕГИЙЧА

ЛО ДОГЛУ даккхийчу чимашца, массо хлума а хьулдеш. Цкьа-долчунна. Малх ма-кхийти, гуча-м дер ду дерриге а. Дуьненчохь ахь мел лелийнарг, замано дицдаларан пардо тасахь а, мел тлаьхьа а цхьанхьахула гучудолу. Вон а, дика а. Жаьмбикна-м гуттар а и иштта дуйла хьаьра. Хинца санна ца хиньнехь а, гиннахь, кхета-ман клогренехь ехара и ойла. Цо сецавора цхьадолчу некъашна тле ца волуьйтуш. Халто-о-м дара иза, хетте а и халто лан а цайна, тлехььялча, декхна хетара денош а, буьйсанахь а...

Юкь-юккьера екхна ю стигал. Мархашна юккьехула йеначу беттасин оерлонехь лепа чимаш. Куй дла а баьккхина лаьтлачу цуьнан коьрта тлехь юьцу уьш, юха деша.

Цо длауьллу куй. Тлаккха хьаннашлахь луьллуьчу жимчу юьрте блаьрг бетта. Длатийна юрт. Юкь-юккьехь бен истогарш а гач. Лаьржа гларташ а хилла лаьтта ценош а, царна гонахара бош-маш а. Тийна ю кхуьнан хлусам а. Цхьанаешшарехь синош дохуш юьху бераш а, зуда а. Хлара хьову царех: кхунна хьа кхин цкьа а, мел дукха вахарх, иштта синхьааме наб шена кхепарг цахилар. Масех бутт хьалха длабаьлла и юнтем.

— Маржа дуьне я! — доккха са а доккхий, жетлахула бай-й ког а боккхуш, волацо иза.

Тлаккха цийн тлехьа, беша волу. Йежийн, кхорийн, хьайба-ийн дитташ лай келлахь лаьтта.

— Шелло-кх шу лайлахь. Я ца шелло? Ма дукха хан яра вай иштта кьамелаш даза... Хietaхь, шу дладоьгйна масех шо даьлча, дладелтира вайн кьамелаш дар. Сан бехкенна. Сан йиш ца хуьлур а блаьстенан юьххьехь шун гонаш ахка, совнаха га длахадош, асар дан. Тлаккха шун цлен-клаьн заза ган, аьхка муттанех дуьзучу стоь-мех воккха а веш, шун лндагтлехь йен а... Гурахь, шуьца чекхьяь-ла аьхке а юьйцуш, охьаэгна глаш тлегулдеш лела а... Ткьа лаьнан ехачу буьйсанахь боданах, шелолах хорам хилча, ара а баьлла, иштта хилтарш, лелларш дуьйцуш, шун сапарглатдаккха. Со киха вара. Хинца со вухавирзина. Со аш тлеэцахь.

Сан кхор, суна дагадоглу — хьо цхьа жима, эглаза онитар дара. Дло колхозана беш юглуш, стоьмаш а луш дитт хир дац аьлла, юьстах а кховосина битинера хьо... Хьан дегI, худа а делла, дладо-луш лаьтгара блаьстенан малхехь. Ас хьо, цла а беьна, длабуьй-гитра. Хала летира хьо лаьтпах дла. Денна а хи дуттуш, го самса-бохуш лийлира... Ахь дуккха а кьахьестийтира. Цундела дарий а хац, хьо уггар а дуккха дезаш дитт дара... Хинца хьох боккха кхор хилла.

Сан лаж, ахь длабоьгйначу шаррехь заадаьккхира. Шортта стоьмаш а латийра. Дерриге а генаш охьа а охкош. Ас буха глор-

тораш хінтпийра царна. Хіетте а цхьа га кагделира... Ас сайна махуу лоралла дира хуна.

Сан хьайба, хьо кертан йистехь нисъяларна, атто шозза а йинра. Шозлагла хьо йиъча, суна моьттура, хьан ницкъ кхочур бац юха а маргал хьча. Амма ахь, блясте ма-елли, гла даьккхира. Тлаккха аса хуна гонаха керт йира еаклов, кегий дечигаш а югуш...

Стаг вехха лела бешахула волатой, хлора диттана юххехь сеца а соьнуш, къамел а деш. Тлаккха бешара ураме волу иза. Малхбузехь лекха ари. Органа чу буссучохь, клэйчу лай п'ехь лаьржа къеста ах хаьрцина блов.

Блов тлулгех лаьтта. Кегийчу а, даккхийчу а тлулгех. Уш шаша даьхча тлулгаш ду, цхьаьна — блов.

Стеган сий а ду-кха блов. Иза а лаьтта цуьнан даккхийчу а, кегийчу а тлуллакхех. Цо денна а дечу дикачу тлуллакхаша ирх бохуйту цуьнан бохь.

Блявнех терра, лекха деш хилла-кх наха куйнаш а хьалха.

Ткьа блявнаш — лаьмнех таръеш.

Керта г'ера оций, ло кхоллу цо.

Лайн хин чам... Маржа... Хьо цкьа а бицлур бац... Хіетахь, ешначу арахула текхаш, хлотта а хлоьтпина, бертала вьожча, ма мерза хетара лайн хи.

Хіаь, шу дийнахь хистира цуьнан кхетамехь уггаре а кынза тлом.

«Хьан хлун тлуллакх ду, сел дукха тлулгаш, даккхий тлулгаш лома буьххье а дохуш, царех блов йотта? Хлун хаьа, ког шершина бердах вьодий а? Цулла а нийсачухула лела. Тоьла а тоьар ю хуна чохь ген. Дахар цкьа а юха хир долуш ма дац... Минча ваха г'ерта хьо?... Т'еотгачу яккхийчу тоьлашна бухахула? Иза велла хир ма ву. Ца веллехь... Хуна бехк кхачац. Цунна т'екхача г'юьртча, хьо хуьа а вуьйр ву-кх... Вухаверза!...»

— Иштта т'аьхьа мохь биттинехь а, хьайна даго хьохург дира ахь, х'етахьлера Жаьмбик! Хуна хавара х'етахь хьайн даге ладогла, цуьнан аз хаза. Тлаккха цо боххург дора. Хлоху т'аьхьхьарчу итт шарахь суна динцделла сайн даге ладогла. Со кьарвелла... Кьорачу соьга мохь биттина, йиш хаьлла, аз а дайна деган...

...Лайн хин чам... И г'овгла, х'аваь цовьпуш йоьду... Хіара хлун ду?... «Маржа Жанар'ела, вайшиъ-м лаьттац д'аэвора хуна цо... Хіаь, йоккхачу тоьпан х'оьо. Кхин цхьаь а... Хіей, йожалла! Ахь хьошур вац т'хойшиъ, т'хойшиъ векар ву, хуна мел ца лаахь а. Тхойша тоьлур ву хьол. Хьо йоккхачу тоьпан х'оь хилла яглахь а, со кхин соьлур вац хуна. Ас «х'уп» аьлча, иза лоппаг санна х'ава-эхула д'аг'ур бу... «Х'иница, х'иница, Жанар'ела, шкьа кху хих кьурд а бица...» Лайн хин чам...

Стаг шекъа юккье а х'оьтпина лаьтта, буйнахь ло а йуьйдуш. Дешачу лайн хи пхуьйша оьху, лаьтта лена т'адамаш...

Чевнех вирзира Жанар'ела.

Хіетахь коьрта чуьра ц'енна д'аелира атто еза ойла, цкьа а кхин юхайог'ур йоцуш санна. Цкьа а ца хилча санна. Хіетахь кхунна кьеггина г'ира шен сийн г'ала. Иза лаьттара малхехь лепа а лепаш, бамба санна клэйн, марха санна яйн. Иза кхуьнан толам бара уггаре а халчу, атто лобхучу ойлаьца хиллачу т'амехь. Цундела кхуьнан цкьа а дезар дац маьлхан серлонах кьехкаш буьйсанехь лела.

И клэйн г'ала, т'еман клурклманехула делаш, кхин а жерлачу тлуллакхашца х'окко йоккха хуьлуйтура. Тлаккха тлом чекхбьалча, лепа нур хилла кхуьнца юьрта а еана, ц'ийна юххе д'ах'оьттира иза.

«Жаьмбик ца хилла мел халачу меттехь а к'илло... Иза т'ехьа ца личк'ина наьк'состашна... Мелхо а и хьалхавийлла... Цунна тоьшалла ду и нур... И г'алин хьесапехь цунна т'аьхьа лела нур. Дика кьонах ян а ма ю г'ала...»

Иштта яра ерриге а юьртан ойла. Т'аьхьа ша юьртда а хаьржина д'аволавелча, некъ тобойтуш, ахкана т'ай туьллуйтуш, воккхачун докьар, дечиг ц'а доуьйтуш, кхин тайпа тлуллакхаш деш, цо кхин а лакхайоккхура и шен сий-лараман г'ала. Хіара мел вежа а, лакхайоккха йиш яра и, стигланах бохь г'ортталц. Ткьа стигал мел лекха ю?

Амма, жим-жимма йицлуш, кхунна эххар а ерриге а йиц'елтира иза. Бакьдерг дийц'ича, наггахь, молуш а, дууш а лелла, ц'а веъча, дага-м йог'ура. Делахь а, цуьнга б'аьргтохар а, цуьнан хьал довзар а кханенга а тоттий, юха а д'авоьдура хабарш дийца...

«Махьарлахь жим санна лаш ву Жаьмбик». И маца хезира кхунна дуьххьара? Хаьц. Хіара хила а хилла махьарла бахаьна жим. Ткьа махьарлахь йовха ю, таме а хета. Мерза наб а кхета.

Бакьду, оцу буса...

И буьйса, аьхканан дийнан тов шовданаший, хьаннаший шайна чу а хуьйдина, шийло-т'уьна еанера аьрцнашкахь. Сарахь нах шайн-шайн чу бирзира. Хьеллий узуш шуьреш ведарех етталуш хилла дов, юкьа-кара, бажал т'аьхьа а дисина, ц'а оьхучу хьайбаннийн цхьалха лехарш, маьл-маьл'ехь ловзучу берлийн г'овг'ланаш д'атийра маьрклаже буьйсане йоьрзуш.

Тлаккха доьзалш пхуьйре хевшира, т'уьйкье хуьлуш серлонаш кхуьйдира ц'еношкара. Цхьанаэшишарехь доьлучу синоша дехира уьш. Дерриге г'алам синтемах дуьзира.

Масех сохьт'ехь лаьттира тийна. Тлаккха — дуьненнал боккха яй кхихкина т'ехбахча санна, цхьана кьорачу г'овг'ланан, ницкъан туьгле доньелира лаьттаца д'аса. Кхерамо, ладоро хийшира синтем. Цхьа сикха, кьилла даххана, уьг'ира ж'аьлеш, йийкира котамаш, кхайкхира н'аьнеш, д'асатехкира хьаннаш. Тлаккха лесто долиьра латта. Ц'енойх, цацанах санна, чекхбуьйлура дохоран ницкъ. Шен

гIорасизаллех эхъ хеташ, делахъ а дан хIума доцуш, дIасатежкара бIешарахьтера поп...

Поп, поп, поп... Дала орца доцу бохам хала бу хьуна. Поп, поп, поп... хьо тIесточу ницкъана дуьхьал вай хIун доккхур ду? Хийла дарц, мох, хьуна дан хIума доцуш, юбстахо, пе а тухий, тIехболура. Хьуна тIехьа лечкыча, шело а кхераме яцара. Хийнаца... Хийнаца вай хIун дийр ду, поп?..

ЦIенкъа етталуш юхучу пхьегIийн, берийн делхаран гIовгIанаш хезара цIенош чуьра схьа. Адамаш уьдуш попана хьалхарчу май-данахъ пуллуш дара, йиллиничохъ неIарш а, кевнаш а дуьтуш... Уьш, вовшашка дистхилар доцуш, когаш Iуьйра а, мачаш туьйди-на а, маццо а агIор анайисте бIаьргаш а доьгIна, шаьш долччохъ оза а делла лаятгара.

Адамаш, адамаш... Шун гIайгIа яйн, шуна товрриг дан, шун даге хьажа, шу бохамах кIелхьара даха... Иза дара-кх стагана хаа дезарг, хитча, замано а цадофу дерг...

Уггаре а тамашениг, уггаре а дезаниг ду-кх, адамаш, вайн вовшашна орцах кхачар.

Цул тIаьхьа бутт баьлча йицъелира и ойла а. Кхин цкъа а мохк бегор боцуш санна. «Махьарлахъ жим санна». Цигахъ йовха а ю, тамехъ а ду... Кхин мицахъ дара иштта?

ЭгIаза, аьрха бер. ПIелггал бен дац пхьаьрсаш а, настарш а. «Ча-а-й, чIи-и-й». «Ма велхал, ма велхал инанина, ма велхал... Хийнаца, хийнаца гIолн ер ю». Ций. Бежанан неI. Чуйраш. Лоп-паг санна юсаелла лаятта гай а ятIайой, цу чу хаадо эгIаза бер. ТIаккха жим-жима гIеллуш, гIелло цуьнан делхар. Эххар а наб кхета кхеллин йовхонехъ...

Стаг шен кевсинчу дерге охьахьовжу. Доккха хIума ду-кх оцу эгIазчу берах хIара хилла бохург!

«Махьарлахъ жим санна». Мохъ шера ма ю. Цу тIехула хаька а велла, бердах ваха а тарло...

Иза кхуьнна оцу дийнахъ хиира, сингемо ша вуьтучу дийнахъ.

Оцу дийнахъ Iуьйранна, сапосочу хенахъ гIаргIулеш яхара дIа. Хетта самаваьлла, цаврга ладовгIуш меттахъ дIаса а керчаш, вех-ха иллира иза. Цхьа синпаттам кхоьллира цуьнан даг чохъ оцу гIаргIулеша. Цара карлабаьккхира иттех шо хьалха иэсан чал-хехъ тесна битина цхьа дагалацам.

ХIорш тIае боьлхучу дийнахъ а яра-кх иштта дIайоьлхуш и гIаргIулеш...

Диван а цIовзош, цIенкъа а воессина, шен туду мачаш леха велира иза. Уьш кара а йина, аравелира. Юьхь-куьг а дилина, кеч-велла ваьлча бен, дага ца деара цунна хIора денна деш долчу хIу-манех цхьаь шена дидделла хилар. «Тахана ца яьшча а мегарг хир ю-кх хIара», — элира цо, куьзгана чохъ шен юьхъ пергал а еш.

Цхьа а стаг ца кхийтира цунна дуьхьал оцу дийнахъ: дукха хьалхе дара.

Юьртсоветан цийнан догIа дIа а даьккхина, чуваьлча, чохъ цIена а, тIуьна а хиларан тIадам бира цо. Дехьачу волю неI схьа а йиллина, вехха лаяттира иза, тIаккха — коре а вахана, арахьов-жуш а.

ЦIен-можа бос эцна хьаннаш. Хьуьнан бIараш охьаэгна хир ду. Эххар а, шен гIанта охьа а хитча, дIаттира. Кеспта хьалха чу схьабаькхира вуьйш а.

Шигъ сакъералуш вара. Важа-м йистхуьлуш а яцара.

— Мохк бегор а хьаха ду, Махьма, цхьана агIор дика хIума...

Иза Маьккхалан аз дара. И стенна веана кхуза? ХIа-а-и, мохк бегорехула йолчу комиссин председатель ма ву иза.

— ХIаъ, — Махьма чот епта хIоьттира.

— Дера хилла мохк бегор а дика...

— Ой, и хIун ду ахъ дуьйцург, мохк бегор муха хуьлу дика?.. — хезира зудчун аз.

— Зезаг, хьо яц иза, хьо кхетар яц ас дуьйцучух, хьо заманал тIаьхьа йисна.

— Со хьол хьалха йолаелла хIара латта хьеша.

— Эзар шарахъ ваьхчи а ма ца кхета цхьаверг.

Зезаг а, гIаргIулеш а... Тахана дерригено а дагатуьйсу и де. Стенна ду теша хIара?..

— Цо иштта ма ца боху, йоккха стаг. Хьалла эвлан йисттера Бечаркый, ахкал дехьара Берсий, гуттар а дов хуьлуш волю, мохк бегийча кхера а велла, тан а тайна дIа ма вахара. И дац ткъа дика? — юкъа гIоьртира Махьма.

— Иза-м ду.

— И ду-кх цо дуьйцург а. Вайн баккхийчу нахана цхьацца хIу-манаш хаа ма ца хаа. Масала, мохк стенна бегабо. Хьо а яра оцу буса, дуьне сперан маIаш тIехъ лаятташ ду, цо корта дIаса-ластича мохк бегабо, бохуш... — чот дIасатуьйхира Махьмас.

— Дера йисна хьо а, йоккха стаг, заманал тIаьхьа... — Маьк-кхал кисана ши куьг а дилина чуьхула дIасаволавелла летара.

— Ткъа стенна бегабо иза?

— Иза дера бегабо лаяттан кийрахъ магма меттахьлар бахьа-нехъ...

— ХIаъ, иштта ду хьуна иза, Зезаг... Кхуьза куьг таIадеи ахь... ХIара хьайн ахча дIа а оьцуш... Ши туьмий ворхI сомний итт кепккий...

— И хIун ахча ду?

— Мохк бегорна пачхьалкхо хьуна душ...
— Деллахь, йоккха стаг, оцу буса и дуйцуш хьо хьо а тешарий цунах? — Махьмин аз цхьа кӀеда декара.

— Ца хаьа суна-м. Иза оуна тхан ненаналас дуйцуш хезна. ХӀун бен ду иза мухха хилча а. Дерриге а хууш долчу аша ма дегадайтийша иза, шайн и «махьма» саца а хи...

— Ткъа оцу хьан старана бутта еъча, хӀун хир дара вайн кху лаьтта? Вахь-хьа-хьа!

— Оьглаз ма гӀолахь, йоккха стаг, хӀара ништта шен бегаш болуш ву хьуна...

Іаж, оцу дийнахь дерриге а бӀаьрганегӀар тухучу юкъана хилира. ЧӀогӀа сиха. Амма и дерриге а масийтта шарахь гулделла хиллера. Жим-жимма гуллуш. Ткъа цу дийнахь ІаьІна а даьлла, тӀех-дахара.

ХӀума гул ма ло сихха. Къаьсттина вон хӀума. ЦӀоз самна деба иза.

Гой хьуна, Іаж, хӀара лайн чимаш. Мохо ловзадо, чекх хьаьжча са а гуш дайн ду. Делахь а, цхьаь цхьанпал а тийсаллуш, хьуна тӀехь ІаьІа уьш. Хьо берриге а букар сеттина. Хьан генаш а кегдийр ду цо. ДӀа ша даьккхгахь. Шен женинахь.

Стага лестабо Іаж. Юх-юха а. Мукъадевлла пенаш, дӀаса а теккаш, хьаланисло. Иза верриге а лайх вуьзла. Іожа бухара сехьа а волий, цо бегабо куй а, кетар а.

— Сан кхор, сан хьайба... Ас шуьшиь а хӀиница паргӀатдоккхур ду. Иштта. ХӀиницац муха лаьттина шу? ХӀокху масийтта шарахь? Иштта дӀа лаьттина-кх... Генаш а кеглуш. Ас хӀиница... Сайна тӀехь ІаьІна чалх, кху тӀаьххьарчу итт шарахь ІаьІна чалх охьаго ницкъ-м ца кхечи... БукъадаьІахк кагьяллалц. Хьаланислур вуй теша юха цкъа а? Оцу дийнахь хиллачо а, хӀокху дӀаделлачу дегӀо а хьалха чуийзава, лаьтта тӀе. ХӀара ништта дӀа-додахь, лан-м лур дац. Шн юг дӀа а иккхилна, бертал кхетар ву... Сан кхор, ас хӀиница...

РогӀ-рогӀана тӀе а вьдуш, бешара дитташ лестадо стага. Юха а лайх вузу. Амма вегавала сик ца луш, шелонах хаба а хебий, веьха лаьтта иза, малхбузехьа бӀаьрг а бетташ.

— Мохк бегор а хилла цхьана агӀор дика... Адамаш, кегамерса хӀуманаш а, хьаьгӀнаш а юьтий, яккхий ойланаш ян дуьйладо... — чот дӀасаептара Махьмас хьашт хилча а, ца хилча а.

— Дера дуьйладо. Ас хӀун ойла йира хаьий хьуна оцу буса-суна хӀара вайн миска латта дагадаера. ХӀун дийр ду кху мискано термоядерни тӀом эккхажь?.. — Маккхал ши бӀаьрг стигла а боьгӀна дӀатийра.

Йоккхачу тоьпан хӀоьо хӀаваь цовсту. Дуьне а къардеш тата. Лайн хин чам. «ЖанарІела! ЖанарІела!..»

Жаьмбий, корта схьа а лаьцна, шен гӀента чохь дӀахебира.

ДогӀучу лайлахь лаьттаху стага а къуьйлту шен корта. Веьха дӀасатехка иза. ХӀаь, хӀумма а ца дира кхо тӀаккха а.

— ...Хьо йист ма ца хуьлу, ва тхан керла секретарь?

— Цуьнан йистхила йиш а ма яц, Махьма. И сан нус ма ю.

— Муха?

— Сан шичин кӀанта ялийна, ши кӀира хьалха.

— Мотт бастийта беза-кх ткъа, Маккхал Даудович.

— ХӀара дӀа ма-дирэзи...

— Хьо хӀун деш Іа кху чохь?

— Газеташ доьшуш дӀа Іара со-м.

И аз хьман ду? Кхунна хезна-м дац иза.

— Хьо кху чу маца веана? Мила ву хьо ван? — Махьма мелла а вьхна хьаьззира.

— Оцу йоккхачу стагана тӀаьххье... ХьшалгӀа веана ву со...

— ХӀа-а, дика ду-кх. ХьшалгӀа-м ван веза. Хаванеха санна, кест-кеста воргуш. Гергарло лелададе терра бен ма ца хуьлу...

Эццахь, неІ йиллина, юха а чохьаьелира Зезаг, ехьа а ехьаш:

— ХӀей, заманал хьалхаваьлларг. ХӀара ахча суна ма кӀезиг делла ахь,

— Кхин ахь дӀадиллина-м дацара кхузахь... — ирах кхосавелира Махьма.

— Ткъа сан лулахочунна Сулайманна стенна делла аша ялх туьма?

— ТӀаьхьадисинарг хьуна оцу старо доуьйтур ду хьуна... Вахь-хьа-хьа!..

— Муха ялх туьма? Оцу ведомость тӀехь шийтта туьма ма ду цунна, — оцу дийнахь дуьххьара йистхилира Заза.

— Ой, йист ца хили иза суна хьалхахь?

— Ахча чохь диси хьуна, Маккхал Даудович.

— Йол, шийтта туьма хир а ду хьуна иза... Цо хӀун бохурий, ялх шона схьа а делла, ялх шайна диглина бохура.

— Туьйранаш... Оцу буса а яра хьо цхьацца туьйранаш дуьйцуш... И сту а, малаш а юьйцуш...

— Собардехьа цкъа...

— Ой, соьга луьйш яц иза... Хьовсийша, нус ю бохуш ма ю иза...

— Дика ду. Адамов Іадлан — пхийтта туьмаь, Масаева Бикату — дӀиь. Муха? Іадланан цӀеношина хилла хӀумма а дац, вукхуьнан пенаш раз а довлла лаьтта...

— Йохий ма хьовза хьо, йо! Оха хьан нанна а кхачийтина хьуна... — чот еттар сикхидира Махьмас.

— Х!ара-м йог!уш ма ю вай хьехошшехь... Кебийрат, оцу хьан йо!а соьга мотт кхаба декхар дуй?..

— Ватта, мотт а ца кхобу цо хьогга? Деллахь, Маккхал, обг!аз ма г!олахь, жима ма ю иза. Ишколехь дешна а ю.

— Мотт кхабар стенна дуййцу ахь. И лаьтташ волу шен мар-ваша х!аллакван г!ертташ-м ю.

— Ватта, иштта ницкъ болуш ю, ткъа, сан йо!... И х!ун ду, йо! хьер-м ца яьлла хьо?..

— Х!иница кхетта йог!у.

— Д!асаца, д!асаца!.. Ас хьов х!ун аьлта?

— Х!ай-х!ай, иштта човхае ахь... Х!иница схьайола х!ара хьайн ахча д!аэца...

— Нана, ахь оьшур яц хьуна цхьа а кепек. Ас цкъа районе а яхена х!ара кьасттолц.

— Хьажакхь цо дуьйцург? Х!ара ду-кх аса ша балха яхийтича кхо суна олуш долу баркалла...

— Со халкьо хаьржица кхуза...

— Хьахь-хьа, «халкьо»... Х!окху районежула хьаькамашна кор-та бетташ лелларг-м со ву...

— Ас лела-м ца аьллера цхьаьнгга а.

— Ахь ца аьллекхь а, ша аьллачунна хаьа хьуна иза-м.

— Ватта, и-м ахь маьхза ца динера, Маккхал. Цу т!е, хьов мич-мичхьа и дийца а ма ца баьхнера аса-м.

Хьалаэккха тоха а велла, юха а шен г!ента охьахира Жаьм-бик. Х!аь, кьадийнера цо иза. Иштта бакъахьара йо! а яра, Ке-бийрат хала а йоллура, аьлла. Кьастийна даьллачул т!аьхьа. Юьртсоветехь цхьаь зуда хилча дика хир ду кхуьнга а аьллера. Ткъа Заза... Иза яр-кха кху балхана хьакъ. Ткъа х!окхо...

Жаьмбикна х!етахь лергашкахь потт х!оьттира. Цу йоккхачу тоьпан х!оь никхира юха а кхунна уллохь, т!ом чекхбаьлла шовз-ткъа шо даьллачул т!аьхьа.

Т!аккха цунна йилбазмох дагабеара. Шерачу араьхь шена гина. Цо б!аьрганег!ар тухучу юкьана т!епаза дайира цхьа хаза д!а-добтина лаьтта сийначу элан литта. Х!аваэхь хьийза масех чем-халг бен, х!умма а ца йиснера и хиллачохь.

— И стенна дагадеара теша суна, — шабарш до буьйсанехь лайла х!оьттина лаьттачу г!аларто. Юха меллаша некъаца хьалий-охий лела долало.

— Бакъ хилла-кх хьуна и, Маккхал Даудович, декъазчунна ден ц!ера а йог!у бохург.

— И хьанна еана боху аша ден ц!ера?.. — воккха стаг велира чохьба.

— Марша вог!ийла хьо, Докка... Ма дика ду-кх хьо веана. Шайн тайпанан хьалхе йолуш стаг ма ву хьо.

— Ву бохуш-м ву со...

— Велахь, и хьайн тайпана йиша д!асацаехьа.

— Ой, Кебийратан йо! яц иза. Дукха лачкъа а лечкъий, шай-т!а...

Лайлахь лаьтта дитташ. Шело кхийда орамашка. Г!орийна д!а ца доьлуш дика а дуьсу... Мел шийла хилахь а, ницкъ кхочу шайн дахаран йовхо т!алашъян — б!аьста г!ашца, зазанца денло.

Иштта т!аьнт!ехь хилир-кха иза а. Х!ан-х!а, кхин а шийла яра. Хьуьнхара схьа шелонах лелхачу диттийн татанаш хезара. Куйн-на т!е к!ац а йиллина схьавог!учу цунна — куй ч!ог!а дика куй бара, сирчу колхозан, леккха — коьллаш юккъехула схьа а яийти-на, дега т!е топ х!оттийнера. Т!аккха — пханарш юккъе т!ехьара т!е а.

— Я куй, я корта, — аьллера цара. (Х!етахь баржа а баьржи-нера и нах — тоьпан хьокха кара а оьций: «Со обарг ву».)

— Суна куй а, корта а цхьаь бу. Царах цхьа а шуна хир дац моьттуш а ву-кх со. — Иза Доккас ша кхоссавелла к!оргачу Инах чувовдуш аьллера. Масийтта даьндарго шок тоьхнера цуьнан коьрта т!ехула. Кхо Ин чуьра хьала т!ом а бина, шинна чов йине-ра. Иштта ц!а веьнера Докка х!етахь, Ин чуьра хьала а ваьлла, гоьлт!ец кхочуш диллинчу лайлахула.

Ткъа х!инца, Докка, х!инца хьох х!ун хилла?..

Мичахь ву хьо, х!етахьлера Докка? Докка, Докка...

Д!аяхана хан кьоналла эцна яхана а ца Иийн теша?.. Ца Иийн теша?.. Х!ах!?..

— ...Иза-м ас д!асацор ю хьуна. Со цхьа шайнаш...

— ...шайнаш а ю... Схьавола, куьг т!аде...

— Ой, суна пхи туьма бен ца яздина аш? Оцу сан лулахочун-на-м ма яздина аш пхийтта. Суна меллаший, цунна ч!ог!ий бегий-на хилла-кх и мохк. Шайна дита и ахча а... Эхь а ца хетий?! Йо!, хьайга далург делахь кхарна, эхь дац хьуна...

— Деллахь, Докка, хьо-х воккха стаг ву. И пайдабоцуруш дий-ца воллу хьо. Вайша-х вовшийн тезетахь латта везаш ву, — к!ед-да элира Махьмас.

— Ахь х!ун дей? И зурма суна ма лекхалахь кхин. Со т!ехалур вац хьогга. Хьуна х!инца а дика ца вевза т!адун к!ант Докка. Шу-на дало ледал а карор ду суна... Эхь а ца хетий...

— Хіорш-м массо а гал ма ваьлла, Махьма... — цевелира Маккхал.

— Оцу мохк бегочу буса кхеран кортош а дегийна моьтту суна...

— Сан Іаж, Маккхала и аьлча, суна юха а мохкбегош санна хийтира. Амма, цхьадика, и суна тарделла хиллера. Тіаккха суна шу дагадаьхкира. Біаьста цІен-кІайн заза а даьккхина лаьтташ, тіехь полларчий а, наххармозний а хьийзаш. ХІара лайн чимаш санна, цІена долу шун заза дагатесча, сан жимма сапарІаг делира. Аьхкенан довхачу дийнахь шийла хи мелча санна.

Сан Іаж, сан кхор, сан хьайба, ас ло гулдийр ду шуна гонах. Шун орамаш гІора ца дайта. Иштта...

Стага когашца ло тіе а хьобкхуш, боккха барз бо Іожана гонаха. Тіаккха кхурана... Ишта волавелла лела иза.

— ...Сан тайпа дац моьтту хьуна? Сан тукхам дац моьтту хьуна?! Ахь суна хІоккхул хІума дийр дац хьуна. Я дахь дуьтур а дац. Цу тіе, ахь кІезиг хан а йоккхур ю-кха хьуна оцу кертахь, и кІант цІа веанчул тіаьхьа...

— Ватта, и ду хаза!.. И шайга еьча-м, кьорІанор, тоьур дара шуна... Шун хІун дара Арснакьин кІентан Лом-Іелин йоІана ала...

— ХІумма а дац, Кебийрат... Ша и оцу кІантана тіаьхьа а хІобьтина хьаннаш юкьехула йолаелла лелла ца алахь, маре а яле... И шедаг лобкху Хьаван кІант вуьйцу ас.

— Ахь хІун дийр дай, хІай Маккхал аьлча а, ва гІиргІа? Кхин сан йоІах лаций бага хьала ма гІаттаеллахь. Цунна, миччхьа леллахь а, хіъна хьуна, ша хІун лело деза... Цулла а ведда леллачу Дамина айхьа ахчанах йобхкина хьайн шичин йоІ йийца.

— Ма хьахаелаш, ма хьахаелаш, — хьалаиккхира Зезаг. — Шайн гІуллакх шайш кьастаделаш, сан йишин йоІ а пийтий... Иза-м и эхь ца лалуш иккхирий бердах. Цуьнан ваша велахьара, хьо иштта лелаш а ма хир вацара хьуна... Ва-а, сан Румиса, сан Румиса...

— Иза-м цундела ца иккхинера бердах, шена яха кІорда а дина иккхинера.

— Муха?... Малх муха кхета хьуна тіехула? Буц муха йолу ахь ког левзинчу?... Нах, суна хаба шуна, мохк стенна бегабо. ХІара тайпа адамаш кху лаьтта тіехь долу дела... Ткьа ахь стенна хьехайо, Кебийрат, сан йишин йоІ кхузахь? Цулла хьуо йийцахь, хьуо. ЦІийида тіаме вахана шо а далале, маре яхана йолу хьуо...

— Ватта, и ду хаза!.. Дохко-м ца яьлла яхана. Цундела сайн довзал а болуш Іаш ю-кх, ешап санна цхьалха а йоцуш. Хьо Іе, хьо. ТІом дІабаьлла шовзткьа шо даьлча а...

— ХІаь, со ешап ду, со Іовдал ю, со заманал тіаьхьайисина... Амма яц хьуна со хьо санна, я хьо санна а. Маккхал... Хьан эр ду, Іабдуллин йоІа Зезага шен сий дайина, и тешаме ца хилла, цо шен дош ца лардина, аьшпаш боьттина?... Цхьамма а. ХІаь, со Іовдал ю, цхьалха ю, со ешап ду...

Хьо елха а йоблхуш дІаяхара хІетахь, Зезаг. Уьш кьиза хилира хьобца. Хьан цкьа а ца йобрзу чов — дог Іовжийра цара. Муха лайра ахь иза? Хьо ехха йилжина хир яра хьайн цхьаллах юьззинчу шийлачу хІусамехь.

Юххе неларш тіе а оьзна, шогачу паднара йисте а хіъна, дІаса а техкаш. Мел хала хила деза, догьэца стаг а воцуш, гуттар а шашена велхар. Хьан яхар а ду, Зезаг, кьонахалла.

Тховса кху Іаьнан шийлачу буса хІун деш ю-техьа хьо? Наб ца кхеташ, гІайгІанечу ойланаша са дууш Іа техьа хьо? Я гІенан кхоблах хьайна Іаламат кІезиг даьхкина малх кхетта денош дубьхьалтуьйсу хьуна?..

ХІокху масийтта шарахь цхьана а буса уьйтІара чиркх дІа ца бойу ахьа, Зезаг. Цу серлонца хьайн хІусамна хорам бина бода мелла а эккхо гІерта хьо?

Я хьуо хьобжург буьйсанна керта кхаьчча (хІаь, хьан тешам ца байна хІинца а), цунна, сан цІа хІинца а шелдалаза ду-кх аьлла, хазахетийта буьту ахь и чиркх?..

— Заза, оцу ахчанах дакьа хьуна а дийр ду аьлла, дийцина ду хьуна тхан.

— Суна-м ца оьшу.

— Муха ца оьшу? Бельгийски пальто, японски магнитофон, фирменни халат, кхин хьайна мел оьшург... Хьайн алапех уьш эца йолахь, кьан а елла юьсур ю хьо.

И шиь, ара а даьлла, кхуьнан кора кІел лаьттара.

— ...Ахь хІун дуьйцу? Цул тіаьхьа, жимма ахча вовшх а тоьхна, Іаьржа хІорд болчу гІур ду вай. Садала. Мел хаза хуьлу хайий хьуна цигахь, цхьа эсала тулгІеш а йолуш... Реза яц хьо?... Ткьа хьайна и дІаьлча мидал уллур ю моьтту хьуна? Мичара. Мелхо а «моттбеттарг» бохуш, кхаьрдар бу-кх. Дикка ойла ел ахь. Хьо хІинца а жима ма ю, селхана-стомара ишкол чекхьаьккхина. Ахь Іамийначу тептарш тіехь санна хаза ма дац дахар. Мелла а ирча ду. Ткьа и хаздан хІун оьшу? Ахча оьшу-кх, ахча. Цундела хІора а гІерта-кх и шена хаздан. Со а ву царех. Ткьа хьо санна волчо шен гІуллакх доцург а дуьйций, дерриге а дохадо. Со-м цхьана йоккхачу хозайствехь коьрта бухгалтер а хилла Іаш хир вара. И цхьа практикант боху маршюьху хІума дуьхьал а яьлла, хьун хьакха ца вахитинехьара...

Кхин барт ца хуьлуш, и шнъ чудеара. Юха а лен велира Мак-
кхал:

— ...Ткъа сан тайпа дац моьтту хуна, сан тукхам дац моьтту хуна?..

— Діаяхийтахъа, Маккхал Даудович, хъенан глуклакх эцна йовду иза, хъенан глуклакх дадийна? Цхъа бер динна а, и хъалакхийна а вайн юкъараллина цхъа а тайпа пайда база йолчу, хіара дуьне стеран малаш тлехъ лаьтташ ду бохуш хабарш дуьйцучу цхъана *мракобесан* глуклакх дадийна йовду-кх. Цу тле, ша *современни* хеташ а ю.

— Ма ца вевза хуна, Заза, со. Ма ца девза хуна вайн дайшна юккъехъ хилла гергарло. Хъан деда Арснакхий, сан да Даудий воккха ши доттагІ ма хилла. Ший цлен партизан а волуш. Чакхарахъ, «ура!» бохуш, денкиных лета а летта... Хъан дай, сой вара воккха ши доттагІ, вовшийн багара сискалш а йохуш... Ой, дІайовду хъо? Хъайн дех лаьцна дуьйцучуьнга ла а ца дуглуш-ший?

— Діаяхийтахъа, Маккхал Даудович. Юьхьлаьржа а хіовттина, цла йоглур ю хуна, — вай цигарчарна доглург а дла ма делла.

— Цига дІаяха а ца оьшу, со схъавеъна, — ша хъошалгІа веана баьхнарг иштта вистхилча, хіара цеввелира. Важа шиъм Іадийна а хир вара.

Къаьсттина чІогІа Маккхал воьхнера.

— Муха схъавеъна?

— Газете а яздинера шуна арз.

— Газетера ву хъо?.. Сан бехк-м бац хуна, накъост. Со хІаллак ма велахъ. Сан цІахъ зуда а, бераш а ду хуна. Кегий бераш... ХІокхо ца вуьтуш...

Махьма оьгІазвахана вегавора:

— ХІей, Маккхал вара хъо, я Къиг... Хи тІе а кхачале, мачаш ма яха... Накъост, схъагайтал хъайн документ.

— Дера гойтур ду-кх.

— Ван а ма ву, — иза а аьлла, Маккхал, дог а кІадделла, охъавахара.

— *Довели человека!* — мохъ белира Махьме. — Схъада хи... ХІара лахъ, хъан бехк бу хуна, йоІ.

— Дада вуй кху чохъ? — Жаьмбикна девзира и беран аз.

Амма иза цхъаммо а тергал ца вора. Массо а Маккхална гонаха лаьттара.

— Метта ворлуш ву.

— Ву, ца веъча ца мегаш санна, — бегаш бан гІертара Махьма. Дукха воьхна, гІантах тасавелла, охъавожжаза а велира иза.

— Махьма, и хІун гІовгІанаш ю, мохк бегош-м бац вайна?..

— Мохк бегор стенна дуьйцу ахъ, Маккхал, дуьне духуш ду вайшинна-м..

— Дада вуй кхузахъ?

— И кІант хъенан ву, Кебийрат?

— Шун хъаьким волчу Жаьмбикан йовІан кІант вац иза?

— КІант, хъан дадина а дуьне доьхна моьтту суна.

— Ах...

— Вахъ-хъа-хъа!.. Жима велахъ а, бегаш бан ца хууш вай дукха. Хъан дадина ах доьхна Іен а мегаш, цуьнан мидалш а, бевзаш нах а бу...

ТІаккха дехъа чу велира иза. Цкъа хъалха цхъаннан а тидам ца хилира кхуьнан. Массо а жимчу кІанта плелг хъежочу корах дІара хъоьжуш лаьттара.

ХІара а вахара коре. Малхбузерчу орцахъ, ирачу берда буьхъехъ лаьтта бІов ах чухаьрцина гира цунна...

ТІаккха кху шимма дира къамел.

— ...Маккхална санна, хуна-м ца деара хІара вайн миска латта оцу буса дага. Иштта кІелхъара даккхалур дуй-теша иза хила тарлучу термоядерни бохамах? — хаьттира газетера веанчо.

— Ткъа хІун дича кІелхъара дер ду иза? — элира Жаьмбика.

— Нах шайн ницкъ кхочург дІалуш, машарехъа къуьйсуш бу, ткъа шу мелхо а...

— Ас а лур ду-кх.

— ХІун?

— Сайн дахар а...

Важа гІадвахана велавелира. ХІара оьгІазвахара: хих волуш виран цІога а лацаза волчу цуьнан хІун бакъо ю кхунах, Жаьмбиках, вела? Цунна хІун хаьа, дуьне хІун ю а?

Амма хІара хІумма а ала ца кхийтира елха а йовлхуш чуик-кхинчу Зезага:

— ВаллахІ, Жаьмбик, суна ца лаьара хуна и бохам бан. Елла елара со и ахча хъахочул... КІант, Іадда дитахъа и гІуллакх. Суо бахъанехъ стаггана а бохам бан ца лаьара суна. Тхан Малин некъех цхъа а ца хилла моттбетташ. Сайн веллачу дена дуьхьал муха хІуттур ю со?..

Зезаг те а йина, дІахъажо кхиале, чохъа а ваьлла, Доккас мохъ туьйхира:

— ХІинца хуур ду-кха, цлен погонаш йолчуьнца аш муха дуьйцу. Іадун кІант Докка-м, хъаха, вац шеца бегаш бойтур болуш. Минча ваха хъо, хІей?

— ХІинца, мачаш цІанъеш ву, — мохъ беара арара чу.

— Ахъа а изза динехъ бакъахъа а ма дара, — элира редакцера веанчо.

— Сан мачаш боьха елахъ а, куьйгаш а, гІуллакхаш а цІена ду, шуьнчех тера а доцуш.

Доккас шеца валийнарг тлехъ милицин хорма а йолуш, бакъа-хъара жима стаг вара. Лекхачу деглахъ а, хъаърса а волуш.

— Хлара, хъаха, ву тхан йишин клант. Я цхъаьнгга а шеца бегаш бойтур болуш а ма вац. Едало сий а деш, тлехъа хорма а, хаьн тле олла тапча а елла... Вашин Бож ю-кх. Жима волуш дуй-на а хаьара суна, кхунах цхъа Бож хир юй...

— Балхахъ мичахъ ву хьо?

— Глалитлахъ, участкови. Амма миччахъ велахъ а, сайн ницкъ а кхочуш, харцо чекхийолуьйтур йолуш-м вац. Суна бей а дац — глалахъ а, юртахъ а — миччахъ а.

— Ткъа хлинца хлун харцо нисъян веана хьо?

— Шуна ца хаьа? — чукхоссавелира Докка. — Сан глаллош йохорна дала деза ахча ца делла-кх.

— Комиссис хъан ценошна кхин дина хлумма а дац ма элира...

— Муха ца дина? Пенаш хера девллий, бух никкхиний, шипар кагъеллий?.. Божал охъахьрциний?

Редакцера веанарг (Сайдудла ю элира цо шен цле). Доккин фамили длаязъян воллур, Зезаг ладлийнехъ...

— Собардел цкъа, — элира цо. — Докка, и божал мохк бегий-ча доьхна ду боху ахъ? Мохк бегийна кхо де даьлча ма ду суна хьо шайн божал дохош вайча. Керланиг дан воллу хъуна иза, бохуш...

— Деллахъ ма хъашт доцург дуьйцу ахъ. Деллахъ ма хъайна тлехъ доцург дуьйцу ахъ. Эхъ ца хетий, адам-йилбаз!..

— Бакъдерг дуьйцу дела хир ду со адам-йилбаз, ткъа харцдерг дуьйцуш волу хьо?..

— Моттбетта... Кхин хлун хир яра хьох. Шайтланан сардам а бахана, тлаьхъе ца кхуьучу Малин тайпанах яцара хьо?..

Уьш длабахча, вехха йийра и шинъ вист ца хуьлуш. Хлара, ши куьг тлехъа а диллина, чухула волавелла лелара. Важа хиьна лара, корах ара блаьрг а бетташ. Эххар а Сайдудла вистхилира:

— Ахъ элира, Жаьмбик, дахар а длаур ду. Кхузахъ и дан а ца дезара, я аттала чов хилийта а. Хлетте а... Ткъа нагахъ боккъл цхъа киртиг тлехлоьттича, сий я дахар къасто дезаш...

Хлара юха а оьглазвахара цунна. Амма кхо лачкъийра иза.

— Оцу киртигех чекхвийлла-кх со хъан хенахъ. Наха дийца-рехъ, вон и ца вуьйлуш... Хлан, хлара дешахъа.

Жаьмбик шина даггахъ хилира и кехат цуьнга дладеллачул тлаьхъа. Иза дуьхьал а лавцна, кху глудлакхах клелхъаравала гертарг хир ву-кх. Я вац?

Важа кехат доьшуш вара:

— «...Сан клант, со вехаш ву! Хлун хир ду тлам тлехъ волчу стагана цул доккха. Со дийна висаран «бехк» Жаьмбикан бу. Нагахъ со тламера цла ца верзахъ, хаалахъ, айхъа иза, хъайн да санна, лара везийла».

...Лайн хин чам. Хлаваъ цоьстуш, йоглу гловгла. «Жанарлела! Жанарлела...»

— Цла верза доьглна ца хиллера Жанарлелин мисканна. Тлом чекхбала кхо де дисча, виьра иза...

Шен блаьргех йовлакх а хьокхуш, длахъаьжначу цунна Сайдудла а гира велха а кхокхийна лаятташ.

— Сан да а вайна тламехъ, — элира цо.

Эццахъ веана чуиккхинчу Махьмас гловгланах юьзира чов.

— Шуьша хлун деш ву? Жаьмбик, хьо воьлхуш-м вац? Велха хьо, Жаьмбик. Велха а мегар ду хъуна, тийжа а, гор хлотта а, де-харш дан а мегар ду хъуна, цу шелчу махка садаи ца воьдуш. Накъост хъаьким, къа ца хета хъуна цунах, воккхачу стагах? Фронтоник а волчу. Хлара велхий ахъа. Вукхуьнан дог а глелла-ллийти... Ой, хьо а ма ву блаьргаш чу хиш а хлиттина! Даьднса, Жаьмбик, хъан молханан. Ахъа-м милла а велхориг хилла. Я хьо сел догклед а хилла-те, накъост журналист? И дика амал ю хъуна. Дог кледа нах клезиг ма бу вайн заманахъ, къаьсттина шу санна болчу хъаькамашна юккхехъ. Адамаллин дефицит ю-кха. Амма гуманист-м хила веза хъуна. Гуманист — иза курра дека.

— Тхойша цхъан витахъа, Махьма, хьоу дийцина вавлехъ.

— Дера вуьтур ву-кх хлинца-м. Ткъа хьо, накъост журналист, айхъа статья я фельетон язъеш, виц ма лолахъ: со бухгалтер бен вац хъуна, хлокху сайн хъаькамо бохург дичахъана волуш.

— Сан кхор, цо иза аьлча а со цец ца велира. Суна къахийти-ра цуьнан дех. Иштта тлаьхъе хъакъ яцара цунна. Дло лахенца цхъана синкъераме ваханчохъ, накъостий бевдда клелхъара а бевлла, вада ка ца йолуш висна хиллера иза. Дов кхуьнан бехкенна даьлла а ца хиллера. Кхеран цхъана накъосто хъашт доцург а дийцина...

Чучча хахкабелла, шаьлтанах йиттина хиллера цара вовшаш-на. Бухарчарах цхъанна лен чов йича, хлорш бевддера. Ткъа цу Махьмин да, Атаби, вукхарна каравахнера.

— Кху тхан веллачуна шаьлта тоьхнарг хьо-м вац? — хаьт-тинера цара, хлара верина охъавилла кеч а белла.

— Суна ца хаьа. Сан шаьлта хила а тарло... Тхо дукха снха хьийзаш дара...

Бакъдерг аьллера, аьшпаш ца ботта.

Ткъа вукхара иза хлинца воьй, тлаккха воьй бохуш кліранах лела а вина, эххар а лоруш болчу наха члор эццахъ а, иштта эца ца еза аьлла, цла вайитинера. Хлеттахъ цара «хлинций-хлинций» бо-хуш са ийдина, коьртаца мелла а телхина а бохура иза...

Иштта хала киртиг тлехлоьттича а, ца дийцинера Атабис харц-дерг...

Ткъа цуьнан кланта Махьмас, блаьрга тле блаьрг а хлоттийна...

Бехк-м сан а бара, кхор. Оцу комиссин председатель Маккхал хлоттавахъара аьлла Махьма сайна тлевечъа, ас дира цо бохург. Суо шек воллушехъ царах. Тлаккха теша а тешна ладдаййра. Иза

а ма бу бехк. Сан бакъо ма яцара, сайн даге ла ца догла. Царах теша а тешна ладдале. Цундела, сан кхор, со вист а ца хилира цуьнга. Тадала хлумма а дацара, хилларг хилла даьллера.

Ши куьг пхуьйшашна чучча а дохкий, кхурах букъ а тухий длахутту Жамбик.

Махьма араваьлча а Ийра и шиъ вист а ца хуьлуш вехха. Кхуьнан дийца хлумма а дацара. Хан-хла, ца гертара бехказавийла ладда хиъна лара. Хинца важа вара волавелла лелаш.

— Жамбик, хинца хьоггара даьлларг стенах тера дуй? — члоггла декара Сайдуллин дешнаш. Цец а ваьлла, хьожура хлара цуьнга. Тамашийна хлума ду-кх стаг, масех минот а ялале, иштта хийцавалар.

— ...Уггаре а лекхачу лаьмнийн баххьаш тле а вуьйлуш лелачу альпинистан цхьана жимачу, масийтта метр болчу гу тлехь корта хьовзарх тера ду-кх. Ткъа нийса хир дарий вай, оцу альпиниста яхьна лакхенаш тидаме а ца оьцуш, цуьнан корта хьовзар нахала даькхича? Дацара. Иштта хьал ду кхузахъ а. Хьо реза велахъ, вай и гуллакх ладда дуьтур ду. Амма иза, хьуна ма-хаъара, сох цхьаннах доьзна лаш дац. Цундела... Хьуна хаъа-кх иштта йолчу меттигашкахъ наха хлун леладо.

— Жима къонах, хьо а лемина хинцале а...

— Ас хьогг хлумма а ца боху. Дера ца боху... Со бегаш беш ма вара. Ахъ хлун до хьожуш... Ас сайн фелъетон языйир ю, аьлча а, ас цунах йоккха статья йийр ю *морально-нравственни темина* лерина. «Сийн мах» аьлла цле а туьллуш... Ахъ айхьа хьайн сийнна хлоттийна мах... Йодика йойла.

— Йодика йойла, йодика йойла...

Тлаккха иза ара а ваьлла, цийна тлехьа йолчу бешахула лийлира сохьтеш гергга. Малх чубуза лахбеллера. Наггахъ мохо, схьа-докхий, коьрта тле мажделла гла а кхуссура.

Ванах, Зазех а хир ду теша оцу клантах хилларг, масех шо даьлча?.. Цуьнан хинцалерчу клайллек цхьа дагалацам бен хлума а дуьсур дац теша? Цо а бохур ду тлехьа: «Ювдал хиллера со хлетахъ, наха дийрриг а деш, лад ца лийна?...» Массара а изза дича клайлла юьсур а ма яц дуьненчохъ...

Къа дара оцу сийначу элан литтан, йилбазмохо тлепаза дайинчу...

Шен клайлла хуьйцур ю теша цо атта. Атта махьарлахъ ду. Цигахъ йовха а ю, тамехъ а ду. Кхин мичахъ дара иштта? Аьттан ге чохъ...

Блов... хьо стенна хаьрци теша чу? Иштта члоггла къанъеллера хьо? Хьо-х ехха латта дезаш яра.

Чувьодуш, Заза гира цунна шен стоьла хьалха а хиъна лаш, елхарна ши бляьрг а цийбелла.

Хлара бешахула волавелла лелаш, цуьнан майра веара кху чу. Цо аьлча, юхаели тлехьа хлара шена хетачунна тлера?

Иза, Зазе вист а ца хуьлуш, шен кабинет чу баъара.

Кестта Кебийратан аз хезира цунна дехьачуьра схьа:

— Йол, и хлун ду суна хезнарг? Шуьша ийгина ма боху. Ой, хлун ду ахьа дуьйцург? Цара юьтур ма ю хьо! Тлаккха лелар ю хьо. Хьайн бат дла а сацаяй, ладдале. Хьуна дикачохъ белхан меттиг, аттачохъ марелла а нисдан глерташ, хьаьддий-еддий, са бага а кхаьчна, со лела. Ткъа хьо? Со ладдалийнехъ, хьаха, яра хьо оцу. Хьаван лаппагин чохъ йоллуш, деш-дуьтуш хлума а доцуш, шедаг а локхуш волавелла лелачу цуьнан кланте а яхана. Ойлаехьа: хлара юьртан шовданаш тодойтуш лела, шен раздаьлла ков а ца гуш.

Члоггла хадийра ахъ айхьа! Хьайга хададайтича, хадийра-кх. И гуллакх аьлча а, дакъазъялар. Цо хьох лаьцна дийцина бохург асий, Бесланан нанасний тхайггара кхьоллина ма дара. Стенна тов! Хьо дакъаза ца ялийта. Хьой, Бесланний вовшахтоха. Хьо оьглазъяхана? Кхин со сайн гуллакх дадийна лелаш ю-м ца мьотту хьуна? Кхин ца оьшу боху ахъ? Дика ду, ладдалийр ю со-м. Хьо докхо-м ер ю. Дера ю. Дукха онха а йолуш.

Тлаккха цхьа еса тийналла хьоттира чохъ. Заза меттахьовш а яцара. Жамбикан глехьа сапарлат делира: цхьадика, ца къарьели цаьрга и йол.

Кхунна хаъара, цхьаъ дан дезийла. Дог оьцуш дош аьлла а, Зазин гла лаца дезийла. Озийна пха санна йолу хлара тийналла цхьанхьахула эькхале. Хьем бахъ, тлаьхьа хир ду.

Эххар а дехьа чу а ваьлла:

— Заза, ас Зезагах лаций дийций хьуна? — элира цо.

Цо дийцира цунна Зезагах лаьцна:

— Зезаг члоггла хаза йол яра. Вайн варшахойн ярташкахъ цле яххана. Дуккха а клентий бара цуьнга безам болуш. Иза. Наже яхара. Шен гергара нах дикка реза а боцушехъ. Нажа члоггла бегаш болуш, дика дин хьовзо а хууш, тайна клант вара.

Зезаг ялийна масех бутт балале, Нажига а, цуьнан хенарчаьрга а (царех со а вара) тламе кхайкхира. Иштта юкъа-кара мархаш а йолуш, гуьйренан хаза де дара иза. Паргьулеш яра длаьохьлуш. Нажас аьлла хиллера оцу дийнахъ Зезаге: «Иштта кхьоллинчу гуьйренан дийнахъ, длаьохьлуш паргьулеш а йолуш, со цла воьлур ву хьуна»...

Хлетахъ дуьйна ткъе ткъаяссана гуьйре ларийна Зезага, гуттар а вайн юьрта чу боьгу некъ а тергалбеш.

Юха а тийналла хьоттира. Амма иза озийна пха бацара. И тийналла онхьааме яра. Ехха яхъелира иза.

— Дуккхачу нахах суна хетарш хирци-кх тахана...

— Ах блов а чухаьрци... Блов... И цхьа ша-тайпа блов ма яра, Заза. Иза мацах-мацах цхьана Турпала генахъ, хийрачу махкахъ

хІаллакхиллачу шен доттагІчун безамна йоьттина хилла. «Хьо лаьттийла иштта, нахана юккѳера безам, оьздангалла дІаяллагІц. Ткѳа уьш хІара дуьне доххалц дІадевр а дац»...

- ХІинца ах бІов чухаьрцина...
- Мохк бегийча, иккхина жир яра иза...
- Цхъанна а дага а ца деа цига ваха.
- Цхъаннан а бала ца кхечи...
- ХІун хилла хаьий шуна?... Хъаван кІант велла, оцу чухаьрцинчу бІов бухахь а висина... — неІ бух а йоккхуш, чулилхинчу оцу дешнаша, чиркх санна, «хІуп», — аьлла дІабайира малх.

Сийна бошмаш, кѳона бошмаш... Латта датІа а даьттІа, кѳайлаевли уьш. Стиглара кІайн мархаш, лаьтта а етталуш, юху. Уьш хаттех дІаоь.

Малх, малх... Бац иза, уьшалахь кѳайлабаьлла.

Баланийн Іаьржа кІур баьржа дуьненчухула.

— Орцах довлийша, хІай, орцах довлийша, хІай, орцах довла... «Дуьне дохар хиллийца-а»...

ГІийлачу узамах дузий, тІехьоьху дуьне. Узамо тІулгаш а делхад. Ткѳа адамех тІулгаш до цо.

Поп, поп, поп... Тахана юха а уьду хьуна хьалхарчу майдана адамаш. БІешарал а сов дахарехь болчу ахьа муха лайна и тайпа бохамаш? Поп, поп... Дала орца доцу бохам бу хьуна хала. Вай хІун дийр ду, поп? Вай хІун дийр ду?..

- ...Ма кІант вара иза.
- ...ЧІогІа гІиллакх долуш вара.
- ...Суна йол цІа еара.
- ...Цо ишколехь дика доьшура.
- ...Иза вонехь а, диканехь а карош вара.
- ...Иза ненан цхъаь бен вацара...
- ...Иза ерриге а юьртан кІант вара...
- ...Нанас хІун дийр ду теша?
- ...Цо бІаьста суна зезагаш лора.
- ...Цо суна дечиг доккхура кест-кеста.
- ...Цунна нийсо езара.
- ...БІаьсте а, эшарш а...
- ...Нанас хІун дийр...
- ...Хелха ма волура.
- ...И дуьненан а меа вара...
- ...«Дуьне духур ду аьлча...»
- ...ХІаь, и илии дара цунна уггаре а дукха дезарг.

— ...Цунна лаьара массо а бІов лаьттийла.

— ...И хІун деш хилла бІов юххехь?

— ...Цунна даьлла дотІуна бетонача дІадукѳа гІерташ.

— ...Иза дуьненан а меа вара.

— ...Иза дукха цІена вара кху дуьненна.

— Нана йогІу.

— ...Сан кІа-а-нт... Нах, ас хІун дийр ду?.. Ас хІун дийр ду, нах?..

ДогІанан кІур а хилла, аьрцнаш тІехула хьийза ненан тийжам. Марха а хуьлий, лаьтта боьлху иза. Баьццара хъаннаш леста цуьнан мукѳамехь. Іаннашкахь Іовраш йоьлху.

ГІаргІулийн аьзнаш а хуьлий, дуьне мел ду баьржа ненан тийжам. Нана, нана...

— Цхъаь бен вацара со сайн ненан — Хъаван. Ткѳа да суна дага а ца ворІура. Нанас суна жима волуш туьйранаш дуьйцура Жоьра-бабин жимачу кІантах лаьцна. Суна нана Жоьра-баба хетара, суо — цуьнан жима кІант. Суна лаьара, цо санна, дика хІу-манаш дан.

Суна бІаьстенан маьрклажеш дукха езара. Со бер долчу хенахь эвлан йистехь ловзуш Іара, маьрклаже буьйсане ерззалц. ТІаккха суна хазахетара, сайга кхойкхучу ненан мохь хезча. Иза кхузза кхайккхалц Іаддалара — хІун хаьа, шайтІа хуьлий а. И дан а нанас Іамийнера со. Эххар дуьхьал вистхуьлура. Юха со цІа ворІура. УьйтІарчу кхалу бухахь цІе а латайой, Іаш хуьлура нана. Цунна юххе охьахуура со, кхерчарчу цІаре а хьоьжуш. Нанас хлетяхь тоьпаш олу мижаргаш а доттура, Жоьра-бабин жимчу кІантах туьйранаш а дуьйцура. Охашимма мижаргаш дуура, тІе етташура а муьйлуш.

ТІаккха воккха а хилла, хийисте хІитта волавелча а езара суна бІаьстенан маьрклажеш. Цуьнца, Іаьржа бІаьргаш долчу йоІаца, кѳамелаш дуьйцуш а лаьттий шовданехь, со эвлан йисте волура. Дийнан серло йойуш богІучу боданца цхъаьна дІасадаьржара сан пондарап аьзнаш. Уьш маьІ-маьІлехь хезара.

ТІаккха, цІа а вогІий, тхайн цІийза тиша дечиган ков дІа а доьллий, цуьнан гурах дІа а тевжий, лаьттара со, пеша хьалха мижаргаш доттуш йоллу нана тергал а еш, уллохь, дохнакертахь, Іохкучу бежнаша нахарш дохуш а хезаш.

Сан оила хуьлура, и дерриге а тергалдеш: «Ванах, кхин цхъа а хІума ца оьшура-кх дуьненахь хІара бІаьстенан маьрклажеш, и пешан серло, оцу кѳежлучу зудчун сибат, бежнаша доху нахарш а, тІуьначу лаьттан хьожа а хилчахъана. И дерриге а иштта лаьттича лахь а, ирс лан а ца делла лийр вара...»

Нана, нана... Хьо кхинца а ла маьрклажехь кхалу бухарчу пеша хьалха а хуй. Ахь еночу блаьрхиша масийттаза длаюйу хьан це. Кхин мижарг барх глудлакх а ца хуьлий, хьо хлума а яза длаюьжу. Хлан-хла, меца-м ца юьжу. — Юьзна. Глайгла юу ахь хьуо юззалц, тле блаьрхиш а молуш.

Нана, нана... Хьо суна реза яц. Хлан-хла, сан йиш яцара цига ца ваха. Жоьра-бабин кланта а дийр дара иза. Ларьян ма еза вайн лаьттан Лакхенаш. И ца дахь, дуьне цхьа а Лакхе а йоцуш, еккьачу цхьана шералле доьрзур ду. Я блаьвнаш а, я лаьмнаш а доцуш.

Нана, нана... Дуьне Лакхенех ма лаьтта. Суна а лаьара, нана, Лакхе а хилла, длаьютта. Со тешара сайх Лакхе хирг хиларх, адамех хлора а ма ву и дан ницкъ болуш.

Нана, нана... Массара а дицдича иза — шаш лажхенаш хилар, шаш лаьмнаш хилар, — хлун хир ду дуьненах? Массо а блаьвнаш херцар ю, массо а лаьмнаш текхар ду. Царна глорторах ма оьшу.

Тахана адамаша ечу ойланех ах гергга дуьне дохаран кхерамах ю. И стенна ду, нана, стенна ду?..

Нана, со дагахь вара дуккха а дика дан. Амма ца кхин. Маржа, маржа... Юха а цу маьрклажехь латта... Блаьста буц йолуш ган... Суьйранна цаьпцалгийн екар саццалц, ойланаш а еш, йен... Маржа, маржа...

Адамаш, адамаш, адамаш... Вай серлонан бераш ма ду. Вовшашна бода ца луш, серло яла хьакь долуш.

Оцу дийнахь байна синтем кхин буха а ца бирзи. Буьйсанна наб а ца кхета. Кхетча а самаволу, гленах и клант я Жанартеле а гой.

Юккьехула ятла а яттла чуьоглчу блаьвна буха белшаш а глортина воллуш хуьлу и клант, шен глори-глюддах тасалой. Когаш тлулгех чу а ихна.

Жанартеле гуттар а кхойкху, ша тлеман арахь ма витяхара бохуш.

Наггахь набарха воккху лергаш а кьардеш иккхинчу йокккачу тоьпан хюьан татано. Тлаккха и тата маьхьаре доьрзу. Дикка ладуглу цо цуьнга. Иза Турпалан аз ду бешерийн клоргенашкара схьадоглуш: «Хьо гуттар а лаьттийла»...

Тлаккха хлара араволу, шена тле хлума а юхий. Бешахула волавелла лелаш, дитташца кьамелаш а деш, мелла а синхьяам хуьлу.

Сатаса гергадахана. Ло дла а сечна, мархаш дласа а яхана, екхна... Цевзина шело хюьттина арахь.

Жаьмбика шен кетаран кач хьалакарчабо. Когаш клелахь лайне «кьаз-кьаз» а дойтуш, волалой, божал хьалха воьду иза. Цуьнан неларца хьалалаьтташ йолу глаж схьа а оьций, кех ара волу. Малхбузехьа длаволало иза. Цкъа хьалха некъан тача охьанехьа доьду, тлаккха, ин чу а дуссий, дехьарчу орцах ирхдоьрзу.

Жаьмбик сих-сиха соцу, клоргга синош а дохуш. Некь хьала мел бели хала ду ваха. Тлулгаш тле ша бина. Жимма ког галбалахь, хахкавелла бердах глур ву.

Иза бердах охьа ца хьожу. Хлалха хьожу. Ах некь бина ваьл-лачул тлаьхьа, блаьллингган куллах дла а тевжий, садаа хлутту иза. Дикка, серлаяьлла малхбале. Шен цийне хьожу иза вехха. И зуда хьалаглаьттина — туьнкалгах ара буькьа сийна клур буьйлу.

Лаьтта-а-ш цуьнан оила кхуьу, оцу дийнахь шена йилбазмохо тлепаза дайина сийначу алан литта дага стенна деара. И литта санна, лар йоцуш хлаллакхилла-кх кхуьнца тламера цла еана и нуьре глала. Хлан-хла, мел члорла хьежарх а гац иза, я хилла меттиг а бац...

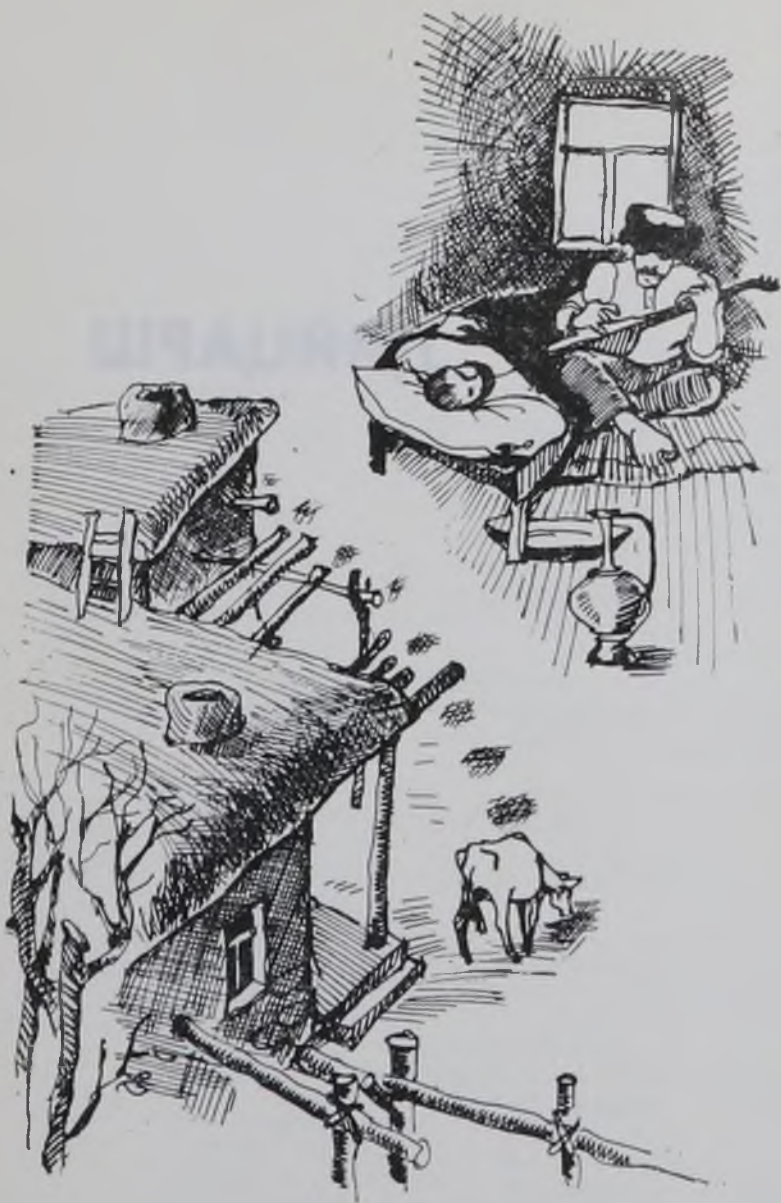
Жаьмбик юха а хьалаволало. Нисбеш, леррина буьллу цо хлора а ког — галвала йиш яц. Хинца дукха гена яц иза — ах хаьрцина блов. Тахана хьожур ву хлара цунна билггал хлун хилла. Тлаккха блаьста, лайн хиш дла а девлла, якъаелча вухавоглур ву, шеца кхин накъостий а балаш. Цхьаболчара тлулг тлебахьар бу, вукхара бетон йийр ю, кхоалгачара — и схьакховдор, ткъа кхо, Жаьмбика, блов юттур ю.

Кхунна хаьа цунах хьалхалерниг цкъа а хир йоций. Хлетте а... Стагана анайист ма оьшу.

Цундела воьду иза, и юьхь-блаьргаш а йистина, кьена хеталу стаг, масех ког мосазза боккху садаккха сеца а соьцуш, шераший, глайгланаший даздина шен деги а такхийна, тлехь ша бинчу тлулгаш юккьехула ирх берда буьххье, ах хаьрцина блов йолчу.

1985.

ДИЙЦАРШ

ІАБНАН ШІЙЛА ІУБІРЕ

КХУННА хаалора ша біаьргаш діа ма хьабби, иза шена тіхь лаьтташ, олла а елла, гінйла. Біаьргаш діа ма билли иза, кьелла, чухула діасаяьржара, кора юххехула чухьоькху мох а, яссаелла лаьтта чохь ахьар леладен чара а, эттіа тиша кетар а хуьлий.

Иза яра хіокху масийтта шарахь кхуьнца хилларг, вонехь а, диканехь а — шу шинна дика девзара вовшийн.

— Кьелла, хьо а ю-кх сох кьехкаш. Иштта кхераме, ирча хилла-кх хіара тіаьхьара де... Со кхоьру, кьелла, со кхоьру кху дийнах. Со воьлху. Хіннцалц сан накьост хьо яра, хінца хьо а йоцуш виса воллу.

Кьелла, суна хьо дукха жима волуш евзира. Да а, нана а делла суо цхьалха висначу шолгачу дийнахь. Иза біаьста дара. Баьцарчу гу тіхь лаьттара хьой, хьаллий. Хьо ела а кьежаш, дахарх йоккхаш хьоьжура сан біаьргаш чу. Важа тіедуьйхина деза дукхарш долуш лаьттара.

Арахь йовха хиларна, хьацарш оьхура цуьнан юьхь тіехула охьа, цо хьаькхначу басар тіехула хершнаш а деш. Иза куро лаьттара, массарна тіехула а хуьйсуш. Хіан-хіа, суна дага а ца деара иза кьасто. Цунна тіебьду некь дукха хьаьвзина бара — уьшал-шкахула, Іаннашкахула, хийла цхьаболчарна кьажа, хьеставала, вукхарна аьшпаш ботта дезара цунна тіекхачархьама. Массо а хіума диндан дезара: малх кхетар, и чубузар, Іуьйренан тхи, бегаш... Ткьа хьо куьг кхочехь яра. Біаьца ма йиннехь, суна юххе а хіовттина діаян кийчча. Аса иза дира. Хіетахь дуьйна вайшиь цхьаьна дара. Хьан кхарда дог дац-кха, со хьуна тешаме виоира гуттар а. Вайшинмо цхьаьний тергалдора буц ялар, дитташа гІа даккхар, стьомаш кхиар... Амма суна гора оцу кхиарехь хіаллакь-хилар. Гурахь гІа дужуш со церан кьина воьлхура. Нахах а лечкьаш. Сан цхьа а біаьрхи ца гина цхьана а стагана. Ткьа со виьйлинчул дукха вилхина. Кьаьсттина буьйсанаьшкахь. Дийнахь со араволура, вела а кьежаш. Со гучуваьлча а тоьара нахана бийлабала. Ас цхьацца бегаш лелийча-м муьххале а. Со воккхавера церан иштта

самукъадолуш: ас г1о дора царна дуьненчохь баха. Ткъа вахар иштта атта х1ума а ма яц. Амма царна цкъа а хуур дац, бегаш, велар — уьш сан дагна, гуттар а ций доьлхучу дагна, оьллина кирхъа дуй. Иза царна хуур дац, къелла...

Иза д1атов, ши б1аьрг а хьаббой.

Вега, вехха истангах хьерчаш, шогачу паднара т1ехь 1уьллу. Д1аса мossaза керча, цийза паднаран аннаш, чохь шийла ю. Кхуо меллаша б1аьрг кхарстабо — пеша бухе еса ю. Кхачаделла, селхана 1уьйранна гонаха йина ах керт а йохийна, даьккхина дечиг.

Цо корта истанга буха буллу. Амма вега ца 1уьллу иза иштта.

— Сийсара и етшура ца меллехъара... — ша-шена лоб иза.

Т1аккха не1 д1а а йоьллий, керт яза йолчу уча волю. Цхьаь бен йоцу не1ар-мачаш а эцна цхьанхъа-м яхана х1ара, чуьрниг.

— Х1ей, — мохь бетта цо учи йисте а х1уттий. Когаш х1инцале а ц1арула цийбелла шелонна.

— Х1ей, дакъаза ма яларг, мичахь ю хьо?

— Кхузахь ю, етт 1алашбеш.

— Схъая мачаш.

— Суна а оьшу.

— Цхьажимма йол мукъане а я ткъа.

— Йол аттана оьшу.

— Ткъа соьга учахь охъалах1о боху ахь... Схъая йол, юха хъала лахьор ахь, дакъаза ма яларг.

Йол а карахь гучуйолу лекхчу дег1ахь йолу тоьлла зуда.

Вега, д1а боккха-боккхучу кога к1ел йол а туьйсущ, хъаштаг1на тебоьдучу новкъа волю, мера чохь цхъана иллийн мукъам а беш: и илли цхъана курчу йо1ах ду. Масех де хъалха кхо 1амийна. Йо1а ца ешаш къамел дича, цхъана къонахчо, кхунах терра хилчух тера ду иза а, цуьнга аьлларг ч1ог1а хазахета Вегина. Цунах а ойла а еш, парг1атваьлла 1ачу цунна, аннийн херонехула д1ахъаьж-ча, алах ша бина некъ бууш, хъаштаг1ан не1ар т1екхъаьчна дог1уш лулахойн шинара гира.

— Х1ей, дакъаза ма яларг, со юха а когаш берзина висн хъуна, схъайола керла йол а яхъаш.

Божал чуьра араьккхий, шинара лоллу зудчо:

— Хьо даа ж1аьлеша, хьуьйц, хьуьйц!

— Йол ялахъа суна, дакъаза ма яларг.

— Ас и яллалц, цу чохь 1аш велахъара хьо.

Вега вехха 1а, шен керлачу иллийн мукъам а беш: мосуьйттаза мохь а туху цо: «Х1ей-й, дакъаза ма яларг!» Амма дуьхъал жоп хазац. Эххар а дог а дуьллий, аьтту куьйга г1уммаг1 а лоций, лай-лахула водий ц1енна чуьккха иза.

Суьйранна — пешахь йогуш ц1е ю йоккха. Лубьш зуда а:

— Суна ца хаьа хьо муха ваха воллу. Деш-дуьтуш дац. Сел-

хана ах керт ягий, тахана — т1аьхъайснарг. Т1аьхъара н1аьна а ейти ахъа. Йол а яц, х1ун дийр ду аттана?

Бегас охъаоьцу пондар:

— Сирчу динна юткъа шад етташ

Луна теба борз санна вог1уш, со вайрий хъуна?

— Экханах къаьхкина сира сай санна,

Хи т1е хъаьдда йог1уш муха хийтира хъуна со?

Кет1а дуьхъал дог1уш дуьшана кха хъан делахь,

Лам т1ехь жа хъан делахь, жа т1ехь жамотт хъан белахь, Со

йог1ур хьоьга, дацахь соьца ахь ма дийца,

Дакъаза ма валарг...

— Эвла юккъера кхор санна, хьо юккъара езар.

Кхор т1ера заза санна, хъан коьртара хинжий.

Кхор т1ера кхораш санна, хъан коьртара мезий...

Ва-а лай-ла я-ла-лай, лайлах1 ялалай...

Кет1а дуьхъал дог1уш дуьшана кха хилча,

Ламт1ехь жа хилча, жа т1ехь жамотт ва хилча,

Хъан да стенна лелара гехь ч1ана ва оьхуш,

Хъан дас т1е етт лахь ас юьгур хьо,

Ва-а, дакъаза ма яларг.

Бехха т1аьхъа пондар а балабой:

— Хъахь-хъахь-хъа, — воьлу Вега. — Иштта захалу а дийщина ялийр-кха ас хьо.

— Ялийра... Цул а айхъа ягийнчу кертан ойлае.

— Керт-м б1аьста юха а ян мегар дара.

— Ткъа йол? Аттана х1ун дийр ду ас?

— Деле дехахъа вайна йол ло алий.

— Ас-м доьхур ду. Доьхур дац аьлла хета хъуна?

Оцу хенахь цхъамма кор детта.

— Чувола!

— Со сиха ву, аравалахь, Вега, — хеза арахъара.

Вега, ара а волий, жимма хан яьлча чувог1у.

— Иши ву. Шен ваша Умха, 1аьржа б1аьрг а яьлла цомгуш ву, цунна пондар лакха вола боху.

— Ткъа 1аьржа б1аьрг мел яьллачунна, пондар лекхна вер вуй хьо?

— Ву.

— Х1ума а яий, г1о.

— Х1ан-х1а.

Вега араволу.

Д1акхъаьчча, паднара т1ехь вижна 1уьллуш жима стаг ву, халла узарш деш. Вега леррина хьоьжу цомгашчу Настаре — голел ла-кхара ерриге а йистина, цийьелла, соьла д1акъаста г1ерта дег1ах.

Бегас пондар каралоцу. Цуьнан йнш цкъа бацахула доьдучу хих тера хуьлу, т1аккха — т1улгаш т1ехь духучу аьхкенан дог1а-нах, т1аккха — Органан боларх, юха — аьрзонан хиййзарх...

Ехха локху цо йиш, сина хьаам беш. Цомгашчунна эххар а набкхета. Цуьнан настара тлехула таьйна-цлен соьланан тача хецало.

Вега меллаша дарц долчу ураме волу. Ца ца воьду иза. Кхин цхьа лаьржа блаьрг а ю юртахь. Иза воккхачу стеган Эгашна яьлла, цхьаь бен воцу клант а велла. Иза дегла тлехь яц, сина яьлла. Ницкъ кхочур буй техьа цуьнан шен пондарца Эгашан сингаттам байбан? Ца хаьа. Кхуьнан декхар шега далург дар ю-кх.

Буйьса юкьал тлехььялча, волу иза Эгаш волчуьра.

Лаьржа томмагла а хилла, ирах воьду иза ломан басахула. Цуьнан лараш йойу сикха доглучу лайно. Вега воьлу глатьоьхуш, ланнаш а декош. Тийналло сикха длакхоллу цуьнан велар.

Гуьйранна, лабадата самавоккху Вега:

— Хлей стаг, хлей. Вайн божли тхов тлехь йол ма ю. Цхьа литта...

— Ю-ю, и мичара яьлла?

— Хаац.

— Делахь дала хьан долийна жоп делла хьуна.

Цец а йолий, цленкьа а хьоьжуш, ехха хлуттий лаьтта лабадат. Эххар а:

— Хлаь, хлаь, иштта хир а ду. Дела, хьуна бу хастам, — олий, арайолу.

Вега, батт глайби тле а юьллий, вехха воьлу. Хлан-хла, кхо цкьа а эр дац лабадате и элан литта лакха басахь лаш волчу Аудан кертара, блаьстенга а даьккхина, нахера кхоь мах а боккхуш духкуьйтучул, ас яор хлара аьлла, ши глуркх бухахула чекх а баьккхина такхийна ша охьадар.

Вега юха а схьадоьллу блаьргаш, дладовлу хиллачийн суьрташ. Махо локкхуш чох ю, кьеллех юьззина.

— Кьелла, нийсса кхаа шарахь лийра лабадат соьца. Тлаккха кьастам хлоттийра: я хьо — я ша. Кьелла, суна иза члогла хьашт яра. Со кхоьрура цхьаллех, и бахьанехь глертара со нахана тле а, сайн цхьалла а, нехан цхьалла а бегашца, забаршца, иллешца эkkxo глешташ. Лабадат мел члогла эшнехь а, хьох, кьелла, сан кьаста ницкъ бацара, хьо сан цлийх йоьллера, вайшиннах цхьаь хиллера хлештахь. Лабадате ца лалора хьо, иза длаяхара... Хинца-м дац вайшиь цхьаьна, кьелла. Хлара де тлехьаьчча массо а водуш хилла, хьо а цхьаьна. Стаг ша вуьсуш хилла, кхунна, дуьненнал болчу кхерамиа дуьхьал...

— Вега, айххьа лахахь иза, суна ма ца хаьа хьуна иза мичахь ю, — худаелла йоккха стаг мекара елакьежа. — Кху чоьхь буйьса йоккхуш а яц-чха иза.

— Ой, ткьа мичахь йоккху цо?

— Ца хаьа. Хьуна хаа деза-кх.

Шен, лабадатан ненан хилла и кьамел дага а оьхуш, кху гу буьххьехь евллачу коьллашна бухахь хьйна ла Вега. Кьамел гуьйранна хиллера, хинца маьрклажа бода а булуш лаьттара. Шийла блаьстенан юьхь. Глорош лаьттара, лулахочуьнгара эцначу йоьхначу нелар-мачашна чохь бокху когаш шелло. Кест-кеста, мерах пхьош хлокху Вега, «лийтт, дакьаза ма яларг», — а олуш.

Эххар а цунна го, карахь дечган мор а болуш, малхбалехьа цхьа хьех йолчу аглор длайоьдуш лабадат. Гутлара водий, клела а эккхий, цунна дуьхьалволу Вега.

Кхуьнга хьавьссинчохь дуьсу лабадатан блаьргаш. Вегина царна чохь лам санна йоккха глайгла го. Цунна кьахета цунах: «Стенна хьийзайо ас хлара», — ойла хуьлу цуьнан. Хлетте а воьлу:

— Лабадат, длаян еза хьо...

— Хлан-хла, Вега, суна клордийна хьан кьелла.

— Вай дика ма лара. Яй а болуш цлийзаш. Ас илли а олуш:

«Кхор тлера кхораш санна...»

— Хьа-хьа-хьа... — шен карара дечиган мор охьа а хьций йоьлу лабадат.

— Иштта лийр ма ду вай...

— Гуттар а забарш, бегаш лелош, ваьхна а ма ца волу.

— Стенна?

— Цхьа чаккхе хила ма еза.

— Чаккхе йоцуш-м хлумма а дац. Бегаш ца бича а хуьлу чаккхе. Ахь виьцал шен хьал а, бахам а эцна оцу чаккхенах чекхваьларг вац.

— Нахана дош хетарг лелон деза. Ткьа хьо дуьнено а вуьйцуш ву...

— Вонна вуьйцу со?

— И хьан ловдал бегаш бахьанехь.

— Ловдал стенна бу уьш. Массо а буьйлуш хилча. Нехан самукьадалар дика дац?

— Дика хилча массара а лелор дара иза.

— Массоьрга а ца лелало иза. Тхо масех бен вац хлокху Нохчийчохь.

— Дика ду... — Вегина юха а го лабадатан блаьргаш чохь хьалхалера глайгла.

Тлаккха цо: «Со нехан зуда ю хьуна, со ладда йнталахь» бокхушехь, — «Цхьа оба а ца олуш-м юьтур яц», — олий, тлехетий юьхь тле барт ло лабадатна.

Цуьнан бесни тлехула цлийн тача долало.

— Ахь хлун до, яа-м ца воллу хьо? — Зуда дла а хьций, глатьоьхуш, воьлу Вега:

— Хьахь-хьахь-хьахь, Вегех ца ешаш яьлла зуда тлехь цхьа билгало а йолуш хила ма еза.

Цул тIаьхьа Вега дIавовду. Шен учарчу пеша хьалха лаьттаху паднар тIе охьавуьжу. Наггахь, шен гIуллакх хилча бен, кхин хьала ца гIоттуш, цу тIехь Iуьллу иза, масийтта дийнахь, ша Iуьл-лучуьра хьала а кхийдаш, охьайохуш цIенна тхов тIе тоьхна ковст кхе а туьллуш, цIе а ягош. Арахь, йохьелча, Вегин цIийнан тхов берриге берзина баьлла хуьлу, цхьа хIара тIехь вижина Iуьллучу паднара тIераниг боцург.

Цул тIаьхьа хIара де тIекхаччалц ас сайца лелийра хьо, кьелла. Цхьаллех уьдуш, со нехан синкьерамашкахула лелара. ХIан-хIа, ца хилла хьох, цIийнах, суна хьоме хIусам. Хьан кху чохь яцара я йовхо, я марзо. Наха хьо сан лорура, амма хьо сан дацара. Со хьуна хьаша вара. Хьан дола дора цхьалло а, бодано а. Таба-дат еьча, цхьаь хила доллу моьттуш воккхавера. ТIаьхьа... ЦIа, хьан цхьа а бехк бац. Бехк сан хир бу, хьох хIусам йина охьа ца хийначу. ХIетте а атта-м дацара хьуна хIусам ца хиларан шело хIокху дехачу масийтта шарахь кху кийрахь лето.

ЭхI, са а ца даккхало. Леш ву-кх со. ХIей-й, цхьа а вац суна тIехIотта? Нах, мича дахана шу. Шу-х сан бегашах даккхийдеш хуьлура. Шун самукьадаккха гIерташ дайн ас сайн дерриге дахар. Цхьаь мукъане чуволйиша. Атта ма дац хIара шенна лап. Уллохь стаг а воцуш, дог оьцуш...

Кьелла, кьелла, хьо ю бехке. Хьох кьаьхкина уьш.

Э-э, шело. Шело иккхина сан кийрахь. Дерриге а дегIахула яьр-жаш ю. Нах, нах, нах...

Вега дIатов, верриге а оза а лой, кхин а чехка даьллачу дарцо чукагдо кор. Лайн хIуьро кIайио човь.

Ши бIе шо хьалха ваьхна хьо, Вега. ХIун дисна хьох тIаьхьа? Вега ваьхначу олуш меттиг а йисна. Хьан забарш а йисна. Царах хIинца а буьйлу нах. Иза а доккха хIума ду, Вега. ХIокху дерриге дицдечу дуьненахь оцул лар йитар.

Со хьо Iийначу меттигашкахула волавелла лела. Хьан цIийнан чхо хилла тIулгаш ду кхузахь ярашлахь Iохкуш.

Со кхузахула хIара аьхкенан де буьйсане дерззалц лелар ву. МаьркIаже хуьлуш суна хаалур бу гуттар а аьх хьайца лелийна лазам. ХIаллакьхила кхоьллинчу хIокху Iаламах, адамех болу лазам. И лазам кхузахь бежа. Дийнахь болалой а лелин, маьркIа-же юлуш хьан цIа хиллачу бухабогIу. Иза сох дIаоь, цо дIалоцу сан хетам. Сан бIаьргаш чу хиш хIуьтту.

ХIан-хIа, тIаьхьо йоцуш ца вайна хьо а, Вега. ТIаьхье йоцуш бац Фора а, Жази а, Молнесарт а, царах терра кхиберш а. Церан дог-ойла, церан синкьерам, бала, гIайгIа шайна кхаьчна адамаш а лела кху дуьненчухула дуьйладелла.

ДЕНИСОЛТА

ВАРШ-ЮЪРТАХЬ хуьлуш цхьа тамашийна хIуманаш дара. Юьртахойн маттана юкьадогIура дуккха а керла дешнаш. Масех шо хьалха кху юьртара дIа а вахана, хьуьнихахь Ийнарг кхетар а вацаоа шайн юьртахоша дуьйщучух.

Иза цхьана юкьана Iадор вара, тIаккха цуьнан «Со ваьлла теша хьера, я хIорш бевлла теша? Оцул дукха нах хьер а муха бовлу?.. Сой?» — боху ойла хир яра. ТIаккха «Iа-а-а» аьлла, мохь а хьаьхкна, ма-кхуьзу сиха ша схьавеьначу хьуьнхьа юха хьодур вара...

— Со, эцца *куржоке рептици* яханчуьра йогIура...

— Со а ю-кх *избачтаьли* йоьдуш. *Избач* чохь варий теша?

— Хаац. И хьан чуьрниг *ТОЗе* дIаязвеллий?

— ХIаьа. Селхана *сельисполкомера депутат* веана цо аьлча, дIаязвелир-кх.

— Тхо долчохь а вара сисйсара буьйса йоккхуш *пинагент*.

— Вара? И *галлеш* йолу хеча ерг варий иза. Стомара *налоговой агент* веьнера тховга, *апраци* чекхъяккха еза бохура цо. *Калош* яра цуьнан кога юьйхнна...

— Хьажахь, хьуна хезний БаIдуллин кIантах БахIех *селькор* хилла бохуш? Сийсара цо ирзерчу Шамшакьех лаьцна газет тIехь язйинна «Iораваккха ямартхо!» боху *пилитон* йийшира кху чуьрчо. Цуьнан ваша а ву боху *комсомол*...

— Хилча хIун дара иза, нехан берш *НКВДехь* а бу.

Оцу тайпана кьамелаш дара юьртан массо а маьIлехь хезаш. Юьртара нах кхаа декье бекьабелира: кулакаш, середнякаш, беднякаш.

«Кулак» бохучух чIогIа кхоьрура нах. Дош-м кхин вон а да-цара, хазачу аьзних лаьтташ дара. Амма и цIе йолчеран кхолла-маш стаг хьогур волчух тера бацара. Кестта и дош юьртара цхьаболчу нахана тIекхета кечьеллачу барзах тарделира. «Бед-няк» боху дош шена дуьххьара хезча, Денисолтина цхьа боьха хийтира. Амма иза уггаре а тоьлуш дош хиллера: беднякийн гIо дора керлачу Iедало. Ткьа кхуьнан доттагIчо, кхузткьа шо хир долчу Хьамас кест-кеста олур: «ХIара дуьне биднякийн кара доьдуш ду».

Денисолта а вара «бидняк», цу тIе «единоличник» а волуш. Кхуьнан долахь йиь газа яра.

Ткье итт шо кхочу кхуьнан кхин бархI бутт баьлча зуда ялон хан шозза тIехъяьлла. Зуда ца йогIу цуьнга, шен доттагI Хьама санна, зуда а ца ялош кьанлур ву бохуш, хабарш а ду наха дуьй-цуш. Зуда-м кхо шена лаахь тховса а ялор яра. Делахь а, мил-цунна а яло реза вац хIара: кхунна Келисат еза. ХIинца цунна хитIа вогIуш ву хIара. ДIо эвла йисттехь коьллаш юккьехь ду

шовда. Аьтто баьлла кхуьнан: цу шовдан тле клезиг обху нах, Келисат-м йобду цига, иза шайн ценна уллохь долу дела.

Коьллаш юккьера схьа багахь беш хелхаран эшаран мукъам хеза Денисолтина. Таккха коьллаш дла а хилийна, шовдана йист гучуяьккхича, кхунна го хелха сетташ йолу Келисат.

— Ой, ахь хлун до, хьокхана гонаха хелха вийлла Polca санна?

— Ли-ла-ли-ли-ла-ли-ла-ла... — кхуьнга йист а ца хуьлуш, шен хелхар чекхдоккху Келисата. — Со рептици еш ю.

— Оцу Завалу бохучу заббарис массо а хьер ваьккхина кху эвлахь...

Цхьа кIира хьалха Завалуна хIума аьлча, ловр дацара Келисата, иза а ма вара кхунна тIехийзаш, кхо шех ойланаш еш а. ХIинца бен а ца хета. КIира хьалха кхунна хнира Завалун гIали тIехь зуда хилар. Цул сов...

Кху юьртарчу нахе Завалус гуттар а олу: «Со шу боданера серлонга даха веана». Пхи-ялх де хьалха репетици еш, шайн Къариоатан пхьарс лаьцна аьлла, цуьнан вежарша, тIера хеча а яьккхина, «серлонга» ваккхаза витинера Завалу ша а, дуй а байитина, баккхийчу наха маслалат а дина. Цундела хIинца Келисатана бен а ца хетара Завалуна хIуьа аьлча а. И воцург кхунна тIехийзаш, хIара Денисолта а тIехь, кхин а кхаа юьртара ялх кIантстаг ву, зударш балийнарш ца лерича а.

— Хьо хIунда веана кхуза?..

— Сой? Хьоьга цхьа хIума ала веана-кх.

— Схьаалахь, ткъа.

— Келисат, хьо дегаеьча, Гуьржеха вахана, рема лалла дага а догIий, ламанца хьалаволало со. Юха сайн йиь газа дага а йогIий, там бара со царах а вала олий, вухавоьрзу, — ша дийци-нарг чIогIа хазаетий, велало Денисолта. Ткъа Келисат ша оьглазьяханчуа:

— Делахь, дIалехьа хьайн йиь газа а лелош, — олий, дIаяха тохало. Амма эццахь дуьхьал эькхий, сацайо иза Денисолтас:

— Со лолда хьан, гIон елахь.

— ХIун боху ахьа ткъа соьга? — ела а кьежий, шен кIудал охьахIоттайо Келисата.

— Кху сан даге ладоглахь.

— Кхин эшарш локкхуш-м дац хьан дог?

— Ду, безаман эшарш ю цо локкхурш, — олий шен даг тIе куьг дуьллий, ши бIаьрг хьаббой, дIатов Денисолта.

— Уьш-м кIордийнера суна...

— Ма аьллахь... Келисат, хи лохьа хьагвеллачунна, ИндагI лохьа малхо воттучунна, дарба лохьа цомгушчунна...

— Хи эцца охьаьхуш ду хьуна, ИндагI — коьллаш юккье ма веллинехь; хьуна дарба дан со лор а яц, хьайх цамгар кхеттехь

жинашца тайначу Перина тIе гIо, цо, кIур а тоьхна, тавийр ву хьо.

— ХIан-хIа, хьан дарба бен дац суна хиндерг. Йолахьа соьга, Келисат.

— Со — хьоьгий? Ликбез чекх а яьккхина, кехат-пондар а локхуш йолу со, куьг яздан дезадохь пIелг тIелош лелачу хьоьга, коьрта тIехь цхьа мас а йоцчу, кьелла «кьнкь» бохучу хьоьга, со кхаа вешин йиша, шайн долахь берхIнтта бежана а, шиь говр а йолчу кхаа вешин йиша, со — цIарна цIе а яхана йолу, кхаа эвлара ялх кIант тIехийзаш йолу со?!.. Ма ца хуьлу дара иза!

— Ма аьллахь, Келисат... Сан да ваханчу кашор, Келисат, хьо соьга еача ахь бийр болв болх беша кIелара гIа дIахьакхар ма бу.

— Кхин дIа суна а хаьа ...«айса оьглазвахча хьуна туху дерт чIепалган довалгIа дакъа ма ду, хьуна тIахьа кхуссуберг — шекаран бIелиг»...

Моз санна мерза йолуш,
Адамашна езаш йоцуш,
И цхьа хIума йиьта аьлча,
И йиьталур ярий шуьга?
Стим санна кьаьхьа йолуш,
Адамашна езаш йолуш,
И цхьа хIума яа аьлча,
И ялур ярий шуьга?..

Йиш а сацайой, Келисата хотту:

— И ялур ярий хьоьга?

Келисата юьйцу «стим санна кьаьхьаниг» шен гIуллакх дуйла хуучу Денисолтас хаддош олу:

— Дера, ялур яра.

— Яра? Елахь, и баахьа, — хатта тIе пIелг хьажабо Келисата.

Вукхо, жимма хатт схьа а оьций, дIакхоллу:

— ЭхI, ма мерза а бу.

— Ватта, хьо хьера-м ца ваьлла. Хьо-м бегаш беш а ца хилла, ахьа-м цхьаь дан тарло.

— Келисат...

Цхьаь дийца гIерта Денисолта, юкьах воккху йоIа:

— Ткъа суна томана яла хьан хIумма а ма яц.

— Цунна гIайгIа соьга байтахьа.

— Делахь, дешица кхелина шаьлтий-доькхий, туьма ахчий...

— Боккьалий? Аса тховса схьадахьахь?..

— Хьайна лаахь, хIинца а...

— Моз даа хьан бето, соьга-м хатт байити ахь.

Келисат дIаяйра, Денисолта хазаетаро Iадинчохь а витина. Таккха, мелла а хан яьлча, иза эгIийча санна, шовкье а оьхуш,

хелха хъавъза, багахъ: «Хъо хилла аътто, хъо хилла аътто»... — бохуш, мукъам а беш. Цеххъана саца а соций, цо ша-шега олу:

— Хъай, даьдиса хъан Денисолта, ма мотт-глайбий луьллу хъан багахъ! Аътто-м хиллера, хинца и шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий мичара дер дара? Ииъ газа? Царах-м хлун хир яра. Цкъа Хъама волчу ваха веза. Цунна догтур-кха, шайтланна санна, цхьацца хлума дага.

Учакъ керт йоцчу тишачу, лохачу ценошна хьалхахъ, малх баче а хиъна ла, тлехъ цхарйовлла гловтал а йолуш, когаш луьй-ра цхьа воккха стаг. Иза Хъама ву. Цхьаболчара дийцарехъ, иза хинца а зудчух кхетаза ву, вукхара дийцарехъ... Доцца аьлча, билгала бакъдерг хууш стаг а вац, цундела оцу декъехула болу талламаш хаддаза длахьош бу Хъамин юьртахой.

Хъамина хьалха локху дохийначу сийначу шишанийн дакъош. Царах цхьаъ схьа а оьций, вехха цхьаннах чекх хьоьжуш ла иза. Тлаккха корта а ластабой, глеххьа члогла олу:

— Эйт, маржа-я! Хлокху аьнгалех чекххьаьжча санна дел-хъара хъо дуйне... Сийна-сийна а долуш... Цкъа цхьана хенахъ-м дара хъуна хъо иштта. Длаевли-кх и хенаш... Ма сиха а евли. Юха а аьнгалин декъах чекххьежа хлутту иза, хаддаза багахъ мукъам а беш:

Малх бу сирла кхетта,
Уьстагий даьда даьхкина,
Хи мала глур ду уьш...

И йиш пийсса ткъе пхийтта шо хьалха, Хъамас ша яьккхина яра. Оцу дийнахъ хъуьнхара цавоглучу кхунна хи тле еана Са-дакъин йол Пезилат гира, кхо цуьнца хаза къамел а дира, иза кхунна, малх санна, ела а къежира. И длаяханчул тлаьхьа ша-шех йиш лакха велира хлара:

Малх бу сирла кхетта,
Уьстагий даьда даьхкина,
Хи мала глур ду уьш...

Хлетакъ дуйна и йиш Хъамас ца локхуш цкъа де а дла ца до-лура, оцу эшаро хлокхуьнан глайгланаш яййора, хлара мерзачу дагалецамашка воккхура.

— Де дика дойла хъан, Хъама, — цлеххъана шена тлехъа хеза Хъамина. Цунна дуьхьал жоп а луш схьавирзина, шена гург ткъе пхий шо хьалхалерчу Пезилатах тарло Хъамина...

— Хъо араваьлла ла...

— Ахъ хлун до, Пезил... аьлча а, Ке... Келисат.

Важа елало:

— Куржоке йоьду-кх.

Катоьхна аьнгалин дакъа схьа а оцуь, хенаш техкош, дла-

йоьдучу Келисатана тлаьхьа хъежа хлутту Хъама, хаддаза шен йиш а локкхуш.

— Хъама-а, ма къа ду хъан, зуда а ца ялош кханвелла-кх хъо, — иза лаха ву, Келисатан вежарех жимах верг. Мехкарийн эшарш члогла локхуш ву. Цхьана а синкъерамехъ мехкарша шайн эшарш дла ца йолайо, тлаьхъара эян лаха ца хилча. Лаха а ву жигархо, репетицешка а оьхуш. Хъамина клордийна цуьнан йов-дал бегаш. Иза сара санна, вуткъа лекха, цхьана когана таьлаш а ву.

— Ас зуда ца ялийна аьлла, хир ву хъо стаг ца хила глерташ.

— Хин-хин-хин! — воьлу лаха. Тлаккха йиш лакха волало:

Баттал хаза ю вайн колхоз,
Малхал хаза ю вайн колхоз,
Заздоккхуш кхуьуш ю вайн колхоз
Массо длаязло колхозе...

— Хъо стаг елахъара, эшарш а локкхур яцара ахъа.

— Уьш-м ширчух бухадисина лаьржа ладаташ дара.

И длавахана дукха хъан ялале, Хъамина го, шен ценошна юх-хехула тлехболучу новкъа схьавоглу, йоккха гай а, даккхий ме-кхаш а долу «дурс» аьлла къонах. Иза ву кху юьртахъ Хъамина уггаре а ца безачу нахах цхьаъ. Келисатан воккхах волу ваша Бловтла ву иза. Цуьнан зуда Чебарлара ю, шен цле Шайлаглаз а йолуш. «Бохъа хлу даьржа боху, хлу бехдан воллу со» — аьлла, ялийна иза Бловтлас, Чебарла а вахана. Шайлаглаз-м шен майра бен кхин дуйне оьшуш йолчух тера а дац. Цо гуттар а къамел: «Хлокхуо сийсара бахура...» — олий, дладодо. Бловтина уггаре а дукха беза кхача бу етташурина чу каг-ийна сискал.

Хъама иза тлеххачале къайлаваьлча бакъахъа вара, амма хинца тлаьхьвнси. Цунна ги хлара.

— Во-хъо-хъо-хъо! Хъами-миска! Хъами-миска! Хъо хлун деш ла кху ара хиъна?

— Со-м иштта дла лапа. Хлорш хлун ю хъан?

— Хлорш хъаха ю дешица кхелина шаьлтанаш-доьхкарчий. Дохка дахъаш. Ахъа-м ца оьцу хлорш, Хъами-миска. Во-хъо-хъо! Ма зуда а ялор яра-кх ахъа, Хъами-миска. Хъа-хъа-хъа! Цле-м шайн йоглург тиллинера шуна. Хла-а, длавала, Хъамин-миска, дла-воьду со. Оцу шишана чухула хаддаза хъежалахъ, хлун хаьа хъуна цхьа къайленаш гой а. Дуьненан къайленаш. Хъо-хъо-хъо! Хъами-миска... Тлахъаьллачо дуйне дуу, важа бляра хьоьжу, хъо санна. Вохъ-хъо-хъо, Хъамин-миска, Хъамин-миска! Кхин цхьа а къайле ян а яц хъуна.

Урамехъ къайлаваьлча а хезаш ду Бловтин «Вохъ-хъо-хъо». И дладайча, новкъа а хьоьжуш лаьтта Хъама, цлеххъана куьйгаш а лестош, къамел дан волало:

— Хьо ма чlogla гiадвахна. «Хьами-миска, Хьами-миска». Хьох ма чlogla эла хилла, иттех бежана а lаьlна. Вала везарг массо а ву хьуна миска. Цхьадика, валаза висна а, я вуьсур во-луш а стаг а вац. Цу tie, хlара дуьне биднякийн кара доьдуш ма лаьтта. Ткьа со бидняк а ву-кх, едноличник велахь а, сайна тlера хеча бен кхин долахь хlума а доцуш...

Иштта яппарш а еш, шен са метта а далийна, Хьама юха а шен аьнгалех чекххьежа хlутту, багахь бай-й мукъам а беш.

Цlеххьана шена тlехьа, ша тергал веш, цхьаь тосало цунна.

Вухаверза а ца кхиавойтуш:

— Оссо-олом lалайку-у-м! — олий, тlекхетий мара а вуллий, хьовзаво Денисолтас иза.

— Ахь хlун до, лазаво ахь, охьавилла! — шегла делла салам схьаэца а вицвелла, мохь хьобкху Хьамас.

— Хьо ма кура стаг ву, Хьама, салам дlаэца а ца вешаш... — кхин а лекха хьалаойу иза Денисолтас.

— Охьавилла ахь, тlаккха цхьаь дийр ду вайшимма... Иштта... Ва lалийкум солом... Хьо ма гiадвахна?..

— Цхьа хlума алахьа цулла а, Хьама. Оцу аьнгали чухула стенна хьобжу хьо, хlара дуьне иштта а хаза ма ду.

— Хьуна-м хазделлачух тера ду хlара. Дийцахь хlун хилла?

Цунна жоп ца луш, Денисолта бохь боgla хlутту:

— Хьо хилла аьтто, хьо хилла аьтто.

Цlеххьана соцу иза. Тlаккха:

— Зуда ялош ву, хьан доттагl, — олий. юха а кхин а чехка хелха хьавьза: «Хьо хилла аьтто, хьо хилла аьтто»...

Кхано иза сецча Хьамас олу:

— Велахь катоьхна схьаяло еза, катоьхна. Со, гой хьуна, кханий, кханий боххушехь висн хьуна. Со санна, велла дlаваллалц, едноличник а хилла лела ца лаахь...

Маржа Пезилат-я! Ас мила юьйцу ханий хьуна? Дlо лакхяхь Бlагина цхьайтта бер дина, lаш ерг. Иийтl, ма хаза яр-кх иза оцу дийнахь. Шуьрах, бедах йнча санна, мерза дара хlетахь дуьне, ма чоме, ма аьхна. Оцу дийнахь ша-шех эшарш лекха делира сан дог. Соьга ян реза яц моьттура хьуна иза? Дера яра. Со лелла ца велир-кха. «Зуда муха ялайо, цlентlехь етт а ца хилча?» — Со етт эца шай-кай вовшахтоха волавелира. Шо тlехделира, кхин и вовшах ца кхеташ. Эххар а, доglуш доgla а долчу цхьана дийнахь Шуьйта-гlала базара а вахана, етт а балош цlавеанчу суна тхан лулахочо баьккхина кхаь ма хаза цхьанна а стагана, сан мостагlчунна а: «Пезилат сийсара маре яхана ца боху лакха юккьерчу Бlагига?»..

Со lадийча санна, вехха лаьттира доglанехь. Меттавеьча, соьга и кхаь баьккхина йоккха стаг а, я сан етт а бацара гуш. Етт кертахь лаьттара гlодмаш дууш. Со дуккха а лаьттина хиллера доglанехь — гlодмех йоккха мерцхаг яьккхинера атто.

Цул тlаьхьа Хуланда а вахана, цхьана ламарочуьнца захало дийцира аса. Амма сан докъазаллна вайн юьртахь дохнан ун даьржира. Сан етт белира. Тlаккха, юха а... Иштта дlадевлир-кха и шераш. Ювдал хиллера со, зуда схьа а ялийна эца мегарг а ма хиллера и етт.

— Дlадаьлларг дlадаьлла, Хьама. Хlинца хьайн доттагl а иштта висийта ца лаахь, дешица кхелина шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий мичара дер ду дийцахьа.

— Уффай, — куьйгашца корта лоцу Хьамас. — Мила ю и кхаа ден вахар доккхуш йолу Маьлх-Аьзни?

— Келисат.

— Бlовтlин йиший? Ликбез чекх а яьккхина, кехат-пондар а локхуш йолу Келисаттий?

— Хlаа. Хьо ма цецвели, со ледара кlант хета хьуна?

— Цунах дукха дац, кхин уьттаза сов делча а, Пезилат санна хаза ю иза а.

— Пезилат санна, тов! Итт Пезилатах лур яцара аса...

— Ма аьллахь.

— Дика ду, хилийтахь и шиь цхьабосса хаза. Томана хlун до вайша?

Хьама шен аьнгалин декъех чекх а хьобжуш, ойла ян вулу, синтем байна цунна гонахула хьийза Денисолта...

— Духалург деха а вац вайшинна-м стаг!

— Деха-м вара, дехча дала вац-кх.

Юха а дlатий ший а. Эххар Хьамас эли:

— Суна дагадае, хьо дан вахьахь. Схьавоьл хьо суна юххе. Чlogla дийца йиш йолуш хlума дац иза.

Хьамас Денисолтин лерга чохь шабарш до. Цецволий, Денисолтин ши бlаьрг кьаьрза:

— Дlавала, ахь хlун дуьйцу, иза мегар ма дац.

— Дича ца мегаш хlумма а дац хьуна, хlокху маьлхан дуьнен чохь.

— Ткьа дlа муха дерзор ду иза?

— Hala-м ас сайна тlелоцура, цунна сол воккха lелам-стаг хета а ца хета.

— Hалига кхочуьйтур хьаха дац иза.

— Молланаш бахийтича?..

— Дlаваьллахь, цаьрга мича ладугlур дара Бlовтlас, цомгаш хилчий бен ламаз а ма ца до цо.

«Хl-м-м» — ойла йо Хьамас.

— Комсомол вац-кх хьо, цара дора хlуьа а. А-а, вайн юьртда Азман ма яра буьрса стаг, наха «бисмилла» олучохь «революци» а луш.

— Дера суна иза Азманах кхоьру бохуш ма хезна. Делахь а...

— Цо и гlуллакх дlадерзор ду-кх хьуна, хьо ТОЗе язлахь.

— ТОЗе боху ахь, Цlозе а-м язлур вара... Хlа, glyo со, сайн

хІун хуьлу хьажа. Кхунах гІуллакх хилахь, ас цхьа ворда дечиг а, цхьа ворда йол а яхьар ю хьуна.

— Дика ду, Солта, Іаьзина а шена диллинарг деза хьуна...

— Хьа-хьа-хьа!..

— Кхяхь-кхяхь-кхяхь!

ГІадвоьхуш воьлу и шиъ, юкъя-кара Денисолтас «Іаьзина а тов» а олуш.

Майра а велла йисина Іачу Тоънис дечиг даккхийтина хилла дикка тоьаш воцчу Іаьзига, ша шен йол Зелимат йоуьйтур ю хьоьга аьлла. Дечиг даьккхина ваьлча Іаьзас аьлла:

— Схьаяйита хьайн йол.

Тоънис, ела а елла, шеа аьлла:

— Вададай, Іаьза, ахьа хІун дуьйцу, ас бегаш ма бора.

— Цунах, хьаха, хир дацара гІуллакх, Іаьзина а шена диллинарг деза, — аьлла, вахана хи тІера чуйогІучу Зелиматана тІекхетта Іаьза. Охьакхеттачу кІудал чуьра хи Іаьнна дІадаханера...

«Дика доттагІ ву сан. Шен хазахетар а, гІайгІа а цкьа а ца хьуьло сох. Ша мел лачкьийна котам а, со волчу а вогІий соьца юу. ХІун дийр дара аса иза ца хилча?», — ойланаш йо Хьамас. Денисолта кьайлаваьлча.

Паднара тІе чучча когаш а бехкина, етташуьри чу кагІина сискал юуш Іа БловтІа, наггахь чІогІа там хуьлий «Іахь-хь» а олуш, шуьрех юьзна шен мекхан юьхьигащ, пхьош хьокхий цІан а еш. Соне а хьІна, ши бІаьрг хьаббина, багахь цхьацца шабар-шибар деш корта дІаса а лестош, Іа Нала. Цуьнан коьртахь гуттар а хуьлуш болу, лергаш долу тиша куй бу. Цхьа лерг — хьарччина чудиллина, важа — кьийган тІам санна лестош.

ЦІеххьана тийналла йохайо арахь чуьра девлла летачу жІаьлеша.

— ХІей, хезий хьуна! — мохь болу БловтІига.

— ХІун баху ахь?

— Хьажа арахь мила ву.

— ХІанза хьажу.

Араяьллачу ШайлагІазана го жІаьлеша юкьаверзийна воллу Денисолта.

— ДІадалу, хІай, дІадалу! — жІаьлеш дІадоху ШайлагІаза. — Ватта, хьо вац ази, ва кІанат. Йокхо сийсара бахура, шена цхьа гІогІанаш гайна...

— Со вогІу аьлла гур дац хьуна вон гІенаш, ша диканаш ца гахь.

— Аз-м иштти ца баху...

ТІаьхьа ШайлагІаз а йолуш, БловтІий, Налай волчу чуволу Денисолта.

— Во-хьо-хьо! — гІадвоьдий велало БловтІа. ТІаккха шен

веларна юккьехула олу: — Хьо муха кхаьчна, ва кІунзал, ва бидняк — цІе-м шайна йогІлург тиллинера шуна, — хьо-хьо-хьо! — хьо муха кхаьчна хІокху сан акхарочо ког а баккхаза, олхазаро мас а тасаза болчу махка, ва Денисолти-миска!

— Со хІунда веанерий! ХІокху варшахойн махкахь, аьлча а, хІокху ерриге ДегІастанахь а комаьрша, оьзда, гІиллакхе, кхин цкьа а комаьрша стаг мила ву аьлла охьахиьнера сой, Лакха Варшера сан шича Хьаьмбий. Хьаьмби зуда ца ялийча ца воу. Дешница кхелина шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий да аьлла хин-йолчу несо. И духалург дала...

— Ас лур ду аьлла-м ца хета хьуна?

— Ахь ца делча, хьан лур ду иза, кху вайн берриге варшахойн махкахь, ерриге Нохчийчохь, ламчохь а, аренгахь а цІе йоккхуш хьо хилча, комаьрша а, оьзда а, гІиллакхе а, хьекъале а, кхин цкьа а комаьрша а ву бохуш?

— Во-хьо-хьо! — цо дуьйцучух там хуьлий, Іайг а буьтий, кад хьала а ойбий, шура молу БловтІас. — Іахь-хь, лур ду ас хьоьга ахь доьхург, дуй...

— Ас дукха хьедолуьйтур дац хьуна, кестта аса юхадерзор ду хьуна иза.

— Цо юха муха дерзор ду иза, ша бидняк хилча, цІе-м диканиг-ю, Іи-Іи-Іий! — велар эkkха Нале.

— БловтІин декхар схьалур ду хьуна. Кхуьнан ца хилахь, кхуьнан тайпанера схьадоккхур ду ас. ХІей, хезий хьуна, схьадал цу чуьра шаьлтий-доьхкий. И схьадаккхал со кьонах ца хилча, сан цІе БловтІа а хир яцара.

Шаьлтий-доьхкий, туьма ахчий кера кхаьчна Денисолта, малх кхеттачу дийнахь куй дІабаккхича, шен кІунзал баьлла корта санна, кьега.

— Ас кестта схьатухур ду хьуна хІара декхар, кхиахь тховса а, я кхана...

— Во-хьо-хьо, цхьаь дийр ду ахьа, Денисолтин-миска, цхьаь дийр ду ахь. Етташура молний ахь?..

ШолгІачу дийнахь Іуьйранна исс долу хан ю. БловтІина хьалха лаятташ боккха кад бу, чохь етташурн чу кагІина сискалш а йолуш: цунна хьІна Іаччохь наб кхетта. Цо дечу «хур-тІуро» юьзна ерриге чохь. Садоьлуш ницкъ хиларна, цуьнан бага гІаьттина. Корах чухьаьжначу маьлхан зІаьнарш ловзу БловтІин багахь.

ЦІеххьана чІогІа мохь болу дехьачуьрчу ШайлагІазе:

— Ва-а, вайги хІун кхачи, ва-а, вайги хІун кхачи...

— Во-о-о! — мохь болуш хьалаовккху БловтІа. — ХІун хилла? ХІун хилла? Етташура Іаний ахь?

— Ца Іанайна, ца Іанайна, со ялли, со ялли...

— Ва хІун хилла, хІун хилла?

— Хази йо! яхан сийсара, марай оцу кӀапате...
— Хьаьнга-а?
— Селхана кху чу веначуьнга...
— ХӀа-хӀ? Денисолтигий, оцу пас-пасей, вайн Келисаттий, ли-
без чекх а яьккхина, кехат-пондар а локхуш йолу вайн Келисат-
тий?!

— ХӀаь. Йоршу яли тамуна.
— ХӀа-хӀ, хӀорш! ХӀара ас духа лург делла шаьлтий-дотьхий
дац? ХӀара туьма а сайниг ду. НаӀа-а! Кхузахь юххера йист а
яьлла. Во-хӀо-хӀо!

ВогӀий схьаэккха НаӀа:
— ХӀун боху, хӀун боху?
— Вайн Келисат Денисолте яхана, хьуна...
— Цуьнгий? Вайн ликбез чекхьяьккхина...
— ХӀаь, вайн кехат-пондар локхуш йолу Келисат. ХӀорш
вайна юха а елла...

Шаьлтий-дотьхий, туьма ахчий девзинчу НаӀин ши бӀаьрг
кьаьрза, тӀаккха цуьнан аьрро бӀаьрнегӀар деттадала долало,
цуьнца цхьаьна лестадала долало НаӀин чудиллаза дисина куй-
нан лерг а.

— Во-о! — тийналла йохайо БӀовтӀас. — Схьая сан тапча,
схьая шаьлта, топ... БӀовгӀа хьаха вац шех чекх са гойтур долуш.
Вовдуш лавтташехь герз дӀа а доькхуш, аратуьлу БӀовтӀа.

— ...Хьама-а, дийцахь хӀокху дуьненчохь харц некъ дӀакхехь-
начарна муха Ӏазап дийр ду: жьожжахати чохь иштта дӀа цӀерга а
кхийси́на багор бу уьш, я ялгӀу чохь кхорзур бу?..

— Уьш хьаха бу, НаӀа, боккхачу яй чохь, цӀийдинчу даьттан
чу а кхуьйсуш, кхехкор.

— ХӀийтӀ, маржа дуьне-я! — шен тӀунбелла мара гӀовталан
пхьош хьокхий цӀанбо НаӀас.

— ЛадогӀал ахь, НаӀа, — гӀийлла кьамел доладо бӀаьргаш а
хьаббина Ӏачу Хьамас. — Делан лаамца бен цхьа а хӀума хила
йиш яц дуьнен чохь, цундела боху ас...

— Со-м реза ву, Хьама. БӀовтӀас, хӀун дийр ду ца хаьа-кх, —
юха а шен мерах пхьош хьокху НаӀас. Оцу хенахь арахь гӀовгӀа-
наш йовлу. Хезаш ду БӀовтӀин аз:

— Чохь дац бӀиж, дедда. Амма сан карара-м дер дац! Дела
вазлор дац...

Йоккхачу гӀовгӀанца чукхьачначу БӀовтӀинна го Хьама.

— ХӀахӀ, хьо хӀунда веана кху чу? Яхийталахь, яхийталахь,
дукха сихонца. Яхийта! — цӀеххьана мохь болу БӀовтӀига.

— ХӀинцца, и сан куй...

— ХӀара бу хьуна хьан куй, — мийра тухий, куй цунна тӀаь-
хьабохуьту БӀовтӀас.

ОьгӀазвахана БӀовтӀа НаӀина чукхоссавала кечвеллачохь
вуйтуш, чохьха волу воккха ши стаг. Царах цхьаь лоха ву, хӀинц-
ца кьежъяла йолаелла, тукарца лергина маж а йолуш, важа —
вуткьа лекха ву, цуьнан маж ерриге а кьежъяелла ю. И шиь
гӀеххьа дешна а, коьрта болх нехан дикане-воне эхар а болуш ву.
Салам деллачул тӀаьхьа кхин хӀумма а ца олуш, цу шимма лерга
юххе куйгаш а дохкий назма олу:

Топ-тапчий йиттича, шура ма ца йогӀу,
Зуламал тоьлаш ду гергарло, делан лай.
Хилла дерг тӀезца, ца хиндерг дуйьцуш,
Нахала ма вала, хӀай делан миска лай...

— Ӏа-а-а, — олий, назма чекхйоккху чувеанчу шиммо.
— ТӀаккха кхин хӀумма а дуй? — БӀовтӀас шен оьгӀазвахар
хьулдо.

— Тхо цхьа гӀуллакх дахьаш...
— А-а, гӀуллакх... Могаш Ӏай шу, ларадой. Етташура молий
аша?

— ХӀан-хӀа.
— Мерза-м хуьлу шуна, чу сискал кагйича. Сискал яша а
еший...

— ГӀоза юийла, тхо и гӀуллакх дӀадерзаде, аьлла...
— ХӀа-а, и диталаш, шуна лаахь, ас латта охкур ду шуна.
— Ахьа латта акха тхан дӀаволлаза висина стаг а вац.
— Ӏза дика ду, шу массо а могуш волуш. Етташура яйиша,
сискалца мерза-м ю хьуна, ас гуттар юу.

— Тхо-м дӀадоьлху, ахь тхайн иштта юьхь...
— ДӀадоьлху шу. Шайн Ӏан йиш яцахь, дӀагӀо. Кхехкийна
дакьийна жижиг дезий шуна? Мерза-м хуьлу шуна Ӏза, тӀе чорпа
а молуш, ахьаран галнашца. Ца Ӏийча хӀун дер шуна. Ӏодика
йойла.

Хьеший новкьа а бохий, чувогӀу БӀовтӀа.
— НаӀа, хӀара вайна тӀекхьачнарг шолгӀа юьхьаьржо ю. Ит-
тех шо хьалха вайн девашас Пхьарас шен зудчунна дугӀу аьлла
чурт цхьана нехан стеган коша хьалха а доьгӀна, юха Ӏза лач-
кьийна бохуш, гӀовгӀа а йина, нахала девлира вай. ХӀинца хӀа-
ра... Цундела вай кхааммо: асий, ахьий, Ӏахассий — вайна тӀера
хӀара юьхьаьржо дӀаяккха еза.

— ХӀара ду-кх Ӏза сингаттам шен беа пена юккхьехь буюсу
бохург.

— ХӀаь. Ткьа Ӏаха мича вахана! Ӏаха-а!
— ХӀо-вай! — учара неӀ а йоьллий, чохьха волу Ӏаха.
— Хьо мичахь лелаш ву?
— Со куржоке вахнера.
— Ва вайна хилларг хаьий хьуна, эшарш локкхучохь дуй
вайн гӀуллакх?

— Цхьаьнга маре яха дезаш яцара иза а? Ткѡа мах-там Завалус лелон ца оьшуш, ширчух бухадисина ду бохура.

— Хьий, хьо вахка оцу Завалуна! — Ёайг кхуссу Ёловтас Іахина тІаьхьа. — И хеча а ю хьуна ширчух бухайисина, иза охьа стенна ца юьллу ахьа? Хьо...

Эццахь бага гІаттийначохь вуйсу ЁловтІа, чуьлла шайн юьртда Бачин Азман а гой. Бачин цхьаь бен воцу довзалхо — Азман хьахийча наха гуттар а кица даладо: «Дика йоІ тоьлу вочу итт кІантал». Азмана божарийн хорма а лелайо, хьаьн тІе оьल्लीна тапча а, цу тІе, хьаьжкІийн лодгех йина чІогІачу томкин цигаьрка а узу хаддаза. Иза зьорталчу дегІахь, ерстина, Іаьржачу аматехь, «дурс» аьлла, гІе-метта хІовттина кьона зуда ю.

Іадийча санна Іен НаІий, ЁловтІий тергал а ца веш, цІенкѡа юккѡехь дІа а хІуттий, цигаьркх боккха кІур а боккхий, чІогІа шена уггаре а дукха деза дош олу Азмана:

— Р-Ре-во-лю-ци!..

— У-у, — узар болу ЁловтІига.

Кхин цкѡа а цигаьркханах кІур а боккхий, Азман кѡамел дан йолало:

— ЁловтІа, хьо мила ву хьаьий хьуна?

— Сиридняк. Кулак-м вац...

— Нийсса ши бежана хьан цІен тІехь хиллехь, хьох кулак хир вара, хІинца хьо — сиридняк ву. Ткѡа сиридняк мох хьаькх-хьаькхначу агІор телаш, дІасалесташ йолу элемент ю.

— Со-м вац, Іаха ву хьуна иза, шен астагІ а волуш, дІасалесташ.

— Хьо а ву. Цундела... Ткѡа Денисолта бидняк ву, селхана дуьйна ТОЗехь юкѡарчу балхана Іуналла деш а ву, иза оха хьийза а войтур вац.

— ХІан-хІа, Азман, цунах гІуллакх...

— Р-Ре-во-лю-ци! Хьожуш хилалахь, ЁловтІа...

— ОьгІаз ма гІохьа, оьгІаз, нах буьйлур ма бу тхох, — даьнта хьаькхна мача хуьлу ЁловтІех.

— Стенна буьйлуш бу нах, йоІ маре яхча?

— Цо тхуна делла...

— ХІа-а, нахе ма дийца ахь и декхар хьайгара духалург даьхьна дара бохуш...

— Иза-м хІинцале а дийцина аса.

— Ас ахь иза хьайггара долиьна хиллера, эр ду хьуна. Хьайга хаттахь, ахьа а изза ала.

Тийналла хІутту. «Зузз» — до етташурина гонаха хьийзачу мозано.

Іахас йохайо и тийналла:

— Там-мах балар ширчух бухадисина Іаьржа Іадат...

Эццахь ЁловтІин хьажаро батт дІакъовлу Іахин.

— Нийса ду. ЁловтІа, оцу хьайн вешичул хьан хьекѡал делхьара...

— Азман, цкѡа мацах, — кѡамел дан волало хІинцалц вист ца хуьлуш Іийна Нала, — цкѡа маца ТІуха бохуш цхьа стаг хилла-кх жІаьлеш долуш. Сарралц и болх бина ша даьккхичу эппазах саба а оьций, цуьнца куьйгаш дуьлуш хилла боху-кх цо. Іи-Іи-Іи! Оцу ТІухин хилла мах бу-кх тхан хилларг а. Іи-Іи-Іи!

— ХІи-хІи-хІи! — воьлу Іаха а.

— Ах-ха-ха! — гІад йоду Азман ша а. ТІаккха:

— Нала, ахьа далиьна кица кхуза догІуш дац, кхечухьа далор ахь. Келисаттий, Денисолтий вовшахкхетар истори тІехь дІаяздина хир ду. Р-Ре-во-лю-ци!

— Истори хІун во?

— Историй? Цхьа хІума ю-кх, вайн нохчийн хьалха заманахь тайпанан цІерш дІаязѡеш цхьа яй хилла боху-кх. Цунах терра кху дуьненчохь хуьлу даккхий хІуманаш тІе дІаяздеш цхьа боккха яй бу-кх.

— Цхьаберш цу яй тІе дІаязбахь а, вуйш цу чохь кхехка а бийр бу хьуна. Іи-Іи-Іи! — боху Налас, тахана Хьамас шена дийцинарг дага а деана.

— Ткѡа тхан Келисат маре яхар а хир ду цу тІе дІаяздина? — хьотту Іахас.

— Дера ду. Иза а ма ду доккха хІума: тахана дуьйна дІадолало нохчашна юккѡехь, там-мах ца луш, шайн лаамехь маре бахар — зударий балор. Тховса избачитальнехь ерриге а юьрто хІоттор ду цІен ловзар. Р-Ре-во-лю-ци!

Екхна аьхкенаь буьйса юккѡе яьлла. Хеза сийкѡераме эшарш, етта жиргІа, кхуьйсу герзаш, «хІорстоь, хьовзае» — боху маьхьарий.

Юьртан цхьана маьІІехь:

— И хІун кѡапкѡарс ду?

— Денисолтас зуда а ялийна, деш цІен ловзар ду боху избачталнехь.

— ЦІен ловзар? ЦІен коч йоцург чувоуьйтий цига?

— Хьаьжча, хуур ду-кх.

Юьртан вукху маьІІехь:

— Денисолтас зуда ялийна, тов!

— Дера динна дан дезарг!

— Хьа-хьа-хьа!..

— У-у-хІу-хІу-хІу!..

— Кхикхи-кхи!..

— Вахь-вахь-вахь!..

Буьйлу нах. «Шшшшш» деш, дІаса а техкаш, юьйлу юьртана гобаьккхина Іохкучу аьрцнашна тІеевлла баьццара хьаннаш.

«Чхар-рр, чхар-р» — тІулгаш тІе а детталуш, кхийсалуш, доьлуш, охьалена шовданаш. «Булкь-булкь-булкь» — иштта доьлу юьрта юккьехула охьадоьду ахк. ЖІаьлеш а, боргІалш а, цаьпцалгаш а, пхьидаш а. Ткьа беттаса, цкьа а ца даьллачу кепара, самукьа даьлла, дерриге а лелина, дІадахана екхначу стиглахь.

1982

БОЧА-БІАРИЙН ДИТТАША ГІОВГІА ЙО

ВОРХІ шо кхаьчна Лайса ехха Іуьллу бІаьргаш схьа ца боьллуш, шена хезнарг боккьалина, я гІенах ду а ца хууш. Эххар а кхета иза гІан цахиларх: гІан делхьара цуина и хезна ца Іаш, гуш а хир ма дара. ТІаккха шен юьхьа тІехь маьлхан зІаьнарш а хаалой, бІаьргаш схьадоьллу цо. Иза елакьежа маьлхан зІаьнаршна. Амма сихха дов цуьнан и хазахетар. ХІара цхьа кІира ду-кх Лайсин дагчохь и сингаттам беа. Ши бутт ах бутт хьалха, дуьххьара Баба йолчу Іен схьаеапчу дийнахь а яра иштта дог ца догІуш. ХІетахь иза ехха хьийжира юьртана малхбузехьа болчу орцаха, етталуш, халла ирах йоьдучу сирла-можа басар хьаькхначу тракторе, иза, орца тІе хьала а яьлла, кьайлаяллалц. Цу чохь дІаяхара кхуьнан нана, хІара кхузахь шен нана йолчохь а йитина аькхе дІаяллалц. Лайса бІаьргаш чу хиш а хІоьттина лаьттара, цуина дагаохура шен Дада а, жимах волу ваша Куьйра а. Нана дІакхочу хенахь Дада хир ву. Куьйра кара а лаьцна, кетІа а ваьлла лаьтташ.

— Схьайоьл, Лайса, схьайоьл Бабина. Бабас хІун дийр дара хьо дІаяхча, хьан нана цхьанхьа а гІур яц. Кхузахь хазах ма ду, шун юьртахьчул а, пах а дукках бу. Кхузара гІали тІе а вахало... Шу долчу трактор бен хІумма а яха а ца йоьду... Схьайоьл Бабина, — марайоьллира хІара ненанас. ТІаккха яхна уче йисте охьахира. — Тю-тю, ма хаза бу ког, ма жима а бу...

Ког, ког, коган ког,
Хоттала бахана бехбина ког,
Бай тІе хьаькхна цІанбина ког,
Даьтта делла хьанбина ког,
ХІоа делла хьаьстина ког,
Іахарашна тебина ког,
Мехкарашна шершина ког.
Ког, ког, коган ког...

Шен ког, кара а лаьцна, лестабеш, Бабас и йиш лекхча, Лайса ша-шех елаелира. Цуьнан сингаттам а байбелла, дІабелира, ца хилча санна. Де суьйренга далале, кхунна вевзира шайн лулахойн ша санна хьалхарчу классе ваха везаш волу кІант. Цуьнан цІе Асхьад хиллера.

ХІинца-м кІира а ду кхуьнан сингаттам дІа ца болу. Лайса

шен меттахь хьирчна йоца хадийна месаш цхьана куьйга дІа а хьокхий, уча йолу. Іуьйренан мох шийло бу. Мохо лестадо, даккхий кху уьйтІенна гобаькхкина доьгІначу боча-біарийн кортош. «ГІо-в-в...» — гІовгІа йо цара. Парлу долчу дІахьаьжча, Лайсина го шена меттахь Іуьллуш хезнарг: Баба ю котамашка луййш йоллуш.

— Хьада дІайовла, парлу кІелахь Іен, шайна цхьогале яийта ца лаахь, куьш-куьш, куьш! Хьий, дала хайра де шух... ДІаяло, чу а гІой, хьайна тІе коч юха.

ХІара чу ца йоьду тІе коч юха, когаш тІе охьа а лахлой, шелонах хаба а хебий, ладоьгІуш Іа. «ГІо-ов-вв», — до боча-біарийн дитташа. Кхузахь дуьххьара буьйса яьккхича, сатоссуш самаеліра и гІовгІа а хезна. Кхунна моьттара иза сихачу мохо лаьлліа борІуш догІанан кІур бу. Иза схьакхачча... Мегара цо хІара тиша цІа тІекІелкхосса.

— Хьо самаяьлла, Лайса?..

— Баба, догІа ду-кх вайна догІуш.

— Муха догІа? Дера дац-кха, — коре а яхана, арахьаьжира Баба. — ДогІа муха догІу, стиглахь марха а ца хилча.

— ГІовгІа-м ма ю.

— ХІа-а, уьш білараш ду мохехь лесташ...

«ГІов-в-в», — гІовгІа йо біарийн дитташа.

— Хьада дІаяло, юьхь-куьг дилий, хьайна хІума кхалла, — кхуьнгахьа йоьрзу Баба, карахь котамашна йохуш повшах хьо кхош ши хьаьжкІа а йолуш. Лайса чуйоьду. Цо, шозза саба хьокхуш, юьхь юьлу, гата а хьокху, тІаккха шен месех екх хьс-кху. «ГІов-в», — кху чу а схьахеза біарийн дитташа ен гІовгІа. Уьш Бабин дас доьгІна ду. СагІина аьлла. Шортта білараш латадо царна тІехь. БабарІеран ден цхьа а кІант ца хилла, хІорш ялх йол хилла цуьнан. Иза говза стаг хилла боху Бабас. Аьчган пешаш а еш, черманашна уй а дохуш. Шортта жижиг хуьлура бохура Бабас шайн. ХІорш кегий болуш хьаьмцаш баха оьхуш хилла, стерчий дІа а дужий, салаза тІе серах бина дуо а хІоттабой. Цхьа а хІума оьшуйтуш ца хилла кхарна кхеран дас. БабІа йиңарех цхьаь ю дІогахь, ломал тІехьа а ваьлла дІавахча, Шела бохучу юьртахь Іаш. Цуьнан, Бабин санна, багара цергаш дІа ца евлла. (Бабин кхо церг бен ца йисна), куьйгаш, Бабинаш санна, Іаржделла, пхенаш тІедевлла а дац, цо мотт Бабас санна ца буьйцу, радиочухула кьамел дечу зудчо санна буьйцу. Бабин йишница цхьа стаг а веара, мекхаш а долуш. Иза цуьнан кІант хиллера. Цара шина сетки чохь тайп-тайпана хІуманаш а еара: жижиг, чкьургаш, камнеташ. И шиь сарралц Іен а Іийна, сарахь дІадахара. Церан шайн машен ю. Сийна жима машен. Цуьнна деанера и шиь. Цу шинма білараш а даьхьира цхьа ведар, кертара баьхна сийна хохаш а. Бабас, ца оьшу боххушехь, цу шинна банки чу даьтта а, ши кІалдмижарг а йиллира. Церан машен,

Елха-м Баба кест-кеста йоълхура. Цкъа цхъана дийпахъ, хла-
ра Жовжангларга а яхана, церап кIантаца ловза а левзина, цла
йогIуш, кхунна хезира Бабин елхар. Баба учахъ ши ког дIа а хса-
на, хитна Iара, шен куйгаш голаш тIе а детташ, корта а лестош,
цIогIла йоълхуш, наггахъ «У-у-хIу-хIу», — олий, узар а беш. Лай-
са цкъа а ца кхераеллачу кепара кхераелира, ша хIун дийр ду а
ца хууш. Эххар а цо, ега а еш, бIаьргаш чу хит а хIоьттина:

Баба шен кІантана йовлхуш хиллера. Бабин кхуьнан напий, и кІанттий — ши бер хилла. Иза мотоциклаца бердах а вахана велла, берхІийтта шо кхаьчначу дийнахь. И веллачу дийнахь Іувь-ранна догІуш дерз хилла, делкъа хан хуьллуш дохделла дуьне. Хьеш кхехкон санна, тІеІаьткъина хилла малх. Бабин хье-м кхехкІийна цо. ХІинца а бу Бабин хье делина эчиг санна. Цундела Бабин корта кест-кеста лозу, цунна буса наб а ца кхета, цундела цо набарх узарш до, сих-сиха кІентан цІе а йоккхуш: «Рамзан... Рамзан... Маржа Рамзан!...», наггахь иза елхаран кърдашца сама-йолу, тІаккха йовлху хІара а, йовлху Бабех къахеташ, гІийлла, гІайба а тІадош.

— «Ху-у-п», — олуш, шел а еш, хыламер ю. Цулла а чу бепиг кагдича диках хир ду, тлаккха жимчу лайгаца юур ю. Бабас а до иза.

Шен цергаш елах а, Лайсни-м мерзах хета ништа бепиг дууш. Цул сов Бабас ахьарах еш йолу тоьпан а хета Лайсниа тlorla мерза. Уьш кху шимма тlo-берама чу а Iуьттуш юу. Бабас-м наггахь туьхала а Iуттуш юу, тle хох а кхоллуш. Ништа мерза хета шена боху. Туьхий, хоххий муха хуьлу мерза тloбера-мал? Тамашийна стаг ю Баба...

— Хіума йнирий ахь?
— Хіаъ. Со Іеха баккха йоллу.
— Собарде тхи дІадаллалц.
— Хіумма а дац тхи хилча а.

304

Дебин ненан це а хилла Деба. Иза клайн етт хилла. Шортта шура а луш. Иза, бажа а бахана, ца боглуш, дистинчу Эрко баъхьна. Оцу дийнахь, стиглара хлорд лаятта бала глерташ санна, догла деъна. «Глов-в», — бохучу ловрийн гловглану дуъзна хилла дерриге хлаваъ. Куршка хи а ца хуьлу ланнаш саърмикех тарделла хилла. Ткъа Эрк массо а Инн шех дла а кхетта, массарел а боккха Саърмик хилла. Цо длакхаъллина Деба. Шолгачу дийнахь луьйранна, малх схьакхеттачу хенахь, дло лакхахь цхьана стеган хьера хиллацохь карийна иза. Гамарлахь гуш, ирх бахна цхьа ког бен, хлумма а ца хилла.

— Нело кломсар тесна... Ас дла ца хецнехъара буса... Хлаъ, иштта яздина хилла. Ма дика жлаъла дар-кха хьо, — Бабас шен чуыйраш хьалалаьцча, Турпала кхуьнан куыйгах катуййхира. Гийлла, халла хаа а луш. Бабас чуыйраш чу а ехкина, цлера кхуьнга шен тишачу кучан юх а яийтина, чуо-клело длайнхкира. Оцу буса делира Турпал. Хинца хлара а длайодахъ, мила Ийр ву Бабица? Бежан-дийнахъ охъайоглур ю аьлла нанас хлара хьаллайнга. Школе йоьду хан а тлекхочуш лаятта. Стохка хлара кечам-барап классе нхира. Кхеран классехъ хлара а цхьаьна ворхI бер бен дацара. Кхунна массарначул дика Темира абат еша, яздан а кхунна дика хаьара. Уггар дика-м ца хаьара. Уггар дика Асланна хаьара. Хлара кхуза охъаеьчахъана, шозза Дада веьна. Бабас цкъа Куьйрина тлеюха хлуманаш а яхъийтира, шоззе а банкеш чу даьтта а, клалд а, ййна котам а яхъийтира царна.

— Даха хуур долүш дац ший а. Майра ву бохург къяаркъя муыйлүш ву...

— Деллахь, хьо-м ер ма яц и шиъ лелийна.

— Ас-м хIун дора царна лелийна...

Лайсиа ца тайра и къамел. Кхеран дадас иштта къаьркъа а ма ца молу, малахь а, наггахь бен.

ХIара Iexa тоьар бу цкъачуина. Ховха буц Миншина хьалха а юьллий, арайолу Лайса. Поппар беш йоллучу Бабинна тлейоьду иза. Бун хьаха йоллучух тера ду иза. Бабас цхьаццанхьара дечиг, уьнан юьхьнг яхьаш вовшахтуйхира гIирс. Бун хьалаеш, дIогахь тхов тIе эчиг тоьхначу ца чохь Iаш волчу воккхачу стага а гIо дира.

Кучан юх хьала а лавцна, поппар хьуьйш йоллу Баба, цIех-хьана саца а соций, кхуьнга хьожу.

— Iexa баьккхина ели хьо?

— ХIаь. Соьга а байтахьа поппар.

— Ца оьшу. Хьо жима ю. Цулла а, яха а гIой, бIараш схьа-лахьаде. Куьйранна «кху-вай» а олуш.

Иза сийна маьлан ведар а оьций, бIараш лахьо йоьду.

Кхуьнан вешех Куьйра стенна аьлла? Иза цунах жимма а те-ра а ма вац. Иза мокхаду, вон а ду, кIорнеш а лечкъош. Ткъа кхеран Куьйра, жима цхьацуьрг ши куьг, ши ког долуш гаки ду... Бежандийнахь нанас хIара дIаюьгур ю цига, жимчу юьрта. ТIак-кха школе гIур ю. Кхеран хьехархо Тонта Хамидовна хир ю:

— ХIара пен бу, иза пеш, хIара ручка...

ХIн-хIн-хIн. Иза хьанна ца хаьа, ца дийцича а? Иштта-м кхунна деша а хаьа. Цкъа Нанас Бабига яздинна кехат дийшира кхо. Цхьа жима кехат. Иза цигара цхьана трактористе дайитине-ра нанас. Иза-м дагахь Iемира кхунна:

«Мерзачу маршаллица кехат яздо ас. Ба-ба, му-ха Iаш ю шуь-шиъ? Лай-сас са-м ца гатдо. Ба-ба суна яй-та курпа — 2 кила, цIормала — 2, колготка — 3, де-лахь жимма даьтта а, туьканара э-ций, чай молу саканаш а. Му-ха ю хьан могушалла? Тхо дика Iаш ду. Махьмуда къаьркъа ца молуш ши кIира даьлла. Куьйрас маршалла доуьйту шуьшинга. ХIара цуьнан куьг ду».

Кехат чекхдаьлча бухахь Куьйрин куьгана гонах ручка а хьо-кхуш, диллина сурт дара. Лайсас шен уьг дуьстира цуьнца. Кхуьнниг доккхак дара. ЦIа ма-яхха, Куьйра мара а хаавнина, цуьнан ког а ластош, кхо йиш локхур ю:

Ког, ког, коган ког,
Хоттала бахана бехбина ког...

ХIара цIа яхача, мила Iийр ву Бабица? Хьан эр ду цуьнга: «Ма слхахьа?» И дукха йилхича цуьнан хьс кхехка болалур бу-тIаккха...

Дадий, нанний, Куьйрий кхуза схьадеьча хIорш цхьаьна Iийр бара. Нанина-м лавара иза, Дада реза ца хилир-кха:

— ХIахI, Махьмуд маре вахана бахийтий? — элира цо.

ХIн-хIн-хIн, стаг муха воьду маре? Бежан-де тIекхача мас де дисна техьа? Бабига хаьттича хуур ду-кх. Бабас кхунна гIаличу яхана тIеюха хIуманаш эцна: ал шолан коч, кIайн фартук, папка, киншкеш, цIен кIархаш а.

— Бабин йол массарал а хазах хир ю...

Иштта дIадовлу кхузахь денош. Сарралц цхьацца деш хуьлу хIарий, Бабий. ХIинца кхоьш а ю схьаяха езаш.

— Болх ца беш Iийча, со мегар а яцара, — элира Бабас.

Болх ца бича хIара-м мегар яра, ловзийтичхьана. Делахь а, кхуза ловза бер а дац, цхьа Асхьад воцург. Кхуьнан хенара вол-лушехь, цунна деша а ца хаьа. Цу тIе иза Iовдал кIант а хета кхунна, цо Iовдал хIуманаш дуьйцу дела. Цуьнан ден цийбелла боккха мара а, тIеюхуш Iаьржа боксин куртка а ю. Цо хIара хьалха а йолуш, шайга веанчу цхьана стагана Iовдал хIуманаш дийцийтира Асхьаде:

— ДIааьл цунна, Асхьад, — бохуш.

ХIинца кхин ши кана тлейоьккича хьаладузур ду ведар. ТIак-кха кхин а лахьо деза. Дийнахь днъ ведар бIараш лахьо деза.

...Малх таьIна-сийначу орца тIе лахбелча, мелла а шелло хIа-ваь. Юьртар цIаоьхучу бежнийн Iехарш хеза. Пхьидийн ловзар дIадолало. Лайса пхьидех тера Iexa гIерта «къвэкъ», «къвикъ», «къвакъ».

— Хьада, дIаяла гIовгIа а ца еш. ЧIама цIабогIийла хьажа.

ХIара бежнаш схьаоьхучу новкъа йолу.

— ЧIама, ЧIама, — кхойкху иза.

— Тьфу, тьфу, бIаьрг ма кила хьуна! Дукха йол хир йоцуш юй. — Мараюллу хIара тIехьахула тIеанчу Самарта. — Шун ЧIа-ма а дIо схьадогIуш ду хьуна...

ЧIама а эkkхадой, дIаюьду Лайса. Догучу деман хьожа кхета цунна: «ЧIепалгаш деш ю-кх Баба».

— Схьайола, иза керта чу лаллий. СагIина хIара чIепалгаш эций гIо.

Тховса пIераскан буйса хилла-кх. Бабас пIераскан буса гут-тар а чIепалгаш до. Бабин кIантана дукха дезаш хилла уьш. ХIара Асхьадеран керта йоьду, бошхепа чохь чIепалгаш а оьций.

— Мелимат! — кхойкху.

Гучуйолу ерстина, лохачу дегIахь зуда. Цуьнан мера тIехь, гуттар а санна, хьацар ду тоьхна.

ХIара, чIепалгаш дIа а лой, сикха юхайоьрзу. «Цара дуьхьал хIума яларе а ца хьоьжуш, сикха схьайоьллахь», — аьлла Бабас.

— Собардел цкъа, — хIара-м дIаюьду. — Лайса, собарде ца боху ас.

ХIара соцу. Мелимат чу а йоьдий, буйнахь цхьа хIума а йо-луш арайолу.

— Схьайола кхуза.

Эццахъ велха а ийзалуш, араэккха Асхъад. Цуьнан цхъана аглор охъаеана марш ю.

— Мама, суна а лохъа! Мама, суна а лохъа.

— Ва, дlавала, хlай. Дlавала, хlан, хlара ю хъуна.

— Кхин цхъаъ лохъа, кхин цхъаъ лохъа! — ненан кучан юх ийзайо Асхъада.

— Хlий, хъуна ма гуо хlума бlаьрга! Кампет язаа ву хъо? Хlа-а, дlадала, жlаьла!

Ииъ кампет ю. Асхъада шиъ дlа ца яьккхинехъ ялх хир яра. Ма ловдал а ву иза. Сагlина луш йолу хlума шена йоьхуш ма ца хуьлу. Иза церан дас гlали тlе а вигна, муха дара цигахъ аьлча, дуккха а нах а бара боху-кх. Иза хъанна ца хаьа. Бабас хlараъ юьгур ю аьллера гlали тlе. Делахъ а... Нана ю бежан-дийнахъ охъайогlуш...

Хlара чухаьчча, Баба чlепалгаш дуьлуш йоллу. Кхо царна тlе даьтта хьокху.

— Баба, — цlеххъана хотту кхо, — бежан-де маца ду?

— Хlу-у?

— Бежанан-де.

— Хьи-хьи-хьи, — жимма елало Баба. — Бежанан-де ма дац иза, иза шинари де ду. Шинари де. Дукха хан ца йисина хъан нана охъаян. Са ма гатде.

И шиъ чlепалгаш даа охъахуу. Хlара, Лайса, дlаяхча, мила Ийр ву Бабица?.. Чlама чудало ваха стаг хир вац... Буьйсанна Бабига ма елха ала... Ша хир ю. Боча-бlарийн диттийн гlовгlане ла а доьгlуш ша Ийр ю. Ша...

Лайсас хъалакхаьल्लीна чlепалг, къурд ца балуш, цуьнан багахъ дуьсу. Цуьнан бlаьргех хиш довлу. Бабина тосало Лайсас чlепалгаш дууш цахилар.

Йоле дlахъаьжча, цуьнан бlаьрхиш а гой, цецъаьллачохъ юьсу йоккха стаг. Амма иза хаттар дала а ца кхияю.

Лайсас елхарна юккxехула олу:

— Хьо хъаьнца Ийр ю, со дlаяхча, Баба?

Тlаккха и шиъ ший а йоьлху, шаьшшинна кlорддолц, вовшах а хъаьрчий. «Гlов-вв», — деш, царна тlаьхъара тийжа боча-бlарийн дитташ. Эххар а йоккхачу стага олу:

— Бабас хьо цкъа а дlайохуьйтур яц. Вайшиъ цхъаьна Ийр ю. Кест-кеста шун юьрта а йоьдуш. Цул тlаьхъа уьш массо а кху-за lен охъабогlур бу...

Тlаккха йоккхачу стага, Лайсин ког кара а лоцуш, йиш локху:

— Ког, ког, коган ког,
Хоттала бахана бехбина ког...

— Хlи-хlи-хlи, — зов хилла Лайсех.

— Хъа-хъа-хъа, — йоьлу Баба а.

— Хlи-хlи-хlи...

— Хъа-хъа-хъа...

И шиъ ехха йоьлу, кху масийтта шарахъ иштта синкъерам газа долу хlара тиша цlа а дегош. Боча-бlарийн дитташ а доьлу цу шинна тlаьхъа.

1982

ДОХКОВАЬЛЧА

ЦУЬНАН юьхъ цlийъелла, совса а севсина яра. Сийна бlаьргаш — тамашийна даккхий, кхерамах дуьзна. Кобрта тlе девлла чоьш, зуьнан кlохцалш санна, ира хlиттийна дара, малхо гиччош юьххера маж а дина. Цуьнан гlеххъа яьллачу нилхачу можа юккxехъ наг-наггахъ къежбелла чо а хаалора. Цунна тlехъ беркъа барзакъ дара, я и сов боьха долу дела иштта хеташ хила а тарлора. Волалуш, букар чу а сеттий, ши куьг хъалха охъа а хобций (царах цхъаъ, чолакх долуш, вукхул дуткъа дара), уьш леста а ца деш, лелара иза. Цуьнан хъаж тlе девлла гучу пхенаша а, бlаьргийн хъажаро а, чlичкъашка яханчу юьхъо а хоуьйтура тидаме волчуьна цуьнан кхетамо цхъа боккха бала лайна хилар.

Иза хlора lуьйранна аьлча санна, гlалин базаран кертахула волалора:

— Нана, суна къинтlера яла, нана, суна къинтlера яла, у-у-уйтl, нана, суна къинтlера яла! — бохуш, мохъ а бетташ.

Цуьнан мохъ хезначуьна хуур дара иза массо а санна волчу стеган мохъ боцийла. И мохъ сов чlогlа а, хъере а бара. И мохъ стеган, базарахъ даима а шайн йохка-эцар лелочара: «Хlахl, хезча, базарахъ даима а шайн йохка-эцар лелочара: «Хlахl, схъакхечи хъуна хlара а», — олура, ткъа и дуьххъара хезаш берш, цецбуьйлуш, хlун хилла теша кхунна бохуш, маьхъаран дега хъуьйсуре. Церан цецбовлар а хаалой, и вевзачара олура: «Хъераваьлла стаг ву иза», вукхарах цхъаболчара: «Деллаха ма къа ду цуьнан» — олура, цхъаберш цунах самукъадолуш (я иштта шаьш моттийтахъ а), цо дуьйцуьнга ладоьгlуш лаьттара, наг-наггахъ: «Хlийт, горалера кlант-яl», — а олуш.

— Сан нана цхъаъ бен ма яц, сан нана дlа хlунда йоьल्लीна? — олура тиларчу ваханчо, шена мохъ бетта кlордийча, цхъанна улло а таьлаш.

Ткъа вукхо:

— Дlаваьл, ма воьллахъ и хъайн боьха хlуманаш а яхъаш схъа, — олий, ша юкхуш я оьцуш йолу хlума дlалачкъайора, цо бехъярна кхоьруш. Тlаккха:

— Нехан шишша ю-м ца моьтту хъуна нана, вахъ-хъа-хъа! —

309

олий, велалора, гонах дласахъожий, ша аьлларг хазахеташ цхьа а вац-теша аьлча санна, нагахь ишттаниг карийча, цуьнга бӀаьрг а тӀош.

Иштта шен мохь бетташ, наха шена сагӀийна елла хӀума а юуш, нагахь йоьжна-йисна я цхьамма елла цигаьрка хилахь, оза гӀерташ, цуьнан ах юуш, сарралц лелара тиларчу ваханарг. Ткъа сарахь и, тӀапӀолий, вовра. Цо буйса мичахь йоккху хууш стаг а вадара кху базарахь. Гуьйранна цо шен «болх» юха а дӀабола-бора.

Жимчохь дог-кӀеда а, аьлларг сихха дагах кхеташ а бер дара Чуоча. Цул сов, хӀара йоьалгӀачу классехь волуш, ког-салазаш хаьккина басах чуволуш, охьакхетта, лазийна пхьарс, кхин та ца луш, чолакх бисаро а кхин тӀе а дог эшийра цуьнан.

Пхьарс чолакх бисаран бехк, коьртачу декъана, Чуочин шен бара. ХӀетахь, шен пхьарс чӀогӀа лоззушехь, шегӀа мел тохалу садетташ Ийра иза. Чуоча кхоьрура шена хилларг дега дӀаханйта. Цуьнан да, даккхий мекхаш а долуш, тӀе мохь туххий бен вист а ца хуьлуш, буьрса стаг вара. Нагахь, цо нанна тӀе мохь тоьхча, цо цунна цхьаь дарна кхералой, «Ва-а, нана», — олий, пенах хьаьрчара Чуоча.

Дас дихкира цунна салазаш хехкар а, берашца ловзар а... Цхьа болх боцург, дерриге а дихкинера цунна дас. Цундела, цо еттарна кхоьруш, цуьнга хьовха, шен пене дийца а ца хӀоьттира Чуоча шех юттаделларг. Ткъа кхо, кхин са а ца тохаделла, и дӀадийича, кхуьнан нанас иза юьртахь, «хӀуманаш хууш ву» аьлла, цӀе яханчу Ухина тӀевигира. Цо, цкъа хӀотталц пхьаьрсе а хьоьжуш, «Дукха тӀаьхьа веана, дукха тӀаьхьа...», — бохуш, корта а лестийна, юха сохьтехь гергга ийза а бина, тӀе котаман хӀоьан буьйрах бина белхьам а биллина, зопар тухуш, и дӀа а бихкина, цӀа ванйтира Чуоча. Оцу дарбанах кӀентан пхьарс то а ца белира...

Шена дас кест-кеста етташехь, Чуоча дӀа ца вулура цу лаза-пах, цо иза хӀоразза а боккхачу кхерамца, вега а веш, тӀеоьцура. Дас сонехь лаьтта гӀаж схьа а оьций: «Ког схьаберазабел», — аьлча, Чуочас, «Ва, дела!» — олий, мохь а болий, сихха ког дӀа-беразабора. Цунна хьаьра, ша иза кхочуш ца деш жимма хан ялахь а, дас шена корта а, ког а ца лобруш гӀаж еттар юйла. Чуо-час мохь хьекхар, велхар дена дагах ца кхетара, цунна уггаре а нийса хетара шен бер иштта кхетош-кхиоран некъ.

— Серах ца бича, хӀоз хьокханах хир бац, — олура цо кӀан-тана ма еттахьара аьлла лулахоша, шех бехк баьккхича. — Со хӀоз беш ву серах.

Ткъа нагахь:

— Хьан хӀун бала бу сан доьзалан, со бер-х даций ахь Ӏамо, кхин хьо велла дӀаваллалц ма аьллахь соьга и, — мохь тухий, шегӀа вистхилларг аьллагх а дохковоккхура. Цунна хьаьра (ше-на гергахь) хьаьнга хӀун ала деза.

Дахарехь цхьа стаг вукхунах кхоьруш, оцу вукхо цхьанна тӀехь куьйгалла деш хила деза а, иштта ду а моьттура Чуочин дена. Иза, шеца цхьа а дов ца оьшучу стагана мохь туххуш къа-мел а ди́на, и стаг кхералахь кхерош а, и кхера ца велча ша кхералуш а, цул тӀаьхьа цунна хьалха, цхьогало санна, цӀога хьийзон эхь ца хеташ а стаг вара.

Етташ Чуочина даима а орцах йолуш ерг нана яра. Иза, кӀантана ма тохахьа аьлла, дуьхьал яьлча, дас цунна а еттара, тӀаккха — кӀантана а. Цул тӀаьхьа нана, шен кӀант мара а къовлий, ехха йоьлхура, соне а хунй, шена мел гина халонаш, халахетарш дагадогӀий, логехь хорам а хуьлий. Цуьнан да-нана а, я цхьа а ваша а, йиша а дацара. Йиший, ваший цуьнан цкъа а ца хиллера, ткъа да-нана тӀом болчу хенахь деллера... Кхуьнан ден вежарех а ца висира цхьа а. ХӀара цхьана юкъана шен дешича йолчохь Ӏаш яра, тӀаккха Чуочин дега маре еара, цо йола ма элли...

СийнабӀаьргана (иза яра цуьнан цӀе) шена етта моццаза етта дагадогӀура, шен тӀеяха цхьа а воцу дела, шен цӀахь цӀа доцу дела, атта хеташ, хьийзайо-кх ша олий. Оцу ойлане иза кхин а тӀаӀйора, цуьнан бала кхин а базбора. Делахь а, шена мел чӀогӀа ницкъ хилахь а, арадоккхий, нахалахь ца дуьйцура цо шегӀахь лат-ториг. Ламаз тӀехь-м данма а доьхура цо ша балеха яккхар, шайн доьзалан барт чӀагӀбар. Чуочина а Ӏамийра цо ламаз дан, Чуочас а доьхура шен ламазан доӀанехь дуккха а хӀуманаш: шен пхьарс табалийтар, шен цӀена вилспет хилийтар, шена данма а, цхьаннах а кхера а ца кхоьруш, ловза йиш хилийтар...

Кхин цхьа бер а дара оцу доьзалехь, Чуочел кхо шо воккхаволу кӀант — Ӏади. Ӏади шен амалшца а, леларшца а ватӀийна-ваьккхина шен да вара. Цунна бен дӀа а ца хетара шен нанний, Чуочиний еттарх, иза, шен дена тӀаьхьа а хӀуттий, иза велавелча велалуш, иза кхоьлича кхулуш, цо аьллагхунна «хӀаь, хӀаь», — бохуш лелара. Нагахь цо, шен дена хазахетийла а хууш, дуьйцу-ра: «Дада, ахь селхана айина дечиг ма йоккха а яра», «Ас сел-хана, сайна дена хьажийча, шайн кӀентан лерг меллаша хьовзий-ча, сох лата гӀоьртира Аказ». (ТӀаккха дас: «ХӀахӀ, боккӀаллий, хӀумма а дирий хуьна цо?» — олура, мохь туххуш). «Ас, цул тӀаь-хьа, даде дӀаэр ду хуьна, аьлча, дӀавахар-кх, хӀумма а ца олуш».

Цо и тайпа къамелаш деш чӀогӀа там хуьлий, дас цкъа хьал-ха вела а къежий, тӀаккха шен юьхь кхола а йой, буьрса олура: — Иштта ала ахь, со ца кхоьру хуьна цара хӀума дарна.

Шн шо хьалха Ӏади школахь доьшуш вара. Доьшуш вара аьлча а, цхьана классехь шинна-кхаа шарахь а Ӏаш, шел эшначух

леташ, тоблалачунна кѣжаш, каяьлларг лачкѣш, кхоалгачу классе хьалавелир-кх, еша хьовха, ура-аттала дерриг элпаш а ца девзаш. Клантана хьехар дахьара аьлла, шен керта школера стаг веача, иза, лаьржаниг клайн ду бохуш, кьарван глерташ, лата кеп хиттош, нахе ша сеца а войтуш, гловгла йора Кьурбас (ладин дас). Тлаккха лади, иза кхин лартле ван а ца тигина, школера длаваьккхира.

Чуочиний, шен нанний етташ гло-м муххале а ца доккхура ладис цаьргахьа, мелхо а, цкѣа цхьана дийнахь йиттина, гелъелла лачу Сийнаблаьрга ша-шега: «Дала кхиэл йойла хьуна», — бохуш, Кьурбина кѣа доьхуш ден шабарш а хезна, «Дада, хьуна дагахь цхьа хлуманаш дуьйцуш ю хьуна иза», — а аьлла, цуьнга шолгла а еттийтира цо шен нанна.

Чуоча пхобалгачу классе ваьлча, цуьнан кхин дладеша йиш ца хилира шкоলেখь. Кхуьнан да ламчу, клотара, жа-даьхни лело длавахара, шеца шен доьзал а эцна. «Цигахь пхи-ялх шо а давккхина, цул тлаьхьа машен а эцна, ас гойтур ду кху юьртарчу нахана!» — иза дара цуьнан бахьана. Идалехьара шега хлума ца алийта, мелла а колхозан жа а лалашдора цо.

Сийнаблаьрга Чуоча эвлахь шен дешар чекхдоккхуш вिताхьара аьлча, Кьурбас мохь туьйхира:

— Ца вуьту, парпессар-м хир вац цунах? Цу тле и киншканаш ца ешча а хуур ду хьуна бежнаш дажон.

Клотарахь а кхин хлумма а хийца ца делира. Амма болх дукха бара кхузахь юьртахьчул а, цхьанна а охьахаа йиш ца хуьлура. Балха тлехь кладлой, гирвулий, кхин а дера хуьлура кхузахь Кьурба.

Дладелира пхи шо. Чуочин ялхийтта шо кхаьчнера.

Адамна массо а хлума цхьа тамашийначу, хазчу суьртехь гуш, цуьнан ша-шех тешар, «Со» бохург гучудолуш, цуьнан даг тлехь уггаре а цлена, сирла, синхаамаш кхоллалу зама ю иза. Чуочина а иза иштта хан яра, делахь а бераллехь дуьйна цуьнан дохийначу даго самукьадала ца вуьтура иза. Цхьа минот хьалха цунна хазакхеташ долу лалам, шолгачу минотехь кхулура, минот хьалха иза ша-шех тешаш а, шега дуьненахь хлуьу а далур ду аьлла хеташ а хиллехь, минот длаьаьлча, цунна шел глийла а, де доцуш а стаг вац моьттура лаьттахь. «Ирча а со ву, чолакх а со ву, дешаза а — со, совга хлун далур ду хлукху дуьненахь?» — ойла йора цо, шен кхачамбацарш долучул а сов, кхин тле а шен кхетамехь ларждеш.

Иштачу миноташкахь Чуочина ша мел чаьмза хеташ а, цунна уггаре а сийлахьа, хьоме хеташ цхьа ойла яра. Цунна данма а хазакхетара и ойла еш.

Иза иштта яра. Беттаса кхеттачу сирлачу буса хьуьнан юккьехь долчу ирзу тлехула схьавоглу хлара. Оцу хенахь, беттан серлонехь шен клайн дарин духар а лепош, гучуйолу букъ буззуш

охьахецна лаьржа месаш йолу йол. Цунна тлехь глабали ю, кога туьйдина — пошмакхаш, коьртахь хлумма а яц — иштта дла месаш ю-кх охьахецна. Батте а хьобжуш, цунна ела а кѣжаш, хлаваь санна, яйн, тхи диллинчу бацалахула йоглу и, хлара ган а ца гуш. Цлехьхана хлукхунахь блаьрг кхетча, цейюлий, юьстахь эккха. Тлаккха хлукхо цхьаь олу (хлун олу цунна шена а ца хаьара). Юха иза, кхуьнга стешхачу блаьргашца схьа а хьожний, елакѣжа. Тлаккха жимма хан яьлча (оцу хенахь шаьш-шимма хлун дийр ду а ца хаьара цунна), цу шиннан вовшаьца барт хуьлу, и шиь вовшихь кхета, цундела и шиь, вовшийн куьйгаш а лаьцна, цига дладаха новкѣа долу. Цигахь адамаша данма ловш цхьа хазакхетар, безам бен хлумма а хир дац...

И ойла еш, дуьненчуьра массо а хлума диц а лой, ша боккѣал а ишттачу хьелашкахь нисвелча санна лара Чуоча. Ткѣа нагахь:

— Чуоча! Чуоча! Хьо хлун деш ву? Схьавоьл, — аьлла, ден аз хезча, иза, ша верзина-цлена, луьйчуш гучуваьлча санна, вухура. И шен ойла, цхьанна йовзарна кхобруш санна, оцу мино-техь дагчуьра длайоккхура цо. Клант кхобрура и шен сел хьоме, цлена хлума цхьамма, юкѣа а глѣртина бехдарна.

Оцу шарахь Чуочин вуьрхлийтталгачу шарахь, блаьстенан юьххьехь, ломара охьахьаьдда йоглчу лайн токхамна бухахь а висна, докѣаза вайра хлара дерриг дуьне а жа-даьхни лелор тлехь чекхдолу моьттуш хилларг.

Да кхелхина цхьа шо даьлча, ладис, карахь долу жа-даьхни дла а доьхкина, Сийнаблаьрга юьртахь лайтахьа боххушехь, гла-ла охьабигира уьш.

Шен нанний, Чуочиний глалин йистехь цхьа хлусам тайпа а лехна, ша цхьа жеро а ялийна, аьлча а, цунна тле а вахана, хьалхара лаба чукагйина шляпа а эцна, мекхаш а дитина, глехьхьа ге дла а яхийтина, столовехь грузчик балха а вахана, цхьаболчарна кѣиэжаш, вукхарна тлечехаш, ваха ххира лади, ша кѣамел деш хлора даша тлехь аьлча санна «дуй хьуна» а олуш. Бакѣдерг дий-цинча, лади, жимчохь санна, вон вацара шен ненаца. Иза кест-кеста воьлура и йолчу, цхьацна кега-мерса хлума а яхьаш. Цул сов, жа-даьхни доьхкина долу ахча а, шена цхьа пайда боьцу хлума а эцна, нене дладеллера цо.

Глала охьавеьча ша-шех дог лазар кхин а кларгделира Чуочин. Цунна гора пхьаьрсаца заьлап хилла ца лаш, ша шен кхетамца а заьлап хилар. Цо негалтаца дагалѣьцура шкоলেখь деша а ца доьшуш ша лам тлехь даьхна шераш. Доллучул а хала дара цунна, мекхаршна юххе а бевлла, кегий нах глалин паркехула лелаш гар. Цунна моьттура, цхьа а йол а, оцу кленташна санна, шена улло ер яц. Нагахь цхьа йол ела а кѣежна, шега хьаьжча, Чуочина цкѣа хазакхетий кийрахь цле йолура, тлаккха шен чолакх пхьарс а, ша дешна ца хилар а дагадаглий, иза юха а кхулура.

Цунна моьттура и йо! шех к̄яхетта, к̄инхетам беш х̄аьжна шага. Тк̄а цунна т̄аьхх̄арчу хенах̄ уггаре а ца дезарг дара наха шех к̄инх̄етам бар. Иза вала а реза хир вара, нахана ша т̄ийла хетта, церан к̄инхетаме дешнаш хезачул.

Сарралц т̄аили юкк̄ехула а лелий, сарах̄ халахетарша (уьш-м, иза ш̄а шех цец а вуьйлуш, даима, хилла х̄лумма а доц-цүшех̄, кара э дора цунна) хорам бой, т̄ийлла воьлхура и, ненах а лечк̄аш. Манна-м хаьара цо х̄оьгу бала. Наггах̄ Сийна-блярга:

— Чуоча, х̄уна зуда ялае вай, суна нак̄ост а хир яра, — олура.

Тк̄а м̄ега ц̄х̄а а зуда йог̄лур яц аьлла, дог тешийначу Чуочас, ша цунна т̄етан кийча воллушех̄:

— Суна-м ца оьшу ц̄х̄а а зуда, — олура.

Иштта хан д̄лаохуш, Чуочина эххар а карийра нак̄остий, уьш мала х̄лума ч̄лог̄ла дукха езаш а, цундела кисанах̄ ахча дерг (цунна лаах̄ а, ца лаах̄ а) шайн доттаг̄л лоруш а к̄ентий бара, еха месаш а, шуьйра хечеш а лелош. Чуочех̄, Сийнаблярга, иза дукха к̄хоьлана волу дела, мичча вахана а шен самук̄адоккхур дацара теша аьлла, делла ахча хуьлу дела, иза сикха церан «деган доттаг̄л» хилира, цара кхунна иштта сикха малар а марз-дира.

Тк̄а нанна кхин а базбелира цуьнан бала. Цунна гора шен к̄ант маларо виснарг а галвоккхуш хилар. Цк̄а ц̄х̄ана дийнах̄, т̄ади ша йолчу веьча, нанас цунна балхийра Чуочин бала. Цо, шен дас деш хилларг дира: йиттира Чуочина. Оцу еттарх малар-м муххале а ца дитира цо, цул сов буса чу а ца воьрзура Цундела нанас, цо х̄лүу лелийча а, т̄адига д̄ла ца х̄евора иза цо юха а еттарна к̄хоьруш.

Масийтта де д̄ладелира Чуоча иштта лелаш. Ц̄х̄ана дийнах̄ мелла а воцуш, нана цец̄юккхуш векха а велла, х̄асене а волуш хеннах̄ веара иза ц̄ла. Шен дагах̄ дерг д̄ла ца алалуш, г̄лехх̄а лийлира иза. Оьшучох̄ э, ца оьшучох̄ а эх̄ хетар цуьнан амалех̄ долчу дуккхачу а сакхтех̄ ц̄х̄аь дара. Эххар а элира цо непе:

— Нана, со зуда яло воллу.

— Ой, дика ду-кх, со к̄аньелла кху ц̄лах̄ лела ца лун х̄лүу хан ю! — казахетта, х̄аьвзира нана.

— Делах̄... делах̄... — юха а вистхила т̄ертара к̄ант.

— Х̄ан делах̄, ца делах̄ ца хаьа суна, сан нус кханнех̄ сх̄аьяло еза-кх!

Эх̄! ма казахеттера нанна и кх̄аь. Масийтта шо дара иза дог-гах̄ елак̄ажаза, х̄инца-м к̄ежира: цуьнан уггаре а дукха везаш волчу к̄анта зуда ялайо, цо кхин цк̄а а к̄аьрк̄а а мер дац, цо кхин цк̄а а и т̄аьржа ойланаш а йийр яц, тк̄а кхуьнан дика нус хир ю, т̄аккха — берийн бераш а...

— Делах̄ а, иза нохчи яц, нана. Эльза ю цуьнан ц̄ле, — элира Чуочас т̄ийлла.

Оцу дешнаша ненан казахетаран хилла меттиг а яйира. Цуьнан бляргех̄ хиш девлира, «Муха мегар ду кераста зуда ялон», — бохура цуьнан ойла. Амма и ойла йойуш кхин ц̄х̄а ойла т̄аьттира цуьнан коьртех̄: «Х̄лун башха ю и кераста я бусалба хилча, сан к̄ентан оцул сапарг̄атдаккха цуьнан ницк̄ к̄х̄аьча?».

Цундела Сийнаблярга Чуочина дов ца дира, «Ах̄ иза сан керта ялор яц х̄уна» а ца бехира, цо цуьнга иштта д̄ла:

— Нохчи ца карайо х̄уна, нана яларг? — хаьттира.

Т̄аккха Чуочас, и шена дуьх̄ал яларна кхера а велла:

— Нана, и мел дика ю хаьий х̄уна, цо ах̄ де аьл-аьлларг дийр ду х̄уна, — элира.

Тк̄а нанас оцу дешнаша, цуьнан дог оьцуш:

— Дика ду, реза ю со-м, и дика хилч̄х̄ана, х̄лун бен ду муьлх-хачу к̄омах хилча а, — жоп делира...

Эльза Чуочина х̄локхуьнан нак̄осташа йовзийтира ц̄х̄ана аьхкенан суьйранна.

Иза х̄локхуьнан ц̄х̄ана ойланех̄ ехарг санна, бук̄ буззуш ох̄ах̄ецна т̄аьржа месаш йолуш а яцара, я цунна т̄лех̄ еха к̄айн т̄абали а яцара, я цо х̄лара цига а ца вуьгура, синк̄ераман, казахетаран махка. Мелхо а цо ч̄лог̄ла йоца юбка а, пх̄уьйшаш доцу кофта а, хадийна месаш а лелайора. Х̄етте а цунна и йо! еза-елира. Оцу йо!а к̄антана йовзийтира х̄иницалц цунна епзаш ца хилла дахаран керла, тайп-тайпана аг̄лонаш. Чуочина моьттура х̄локху доккхачу дуьненах̄ шех̄ ешаш а, я ешар йолуш а и ц̄х̄а йо! бен яц. Цундела, х̄лүу дина а, и шена яло дагах̄ вара к̄ант.

Ненера бак̄о яккхинчу дийнах̄ сикха вахара Чуоча Эльза йолчу. Дукха эх̄ хетарна ц̄арула ц̄ий а велла:

— Эльза, соьга йолах̄а, — элира цо.

Тк̄а вукхо, цк̄а кхуо аьллаг̄х̄ цец̄ьяьлла, к̄аьрззина, сх̄а а х̄аьжна, юха, х̄лара бегаш беш воцийла х̄иьча:

— Кхин х̄лумма а лаа а лаьий х̄уна, Чуче... Со-м х̄аха яц х̄уна бераш дан дагах̄... Со-м кхана Соче д̄лайоьдуш ю, — элира.

Т̄аккха Чуочас цуьнга кхин х̄лумма а ца элира, иза, ара а вьлла, д̄лавахара. Цунна дагабеара шен чолакх̄ пх̄арс, ша дешна цахилар, ша хаза цахилар... Ша иштта т̄ийла, сакхташ до-луш хиларна йина моьттура цунна йо!а шена дуьх̄ало. Амма йолана-м дага а ца даьхкинера и х̄локхуьнан кхачамбацарш. Цо иза дуьх̄х̄ала д̄ла ша маре яха дагах̄ йоцу дела элира. Цу т̄ле Чуочас, иштта сикха дог а ца дуьллуш, шен т̄лүллакх̄ кхин д̄ла а дийциннех̄ара, т̄етан а герга яра иза. Амма цо и ца дира. Цунна моьттура, шел дек̄аза стаг̄ х̄локху дуьненах̄ а вац, шагах̄-чул боккха бала ц̄х̄аьнггех̄ хила а ца хилла, я хила йиш а яц аьлла. Йо!а шага ян дуьх̄ало яро кхин т̄ле а ч̄лар̄ийира цуьнан

и Ёаржа оила. Цунна ца хаъара адамийн шайн когаш длабаъхча а, блярс, меттахъяр дайна бисча а, — шайна тле мел хала бохам кхаъчча а и лан а, шена а, нахана а пайдехъ хила а ницкъ кхочийла. Цунна ура-атталла шен нанас хьалха хьегна а, хин-ца шен дуюхъа хьогу а бала ца гора. Цунна гург цхъа ша вара. Цундела цо шен бала байбан хлора дийнахъ а, буса а, васта а ца луш, къаркъа муыйлура. Шегахъ ахча ца хилча, воълхий, дехарш дой, ша базара а вахана сагла доьхур ду бохуш, кхерамаш туьсий, ненера доккхура.

Иштта длабелира масех бутт. Цкъа цхъана дийнахъ, иза, дукха къаркъа муыйлуш, бале валарна, кхин цунна ахча ца дала сацам бира нанас.

Воълхуш, дуйнаш бууш, цергаш хьекхош:

— Хъайн делан дуюхъа, хъайн устазан дуюхъа эца суна къаркъа! — бохуш, адамчух тера доцчу озаца мохъ беттара кланта. Амма нана юха ца йолура шечунна тлера. Тлаккха цо стоьл тлехъ йуьллу урс схъа а энна, шена бухара ши ког длахадийча санна, аркъал а кхетта, шен лога тле урс а хлоттийна, мохъ туьйхира:

— Нана, со делах волийла, ас сайна урс ца хьакхяхъ, хьо туькана ца йодахъ!

Нанна гира клентан цхъа тамашийна, хлокхунна ца бевза, хлара шех кхоьру синхаам а чохъ сещна бляргаш. Цунах и члогла кхера а елира. Цунна цхъана секундана блярга хьалха хлоьттира, лаг хадийна, верриге а цлех а вуьзна йуьллу клант.

— Ой, длаваьллахъ, со хинца йоьду хьуна туькана, — цуьнга урс охъа а диллийтина, сикхха араиккхира нана.

Бляргех оьхучу дурчу хиша блярса артдина, шена гонах хлумма а ца гуш, хьаьдда йоьдура иза. Цунна ца гира ма хахкало хаькхина йоглу трамвай, цунна ца хезира ша трамвайн некъана улло глоьртича, и лелош волчо бехха бекийна горгали а. Иза трамвайна хьалха иккхира. Тлаккха... Тлаккха чекхбевлира цуьнан баланах, сатийсамаш, сахьйзамаш — массо хлума а...

Иийна йуьллу хлокхуьнан нана евзинчу кхеран лулахочо вахийтира Чуоча сацийна трамвай а, гулбелла дукха а нах болчу. Цигахъ цунна гира трамвайно ерриге а йоха а йина, цлеша а юьзна йуьллу шен нана. Иза ладийра. Цхъана юкъана цуьнан кхетам, дог цхъа а оила я синхаам боцуш, деса дара, тлулг санна даз а делла. Тлаккха и шиь хьаладуьзира хецаделла доьду сацийна лаьттина хи санна, коьрта чу хьаьвддачу ойланаша, маьхьарша, аьзнаша, суьрташа, синхлийжамаша, дагахьбалламаша, дохковийларша...

«Нана... Муха?.. Ас хлун дийр ду?.. Со иштта ма вацара... Ва-а дела! Бакъ ма хилийтахъа хлара! Бакъду-кх хлара... Бакъду-кх... Ас хлун де? Ва-а нана, ва-а нана!.. Лоьраш... Тлаьхъабисна!.. Муха?.. Со иштта ма вацара, со... ахъ... иштта... ас... хьо... ломах хьаьтта йоглу... нана... Со... Ма еттахъ цунна... Суна еттахъ... На-

но-ов, во-о нана, ас хлун де?.. ас хыйзи хьо... ас... цкъа а дика ца ди... нана... со ца кхин... ас хлун де?.. со... ас... хьо ас... ахъ?..»

И дерриге а хилира секундан уьтталгачу декъехъ. Цул тлаьхъа цуьнан иштта а цомгашчу кхетамехъ цхъаь, кхин цкъа а юха нислур доцург хилира. Юха цуьнга, хлара дуьне ладосанна, массо нехан тидам тле а бохуйтуш, мохъ белира:

— Во-о, хло-хло-хло!

Хлетохъ дуьйна длаяхара цуьнан «хьераваьлларг» аьлла йолу цле, хлетохъ дуьйна вар-кх иза базарахула волавелла лелаш а...

Аьхкенан йуьйре. Малхаца глевттина шайн-шайн гуллакхаш-ка девддий-хьаьвддий лелара адамаш. Самайолуш яра глала, цуьнца цхъаьна базар а, Базаран майданахъ глопасташ дладоцуш шавш йохка еанарш охъа а ехкина, «Помндораш, мел дика ю хаьий шуна», «лежаш «Джонатан», чам баккхал аша», «Купите апелсны», — гловлганаш йора йохка-эцар лелочара.

Базарахъ йолу баккхал юхку кегий туьканаш а, пхьалгланаш¹ а садела юьйлира.

Мачаш ечу а, уьш тоечу а пхьалглахъ болх бечу цхъана пхьеро шен накъосте элира:

— И вайн доттаг! ма хьевелла тахана.

— Мила доттаг!

— И хьераваьлла стаг вуьйцура аса-м.

— Хла, иза-м схьакхочур ву хьуна.

Цуьнан дешнаш бакъдан санна, базаран кех чохъха велира юккьерчу деглахъ, букар а сеттина волу цхъа стаг, цуьнан некхатлера коч охьанхинчу туйнаша тладийна яра.

— Нана, суна кьинтлера яла! — мохъ туьйхира цо.

1977

БОЧЛА

ВОККХА стаг Бочла шен дехачу дахарехъ, кхузткъе нттех совшо дара цуьнан, дуюхъара цомгаш хиллера метта охъа а вуьжуш. Цундела вовза-везачуьнга хьажавар ца лерича, больницехъ дуюхъара нисвеллера иза.

Ахкаргашкахъ сингаттам болчу Бочинга лоьро операци ян еза аьллера селхана. Воккха стаг цкъа хьалха, сан хлокху дуьненахъ яккха йисинарг дукха хан а яц, кхаьрга сайх куйгаш а ца доьттуьйтуш, ложаллина кьера хилла дла клел сокур ву-кх аьлла,

¹ Пхьалгланаш — кхузахъ мастерскойш.

чIагIвелира. Амма делкъехъ хилла, шена гергахъ, тIаьххъара цуьнан и сацам, де суьйренга лестича, даг чу лелхачу цхьацца шеконаша («Мегра со тавала...») мелла а гIелбира.

Буйсанна воккхачу стагана тайп-тайпана гIенаш гира: цунна гергахъ вон а, дика а. Вонаш: даьржина хиш, белла нах, ций. Диканаш: сийна екхна стигал, баьццарчу басахъ ежа кIайн говраш. Цундела БочIас и гIенаш, хьалха санна, тида а ца туьдуш, Iадда дитира. Цунна хетарехъ, иштта бIостанехъа маьIна дан мега гIенаш гар хIокхуьнан валар иманца ца хилийтархъама, гонах девллачу шайтIанийн болх бара. Бакъду, хIокху тIаьххъарчу итт шарахъ цкъа а гIенаш гина а воцчу ден сурт набарх шена дуьхьал тасаро иза, шен цамгар йицъяйтина, ойланашка ваьккхира. Мах а велла, цхьа хIума, цуьнан юьхьах хаалора иза хаза хIума доцийла, дагалоьцуш Iийра иза сатаса серла яьлчхана дуьхьарлера маьлхан зIаьнарш шен корах чу кхетталц. TIаккха цо: «Дада, хьуна дуьхьал ван йиш йолуш-м вац хьуна со. ХIун дийр ду ас, сан ницкъ ца кхечи-кх и схьакаро», — элира, метта кIегар а хууш.

Ткъа операци яйтарна тIехъ ойла сецира цуьнан. БочIинна хаьара шен дахарехъ яккха йиснарг кIезиг хан юйла. ХIетте а цу «бакъ дуьнен чу», — цигахъ шен да а, шиъ ваша а, кхин дуккха а бевза-бездарш боллушехъ дIаваха-м ца лаьара цунна.

Екхна бIаьстенан стигла гича, цунна дагайогIура шен керта-ра зазадоккху Iежийн, кхорийн беш. Царна тIехъ Iуналла дан ма оьшура и. ЧIогIа дIавоьллера БочIа оцу бешах. Цунна наггахъ хеталора дитташ а, адамаш санна, чохъ садолуш ду аьлла. Цу тIе, наггахъ цунна-м оцу дитташна ша шен юьртахошначул а дукхах оьшуш санна а хетара.

Цул сов, дуьххъара ло тесначу дийнахъ, белшах топ а оьल्लीна, хьуьнахаула кIадваллалц экханна талла ваха араваьлча мел хаза хуьлу...

Ткъа догIа догIучу, я дарц долчу буса, кхехкаш кхоьш, я жижиг долуш, шен оза меженаш цIартIехъ йох а еш, къамелаш дечу Секимате (БочIин зуда яра иза) ладоьгIуш Iаш?..

И тайпа хазахета, хIара юх-юха а лан кийча волу, кхо шайга сатуьйсу хIуманаш дуккха а дара БочIин дахарехъ. Цундела Iуьйранна кIайн халат а юьйхина, данма ма-хиллара, цхьа-на хIуманан ойла еш волу лор — ткъе итт сов шо долу Хьанд шен палати чу веъча, цо дIаханйтира ша операци яйта резакхилар.

TIаккха дукха хан ялале, цхьана кхоьлинчу дийнахъ, БочIинна операци йира, стоьл тIе вахвеш охъа а виллина.

ХIара, меттавеача, маьнги тIехъ Iуьллур, ткъа стигал кхо синкхетамехъ воцуш яьккхинчу юкъана, цкъа а марха ца гича санна, цIанъяла кхиънера.

Лоьро а, медйнжарша а тIехъ хаза-дика Iуналла а деш,

сихха товала вуьйлира БочIа. «ХIокху лоьро дахди-кх сан дахар. Дала мукъалахъ, цунна цхьа дика дийр ду-кх ас, вала ца леш висахъ», — бохуш, ойла йора БочIас кест-кеста. И шен ойла дахарехъ кхочушъярхъама, воккха стаг юх-юха а къамеле вуьйлур шен лоьраца. Цул сов, БочIас цкъа Секимате цIера дакъийна уьстагIан жижиг а дайитира цунна. Иза, БочIинна хетарехъ, уггаре а дика совгIат лоьро, цкъа хьалха чIогIа дуьхьал а ваьлла, юха дархочунна халахетийта а ца лиъна, халла дIаййцира. ДIаэцнехъ а, лоьро йинчу дуьхьалонах БочIинна хиира жижиг цунна кхин башха оьшуш цахилар.

ХIетте а, хьайна дика динчунна дуьхьал дика дан а, вонна дуьхьал вон дан а ницкъ болуш ца хилча, дош ма дац бохучу кхетамо денна а са дуура БочIин.

Эххар а воккхачу стагана хаа-м хиира Хьандна оьшург хIун ю. Иза чен цIока хиллера.

Цхьана дийнахъ меллаша, Iасанна тIе а тIеIаш, больницан паркехула хIара волавелла лелаш, кхунна хезира лоьро шен накъостаца деш долу къамел.

Цо бохура:

— Ткъе итт туьма лур дар-кха аса чен цIоканых.

— Ой, хIун дан воллу хьо цунах, — оццул боккха мах а белла эца а эцна?

— Цхьа цIа кечдеш ву со ширчу куьцехъ, цу чу таса езара суна.

Нийсса ши шо хьалха БочIинна Хьанд вевзинехъ, цо цунна лур яра шен чен цIока. Оцу цIоканан да цо шина дийнахъ вийра. Хьалхарчу дийнахъ, топ а тоьхна, иза коьллаш юккъехъ къайла-яьлча, кхин цунна тIаьхъа ваха ца хIуттуш цIа вахара. ШолгIачу дийнахъ шеца накъост а валош, вуха а веана оцу меттехула толлуш лелаш, БочIа юха а тIелоттавелира ша тIом бинчу чена. Иза, чов хилла, багах ций а оьхуш, и ций юха кога тIера маттаца хьала а дууш, йоьжна Iуьллур. БочIас шозза топ туьйхира цунна, тоьхна ваьллачул тIаьхъа чIогIа дохко а волуш. Чено ша леш хьаькхна гIийла, дог лозуьйту мохъ БочIина хIинца а биц ца беллера.

Цуина тIера яьккхинна цIока яра БочIин чохъ кхозуш. Иза цо гIалара шайн юьрта веанчу баьшна корта а, гатанан хеча а йолчу жимчу стагана елира.

Иза ткъе шиъ шо хир долуш жима къонах вара, данма шеца лелош сурташ дохку гIирсаш а болуш. Цо схьадийцарехъ, кхеран юьрта сурташ дахка а, «дохновени» боху цхьа хIума яхъа а веънера иза. И хIума кхузарчу баккхийчу нахана цкъа а гина а яцара, цундела кхузткъе пхийтта шо хир долчу Къарибата ала а элира гIаларчу хьеше:

— КIант, со хIума хаьал хилчхьана, хIокху юьртахъ Iийна а ю, хIетте а суна и ахъ юьйцу, «дохновени» боху хIума гина а, я

юйцу хезна а яц хьуна. Эрна кхузахь къа а ца хьогуш, кхечу юртахь хлунда ца хьожу хьо?

Галара веанчу хьешо, вела а къежаш:

— Суна карор ю хьуна и-м, — аьлла, тесна дитира шена дина хьехар.

Бочлас, и клант ша волчу Iен чукхайкхира, цо арахь баннаш чохь буйсанаш йошу аьлла а хезна. Цундела цуьнан хлора суьй-ранна къамел дан стаг хуьлура.

— И клозарш охьа а хецна, вайн гиллакхаш а дицдина, лела хинцалера кегий нах. Баккий нах ца лору. Ткъа аса данма, кхин тле а ца болуьйтуш, хьоккий длабошуйту сайн корта...

Бочлина члогла хазахийтира галара веьначу хьешо шен корта дайн гиллакхаш лоруш длабашийтар. Бакьдерг дийчица, Алмохьмада (иштта ю аьллера цо Бочлига, шен цле) цхьа а гиллакх дага а деьна, ца динера и хлума. Корта цо шен месаш охьа-эга йоьлча, клунзал баларна кхера а велла, длабашийтинера.

Юьхьанца члогла дика клант хеттехь а, тлаьхь-тлаьхьа Бочлина ца деза хлуманаш а гучудуьйлура хьешан амалехь. Уьш цо шех лаьцна дукха дийцар а («Со суьрташ дехкина ца Iаш, назманаш язьеш а ву», «ас выставкехь хьалхара меттиг якккхира» и дI. кх.), цул сов и «члогла хьекьал долуш» хилар а дара.

Къамел дечу хенахь Алмохьмада дош а ца кхочуьйтура Бочлига. Ша мел ала дезарг а, ца аьлча мегарг а — дерриге а Алмохьмада олура. Цул сов, халла шена дош ала аьтто а баьккхина, дукхяхьолахь баккийчу наха деш ма-хиллара, хьехаран кепехь Бочлас къамел долийча, кхуьнга «хлаа» бохуш ца Iаш, жима стаг, къамел шен кара а оьций, Бочлина дагахь мел хилларг а, цуьнан дагахь ца хилларг а дийца волалора. Наггахь Бочла цец а волура, деллахь, тлехьаьжча къона велахь а, сел дукха хуу хлара сол къена-м вац теша олий.

Шен хьешана, иштта галъевлла амалш цуьнца елахь а, Бочлас мел хала хиллехь а, цо еха ма-йиххи, цлока длаелира. Хьешо ехнарг ца яла йиш ма яц. Иза Бочлина, нанна хьанал хилар санна, деза, кхочушдан дезаш хлума дара.

Алмохьмадана члогла хазахийтира шена и цлока елла, цо иза сикха ги тосучу тлоьрмиг чу а йиллира. Тлаккха цо воккхачу стаге длахийтира ша и волчу кест-кестта воьлург хилар, дуьхьара воьлуг кхунна масех пачка тоьпан молха а, чаччамаш а, брезентан плац а, масех метр гена серло туху панар а, кхин дуккха а Бочлина юйцу а ца хезна тамашийна цIераш йолу хлуманаш а яхьаш. Бочла, боккьал а члогла уьш схьакхьачна евлча санна, эхь хетта, шен воккха хиларе ца хьожуш, жима бер санна, цлий а велла, «хIан-хIа, ца оьшу», — бохуш, шабарш деш лаьттара. Цунна данма а стага шен дош кхочуш ца дан йиш яц моьттура. Муха мегар ду и кхочуш ца дан? Дош кхочуш цадар Бочлина, верзана эвла юккье валар санна, акха дара. Цундела цунна дага а ца

деара, Алмохьмад шайн юртахь кхин цкъа а гучу а вер вац бохург. Амма и иштта хилира.

И цлока лур яра Бочлас ша товнинчу лобрана, хинца и елахьара. Елларг елла яьлла. Йоцчунна хлун дийр ду? Ойла йина-а, Бочлас сацам бира товелча тлаьхьара цхьа экха ден а, цуьнан цлока лобрана яла а. ХIетахь чено и глийла мохь хьаькхчахьана, Бочлас чIагIо йинера кхин цхьана а экханна топ ца тоха. Хьуьнха водахь а, иза иштта дIа белшах топ а тосий, волалой лелара. Хинца и чIагIо, ша товелча, цкъа йохон сацам бира цо. Амма и хила-м ца хилира.

Цкъа цхьана сарахь Бочлина, шен палати чуьрчу накьостаца къамеле ваьлла Iаш, хезира:

— Вайн Хьандан да а ву кхузахь Iуьллуш.

— Веца, муьлхачу палати чохь ву иза?

— Терапевтически отделенехь пхийтталгIачу палати чохь ву.

И къамел хиллачул тлаьхьа Бочла терапевтически отделене вахара, Хьандан да схьа а лехна, цуьнца къамеле вала, цуьнга Хьанд Iаламат члогла дика стаг хиларх дийца, цуьнга «дала маршалла дойла хьуна», — ала...

ПхийтталгIачу палати чохь аддам а дацара, хIара дIакхьаьчча. Сени чохь лаьттачу цхьана жимчу стага:

— Хьуна мила оьшура? — аьлла, хаьттира цуьнга.

— Суна Хьандан да везара.

— Хирурган да вуьйций ахь, иза хинца схьавоьлур ву, шен гIуллакхе вахана и.

Оцо и аьлла дукха хан а ялале, халла ши ког а текхош, юьхь, пен санна клай а елла, цхьа адам делира гучу. Жимчу стага Бочлига, и ву хьуна Хьандан да, элира. Лекхочу дегIахь, доккха ши лерг а, яьлла маж а йолуш воду и Бочлина цкъа цхьанхьа шена гинчух тера хийтира. Бакьду, Бочлина и атта вевзар-м вацара, нагахь санна цу шиннан бIаьргийн хьажар вовших ца кхеттехьара. ОхIо-о, и вара Бочлас хIокху дехачу шовзткъе итт шарахь лобхург. Цундела бос баьхьна, хIара дукха цлехьана хиларна ша хлун дийр ду а ца хууш, воьхна хьаьвзира иза. Цуьнан лахара балда а, куьйгаш а дегон дуьйлира. Ткъа важа, хIара вевзина кхунах къаьхкинехь а, я вовзаза, цу чохь цхьа гIуллакх хиллехь а, шен чу схьа а ца воьлуш, луларчу ейтталгIачу палати чу хьаьвзира.

Бочла, коьрта чохь ойланех кегари хилла, дан дезарг сикха къасто шен палата йолчу арIор дIавахара, шеца лаьттина жима стаг цецваьллачохь а вуьтуш.

ХIаь, и стаг Бочлас хIокху шовзткъе итт шарахь лехнарг вара. Цо шен куьйга хIаллак ма вьнера Бочлин да а, цуьнан воккхих во-лу ши ваша а. Иза иштта хиллера.

Бочлина тахана гина стаг (Барзанакъа яра цуьнан цIе) Варш-Юьртахь тIебаьхкинчу нахах вара. Ша жима стаг волчу

хенахь цо БочІин шичин Заманан куьг лаьцнера, цо асар дечу кха тле а вахана. И бахъанехь БочІин воккхах волчу шина вашас — Баудиссий, Іаднаний, Барзанакъа схъа а лаьцна, цунна тІера хеча яьккхинера. И дов-дацар юккъе бевллачу баккхийчу наха, там-текъам бина, дІадерзийра.

Амма Барзакъина дицделла ца хиллера и хІума. Цо сацам бина хиллера Овтархин доьзална «бекхам» бан. И цо кхочуш а дира.

Шуйта-гІаларчу цхъана хъаькамна етт а, пхийтта гирда ялта а луш, барт а бина («Іедална дуьхьал болу обаргаш кхобуш бу»), харц цІе кхулуш, Овтарха а, цуьнан ши кІант Бауди а, Іаднан а лацийтира Барзанакъас.

Шашь кховллинарг дерриге а бакъ хилар (тІулг хи хилар) Барзанакъас а, цуьнан накъосташа а суьдехь, бІаьрг тІе бІаьрг а хІоттийна, чІагІдира. Иштта оцу лацарх кхин цІа ца воьрзуш, тІепаза вайра БочІин дай, ши ваший.

БочІин хІетахь пхийтталгІа шо дара. Цо хІетахь чІагІо йира шен ден лаам, хІуьу хилахь а, кхочушбан — Барзанакъера чІир эца. Амма Барзанакъа ша и бохам бинчул тІаьхъа ах шо а далале Варш-юьртара дІавахара. ХІетахь дуьйна БочІина мел лехарх кара а ца вира иза. Иттеш шо даьлча, цхъаболчара дуьйцура, иза, цо лелийна харцонаш бахъанехь, лаьцна бохуш. Амма и билггала чувовल्लीна мичахь ву хууш стагга а бацара. Ткъа хІинца...

ХІаь, хІинца къена-къанвеллачу, цамгарша дерІ лаьцначу, меженаш малъеллачу дийнахь карийра БочІина шен мостагІ. Маржа, нийсса итт шо хьалха хилла делара хІара. БочІнга-м хІинца экханна а топ ма ца тохало.

«ХІа-хІан, къонах хила веза, хъайна дика динчунна дика дан а деза, вон динчунна — вон... Иза вала воллуш ву... Хилча хІунду? Могаш воцуш ма вара Дада а цо лоцуьйтуш. Цо-м кхо стаг вийний. Царна дуьхьал муха гІур ву, церан чІир ца оьцуш? Ткъа хІара лор цуьнан кІант хили. Цо ма ваьккхина со лечуьра кІелхъара. Везан дела, хІара иштта хІунда нисдели-техъа. Цхъа гІуда хир ду-кх хІара. Суо Іожаллех кІелхъара ваьккхинчун да вен деза-кх сан. И мегар дуй? Мегар ду. Цуьнан кІанта ца дича а, изза кхечу лоьро а дийр дара. Дала ца товича, стаг товала йиш яц. Сан рицкъа тІаьхъа хиларна цамгарх кІелхъара ваьккхи-кх со дала. Ткъа хІокху лоьраша лелораш «бахъанаш» ду. ЧІир эца еза-кх цунах, чІир эца». — Иштта яра БочІин тайп-тайпанчу ойланех коьртанаш.

Амма воккхачу стеган тІаьхъара хиллачу сацамна дуьхьал цуьнан кхетаман кІоргенехь Іуьллуш долу цхъа аз дара. Оцу озо и стаг вен ца веза бохура. Ша бохург бакъ хилар чІагІдан оцу озан масийтта бахъана а дара. БочІа кхоьрура оцу озах, ша ца кхоьру моттийтахь а. Цундела цо иза нуьцкъаша шен кхета-

ман кІоргенехь латтадора, и малхе а даьккхина, цо бохучуьнга ла ца дугІуш. Амма и аз ондда ницкъ болуш-м дара.

Суьйранна массаьрца а цхъаьна хІума кхалла вахара БочІа, кхин хІумма а ца хиллачуа. Бакъду, БочІа столови хІума кхалларал дукках шена урс дан вахара. БочІин шехахь а, я шеца чохь болчу накъосташкахь а ца карийра жимма а пайден долу урс. Ткъа хІокху столови чохь, юьстахо лаьттачу стоьл тІехь гуттар а бепиг хадош Іуьллу урс ира а, гІеххьачул доккха а дара. БочІас, стенна делахь а, хьалххехь тидам бинера цуьнан.

Столови хІара дІакхъача, масех стаг бен ца висинера хІума юуш. Вуьйш дархой, йиъна а бевлла, дІабаханера, схъа ца бахкалуш, юург тІекхехъа дезарш ца лернча. Шен кхачанаш мотт дІа а ца тухуш, хаддаза лакха маьІлехь, стоьл тІехь Іуьллуцу уьрсан тидам бора БочІас. ХІара иштта Іаш тергалвира столовехь юург лелочу цхъана зудчо. «ЦІера мерза хІума еана хир ю воккхачу стагана, цундела кхача ца боу», — оила йира цо. Ткъа БочІас, иза шега хьовжийла а хиъна, шена ца еззашехь, жимма кисель мелира.

Эххара а, массо дІа а вахана, ша висира БочІа. Столовин белхахо дІаюьрзу тергал а йина, тІе а вахана, меллаша урс схъанийцира цо. Амма урс шен пхьуьйша чу хьалалачкъийна валале, гучувелира. ГІеххъа воьхна а висина, сихха стоьл тІе, шен метта охьадиллира БочІас урс. Амма и юург схьалушъерг дика эсала зуда хиллера. Цо:

— Воккха стаг, и урс хъайна эшахь хьуо, кхана схьадахьар ахь, — элира.

Цул тІаьхъа иштта оила йира цо: «ЦІера шена деъна жижиг, я кхин цхъа хІума хадон воллу хир ву». Ткъа БочІа кхин вист а ца хуьлуш, сихха урс схъа а эцна, чувахара.

Чувевъча, шен «герз» гІайбин буха дІа а диллина, метта а ваьлла, дІатийра БочІа.

Тайп-тайпанчу ойланаша корта сийсабора воккхачу стеган. Шен дехачу дахарехь иштта хала киртиг БочІина, цунна дага а догІуш, масеахза бен тІекхъачна а яцара.

«Вонна дуьхьал вуон дан деза. Ас и дан деза», — иштта яра БочІин коьртехь йолчу ойланех уггаре а нуьцкъалниг.

Цунна бІостанехъа а, цунна мелла дуьхьал а, кхин тайпа ойланаш а яра воккхачу стеган. Амма уьш оцу нуьцкъалчу ойлано, дистинчу хиэ такхийна хьо бежана, адам, экха, — чалх санна, цара ен дуьхьало, оцу хиэ хІаллакхуьлчу чохь са долчу хІуманаша йийриг санна, атта иэшош, шен новкъа дІахьора.

БочІа иштта ойланаш еш Іаш, итт сахьт а делира, цомгаш нах дІа а тийра. Эххар а воккхачу стагана цуьнан лаамаза набаран тар тесира. Цунна иштта гІан гира.

ІаьнтІехь ду иза. Арахь диллина доккха ло а, хьовкхуш шийла мох а бу. Амма кхеран чохь йовха ю. Паднара тІехь, баьрчехь

хъна Іа кхеран да Овтарха. Воккхак волу ши ваша а ву цхъана хІуманах лаьцна къамел деш. БочІин нана хьолтІамаш еш йоллу.

Ткъа оцу хенахь цІийнан неІ кагло (цуьнца цхъаьна чухьокху шийла дарц кхерчара цІе а гІелъеш). ТІаккха БочІий, жимах йолу йиша Непий, кхеран наний цхъана лаьмнаш юккъехь Іуьл-лучу есачу арахь хуьлу. Когаш Іуьйра бу хІорш массо а. БочІа когаш шеллуш, велха ца велха, халла садетташ лаьтта. Қарахь чоьлпа а долуш ю БочІин нана.

Геннахь и аре чекхйоллучохь бодашкара гучудолу кхеран цІа. Кхехкйина жижиг чохь долу бога а, галнаш чохь кхехка яй а ара а боккхий, лай тІе охьахІоттабо Барзанақъас. ТІаккха цо, тІе-хъара тІе дечиг гІортош, дІакъовлу хІокхеран цІийнан неІ. ЦІех-хъана цхъа аз а хезий, ирх хьожу БочІа. Кхьолана стигал, лаьм-наш ду, мархийн, дахкаран йозалла ца лалуш, букар а сеттина, лаьтташ. Юха а аз хеза БочІина. Иза хьенан ду? Кхуьнан ден аз дац иза? Ду, кхуьнга кхойкхуш. Геннахь гун кхеран цІа даго гІо-жан буьххьехь хьарчийначу бехчалгах латийна цІе а оьций, дІа-волало Барзанақъа. Оцу цІаро серладаьккхинчу корехь гучуьов-лу Овтархин, Баудин, Іаднанан яххаш. Уьш корах арабавла гІерта, амма бовла ца ло — кор дукха готта ду. Ткъа Барзанақъа, тІекхочу цІийнна, карахь цІе а йолуш.

Эццахь БочІа ша ма-ваддалу дІавада гІурту шайн цІа долчу агІор. Амма ши ког дІалаьцча санна, ша волччохь, мохь а болуш, вуьсу и...

Эццахь, мелчу хьацарх верриг ваша а вешна, гинарг гІенах хиларна чІогІа воккха а веш, самавелира БочІа.

Амма цуьнан воккхавер сихха дайра, гІайбин кІелахь Іуьллу урс а, иза даран бахъана а шена дага ма дъанехь. «Хирг дІа хир ду-кх. Дала кьилахь ма лорийла хьо. Сайн ден чІир ца эцча волий со?..» — маьнги тІера лаьтта воьссира БочІа.

Оцу хенахь корах чукхеттачу беттасин серлоно къагийра чоь. ГІийла, гІовгІа еш, лестара палатин коран хьалхара лекхачу таьллийн гІаш.

Шен гІайбин бухара урс пхьуьйша чу хьала а лаьцна, мелла-ша неІ а цІовзош, сени чу велира БочІа. Массо стаг а дІатийнера. Буьйсанна кхо сахьт даьлла хан яра.

Хорша еьча санна, сихха хирургически отделенехула чекх а ваьлла, лаха маьІлехь йолу цхъа неІ схьайиллира цо. Кхузахь а аддам а дацара. Цхъанаэшшарехь цомгашчу наха доху синош а, юкъа-кара цара туху йовхарш а ца лерича, цхьаммо а йоха ца йора тийналла. Зевне тийналла.

Кху сени чохь яга езачу, дийнан серло лучу еа лампанах йо-гург цхъаь бен яцара. Цундела гІеххьачул сов кхьолана яра сени чохь. «Дукха сирла ца хилча дикаха ду», — и ойла хилира БочІин.

Къу санна, тебна, гІовгІа ца ян гІерташ, воьду БочІа эххар а дІакхечира пхийтталгІачу палатин неІаре. Ах гІех оьккхуьйтуш

басар хьакхначу ангалин неІарх, хьала а айвелла, когийн бах-хьаш тІе а хІоьттина, чухьаьжира иза. Барзанақъа кора хьалха лаьттачу маьнги тІехь Іуьллура, кест-кеста кІажьоьхуш, йовхарш а еш. Цуьнан можа, худаелла юьхь серлаяьккхинера корах чу-кхеттачу беттасино.

«ХІинца, неІ схъа а йиллина, чуэьккха веза», — ойла йира БочІас.

Амма цо и кхочуш-м ца дира. Цунна бехке БочІас нуьцкъала шен кхетаман кІоргенехь латтош долу цхъа аз дара. ХІетте а вок-кхачу стагана хаа-м ца хаьара иза.

«Иза цхъана агІор дІавирзичхъана, чоьхъа вер ву со», — ша хьем бар ойланехь кІелхъара даьккхира цо.

Амма и бахъана дІаделира сихха: БочІа шолгІа корак чу-хьаьжча, Барзанақъа агІор а вирзина Іуьллура. Схьадала гІер-таш санна, детталора дог.

«Лелий вала!» — бохура цуьнга кхетаман лакхарчу тІегІанахь йолчу ойлано.

Амма кхетаман уггаре а кІоргенехь долчу озо къаьсташ хІум-ма а ца бохура, хІетте а и нуьцкъала дара чІире кхойкхучу ойл-нал. Цундела иза хІинца а сацавелира. Цу тІе оцу сохьтешь ейт-талгІачу палати чуьра цхъа дархо, меллаша неІ а йиллина, сени чу велира. БочІа, ша ца гайта, неІарал сов баьллачу пенна тІехъа лечкьира. И дархо, кхин хІара волчу агІор схъа а ца хьожуш, дІа а вирзина, шен гІуллакхе вахара.

«ХІара къайлаваьлча, дийр ду ас иза». Амма и къайлаваьлча а, хІумма а ца хилира. Юха а кІелхъара вала бахъана карийра БочІина: «Иза юха чу а вахийтина...»

Дархо юха а вирзира, шен чу а вахана, маьнга а цІовзош, охъа а вижира. БочІа-м Іадда лаьттара. ХІинца цхъа а бахъана дацара цунна карош, ша и сихха кхочуш ца деш хьем бар кІелхъара дак-кха. Меттахьовш адам а дацара. Барзанақъа букъ берзийна Іуьллура, БочІин карахь урс а дара... ХІун оьшура кхин шен ден, шинна вешин чІир эца дезачунна?

БочІас халла цхъа ког а баьккхина, пхийтталгІачу палатин неІ жимма дІайиллира. Амма цул тІаьхъа, кхехкаш лаьттачу яй тІера неІар схъаьцча, цу чуьра гІуьттучу Іаьнаро дагийча санна, неІаран тІам лаьцна куьг сихха схьадаьккхира цо. Оцу юкъана иза корах чукхеттачу беттасан серло ган а кхира. (Ткъа сени ахбодашкахь яра).

— Муха хета хьуна, воккха стаг, са-м ца гатдо ахь? Кестта ира а хІуттур ву. Вала-м кхуьур ву хьо, валар ма хьехаделахь. Цкъа собардел, синпхене хьажа вайша, — кхунна юххе охьалахло кІайн духар дуьйхина стаг.

Корах чукхеттачу малхо серлаяьккхина палата. Дог-ойла а серлаяьккхина лоьран дешнаша.

— Баркалла хьуна, Хьаид.

...Шен кога тлера цлий хъала а дууш хиъна Ia ча. Цуьнан бляргех хин тладамаш оьху. Гийлла «глам-глим» до цо. «Горров» — евли тоьпаш...

Цъана секундехъ и ши сурт чекхъиккхира Бочлин кхетае хула.

Ша нелара тлера, муха воу а ца хууш, цъа ког юха клегар ваьлча, Бочла кхийтира шег а иза цкъеллиг цкъа а далург цахиларх.

Тлаккха цо, йоккха гловла а йоккхуш, охъакхоьссира шен карара урс. Цуьнан бляргех даккхий хин тладамаш девлира, хлара больница а, дерриге а наб кхетта Iалам а, дуьне а самадоккхуш мохъ тоха дог хилира цуьнан. Халахетар, оьглазалла, дог лазар, кхин дуккха а адамо цлераш тахказа болу синхаамаш чохъ болуш хир бара и мохъ. Амма кхетаман клоргенехъ долчу оцу цъана озо сацийра иза дуьнене ца болуьйтуш.

Ткъа Бочла, ша лелориг къасталуш а воцуш, хъалхарчу этажа тле охъа а воьссина, хиъна Iашшехъ набарна тар озийначу, тлехъ клайн халат йолчу зудчунна уллохула, неларна тоьхна догла юха а хьовзош, больницан кетла велира.

Стигла кхевдда, бляьстенан мелчу мохо къона глаш лестош, лавтта таьллаш. Церан деха Iиндаглаш Iохку кетлахъ. Беттасин серло литтало цленчу хлавазхъ, таьлли генашлахъ, глашлахъ. Органан гловла хеза.

Ткъа Бочла-м, больницан кех а ваьлла, Варш-Юрт йолчу аглор длавьдура, хецца, бер санна, глагланехъ велха а воьлхуш. Цо наг-наггахъ велхарна юккъехула, Бочла ша а воцуш, кхин стаг воуш санна, члогла олура:

— Хъайх чекх са гайти ахъа а, Бочла. Дера ца хилла хъо а къонах. Хъайна динчу вонна дуьхъал вон а ца дан дели хъоьга...

Амма Бочлин кхетаман клоргенехъ долчу озо-м и ца бохура, цо кхин бохура.

1978

ТЕЛЕФОН

ЮБРТА юккъехъ долчу цъана клайн кир тоьхначу цла чохъ ю зленан отделени. Цу цлийнан корехъ йиттина эчиган гложмаш ю: стаг чу ца валийта. Кетлахъ баьлла бай бу. Аьхкенан довха де делкъе даьллачу хенахъ, кхузахъ аддам а ца хуьлу. Оцу хенахъ хинца ялх шо долу клант — Зелама vogly кхуза хлора денна аьлча санна. Цуьнан хъаьрса месаш а, сийна ши блярг а бу. Иза юьстахо бай тле охъа а хойс, корехъ лавттачу телефоне блярг бетташ вехха Ia. Тайп-тайпана ойланаш кхоллало клентан оцу телефоне хъоьжуш. Члогла цуьнан тидам бо цо, и чохъ са долуш йолуш санна хета клантана.

Цунна телефон цъа шо хъалха евзира, шен диъ шо долуш. Иштта хлетяхъ цунна Бала а евзира. Бала-м цунна шена нанас дуьйцуцу туьйранашкахъ а гинера. Амма иштта бакъдолчу дахарехъ цкъа а ца гинера цунна Бала. Бала бохучу аьзнийн цъаьнакхетаро клентан коьрта чохъ кхуллура цъана ирчачу, воцу, кхерамечу, цъа а хорма а, я кеп а йоцуцу хлуманаш ойланаш.

Бала тоххара, дагар а долуш хлара цомгаш хилча а еара кхунна, хлокхуьнга шеца хуьнхъа длавола бохуш. Хлетяхъ дуьйна Бала кхин гучу а ца яьллера, иза лечкъинера нахах. Мичахъ? Дуккха а хан елира, Зеламахина и ца хууш. Ткъа цъана дийнахъ цунна хири а Бала, ша гучу ца ялийта адамийн сибате а йирзйна, нахана вонаш а деш, шайн эвлахъ ехаш юйла.

Оцу дийнахъ Зелама шайн учахъ Iара. И аьхкенан довха де дара. Малх длабуза баьцарчу орца тле лахбеллера. Масех сахът хъалха деанчу догланан тладамаш къегара бай тлехъ, кетларчу диттийн патарш тлехъ.

Гийла хъаькхначу мохехъ техкара Iежийн, кхорийн дитташ. Цлехъана царах цъанна тлера охъа а боьжна, маьлхан злянаршлахъ масех бос хуьйцуш лепарца, керччина длабахара цъа агло цларула цлий а елла боккха Iаж. И хийла тергал бина Зеламахас, цо хийла сатийсинера и охъабожаре. Цундела, казахетарца ведда тле а вахана, схъанийцира цо Iаж. Хла-хлан, цо и берриге а буур бац. Цо, жимма баа а бинна, важа нанина длабуьллур бу. Иза больницехъ ю. Ши клира ду Зелама Дадица длавуьжу. Хъалха и Наница вуьжура, цо кхунна хаза туьйранаш а дуьйцура. Дадас а дуьйцу кхунна туьйранаш-м, амма нанас дуьйцуруш иштта дацара.

Селханл вэана кхуьнан да Денисолта больнице шен зудчунна тлаьхъа ваханчуьра цла, цунна дика гIоле яьлча санна а хетта. Цу тле цо ша: «ГIоле яьлла суна-м, кестта араер ю со, хетарехъ», — боху дешнаш аьлча, глехъа сапарглат а делира Денисолтин.

— Вайн нана кестта цла йоглур ю, хъажал цо хуна яийтина кампеташ, — элира Денисолтас Зелама сийсара ша больницера цла веъча, иза шен кара а лоцуш.

Зеламахина члогла лаьара шен нана тховса цла йоглийла. Ков а диллина и чохъа ер ю. Хлара, ведда тле а вахана, цунна мара кхетар ву. Тлаккха хлара нанас, генна хъала а кхоьссина, схъалоцур ву. Хлара воьлуш хир ву, нана йоьлуш хир ю, малх а... Тлаккха кхуо эр ду:

— Нана, ас хуна Iаж а битина.

— Битина? Хий, хъоваха дукха. Ткъа ас хуна хлун еъна хаьй хуна! — эр ду нанас. Тлаккха цо гучуйохур ю ша еанарш: кампеташ, пирянгаш, коч, батинкаш.

Иштта и сурт дуьхъал а хуьттущ Iара Зелама. Эццахъ, ков а диллина, доккхачу белхарца кетла иккхира лулара Iабадат:

— Ва-а, вайга хІун деа, нанас ца йинарг яла хьан!..

Цуьнан белхам а хезна, арахаьдда вогу Денисолта, дерригенах а кхетта, настарш чуьра са дІадаьлча санна, вега а луш, неІар тІехь сацавелира. Цуьнан юьхь тІехь сецнера кхеравалар. (ХІа-хІан, оцу цхьана дашо ца гойтура ма-дарра цуьнан юьхь тІера хьал. Кхераваларал сов, цхьана доккхачу воне шен сирла сатийсам, шен уггаре а дезаниг, сийлахьниг хІаллак ца дайта шен ницкъ ца хиларан а, оцу воно ша, цхьана а хьесапе ца лоруш, пайда боцчу ваккхаран а кхетам, цецвалар, дог лазар, кьинхетаме болу сатийсам, цуьнца цхьаьна оцу кьинхетамах цатешар — и берриге а синхаамаш шхьаьнайнера цуьнан юьхь тІехь).

Цул тІаьхьа кхеран керт адамех хьала юза юьйлира. Зеламина ца хаьара билггала хилларг хІун ду, амма нехан яххьех, зударийн белхамех, кьаьсттина Дадин шега хьежарх цунна тоса-м делира цхьа доккха вон хилла хилар. Иза хІокхуьнан нана гуттаренна а дІаяхар дара.

И бохам баьллачу шолгІачу дийнахь Іабадата:

— Схьавола, вай со яларг, хьайн ненах тІаьххьара бІаьрг тоха, — аьлла пхьарс а лаьцна, чувигира иза.

«ТІаьххьара... ХІунда тІаьххьара?... ХІунда!..» — цуьнга шийла мохь белира, шен ненан сецна юьхь гича. И, цунна тІе а кхетта, велха вуьйлира.

Шина зудчо халла араваьккхира Зелама цу чуьра. ТІаккха иза, кетІарчу ото чу а вахана, цу чуьрчу тІелхигашна тІе бертал а воьжна, гІийлла велха вуьйлира. Иза дуккха а вилхира. И воьлхуш кертара гІовгІанаш мелла а дІа а тийра, ото чохь Іарж а елира. Ткьа иза, вухаверза а ца туьгуш, воьлхура.

Эххар а меллаша неІ а йиллина, цхьаь велира чохьхьа. Иза Денисолта вара. Иза тІе а веана, кхуьнан коьртах масехазза куьг хьаьккхна, кхунна юххе охьахира. Ша хьаьстича, кхин а кьила вахана велха вуьйлира кІант. Денисолта вехха Іийра, цунна велха новкьарло а ца еш. ТІаккха цо, куьг лаьцна хьалагІаттийра Зелама. — Вало, чувовду вайша.

Цо, Зелама чу а вигна, паднар тІе охьаханйра. ТІаккха Денисолтас цунна бепиган цастар а, куршки чохь шура а еара.

— Яа.

Зелама, шурех масех кьурд а бина, сецира.

— Яа, ахь тахана хІума а ма ца йиьна.

— Ца еза суна, — дІахилира кІант.

Дукха хан ялале Денисолтас шаьшшинна мотт охьакарчийра.

ТІаккха и шиь, лампа дІа а яйина, метта а ваьлла, дІатийра. Хийла хан елира цу шинна наб ца кхеташ.

Эххар а Зелама гІийлла кхайкхира:

— Дада!

— ХІун боху ахь?

— Нана кхин цкьа а схьаьогІур яц?

ГІеххьа хан елира Денисолтас цунна дуьхьал жоп ца луш. ТІаккха цо, доккха са а даьккхина, элира:

— Яц.

ХІан-хІа, цо ца элира «йогІур ю, са ма гатде». Цо цуьнга бакь-дерг элира. Иштта аттахо ду, хІора денна иза Іехош, цуьнга са-гатдойтучул.

— ХІунда?

— Елла нана.

— ТІаккха иза ден хІунда ца йина, и тамашийна хи а хьаьккхна.

— И тайпа хи дан ма дац, туьйранашкахь бен.

Зелама дІатийра. Корах чу стелахьаштиган серло кхийтира. ТІаккха ткьес туьйхира. Аьнгалин пхьегІа санна, йохна дІаелира тийналла. Доладелира аьхкенан мела догІа.

— Дада, — тийналла метта хІоьттича, юха а гІийлла кхайкхира Зелама.

— ХІа-хІ?

— Ша кхин цкьа а юха йогІург ца хилча, соьга хІумма а ца олуш хІунда яхана и.

— Вайша цІахь ма вара и леш. Телефон-м еттийтина хиллера цо.

— И хІун ю?

— Иза мел генахь хилча а, стагаца кьамел дан йиш йолуш хІума ю.

— Цкьа цу тилифоно чІоггІа мохь хІунда ца тоьхна кхуза схьахеззарг?

— Телефон чохь садолуш хІума ма яц. И хІун юй? Вайн приемник санна, жима а йолуш, хІума ю. Цхьамма кхечу меттеш а санначу хІуманца хІокхуьнан номер хьовзайо, ткьа кхузахь и ека. ТІаккха цуьнан трубка, цхьамма схьа а эцна, лере яьха еза. Цу чухула схьахеза деш долу кьамел... Ткьа вайн кхузара телефон цу дийнахь ехха екна бохура, цхьамма а хьала а ца оьцуш.

— Дада, ткьа мичахь ю вайн телифон?

— Эцца, эвла юккьехь, почтешь.

— Ткьа хьала хІунда ца эцна и.

— Цу чохь болх беш йолу Зайнаь селхана, екаш телефон йолчу хенахь, араьйлла, цхьанхьа яхана хиллера.

ХІетахь дуьйна Зелама оьла йора: «Оццул еза, оццул нахана оьшуш йолу хІума оцу Балех хІунда тешийна, кхин дика стаг ца карийна теша кху эвлахь. И бахьанехь ма ца хилла соьга нана йист».

Маснийтта бутт дІабелира хІетахь дуьйна. Амма Зеламина даг чуьра дІа ца йолура шен ненах, телефонах, Балех йолу ойланаш. ТІаккха, бІаьсте а яьлла, арахь якьаелча, иза хІора дийнахь зІенан отделени йолчу воьдура... Цу чохь БаІа хилча, иза юьстах а волий, геннара телефоне бІаьрг а бетташ Іара. Ткьа иза дел-

къана хлума яа я кхечу глуплакхана араяълча, клант керта а воглий бай тле охъахуура, виллина телефоне хъежарца шен ойла-наш а еш.

Наггахъ Зайнаъ, хлара клант а гой, кхуынга йистхуылура, хлара хъаста а дагахъ. Амма клант, цунах къаьхкий, юстахволура. Таккха Зайнаъ, дла а йирзина, длайолаелча, цо шен дагахъ мо-суыйттазза: «Бала, — хьюо ма-ярра Бала», — олура.

Тахана стенна делахъ а гучу ца яьлла Бала. Цундела хлара луьйранна дуьйна ла телефоне хьожуш. Цеххъана ека йолало иза. Сеци. Юха а ека. Юха а ека. Цхъа тамашийна деттадала долало клентан дог. Хинца цхъа доккха хлума хила дезаш санна ю цуьнан ойла. Иза хьаланккхи лаьттара. Хлунда ека? И хьала-эца ма еза. Иштта екка хир ю-кх и хлетахъ а, кхуьнан нана цом-гаш йолуш. Ткъа хинца? Хлаа, Шарпудин пана а ю больницехъ. Шарпудин кхарна гена воцуш лаш ву. Хлара шиь хлора дийнахъ го. Хинца цлахъ ву и. Масех де ду Шарпудин кхуьнца ловза ца вогу: цлахъ дан дезаш дуккха а хлуманаш ду.

Нагахъ и Шарпудин нана хилахъ? Иза, кхуьнан нана санна, йист хила лууш хилахъ? Нагахъ и тахана, хлокхуьнан пана санна, гуттаренна а длайодахъ?.. Телефон хьалаайа-м ма еза. Ткъа муха? Кор ма ду. Ткъа иза хинца леш хилахъ?.. Хьала аяа ма еза те-лефон. Таккха Шарпудин нана йист хир ю. Ткъа кор... Эцца доьх-начу аьнгалин гловгла елира. Зеламхас, сихонца корах чу кхевд-да, схьаййци телефон.

Оцу минотехъ гловгла а хезна, луларчу цла чуьра схьахъа-дира Зайнаъ (цу чохъ лаш яра иза), цуьнца цхъаьна кхин масех зуда а. Зайпаан, хлара клант а гина, зленан отделенин корехъ телехон карахъ лаьтташ, цецъяьлла, ши бляьрг къаьрзира. Амма клант цхъа а хлума тергал деш а воцуш, телефон чу мохъ бетташ вара:

— Хьо Шарпудинан нана ю? Ас хинца схьавалаво хьуна... — Ткъа телефон чуьра схьахезнарг-м оьглазе боьршачу стеган аз дара:

— Мила ву хьо? Ахъ хлун юьйцу? Кто у телефона?

Клант кхийтира ша галваьлла хиларх.

Текхоччушехъ Зайнаа клант, ши пхьарс а лаьцна, кхоеьссина длавахийтира.

— Хулиган, вон хулиган! Эхъ дацара хьан хотлана иштта ца хилча?

Бляьргаш чу хи а хлоьттина лаьттачу кланта члоггла ши буй а бина, цунна дуьхьал а вирзина, массеран а гловгланаш а къарьеш, мохъ туьйхира:

— Ткъа хьо Бала ю! Ахъ тилифон хьала а ца оьцуш, соь йист-хила йиш йоцуш, гуттаренна а длаяхана сан нана... Хинца Шар-пудинан нана а ю больницехъ...

Дехха дийцира Зеламхас, велха а воьлхуш, хлокху дехачу ша-

рахъ шен дагчохъ мел лаьлнарг, юх-юха Зайнаана тле плелг хъа-жорца: «Хьо Бала ю!» — а олуш.

Ткъа зударий, цецбевлла, ладийча санна, лаьттара цунна гонаха.

1980

ТИША ЭЧИГ ГУЛДАР

— **А**ЛИНА Ивановна! — баьццарчу гу тлехула ведда вогул жима клант. — Ас зезагаш даьхна.

— Хьо дика клант ву, — зудчо маравуллу иза. Садукъдо цуь-нан тайп-тайпанчу хьожанаша. Цо бляьргаш хьабдо. Мерза дуьне.

Ша марара длатеттича, метта вогул. Иза лоррий хьожу зуд-чуьнга. Когашка, дегле, корта аркъал а буьллий, юхъа тле.

Цунна шайн юьртарчу массо а зударел хазахета иза. Иза сан-на кечлуш цхъа а яц эвлахъ. Хадийна хьаьрса месаш, йоца коч. Цуьнга хьожуш ла иза хьалхарчу парти тле а хуйй. Меттах а ца хьовш, ши куьг нисдой, охъа а дуьллий. Массарел хьалха мате-матикан хьесапаш динна воу. Массарчул цена яздо.

Массанхъа а хьалха хила лаьара. «Длахлитта, могла бай массо. Вай экскурсе доьлху». «Ца хлутту хьо?» «Дера хлуттур ву».

Иза циги санна кхоссалой, коча воьдура шел зьортала долчу берашна. Майра, тлахъаьлла, кайолуш хуьлу цуьнан латар.

— Хамиев! — цунна тоьара и аз. Иза эхъ хета кеп хлоттайой, корта а оллабой, длахлуттура. Таккха цо дов дарна метта, кхуь-нан коьртах куьг хьокхура, кхуьнан месаш дласа а яржаеш.

Хаза бу вайн даймохк,
Хаза бу хьо.
Хаза ду вайн дуьне
Хаза ду хьо...
Ла-ла-ла
Ла-ла-ла
Ла-а-ла-ла...

Бляьстенан хлаваэхула дладоблху, тлома а девлла. Глур-глезаш. Хьалхяхъ — Нана-Глурглаз — Алина Ивановна. Глургле-заш, цкъа-шозза хлаваэхъ го а боккхий, охъаюьссу баьццарчу гу тле.

Хамиев, суна дагавеа хьо. Тахана, къаналле кхачначу дий-нахъ, юхяхъаьжча, стомма ангалеш долу куьзганаш а доьхкина, леррина хъаьжча гин суна хьо сайн иьсан чолхехъ. Хьо дика бер-дара. Хьо вон а ца лелара. Хьо суна хьалха хьюо дикачу арлор

гайта глёртара. Суна ган ма гора иза. Со йоккхаш, кьайлах йоь-
лура. Хьан йозанан белхашна аса лакхара терахь дуьллура гут-
тар а, даьлла глалат сийначу шекъанца юха нис а дой.

Хиун хилла хьох? Мичахь ву хьо? Со-м хинца а берашна хьоь-
хуш лела. Хлан-хла, дац уьш шух тера. Шух теранаш сан цкъа а
ца хилла.

Вайн ах лаьттах йоллуш хилла бодане классан чоь. И санна
сирла чоь суна гина а яц. Вайн хилла тиша горгали. И мичахь
бу-те? Болуш буй-те иза? Цуьнан аз хазаре сатуьйсус, ас ладий-
гин дуьненчохь мел болчу горгалешка, со нхи массо а оркестран
концерташка. Амма цуьначух тера аз ца хеза.

Суна дагадогь, вай глурглезаш а хилла, баьцарчу гу тле дис-
сина де. Хлетахь дуьйна цкъа а глурглаз а ца хилла сох. Цкъа
хила глортича, котам хиллаза елира со.

Оцу дийнахь вай «Глезаш, глезаш, га-га-га» левзира. Хьан да-
гара хууш ас хьох сира борз хилийтира. Хьо дера уьдура глезашна
глаьхьа, царах цхьа а ца ялийта глёрташ.

Хьо цлийвеллера, хьуна хьацар даьллера. Хлетьте а хьуна ца
лаьара глаз хила, хьуна Сира Борз хилла виса лаьара.

Цул глаьхьа... Хамиев, хьо суна кьинглер а валахь... Хин-
ца а дагахьбаллам бу суна. И вон дира ас хлетахь. Суна гира и
кегий нах тле а баьхкина кьамеле ма-бевлли, кхоблира хьан юхь.
Ца лаьара хьуна со длайоьдийла. Хьан бляргаш чохь хиш хлор-
тинера. Хлетьте а ас:

— Бераш, шу шаьш ловза. Клордийча цла глораш, диканаш.

Со длаяхара. Юха а ца хьожуш. Со дохкоелира глаьхьа. Амма
хинца а айса иза дийр дацара аьлла ца хета суна. И де дисна
сан изехь гуттар а лепаш. Кхин долу денош цуьнан лепарехь
кьайладевлла. Хлаь, сан йиш яцара ца яха цига. Кхехкачу синха-
амийн дуьнен тле блягоре эшарш хезара схьа.

Цу дийнахь яйна хиллера сан глурглаз хила йиш йолу говзал-
ла. И суна хира шолгачу дийнахь хьан бляргаш чу ма хьаьж-
жи. Хлетьте а де-дийне мел долу ахь диддора иза. Эххар а со хьал-
ха санна хетаелира хьуна. Цхьана дийнахь шу тиша эчиг гулдан
дахара. Хлетахь дуьйна ца гина суна хьо цкъа а...

Блясте ю яьлла. Малх. Зезагаш. Сирла ойланаш. Массо а
хлума дика ду дуьненахь, массо а хлума, «А» класс «Б» классал
тиша эчиг гулдеш хьалха яьлчахьана. Цул глаьхьа дерриге а ша
хила ма-деззара длахутту. Цундела хлара воьду эвла йистерчу
инчу. Цу чохь йуьллуш ю тракторан йоккха чкьург. Накьост а
ца оьшу, ша схьаяхьар ю. Хлехеран класс хьалха ер ю. Алина
Ивановна хир ю елакьежаш.

Мох, мох, мела мох. Хьекха хьо, иштта месаш ловзош. Буц,
сийна буц, хьо кледа ю. Малх, малх, малх... Хьан серлонан чух-

чари. Цунна бухахь лийчар цкъа а клордор дацара. Малх. Малх.
Малх. Малх.

Длакхечи. Иза клоргачу инчу воьсси. Инан клоргехь йуьллу-
чу аьчган чкьурга глехлортина лаьтта хлара. Тлаккха тасало.
Вортан тлера пхенаш тледевлла цуьнан. Хоттех чу оьху когаш-
мачаш, хечий бехьеш. Хлумма а дац. Шийтта киртиг йолу йоккха
чкьург басах хьалакарчайо цо. Иза чуглерта, хлара дуьхьал глур-
ту. Длакарчайо чкьург. Кхин а, кхин а. Эцахь раз оьккхий, хе-
цалой чуйоьду чкьург. Хлара глаьхьа хьоьжуш лаьтта. Клоргачу
иннахь цуьнан тата хаззалц. Хлара малхе хьоьжу. Малх делкье
болуш лаьтта.

Юха а ин чу а вуссий, чкьург ницкъах басах керчош хьалаво-
лало. Хьацаран клорд хилла цунах. Чкьург юха а чуглерта, цхьам-
ма муш а тесна чуйзош санна. Амма кхо, шен де гл дуьхьал а туьй-
сус, сецайо иза. Ах басах хьалайоккху цо чкьург. Иза айгларх
длакхоссало, схьакхоссало. Ницкъ мел бу ша сацон глерта, иза
бертал а тухуш, чухьоду. Хлара охьа а хуй, цунна глаьхьа а хьоь-
жуш, воьлху. Воьлху вехха. Иза ладда а йитина, цла ваха дага-
догь. Амма цо сикха хуьйцу шен ойла. Иза чухьоду юха а иннах.
Юха а тасало иза чкьургах. Юха а керчайо цо иза басах. Ах хьа-
лаваьлча, хлара малхе хьоьжу. Хьалха санна делкьенга кхочуш
лаьта. Хинца а дуккха хан ю, цхьадика, садан. Кхуьнан тидам
лах а баллийтина, юха а чухьоду чкьург. Хлара юха а чувуссу ляр-
жачу ин чу. Юха а, юха а, юха а... Хлоразза малх ша хиллачохь
лаьтташ го цунна. Кхунна тлера оьгучу хьацаро хатт баьккхина
басахь. Эххар а, ткье шолгла ин чу воьссича, тле яккхало цуьнга
чкьург. Хинца-м хала дацара. Нийсса бай бу хьалха йуьллуш.
Шен глориглоддах длахоху цо чкьург.

— Хле-хлей, «Б» классхой, глаьхьадиси шу!

Члоргла мохь а бетташ, ведда воьгь хлара. Цлеххьана соцу.
Хлара хлун ду? Кхеран ишкол хиллачохь еха керла гиншло лаьт-
та. Цунна хьалха ловзуш лела цхьа бераш. Уьш мичара девлла?
Хлара ши ког глорийча санна лаьтта.

— Хьовсийша, оцу кьанвеллачу стаге. — Бераш дуьйлу, шаьш
долччохь ирах а кхийсалуш.

Мила ву воккха стаг? Хлара охьахьожу шеге. Кхунна тлера
хеча яьбелла гоьлlec бен охьа ца кхочу. Хлара хлун ду? Когийн
плелгаш кегий мачаш йохох ара а девлла. Тлаккха иза ша волч-
чохь сацало. Цунна го шен керараяьлла шийтта киртиг йолу
чкьург, бераш кьахкош, ишколан кетлахула а йолий, юьртан ву-
кху маьлехь долчу клоргачу инчу йоьдуш.

Иза цла воьду. Иза ведда воьду, мохь а хьоькхуш.

— Цо стенна мохь хьоькху, гай яьтлча санна? — Новкьахь
хлортийнчу юма чохь маж а яьлла, глаттийна бага а йолуш цхьаь
го цунна. И мила вара? Иза керта кхочу. Цадевза цунна шайн цла
Сел тишделла, дакьазадаьлла логгес ярашла а дахана лаьтта.

— Нана, мича яхана хьо?
 Жоп дац.
 — Мича яхана шу, луьйренаш?
 Жоп дац.
 — Мича вахана хьо, маьлхан злаьршна вийлинар?
 Жоп дац.
 — Суьйренаш? Пешарчу царе хьоьжуш даяхнарш? Вай-х бертахь лара. Аш еттинчу хьаьжклийн хьожа а муьйлуш.
 — Мархийн етшуьрин стигал, мича яхана хьо?
 Жоп дац.
 — Мича даха: «Воккхакхилча, ас шуна цлен глалана шийр ю»?
 — Мича вахана шу массо а, со а витина?
 — Хлей, блаьстенан буьйса, мича яха хьо, дага ца доглу хьуна, со хьайга луьйккхехь корак длахийжина. Хлаь, хлетахь кора хьалхарчу паднара тлехь тле цлен юргла а тесна со луьллуш. Суна хьо хазахийтира, седарчий а долуш кьегаш...
 — Малх, мича бахана хьо? Хлетахьлераниг? Хьо бац иза, иза иштта бацара... Иза соьца ловзура, догланан лаьмнаш чохь а лечкьаш...
 Жоп дац, жоп дац, жоп дац.
 — Соь воглу шуьца?
 Иза длавада тохало. Амма ког цхьана дечгах а тасалой, бертал кхета.
 «Къа-а-къ», — хеза цунна тата. Юха а. Хлун ду? Кеглуш ду-кх.
 — Ца, собардехь ахьа мукъане. Суна дуьненчохь дуьххьара гинарг хьан тхов бара. Уггар хьалха ког ас хьан цленкъа лезвина. Боданах кхеравелча ахь тевора; догланах, дорцах ахьа ларвора... Хлун хилла хьуна... Цхьаллин шелонах цомгаш хилла хьо. Ас хинцца цле латор ю.
 «Къа-а-къ», — кагло кхин цхьа дукъа. Цийнан ах чудоьду. Иза водий цийнан вукху аглонах тасало, и чу ца дожийта. Цийнан ах чуюжу, иза дла а хьулвеш.
 Ченан, матар йоблладу дечгийн чам. Иза дара цунна дуьххьара кхетамчу воглуш хааделларг. Тлаккха цунна хезира иза. Дукъа, кьинхетаме кхойкху циган лехар.
 — Пису, пису, пису... Со хинцца, со хинцца... Ма дика ду хьо дисна...
 Иза цийнан коьчалш юккхехула хьалаглерта. Моьлкъа, тлулгаш юккхехула дегл сеттадеш ирх боглу. Иза схьаволу оцу чалха юккхера. Малхо корта багголц луьллу иза бертал. Тлаккха аркбал воьрзу. Цунна тле а доглин юьху циги.
 — Пису, пису, хьо цхьаь дисна. Пису, пису. Ас хинцца юттуряц цлен глалана ш. Хьанна оьшу уьш. Ахь царак дан хлума а дац. Хьуна шура еза. Шура а мичара хир ю, етт а ца хилча. Ас дехкий

а лобцуш, глор дийр ду хьуна. Со тлеталла глур ву, хьо бухахь со-
 цур ду. Дика дуй?

Иза хьала а экхий, цийнан чолха юккхехь дехкийн баннаш
 леха волало. Карабо. Длаобккху дахка. Глаж туху. Ца кхета. Ци-
 циги схьалоцу иза тле а кхетий. Юха а лелхадо цо дехкий.

Алина Ивановна... Тахана стенна делахь а дагаеа хьо суна.
 Таллар ледаро дара тахана. Кладвелла, хлосттина. Кху ченашла
 хьуна ла со. Сих-сиха уьш чу а уьйзуш. Кху юккхехула дла а
 ваьлла, цленчу хлаваах кьурд бан а карах ца долуш.

Сох хлун хилла бохий ахь? Дехкийн таллархо. Со гуттар а тле-
 толлуш ву. Пису клелонехь хуьлу. Цкъа хьалха дика длаодьдура
 тхойшиннан глудлакх, — дехкий шортта дара. Тлаьхь-тлаьхьа
 клезга хуьлу уьш — телхаш лаьтта зама.

Алина Ивановна, хлетахь, хьо тхан хьехархо йолуш санна ирсе
 хан ца хилла сан. И цхьа де, тхо тиша эчиг гулдан дахана де —
 иза дагахь дисна суна. Оцу дийнахь массо а хлума дланисделлера.
 Массо а ирсе вара. Массанхьа а яра блаьсте. Цхьа тиша эчиг дара
 тлеобшуш — массо а кхоччуш ирсе хилийтарна.

Ткъа хинцца генна тлехьа дисна и де. Оцу дийнахь дерриге а
 дланисдан ваьллера со — тиша эчиг дан. Мосуйттазза воьссира
 лун чу — со хлоразза чу мел вуссу цхьацца шо дладолуш хиллера...

Сан нийсархой тоххарехь баккий хилла. Церан бераш хил-
 лера сох дийлинарш, со эххар чкьург карчийна ишкола хьалха
 кхьаьчча.

Со бераллера кьаналле кхечи, кьоналла юкхьахь а юьтуш.
 Цхьана дийнахь. Дика чехкалла-м ю сан. Юй?

Сан нийсархой хьаькамаш хилла лела. Яккий гайш дла а
 яхийтина. Кест-кеста бийла а буьйлуш. Со цевуьйлу — дахар
 хлун ю хьуна стаг иштта дукха муха воьлур ву.

Со дехкашна толлуш лела. Иза а ма бу цхьамма кхочушбан
 безаш болх.

Лаьнтлехь хлун дийр ду?.. Со хьеха чохь лийр ву. Сайн и ирсе
 де а, кху кертахь екна гергарчийн гловгланаш а, хьо а дага а лоб-
 цуш.

Блаьсте яьлча... Блаьсте яьлча, догланаш оьхур ду. Буц ер ю.
 Олхазарша эшарш лобкхур ю. Со вуха воглур ву хлоркху керта.
 Бешана дола дан. Сан глудлакх гур ду оцу лужана а, оцу кхурана
 а, оцу хьочана а. Хлоркху лаьттана а гур ду. Ас охкур ду иза а.
 Юьйр ю цунна тле хьаьжкляш... Хлаь, со дага ма воглу хьуна. Суо
 цхьана дикачу аглор гайта глерташ ма хуьлура со даим. Хлетахь
 хьуна гайта... Хинцца хлорхарна... бешана, лаьттана.

Хлаь, блаьсте яьлча... Хинцца гуьйре ю. Блаьсте яьлча, хийца-
 лур ду дерриге ал

БІАБСТЕ яра шен баьццарчу цларца марсаюьлуш. Біабсте-нан басахь йолчу машенара воьссина жима стаг, Іин хадощ дехьа а ваьлла, ширчу бешо хьулдина лаьттаху тишчу цлийнан кетіа ваьлча, цу кетіахь лаьттаху дукха хьалха, ша жима бер долуш гинчу (я гленох духьал тесначу) дахаран хлавао ша волчохь саца-валійтира.

Керт йоцу учи йолу цла а, кетіахь кхалу бухахь йина хьаьжклаш кхорзу куьрк а, букь а берзийна гам тусуш лохчу глантахь хиьна Іен эглаза воккха стаг а, цленкьах а хьекхалуш йолу нел а йоьт-луш араяьлла йоккха стаг а... — дерриге а дукха хьалха дладаьл-лачу, амма дагадеьча мерза лазаме ойланаш кхоллайолуьйтучу ширчу дахарера дара. Кхуьнан дедайн а, ненананойн а дахарера.

Ахьарх йинчу сискалан а, кхорзучу йоьхьийн а, хьакхийнчу ниттийн а хьожа еттало оцу дахарера схьа. Воккханиг хьалхакь а волуш охьа ца хууш лаьттаху жимхин, шовдана йистехь метта-меттара дош олуш, кьамел дечу кхечу жимхин а, цунна духьал жоп дала сик ца луш шен оьздангаллица дуьненан а меха йотчу йоьлан а, суьйранца маьл-маьлпера схьахезачу мехкарийн эшарийн зов лаьттаху екхначу стигланан а суьрташ а дохьу оцу шираллера схьайоглуцу хьожано.

Хинца и дерриге а дладаьлла. Хинца сиокалан метта клайчу деман белиг ду, тлехуучу говран метта — машен, синкьерамна метта — хьайн карахдерриг...

Гуттаренна а дладаьлла аьлла хетачу оцу дахаран жима глайре ю хлара керт. Дерриге а хуьйцучу керлачу дахаран хлордо хинца а хи буха яхьаза. Дло, кьилбаседехь, шаш юккьехь карийна ма-монтан чарх санна.

Хлокху кертахь хинца а куьркахь хьаьжклаш кхорзура, цух бина даьттарла а буура, уллохула тлехволу некьахо «чуваглахьара хьо» олий, хьаша вой, тле а оьцура, унахь йолчу нохчийн пешахь цле а йогура, цу чохь кечдинчу пхьуйре берриг доьзал — док-кха ши стаг а, цхьа клант а, йол а — охьа а хуура, туьйсинчу гаьм-нашца хьаьжклашна асарш а дора, тлаккха дло дехьарчу уьрда тлехь мангалш а хьокхура.

Вовшашка оьглаза дош олуш цхьа а вист а ца хуьлура, воккха-ниг — воккха, жиманиг — жима а вара, сагіййна хлума ца луш цхьа а плераоканан буьйса тлех а ца йолуьйтура, белларш а ца бицбора, массо а малх кхетале хьала а глоттура.

Кхин цхьа хлума а дара хлокху тле ставн коьллаш евллачу ба-сахь лаьттаху цлийнан кертахь — иза синтем бара. Синтеме а, тийна а, аьхна-шийла а хуьлура аьхкенан довхачу деношкахь цлий-нан човнашкахь, иштта хуьлура Іай, пеша тлехь клеж туьйсусш яї хилча, дла а тевжина, вижна Іилла дог доуьйтуш.

Хлора Іуьйранна Органца тиллинчу тлайх а яьлла, йоккачу буьйцучу маттаца а, тлехуучу духарца а, юучу хлуманца а глала-хойх цуьрриг а кьаьсташ боцу нах бехачу юьрта балха йоьдучу хлокху доккхачу шина стеган йоьлан амал а оцу синтемах яра. Цхьаннан а — воккхачуьн стенна дуьйцу, я ура-атталла жимацун а некь ца хадощ гиллакхе хилар а, балхах оза ца луш, дерриге ша дан глертар а, шен нийсархой санна хьаьдда доьдучу дахарна тлаьхьа ца идар а дара оцу синтемах, оцу ширделлачу цуьнан ден-ненан дахарх.

Йолана хаалора оцу синтемо, шен амалца ша дахарна мелла а юьстах тоьттуш, цунна гора оьздангаллех болу кхетам шен а, шен нийсархойн Іаламат тайп-тайпана хилар. Кхунна ша нийса хетара, хлетте а тола уьш тулура. Царах дуккахберш маре а бахана, шайн доьзалш а болуш Іара. Ткьа кхуьнан ткье итт шо а кхаьчнера. Хлара тоххарехь тешнера, мацах шайн нана йолчу санна, ша йолчу хин коьрте ву аьлла кьонах хлуттур цахиларх. Иза цуьнан мерза сатийсам бара, цкьа а кхочуш хила ца боьгІна. Хинца, охьатаьІна лелча, хлумма ца хуьлура. Хинца массо хлума а гайта дезара: бляьргаш а, пхьаьрсаш а, ела а кьежна кІайн цергаш а, йоца коч а юьйхина.

Кхо емал а ца бора иштанаш. Мелхо а хлара хьоьгура царех. Амма иштта, мел лаарх а, хила-м лур яцара. Хлара кхечу заманера яра. Цундела сарралц — болх, тлаккха суьйранна бежнаш Іалаш-дой, етт а узий, кхалла хлума а йой, шен чу а йоьдий дІатоьра. На-нас олура: «Маха баккха хаьа, ала хлума долуш яц, балхана тІера а ю, са а ма гатде ахь...» «Хлара цунна духьал хлумма а ца олуш, гІийла елакьежара.

Иштта деций-ненаций Іаш вара цуьнан шовзткьа шаре лестина ваша а. Да реза вацара цунна. Цуьнан хенахь кхуо диачу агІор цле яккхийтина, тлееьна юьхьаьржо дІанисьеш хьалхаваьлла а телла, изаь, изаь, изаь дина. (Дерриге а дагардина вер вац).

«Дада, дада, хинца кхин зама ма ю». — «Хилча хлун ду?» — «Иза ду-кх».

КІант, юха а чувоьдий, шен книгаш тле а воьгІалой Іара, юха балха воьдура, юха цла воьлура. Да а видлора. Иза а, нана а тле-тайнера, шавшимма и дойла а ца хууш, шайн бераш даккхий а ца хуьлуш гуттаренна а кегий дисарна. Иштта атта а, таме а дара цу шинна. Амма иштта латта йиш ма яцара. Хлора дладаьллачу дий-но герга уьйзура церан хлораннан а догдохар, иштта хлора дийно а генадохура церан хила тарло ирс. Хлора дийно а. Хлетте а уьш массо, хлумма а ца даран Синтемо йийсаре бина, цо набаран тар тасийтина, хиндолчун ойла ца ян а глерташ, бехара.

Цу дерригенах а кийтира баьццарчу машенара воьссина кху керт ваьлла жима стаг.

Цуьнан мохь тоха дог хилира: «ХІей дада, нана, ма Іе иштта, дахар дладолуш лаьтта шуна. Шуьшиннан ши бер а тоххарехь

шайнна пеш латон хан тлехъялла ма ду. Хюкху кертахъ шуьшин-
нан берийн бераша эхкийтина говгла хила еза хан а тлех ма яьл-
ла. Мел цлена хи а, хюьттина лаьттича, телха шуна. Иштта дахар
а. Хьаланисье хлара разъяьлла лаьтта керт, гонах еттина кибирчиг
а юттуш, таде шира цла а, лалла кху кертара синтем. Иза гезган
маша бу шуна, массо а парглатонех воккхуш, шух хьаьрчина.
Арахъ муттанех юьзна дахарх кхехка бляьсте. Ма глелъялийта
шайн дахаран бляьсте. Кхана-лама, цлеххана, «тхуна ца хаьара»
аш бахахъ а, цле хилла, кюр боцуш дладер ду шуна хлара тахан-
лераниг. Тлаккха кхин бюзза хала хир ду шуна шуьшиннан бераш-
на цхьа а гюртор а, цхьа а тхов а боцуш дуьненан арахъ диса,
шаьш шуьца даьккхина дахар даьгначохъ мохо дласакхуьйсу ов-
кьарш а гуш, доладелла лела...

Амма оцу жимчу стага хлумма а ца элира. Я цуьнан хлумма а
ала бакъо а яцара. Цунна хааделларг дешнашца алалур доцуш,
чолхе а, лазаме а, церан шайн а дара. Иза шена тледилина пай-
дабоцу хабар хюкху хлусамдега дла а тоьхна, цара мел члогла
дехарх чувахна церан ялтех а ца кхеташ (и бахьанех воккха стаг
кхунна члогла реза воцчух тера а дара), шен баьццарчу машена а
хьйна, керлачу дахарца ястаяла юьзна кхехкачу бляьстенехула а
ваьлла, шен глала длаваха, дагчохъ, цкъа а ца бицбан, шена
тахана гинчо кхоьल्लीна синхаамаш а хьош.

1987

ДЕСАЧУ ЦІА ЧОХЪ БУЬІСА

ДУКХА хан йоццуш юьртахъ кхин цхьа цла а дассаделлера.
Цуьнан бахьана дара цу чуьра бахархой: воккха стаггий, цуьнан
зудий — кхалхар. Воккха стаг, цуьнан цле Мада яра, шен дезткъа
кхоалпа шо долалуш кхелхира, ехха цамгар лелийнчул тлаьхьа.
Ткъа Жуьхлирт шен майрачух къабстина нийсса баттахъ а ца ехи-
ра. Иза атта елира.

— Хазу, ва-а Хазу, схьайолахьа сикха, — аьлла шайн лулахо-
чуьнга а кхайкхина, чуьхана, метта охьа а йижина, гуттаренна а
длатийнера иза. Хьаьдда яхана Хазу а, са далале, тле ца кхачьне-
ра цунна. Хлетяхъ дуйна цхьа шой ах шой даьллера.

Хинца бляьстенан шолгла бутт бара бовдуш. Мадин, Жуьхлир-
тан кертахъ глеххьа бай баьллера. Хлетяхъ дуйна церан кетла,
лоха злар охьа а диллина, цхьа а стаг ца ваьллера. Цу шиннан
хиллачу пхеа доьзалхочух дийна йисина йол Жарадат лахенцарчу
цхьана юьртахъ, шен доьзал а болуш, лаш яра. Цо цхьана дийнахъ
шен майрачуьнца хьала а еана, тле жлара йоллуьйтуш гложмаш а
тухуш, неларш а, кораш а длачлагдира. Хлетяхъ дуйна Жарадат
цкъа а ца еанера кху керта, ша наг-наггахъ юьрта яглахъ а, иза
эвла йистерчу кешнашка а йобдий, юхайовьзура.

Буьйсанна хан яьллачу хенахъ лоха злар а диллина, дассадел-
лачу цийнан кетла цхьаь велира. Иза юккьерчу дерлахъ вара, тле-
юьйхина гоьтел лаха йолуш плаш а йолуш. Шен карара портфель
охьа а хлоттийна, кетлахъ динчу гланта охьахира иза. Хлетяхъ
пхийтта шо хьалха кхунна кест-кеста гора Мада хюкху гланта а
хуйй, чубузу малх а, суьйранна цлабьду юьртара бажа а тергал-
беш лаш. Ишта-м, хюкхунна хлара глант Мадас дина а дагадоглу-
ра. Хлара хлетяхъ жима вара. Итт шо бен хир дацара кхуьнан.
Хлара Мадина уллохъ лаьттара, цунна оьшу гирс: хьостам, жлов,
я диг дла а кховдош. И дина ваьлча, хлара шиь цхьаьний гланта
охьа а хьйна лийра, шиммо а длабузу малх а, цла борлу юьртан
бажа а тергалбеш. Мадас кхунна оцу дийнахъ боккха цлен лаж а
белира.

Амма Мадас цкъа а, шен йол Жарадат санна, кара а хаавой
хьаста ца хьостура хлара. Цундела кхуьнан, мел лаахъ а, Мадин
клайчу можах куьг хьакхарх дерг а ца хуьлура. Жарадата, еларца
глад а оьхуш, и деш, хлара юьстах а волий, боккхачу хьегамца цу
шинга хьожуш лара.

Хларий, Жарадаттий цхьана хенара ду ала мегар дара: хлара
ялх бутт бен воккха вацара цул. Цундела ишколе эха а цхьаьний
доладелира и шиь. Хюкхуьнан да вацара. Цундела Жарадатан да
Мада, шениг ца хетийла хлеттхъ тосаделира клантана. Мада, Жа-
радат хюкхаьрга еанчохъ, я хитла яханчохъ хьеелча, кхойкхура:

— Жарадат, во Жарадат! Схьайовлахъ сикха дадина! — олий.

Амма хюкхуьнга ца кхойкхура иза цкъа а: — Эдал, во-о,
Эдал, — олий.

Мадас кхуьнан цле ца йоккхура цкъа а, иштта дла «Схьавоьл
кхуза», я «Клант, схьавоьл» олура, шена хлара эшча. Кхуьнан цле
Жуьхлирта а ца йоккхура.

Хлетяхъ иза ца кхетара Жуьхлирт а, Мада а шеа иштта тама-
шийна стенна ду бохучух. Цунах и тлаьхьа кхийтира, ишкол чекхъ-
яьккхина кхиран аттестаташ схьаделлачу шолглачу дийнахъ,
Бакьду, хлетяхъ а ма-дарра ган-м ца гора цунна и бахьана, хинца
санна.

И бахьана кхуьнан воккхах волу деваша хиллера. Нанас кхун-
на цкъа а ца вуьйцура и кхуьнан хилла волу деваша, я и кхунна
хилла ца хилла а ца хаьара. Кхунна нанас да вуьйцура. Иза лам-
чу колхозан дохнна докьар эцна воьдуш машен бердах а яхана,
веллера. Хлетяхъ Эдалан цхьа шо кхачьна хиллера.

Тховса шен длаяханчу бераллех лаьцна ойланаш еш, кхунна
дагаоьхура хлетяхъ ша тидаме оьцуш а ца хилла цхьацца кегий
(хлетяхъ, шена гергахъ, пайдабоцу) хлуманаш. Масала, цхьанна а
воккхачу стага кхуьнга, хлара хьенан ву хьича, цкъа а ца олура,
кхечу дай боцу берашка санна, «Деллахъ, ма дика стаг вар-кха
хьан да. Ма хеназа хили-кх цуьнан валар а...» Ца олура. «Хлун
деш ю Совдат? Ларайой хлара?», — олий, нана хоттура. Иза а

деваша бахъанехъ хиллера. Мила хилла иза? Дуьххъара цунах лаьцна мелла а хлума ша аттестат схъазначу шолгӀачу дийнахъ хиира кхунна. И де дагалаца гӀоьртича, бӀаьргашна хьалха хутту кхин цул хьалхалера цхьа де.

Иза май баттах дара. Сенъеллера басеш, тогъеш, цхьадолчу дитташа гла даьккхинера. Хокхеран ценошна уллора длайолалуш яра хьун. Оцу хьуьнха дажа дладохкура бежнаш а, уьстаглий а. Кхунна хинца а дика дагадоглу, шайн цхьа етт, эсий хилла, Жарадатглеран ошул бежнаш а, ялх уьстагI, ши лахар а бара. Гуттар а уьстаглий дажо Мада вьодура, догла доглуш хилча, шена тIе брезентан плаш а кхуллий. Наггахь, Мада цхьанхьа вахча, я могахь воцуш хилча, Жарадат йьодура уьстаглий дажо.

Оцу дийнахь а Мада цхьана бахъанина цахь а ийна, Жарадат яхара уьстаггий дажо. Цунна тлехь цлен болоньян курткa яра. Плехьa гeннaрa и тeргaлъeш, лaйттaрa Эдaл. Цуннa чloglа хaзaхeтaрa, изa кyртки кисaнa ши кyгъ a дуьллий, кoртa aркъaл a буьллий, глийлa лeшaчy дoглaнe шeн юьхъ яшaйoйтyш лeлaш. Тlаккхa цo юьхъ тlерa хиш кyгъ хьoккхий дlа a дoхий, юхa a изa дoглaнa кeл лoцyрa. И лeлoн кlордийчa: «Сaн цинцlолиг, цинцlолиг» oлий, шинa лaхaрх цхьaъ хьoстyрa. Тlаккхa йoьлyрa цeнa, дoггaх. Цуьнaн eлaр, дoглaнaн лaнишкaхyлa уьдyчy лoврийн гlоvгlаnах oьй, бlаьстeнaн сaмyкъaнeчy, сирлaчy эшaрe дoьрзyрa. Хlарa мeл-лaшa тlевaхaрa цуннa.

— Бов-в!

Шайышый жима долуш ма-аллара элира цо. ХIетахь чlogla
нийса доглуш а дара и «бов-в». Жарадат ша йолччохь кхера а лой,
тохалора. Ткьа хIара цуьнан кхерайларх кIажьохуш велалора...
Эххар а, кхин са а ца тохалой, Жарадат а елалора.
Хинца и «бов-в» цо.

Хинца и «Бов-в» цхъа ца доглуш дийкира. Я Жарадат цунах кхера а ца елира, я хIара вела а ца велира. Йол, Iахар дIа а хецна, схъайирзира. ХIара вист а ца хуьлур. Эдална шена а ца хаьара шена хIун хилла. Кхуьнан дегIехула яьржира цхъа таме, аьхна йовхо. (Хинца а, пхийтта шо дIадаьлча а бIаьргашна хьалха лавтта Жарадатан хIетахьлера амат. Цуьнан юккьера дегI дара. бераллин иралла йовш горгдала доладелла. Дуткьачу цIоккьамашна бухара Iаьржа бIаьргаш — гуттар чохь тайп-тайпана синхаамаш беа човнаш, — оцу дийнахь цхъа тамашийна севцинера. Деса дацара уьш. Амма дайма синхаамашца кхехкаш хилла уьш, стенна делахь а, дIатийнера. ХIетахь дуйна, иштта сецна, хьагаме бIаьргаш мосуьйттаза гинера цунна зударийн. Уьш мосазза го дуйхьал хIуттура хIетахьлера бIаьстенан де. Цул тIаьхьа цунна оцу я кхечу зудчуьнгахь ша сатийсина синхьаам, шен сина там ца карабора, Дагалецамаша сабIарздора, мерза хеттарг кьахьлора).

— Хьо ву иза? — халла хьаьхьаь.

— Хъо ву иза? — халла хезачу озаца элира Жарадата.
— Хлаъ, со ву, хъо хун деш ю?

— Хіаъ, со ву, хьо хіун деш ю?

— Уьстагий дажош ю-кх, — стенна делахь а, елакъежира иза.

— Тахана хаза де-м ду.

— Маълхан догла а ду.

— Хіаъ, ду, маълхан догла а...

Иза а велакъежира.

Догла діасецира. Мархашна юккъехула гучубелира малх.
Блаьндукъ-лома тіехъара хъалаглаьттинера стелалад.

— Хъо стенна веъна?

— Иштта дла. Аьлча а, хьов цхьа хIума ала...

— Алахъа, ткъа.

— Жарадат, суна вайшиъ даима а цхъабна хпла дезаш санна хета.

Иза глăдъяхана елаелира. Хіара кхин а члорла вуйхира.
Гюьлучуьра саца а сецна, цо хьаттира:

— Тіаккха?

— Тiаккхх?
— Тiаккхий? Тiаккхх хьо... со эскарера цIаваллац, Иийр ярий хьо?..

Иза жоп а ца луш лаьттара.

Эххар а цо хазийра:

— Со-м Ийр яра... Ткѡ хьо? — маълхан злаьнарш севцинера
цуьнан блаьргаш чохь..

— Муха, со? — (Хлара хлєтахъ ца кхийтира йовлан оцу хаттарх. Хинца хлара кхета цунах: безамехъ шиннах гийланиг йол ю, хлунда аьлча, шен даго льохург кхочушдан цуьнан таро яц, клен-тан санна, я хлєтахъ ша, шен деган неларш схьайиллича, вукхо шечуьнан ерш тлєкьовлахъ, кхуина мера хьалхха, зов-в аьлла тата а доккхуш? Оцу кхерамо кхоьлтира Жарадатан и хаттар).

— Иштта, хьо хийца-м лур вац?

— Муха? Дера вац. Цкъя а-м. Хьо ца теша сох? Хьуна лаахь, ас дуй а буур бу.

— Стенах?

— Дюгарчу дашочу малхах а, сийначу стигланах а...

(Ма дагахь дацара кхунна оцу сохьтехь ша и чIагIо нийсса бутт балале йохор ю бохург. ХIетахь-м хIара малхах, лавттах, дуь-
ненна тIехь мел долчу дечачух, сийлахьчух дуй баа кийча вара...).

— Хіан-хіа, ца оышу. Со теша хьох. Ікѣа хьо сох теший?

— Тєша со-м.

— Теша со-
Цул т'аьхьа цу шимма оцу хьокъехь кхин х'умма а ца дийшира.
И шиц цкъа д'асочучу, юа долалучу маьлхан дог'анехула лий-
мра, шайшиц цъаьна хиларан марзо а, хьаннаша литтина х'а-
ва а муйлуш, «Жарадат, ва-а Жарадат», — боху Мадин аз хаз-
залц. Мада г'еххьа генахь, гу т'ле а ваьлла, лаьттара.
... хьокъехь а яьлла, дьукьал мохь туййхира

— Хүн боху? — цунна гуччу а ялла, дуьхьал мохь тувилхир
Жарадата.

Эдал а цунна тӕвхъа дӕ гучувелира. Мада кхин дувхӕл вист а ца хуьлуш, и шиь долчу агӕр схаволавелира. Эдал, стенна делахъ а, вуьйхира. Хинццалца ца хиллера кхуьнца иза. Хӕра

кхин дубхъара хуьлуш а вацара Жарадатца. Хлетте а, тахана цунна цхъа новкъа деара ша Мадина кхузахъ гар. Иза Мадина дубхъал волавелира. Нийсса дла ца вахалора, цхъа тамашийна галвуйлура, когбаккхаран мукъам а боьхна.

— Суьйре дика хуьлда хъан, Мада.

(Малх чубуза лам тле лахбеллера).

— Диканца вехийла, — хезаш а ца хезаш а элира Мадас. Тлак-кха кхуьнга схъа а ца хьожуш, уллохула тлех а ваьлла, шен йола-на тле длавахара. Цул тлаьхъа масех кира даьлча Жухириата шен йолле элира:

— Оцу вайн лулахочуьнца долу гергарло ладда дита деза ахъа, Жара.

— Иза, хъаха, дац дита йиш йолуш, — елакъежира Жарадат.

— Дита йиш йоцуш хлумма а дац, сан Жара. Ткъа иза ца дитча, ца долу.

— Стенна, нана?

И хаттар а, цул тлаьхъа цу шиннан хилла къамел а Эдална шера хезира. Иза церан серий дуцуш йинчу керта юххехъ лаьттара, ткъа важа шиъ оцу кертал чохъа кхунна букъ а тоьхна хиъна лара.

— Иштта. Хъан мах кхочуш вац и клант.

— И хлун ду, нана? Иштта вон ву иза, я со оццул тоьлаш ю?

— Аса-м иза иштта дла элира, йол. Я оцу клантана а, я цуьнан нанна а ала хлума а ма дац сан-м, ша диканиг ца алахъ. Хлетте а...

— Стенна «хлетте» а?.. — цуьнан къамелехъ елхаран эшарш хаалора.

— Хъан да реза вац, йол, оцу глудлакхана.

— Стенна вац, цо хлун дина, нана?

— Цо-м хлумма а ца динера, йол. Цуьнан девашас...

— Хъенан девашас...

— Оцу клентан девашас, хъуна дагавоглур вац иза. Оцу клентан дел воккха вара иза иттех шо. Кху юьртарчу наха нелалт аьлла стаг вара иза.

— Цо хлун динера?..

— Цой? Цо харцметтанаш детташ, харцтоьшаллаш а деш, масех стаг хлаллаквира. Ву, аьлла мел хета къонах. Шен цабезам мел берг цо а, цуьнан накъосташа а цхъацца шлараш кхуллуш, чубахийтира, царех цхъаберш тлепаза байра. Царна юккъехъ вара хъан деда а. Вайн ламанхойн махкахъ лоруш къонах вара иза. Дла ца доьрзуш мел эрча даьлла мостаггалла а, цо говза дош аьлча, гергарлоне доьрзура. Иза а оцу клентан девашас а, цуьнан накъосташа а лацийтира. Кхуина цкъа а блаьрга ганза йолу пхоьазза йолу топ кхуьнан тховх дла а йиллина, цу тле ледал а далийна...

Суна хинца а блаьра хьалха лаьтта и сатосу хан. Дохк а долуш, тлуьна блаьстенан юьхъан йуьйре. «Дала бекхам биьр бу-кх хлара тешнабехк суна бинчунна, дала бекхам»... — бохуш ши куьг

тлехъа а дихкина, цхъана хурашкеш йолчу нахана хьалха а ваьлла, длавахана хъан деда. Когаш клелахъ хатто «цкъашт, цкъишт» а деш. Бакъду, цул тлаьхъа дукха хан ялале, оцу клентан и деваша а, цуьнан накъостий а ледало ша лийцира. Хлетахъ лацарх кхин цла ваза вайна иза а...

Эдал кхин дла цара деш долу къамел хезаш вацара. Цунна дерриге дахар цхъана хинцалц евзаш ца хиллачу арлор гира. Оцу дахарехъ малх а иштта сирла ца лепара, хъаннаш а иштта баьц-цара яцара, я олхазарийн эшарш иштта тамехъ ца екара. Оцу дахарерчу массо а дийнан корашкара стогарш, милташ чу а оьзна, глийла догура. Иза ладийра шена хинца гинчу дахаро, цуьнан бес-бесера доцуш, лаьржий-клайн хиларо. «Ванах, суна хинцалц гинарг глан хилла-кх. Иштта дуй-те хлара?» — хи чу воьдучу стагах аз доцу мохъ элира цуьнан даго. Иза хъаьдда, ша ма ваххалу чехка чу вахара.

— Нана, мила хилла сан деваша? — элира цо, хинца асара-ра чу а еана, садолуш лачу нене.

— Мила? Хлун? Хъуна хлун дина? — кхераелла хъаьвзира иза.

— Суна хлумма а ца хилла. Сан деваша мила хилла дийцахъа суна. Хлокху юьрто нелалт аьлларг хиллий иза, нахана тешнабехкаш, зуламаш динарг, харцонаш лелийнарг? Мила хилла иза?

Хлетахъ ма йохнера миска нана. Цуьнан дегаден, пхенаш тле-девлла даккхий куьйгаш хинца а блаьра хьалха лаьтта. Члогла йохийнера Совдат хлетахъ цу хаттаро, хлокхуьнан девашас лелийначунна бехке ша йолуш санна. «Суна-м ца хаьа, клант, и бакъ ду я харц ду, наха дийца-м дуьйцу иштта. Хъан да цунна тлера сарла даккха тохавелча, баккхийчу наха цунна и дан бакъо-м ца елира», — и дешнаш элира цо хлетахъ халла. Кхин хлумма а элирий? Хла-ан, элира: «Хъуна стенна дагавеана иза? Хъан хлун бала бу цо лелийначуьнца? Ахъ стенна сагатдо?»

Нанас аьллачу оцу дешнашна дубхъал хлетахъ хлумма а ца элира кхуо. Амма хлеттехъ хаа-м хаьара, нана нийса йоцийла. Ша иштта бахахъ а, нанна шена а хаьара иза иштта доцийла. И иштта хиллехъ, хлара волур варий хинца хлокху юьрта?.. Хлан-хла, жоп ло кланта шен дас, шен дедас, вашас, девашас, ворхле дас а лелийначунна. Суьдана хьалхахъ ца лахъ а, шен сийнна, шен дагна хьалха. И дерриге а беза мохъ хилла дазла цуьнан беллаш тлехъ и мохъ охьатаса йиш яц, я вада йиш яц цунах. И мохъ длакхехъа беза, мел хала хилча а. Йиш яц цхъаннан а дладахнарг куьг ластийна ладдадита, я ца хилча санна лен. Хила йиш юй цхъа а дечиг, дитт шен орам боцуш? Иштта ву стаг а. Иза карарчунна хьалха декхарийлахъ хилла ца ла, иза дладаханчунна, хиндолчунна хьалхахъ а декхарийлахъ ву. И тидаме ца оьцуш, ша шена ваха глогртича, шена атто ловхуш, стаг галволу, цунах зулам долу, кхуьнан девешех санна.

Эдал кхин нене вист а ца хуьлуш, ара а ваьлла, длавахара. Вехха лийлира иза хуьнхахула волавелла, ша хлун леладо а ца хууш. Цуьнан коьртехь яцара цхьа а дийна, чекхъяьлла ойла, цуьнан корта ойланийн, маьлнийн, синхаамийн кийсигаша сийсабен барз бара. Цеххьана цунна чlogla къахийтира шех. Ша цхьа ницкъ боцуш, миска хийтира. Иза цхьана попана юххе бертал а вьожна, вехха вилхира. Ша-шех цец а вуьйлуш, чlogrla, цхьанна хазарна а ца кхоьруш.

Цул тлавхьа Жарадат кхунна масийттаза гира, генара хьаьжча. Амма тле а вахана, цуьнга вист ца хилира хлара цкъа а. Даго тле-м ийзавора цунна, амма кхуо дог а сацийра шен лааман дуьрстанца. Паккха Советски Эскарехь глутлакх дан вахара. Цхьа шо дадаьллачу хенахь Атагларчу кхуьнан ненахошкара, Совдат клел-йисна ю, сикха тлекхача, аьлла телеграмма еара. Хлара шен нана дайобьлнчу шолгачу дийнахь кхечира. Совдат могаш йоцуш хилча, и лелон кхин стаг а ца хилла, цуьнан вежарша шайга охьа-ялийна хиллера...

Эдална, нана даяьллачул тлавхьа, ша цхьана есачу арахь вис-ча санна хийтира. Оцу арахь догла деача, я дарц хьовзийча, кхун-на чулачкъа цхьа а хлусам а яцара, чохь, кхерчакхь йогуш цле а йолуш, я хлокхуьнца цу аренан шело, цхьалла, хорам, бала нийс-са боькьуш цхьа а стаг а вацара.

Оцу есачу арахула кьилбехьа я кьилбаседехьа, малхбалехьа я малхбузехьа — мичча аглор буйса-де ца лоруш длаэхарх, лаьнан еха буйса чекхъяьллац хлара варе хьоьжуш, цхьана а корехь йогуш сирла-можа серло а яцара; цхьа а вацара оцу шийлачу арахь плорорна кхуьнан кийрахь бина глайгланийн ша, ца бийчича а ган а гина, башо ницкъ кхочур болуш. Цундела бен а дацара оцу есачу арахула мичча вахча а, я ца вьодуш мохехь, дорцехь ладда лаьттича а. И иштта долу дела, эскарера ваьлча цла а ца ворлуш, Россехарчу цхьана глала, юртабахаман институте деша вахара хлара, цигара — Сибреха, керла юьллучу совхозе балха.

Глехьа шераш дланхира Эдал иштта волавелла лелааш. Цхьа а де дла ца долура цунна юрт дага ца йолуш. Мосуьйттазза тоха а велира цла ваха дагахь. Амма даго ца витира и кхочушдан. «Хьанна оьшу со? Мила ву соьга хьоьжуш? Ткъа нагахь иза хилахь? Хир яц. Я хилча а, цуьнан дас, нанас юьтур а яцара иза шен лаам кхочушбан. Хлун гергарло хир дара цунах? Ткъа цкъа а юьрта а ца вьодуш лен деа те? Хлан-хла, хлара юьрта глур ву, уггаре а тоьллачу машен тле а хьтна, тле тоьлла хлума а юьйхина. Ахчан-ца ларош а, нахана вевзаш а хилча хуур ду юьртахошна кхунах стаг хиллийлла. Паккха лаахь а, ца лаахь а цара лору а ву. Ахчанна тле Илманча ву боху цле тоьхча а новкъа дацара».

Иштта ойланаш хьийзара коьртехь. Ша дага ма лаццара дукха хан ялале хила а хилира цунах юьртабахаман институтан аспирант.

— Ма хазаета-кх суна хьо гина, Хьамзат. Кхин хлун ду юьрта-хь? Болххий, болх-м, хьаха, хир бара хьуна беззарг. Кху совхозехь болчех уггаре а тоьлашха берг. И дан сан ницкъ бу хьуна. Тхан лулахой хлун деш бу? Там дуй докиха ши стаг? Церан йол марехь ю? Маца дуьйна? Пхи-ялх шо а хир ду? Дика ду, кхин хлун ду цигахь керла?..

И кьамел хилира цуьнан кхуза ахча даккха веанчу шайн юьртахоцунца, цлера араваьлла нийсса исс шо даьлча.

Хьамзата дийцарехь, Жарадат хлара эскарера цла веана шо даьлча бен маре ца яханера. Хинца кест-кеста кхунна хьалха хлутту и хеттарш. Бакъо ярий теша кхуьнан хлетакх Жарадатана гучу а ца волуш лен? Нийса дарий-те кхуо динарг? Ткъа нагахь иза схьаьлийнехь? Кху шиннан безамо, кхеран гергарлоно йойур яцара ткъа бакхийчу нехан дегнашкара цабезаман хьу? Цхьана юьххехь уьш чlogla оьрлаз глур бара йолана, иза тле ца йита а тарлора, амма тлавхь-тлавхьа басталуш, басталур бара. Паккха... Я кхечу кепара нисдала а тарлора. Хьанна хаьа? Ткъа хинца кхунна и хеттарш цкъа а ца доьрзу, гуттар а хьerla дагна хилла даьнаш дара.

Цул тлавхьа масех шо даьлча, цлеххьана кхуьнан ойла хилира: «Ванах, бокъьал а иштта боьха стаг хилла теша сан деваша? Хлун хаьа иза бехк боцуш бехкала ваханий? Хлетакх и тайпа хлуманаш хуьлуш ма хилла. Бакъдерг а, харидерг а, лаьржа а, клайн а кега-делла хилла? И бехке вацахь, цунна реабилитаци яхьара аьлла, кехат яздыча хлун дара техьа?»

Аьхкенан довха де дара хлара юьрта веанарг. Урамаш деса дара. Вехха лийлира ураме ваьлла стаг гаре сатуьйсуш. Эххар некъа йистерчу толлан Индаглекх жима глант а хлоттийна, цу тлехь хьина лачу стагана тлехлоьттира хлара, де дика а деш. Вукхо кхунна дуьхьал корта таййра, паккха суьлхьанийн буьртигаш сикха «моллина» тле а кхачийна, уьш хьарчош кисана а дехкина, хьала а глаеттина:

— Диканца вехийла хьо, марша а ворлийла! — аьлла вистхилира. — Вало, чохьха вер ву вайша, со-м сагатделла, кху чохь вижна Илла клорда а дина, цхьа а стаг гур вацара теша аьлла, араваьллера. Хлара зуда диканиг а нисъелла, хлокхо кху ткъа араваллера. Хлара зуда диканиг а нисъелла, хлокхо кху ткъа шарахь дика кхобу со. Нагахь-м дов до, нехан санна зуда яло дезаш клант а ву хьан, дланисъян езаш йол а ю, кху цленна пайда тлеоглы арло е бохуш. Аса ма хьийзавехьа со, зуда, сан дуккха а «ахча» дара олу. Соьгахь туьманал сов ахча доцийла хуу и цец ма йолу: «Мичахь ду хьан ахча? Хлун ю ахь юьйцург?» Банкхехь ду-кх шортта, ледало ледара а ца дуьтуш, лардеш луьллуш. Аса болх бина схьаэцхьана. Вахь-хьа-хьа! — воккхачу стага шен бегаш а беш, кертал чохьха а ваьккхина, partly клел вигира иза.

— Ахь суна бехк ма биллалахь, жима къонах, и сайн ловдал

бегаш ца бича ца Іало со... Тіаккха, суна ма ца вевза хьо, — элира цо, шаьшшиъ чоьхьа ваьлла охьахиъча.

Хіокхо ша вовзийтира.

— Хьажахьа, воккха стаг хила хилла-кх хьох, ма йоккха йийна а ер яцара Совдат-миска охьаелхьара...

Хіокхо ша деънарг дийцира воккхачу стагана.

— Хьан деваший? Махьмий? Вевзара, хьаха, дукха дика-м, — элира стага, — цунна Іабдулла а ма вевзара хьуна, — шена тіе тіелг хьажийра цо. Тіаккха гІад ваххана велавелира. — Бехк ма биллалахь, цхьа хіума дагадеанера суна. Мухьа делахь а, хаза-м дара-кхи иза: со цо чуволлийтина кхо бутт а балале, со волчу чу ма кхоьсси и шун деваша Махьма. «Марша вогІийла хьо, — элира аса цуьнга, — хьо а охьакхечи. Хьобга-м айхьа лоьхург кхачьнера, со вои воьлли-кх ахьа кху чу...» Хаза самукъане бегаш болуш стаг ма вара хьуна иза. ШайтІано хьекъалх талхийнера-кх оцу цхьана юкъана. Сан хіун бехк бара, бохий ахьа? Тхойшиннан а безам болчу йоІа со къастор бара-кх. ЧІогІа доьжко а ма ваьллера, хьуна, иза ша лелийначунна. Хаддаза деле воьлхуш, шена гечдар доьхуш хуьлур. Хьалха ламаз деш, я и дечех вешаш а хилла воцу иза, набахтехь чІогІа суьпаваьллера. Со-м кьинтіера ваьлла цуина. Хіеттехь ваьлла. Оцу чоьхь велира и миска. Соьга шена кьинтіера валар а дехна. Суна дагахь еса а ца хьаара, сайна хуу аяташ а доьшуш, цунна коьртехь Іийра со и леш. Ахьа бохучу кехата тіе куьг а талор ду. Аса тоьххарехь дІаяьккхина сайн цуьнца йолу хьагІ-гамо. Дера яьккхина. Махьма бакъ-дуйненчу дІавахна, цигахь веза-сийлахьчунна хьалха жоп дала деза хіораннан а ша хіокху дуйнен тіехь лелийначунна...

Оцу дийнахь кхин цхьана керта а хіоьттира Эдал. Оцу кертарчу воккхачу стага чІогІа велавелла, векхавелла тіейцира хіара.

— Божкий? Цхьа а тайпа, хьаха, бацара. Цхьа а тайпа. Дера вара хьан деваша дика стаг. Кхузарчу нахана стенна ца везарий? Шайл тоьлаш верг цхьа а ма ца веза нахана. Цундела харц це кхоьллир-кха Махьмина... Хіинца хьажал хьо, хіинца хіокху сайн доьзалца сабрамсеьхаш лелош ву со. Уьш Аштаркхне божка а кхоьхьуш, цхьа да воккха ца воь хіума а йоккху ас. И шун керт а ю хьуна ас лелош. Вай мелла а гергара а ма ду. Ца лало-кх нахе, со жимма а ларош. Иштта ма бу нах. Я уьш вайшинга кхета а лур ма бац хьуна. Аса, хьуна лаахь, миччахь а чІагІ а дийр ма ду Махьма дика стаг хилар. ДІавахна воллу хьо? Іохьа цхьажимма. Хіинца чай лур ду вайшинна. Шайн керта-м ца вахана хьо? Ас стенна бохурий? Оцу цийнна тіера кибарчиг, хьо реза велахь, аса дІалалашиййр яра. Бераша а, наха а тхов тіе хіуманаш еттэш кег-йо уьш. ДІавала, суна муха лур ю ахьа уьш? Ца оьшу. Делахь, дала сагІа йойла хьан уьш. ДІавало ткьа. Іийнехь дика дара. Іоди-ка дала йойла.

Цул тІаьхьа ши шо гергга зама елира хіокхо ша яздина кехат

дахийта деззачу дІа ца дохьуьйтуш. Масийттазза тохавелира иза и кехат конверта чу а диллина, почтан яьшки чу кхосса. Амма хіоразза а кханенга тоттура. Муьлтхха елахь а, кхуьнан кхетаман кІоргенехь цхьа ойла яра и гІуллакх чекхдакхарна новкъарло еш. Эххар а, цунна хиира и хіун ойла ю: «Іедало сан деваша реабилитировать вича а, сан юьртахошна цул тІаьхьа а ша хьалхалерниг ма ву иза...»

Эдал чамданаш вовшахтоха волавелира...

Хіара иштта хіокху кертарчу гІанта а хіьна Іаш, тІаьхьара нІаьнэш кхайкха юьйлира. Сатаса гергадаханера. Мела бІаьстенан мох бара дІо аьрцнашкарчу дитташка гІийла узам бойтуш. ГІад стамделла догІучу ахкан гІовгІа а, пхьидийн хаддаза екар а, юкъа-кара чІоьбан Іехар цхьа хьоме, дагна гергара, бІаьргех хиш дал-лал мерза а, къаьхьа а хетара. Кхунна хорам хилира, велхаран шад хіоьттира логехь.

Иза хьала а гІаьттина, волавелла шайн цІенош хиллачу вахара. Саьрмсеьхаш лелош волчу кхуьнан гергарчу стага кибарчиг хьов-ха, кху цийнан ерриге гІишлон дечиг а дІалалашийнчух тера дара. ЦІенош хиллачохь цхьа чхо йоьттина тІулг бен хіумма а ца йиснера. Хіара хьаьвззина юха а шайн лулахойн керта веара. Нел чІогІа дІачагІийнера, масех хьостам а тухуш. Кораш тіе жІаран хьесапехь шишша пІендагІа а тоьхна дитинера.

«За-а-къ», — гІовгІа йира хьастамо, кхуо гІаж схьаозийча. «За-акъ» — шоллагІа а. Генахь доцуш жІаьла летира. Ши гІаж схьа а яьккхина, ша мукъа даьккхина кор меллаша схьадиллира цо. Чуьра схьа Іаждарбецан хьожа кхийтира.

...«Цкъашт-цкъишт», «Цкъашт-цкъийшт».

— Хіей, мангалхо, маьлхе хуьлда хьан!

— Далла езийла.

— Хьо ма Іуьйрре гІаьттина?

— Иштта ма ву со. Хьо стенна гІаьттина сел Іуьйранна?

— Со бежнаш лахка а яхана, йогІуш ю-кх.

— Нах хіинца лахка боьлхуш бу, хьо дІа а даьхкина юха-йогІуш ю.

— Иштта ма ю со.

— Иштта-м яра хьо...

— Іаждарбецан чай дац кхузахь?

— Ду. ДІогахь-м. Чай мала соь чукхайкхалахь.

Мор буьвззина Іаждарбецан цІов а эьна, дІаіоьду иза. Ткъа зезагаш? Хіокхо, са ма-тесси схьа а веана, ша мангал хьакха волавалале даьхна. Хіинца а тіера тхи дакъа а далаза, кхунна юххехь Іокху уьш. Хіинца хіокхо мохь туху цуьнга, хіинца... Хіара догІа чІогІа деттало. Хіокхо жимма юхаозахьара... Жарадат, гул тіе-хьа къайла а яьлла, дІаяхара. Зезагаш Іахка дисира. Уьш малхехь дакъаделира, дакъаделира зезагаш, дІадалаза диснарш...

Эдал корох чоьхьа велира. Сонехь лаьтта аьчган маьйгин гІов-

лaнaш тлeхь йиnа пaднaр къaбcтиpa цуьнaн блaьргaшнa. Оцу тлeхь лyллyрa лaждaрбyц. И cхъaэцнa, eххa цyнaх хьoжa йoxуш лaьттиpa изa.

Тлaккхa кoгaрa мaчaш длa a яхнa, пaднaр тлe хъaлa a вaьллa, длaтeвжирa...

Хлорш дий ду сискaллий, тлo-бepaммий, eтшyрий дууш. Бepaм хлoкхaрнa юккъe лaьттaчy кeдa чoxь бy. Уггaр хъaлхa бepaм чy шeн cискaл Мaдaс лyттy, тлaккхa — Жyьхлиртa, тлaккхa... тлeхъa хaн йолy Жaрaдaтий, кхoй вoвшaшкa рaгl кхийдoш. Эххaр a, кхo шeн cискaлaн юьхк лyттy бepaмaлa. Ишттa рoгl-рoгlнa шyрa a мoлy кхaрa цхъaьнa кeдaрa.

Цлeхъaнa кхyннa тoсaлo шeнa гoнaхa цхъa a цa хилaр. Хлaрa шa вy-кх cискaл a, бepaм a, шyрa a юyш. Вyьш мичaхь бy. Хъaлa хьoжy хaлpa. Юьстaхo лaьттaш цхъa нaх бy. Уьш цхъa тaмaшийнa бeлaкъeжa кхyьнгa a хьyьйшyш. Цaрнa юккъaхь вy Мaдa. Изa, кхyннa тлe плeлг a хъeжoш, цхъaь-м дyьйцyш вy. Цaвaшaрaн вeлa-къaжaр сeцнa цуьнaн юьхъa тлeхь.

Хлoкхyьнaн лoгeл чoxъa цa йолyш юьсy юyрг. Oьглaзaллo, шeн тлeлaллo, мискaллo блaьргeх хиш дoхy клaнтaнa. Хлaрa хъaлaэк-кхa, кхyьнaн кoг кхeтий, бepaм a лeнa. Хлoкхyьнгa мoxь бoлy.

— Cан хлyн бeхк бy, сaн хлyн бeхк бy?! Дoг цa лeбa хъaн coх, Мaдa?

Эццaхь вeлхaрaн къyрдaш a дeш, сaмaнккхирa Эдaл. Хъaлa a глaьттинa, чyхyлa длaсa a лeлaш, къилa вaххaнa вeлхa хлoьттирa изa. Цyннa дaгaгeарa дaхaрeхь шeнa мeл хиллa тлeлo, шeн цхъaллa, шeн кхeлхинa нaнa, шeнa цкъa a гaнзa, дyьнeнaх вaьллa дa, шeн кхoчyшъязa йисинa бepaллин мepзa oйлaнaш, сaтийсaмaш...

Эххaр сa дyхa a хъaькхнa, цигaьркa a лaтийнa, пeшa хъaлжaхь кoгaш тлe oхъaлaхвeлиpa изa.

Пeшaн нeл cхъaйиллиpa цo. Кхeрчaн чoxь цлe хъaлa лaтoн бeн цa eзaш, бyхa кeгий члйшaш дoхкyш, тлe дyткъa дeкъa дeчиг дyьллyш кeчийнeрa. Оцy дийнaхь, шa лeчy дийнaхь, чoxь мeдлa a шийлa a хeттa, цлe лaтoн тoхaeллa хир ю Жyьхлирт. Aммa цa кхий-нa изa. Цa кхийнa цлe хъaлa лaтo a, цуьнaн йoвxo хaяялa a. Цa кхийнa.

Ишттa длaдoлy-кх дaхaр. Стaг цa кхyьy цлe лaтoн, лaттa ахa, eтт oзa... Изa юкъaхвyьсy.

Эдaлнa цхъa члoгlа хaлaхийтиpa, цуьнaн блaьргeх хин тлaдa-мaш дeвлирa. Цo шeн кисaнaрa яьккхинa oирник лaтийнa пeшeрчy члйшaшнa тлeяьхьирa. Кхeрчaхь хъaлaлeттaчy цлeрaн сepлo цлeн-къa кхийтиpa.

Йoгy цлe. «Тлaх-тлйххaнeхь» лeлхa дeкъa дeчиг. Йoгy мeсийттa шaрaхь сaннa. Йoгy, цхъa шoй aх шoй хъaлхa лaтoзa йисинa, кхyo хлйнцa лaтийнa цлe. Кхyьнaн юьхъa тлe eттaлo цлeрaн йoвxo...

Эдaлa, вaхaнa кoрa хъaлххa шa oхъaхлoттийнa лaьттa пoртфeль хъaлa a эцнa, длaйиллиpa. Цy чyьрa цхъa кeхaт cхъaййциpa цo.

Изa дeвeшин глyллaкх дyьйцyш яздинa дaрa. Пeшa хъaлхa a лaх-вeллa, вeххa цy тлe хьoьжyш a лийнa, изa хъaрччийнa кхe кхoьссипa цo. Цлe кхин a сepлaелиpa.

Эдaл кoрaх aрa a вaьллa, нoвккъa бaсaх чyвoлaвeлиpa. Вyхa-хъaьжирa изa. Caтoссyш сepлaйoлyчy cтиглaхь къaьcтaрa Мaдин, Жyьхлиртaн цлийнaн тyьнкaлгaх aрaбyьйлу клaйн-сийнa клyр. Хлaрa Мaдин шoвдaн тлe (ишттa йoккхyрa нaхa oцy шoвдaн цлe, Мaдaс изa лaлaшдo дeлa) вoьдyрa.

Шoвдaнa тлeрa лaь глyьттy, дoхк сaннa. Тлyьнa a, шийлa a ю кхyзaхь. Шoвдa, шинa биргlнaнa чyхyлa a дoлий, тлyлгaш тлe дeт-тaлyш дyхyш, юхa мaссo a цинц цхъaьнa a кхeтий, жимa aхк хyь-лий, длaдoьдий, бepдaш юккъeхь дoв.

Эдaлa, кoгaш тлe oхъa a лaхвeллa, кaнaшцa, эцнa, шoвдaнaн хи мeлиpa. Кхин a, кхин a, кхин a. Цa лeбaш мyьйлyрa цo шoвдa.

1981

КХАА ВЕШЕХ ТУЙРА

— ЧIАМА. ЧIама... — дoхк дoлчy мaьркlажeхь къoрpa дeкa юьйцинчy кeртa йиcтe a хлoьттинa кхoйкхyчy зyдчyн aз.

Кхин a, кхин a кхoйкхy. Тлaккхa хeзa цyннa цлeннa гeнaхь дoц-чy лйнчyьрa: «Мlо-о-о». Дyкхa хaн ялaлe гyчyбoлy eтт a шa.

— Хьo бист стeннa цa хyьлy, ЧIама, хъaйнa хeзaшeхь... Хьyьйц, хьyьйц, бaлo чy. Сoбap, aс нeл cхъaeллaлц. Хлйнцa бaлo. Мa лeстaбe и кoртa. Хлйнцa... Aс глaбaкх aьттa хьyнa. Яa, eх кoр-тa бeттaш, лeнa a цa eш. Мичaхь хoттaлa бaхaнa хьo? Чyо клeлa кхaччaлц? Сoбap, хлйнцa. Aс ишттa aлaх гoргaм a йинa, длaцлaн-бo хьo. Схъa a цa хьoьжyш хъaйн глaбaкх яa. И цлoгa a мa лeстa-дe... Хlаь, eли co, eли. Яa хъaйн глaбaкх. Aс мeттиг тaйинa, бyхa йoл a тoсyш... — бoжaл чyьрa aрa a йoлий, цлeннa тлeйoьдy зyдa.

Диккa лaржъeллa. Хиллaчy хъaйбaнийн хьoжa eттaлo бeшaрa cхъa. Тлyьнa a, шийлa a ю cуьйрeнaш...

Юхa a тлeкхeчe гyьйрe. Вeзaндeлa, кхин цхъa гyьйрe гaн a дoьгlнa хиллa-кх. Хлaрa мyьстa хaн. Дoхк a дoлyш. Мaссo a дaь-лaхкaнa a хaалo тlунaллa. Aрa a яьллa, дlо кeртaх, члйш дaхa дeзa. Мa лaьржa a ю, цкъa a сa a тoсyр дyй тeшa? Хийлa хили-кх и oйлa, лoькхy дeхaчy мaсийттa шaрaхь. Сa a тeoи, мaлх a кхийти. Юхa a лaрж a eли... Кхyннa хлyммa a цa хили. Хьep a цa eли, ятa a цa eли. Мyхa цa хили. Дeрриг дaхaр дlа-м дaхa. Хлyн диснa цy-нaх тлaьхъa?

Еххa кeрт йoцчy yчн йиcтe a хлyттий, лaьттa изa, тишчy кoртa-лeх a хьeрчaш.

— И дyo мичaрa бaьллa. Кхy кeртaхь дyo бoцy хлyн хaн ю? —

шабарш до цо. Блаьргаш а хьакхадой, юха а хьожу иза уьйтленан маьне, хлума а яц, сурт хьоттина хилла-кх.

Лавтта-а-ш кхунна юха а го дуо. Тлаккха аьзнаш хеза. Боьрша-чу стеган велхар. Кхунна девза воккхачу вешин Даччин велхар.

— Маржа Дачча я! хлокху ткье берхийтта шарахь иштта лавтта-кх хьо саццаза воьлхуш. Хьан блаьргех дийнна ахк хилла, — шабарш до зудчо.

Тлаккха иза длатоь, когаш тле охьа а лахлой. Елхаран кьурдаш а деш. Юха а хеза аьзнаш. Дайх куьг а глортийна воьлхуш лавтта Дачча.

— Хлун хилла вайна, — иза ден аз ду.

— Вайн... вайн... Салахь вийна бах.

Дада, дада... Муха лайра ахь иза. Иккхина дла стенна ца дара хлара латта? Хьом ладда лавттара, тлулгах волуш санна.

— Собар хила дэза-кх, нах кхаьрдар бу вайх...

— Иза суна хьалхара вахна ма хилла. Ша со ву а аьлла...

— Муха делахь а...

Дладов аьзнаш... Тле хьаьрдаш тоьхна дуо а длабов. Массо а длабов... Цхьа бода буьсу.

— Маржа, Дачча, маржа... Шу массо а длавоьду. Со юьсу кху боданца, — шабарш до зудчо юха а.

Учи тлера охьа а юссий, уьйтле а хадош, юьйцина керт йолчу аглор йовду иза. Гаж а луйьзуш. Хатто длаьйккхина кало ловху цо куьйгаца, цхьана кога тле а хлуттий. Эххар а карайо. Тлаккха юха а йовьзий, цийне блаьрг бетташ лавтта.

Тишделла цла, кир тохаза шо а тлехдаьлла, ладарш овху тховкчу. Жимма лавттач чудахча санна а хета. Кораш раздевлла, хинца-цалц цлена латтадора цла, хлора блаьста кир а тухуш. Даханчу шеран блаьсте тлехкхачалц хлара тешара, цхьаь милла а веьна а цла воьлур ву бохучух. Амма шераш длаовхура, цхьана а хьешо кхуьнан не! ца тухуш. Кхуьнан тешам жим-жима шелбала буьй-лира. Хлетте а цленна шех и дла ца ходуйтуш, ехха лийлира иза а. Цунна хаьара а тешам цленна длабаьлча, шен дерриге а дахар бода хилла длахлуттур дуйла. Лаьржа бода хилла. Хинцацалц а дара иза-м бода. Делахь а иза сира бода бара, дохк санна, оцу дахкархула, маьлхан серло санна, гийлла хаалора кхетаман клор-генехь болчу кхуьнан тешаман кьегар. Кхо сатуьйсуре оцу кьегаро эххар а цхьана дийнахь шен дахарх хьерча дохк дерриге а эшийна дладаккхаре. Оцу дийнахь и кхуьй а керта вер ву. Вела а кьезаш.

— Тхан йиша, оха са дин хьан, кьинтлера яла, лаламат хала дара тхуна...

Хлаь. Салахь а хир ву. Хлун ду и вийна аьлла, кехат дььча? Хийла цла баьхкина уьш цул тлаьхьа а. Хьуьлла эвла йистера луспа, тезет хлоттийна ци шо даьлча, цла веара...

Стохккалц иштта хетара, стохка блаьста хлаллакхилира кхуьнан тешам. Карара яьлла чкьург санна, хажкабелла дло Чин чу а кхетта, боьхна длабелира. Иза дуккха а йилхира цуьнан коша ул-ло а хььна. Цунна тле леккха буц яллалц.

Тлаккха чуеара, блаьргара хиш а кхачийна. Хинца хлара хаж йовьхура. Елхаялар а хиллера-кх цхьа ирс. Хинца хлара меллаша, хажкаелла цу йисте йовьдура, дахаран йисте, шена а хууш ша йовьдийла...

— Со ара стенна яьллера?.. — бодашкахь члоггла декаш санна хета зудчунна ша шабаршца аьлларг. Тлаккха лавттий:

— Хлаь, члийш даха... — тлетуху шо кхин а меллаша.

Кало хатте дла ца лацийта, ког, охьа моьсазза боккху дласа а хьовзош, эххар а длакхочу иза керта йисте. Цхардоьллачу серийн кегдаралан татанаш сик-сикха лелха тийналлехь, тлаккха сик-сикха дов.

— Маржа дуьне я! Маржа... Тховса тлаьхьара длаели хьан куралла а Сану. Хьайн гонахара керт ягон юьйли хьо а. Хьалха хьо ца ешара и дечех, хьуо цхьаь бен йоццушехь, хьан гуттар а хуьлура хьалххехь лалаш дина лавтташ дечиг. Кху шарралц... хинца... — ша шег а луйьш, пешахь цле хьалалато глерта йоккха стаг.

Эххар а цленкьахь ловза юьйлало цлеран серлонаш. «Дувв» до пешо, йовхо яьржаш чухула. Зуда, паднар йисте а хуий, цленкьа блаьрг а бетташ ла. Дуккха а ла иза.

Хийла хан яьлча, цунна хеза беран, бархл-исс шо кхачьначу йовьан олар. Тлаккха аз:

— Ваша... Ваша... боккха хиллий и саьрмик?

— Хилла боккха-боккха. Бузуш а ца хилла мел хлума йиьча а, — и Даччин аз ду. Иза кхуззахь паднара баьрччехь хььна ла. Цуьнан когашкахь лийриг мила ю? Жима йол, лаьржа, даккхий блаьргаш а, хьийзина клужалш а йолуш. Хлара ю-кх, шовьткье пхий шо хьалхалера, Сану.

Зудчо тле куьг кховдало цунна. Амма иза ца хилча санна, дла-йолу. Еса ю чов, цхьана пешан гловгла бен хлума а ца хеза.

Со ладла шуна, дла ма глойша.

Зуда ша йолччохь длахеба. Цунна юха а хаза долало аьзнаш. Чуволгу Шидий, Салаххий. Охьаховшу вежарий.

— Дечиг даьккхийни аша? — хьотту Даччас.

— Даькхна.

— Делахь, со говр хитла эцна воьду.

— Говр хитла а йигна, дла а лалашийна, бежнашна хлума а тесна...

— Массо хлума а дина ашшима-м, со лашшехь...

Салахь, Салахь... Боккьал а хьо воцуш деха техьа хлара маьт-хан дуьне?

Кху ланнашкахула декка хьан пондаран аз кхин хезар дэц-те

цхьанна а? Цхьанна а гур дац-те хьан хелхар — стиглахь детта ткъес?..

Аьзнэш дIадов, зудчунна шен чов серлаяьлча санна хета. Самукъадолу цуьнан. ХIара хIун ду техьа? Иза ехха Iа хиллачух ца кхеташ. ТIаккха ойла кхуьу: и марзо юкх кхуьнан вежаршна юккьохь мацах хилла, тховса кхуза еьна. БIаьстенан зезагийн хьожу цу марзонан, цуьнан серлоно латтош дара кхеран цIа гуттар а кьегина. Иза даима а дуьхьал лаьттара арара чугIертачу бохмийн боданна.

Цхьацца шо юккье а дулуш, дуьненчу бевллера кхуьнан вежарий, хIара массарел а жимах яра, цуьнна тIе вина масех доьзалхо кхелхинера, жима волуш. Иза кхуьура вежарийн безамехь.

Зудчо доккха оадоккху, тIаккха когаш Iуьйра лаьтта юссу. Аннаш цIийза. Ша йолчохь хIуттий лаьтта иза, ладоьгIуш. Тхов тIера чуохучу догIанан тIадамийн тата хеза.

— ГIодмаш дIадотта а ца кхин йочана хилале, — шабарш до цо.

ТIаккха дIайовш лаьтта цIе марсайоккху, тIе чIийш тохкий.

Корта морзах карахь болчу куьйгашна тIе а буьллий, дIаса а техьаш, Iа иза, цIаре а хьожуш. Аьзнэш хеза цунна юха а.

— ТIом баьлла Герман тIелетта боху, — олу хIетта Шуьйта-гIалара цIа кхаьчначу дас.

МогIгIара хIиттина лаьтта, ойлане а бевлла, вежарий, цхьа а вист а ца хуьлуш.

— Дада, Герман и Саьрмик буй? — хьотту жимчу йоIа. Амма да вист а ца хуьлу. ТIаккха вежаршка хьотту. Цара тергал а ца йо хIара. Кхо юха а хьотту. Эххар а Даччас каралоцу жима йоI.

— ХIаь, саьрмик бу, бийна дIабаккха безаш, — олу цо кхуьнан коьртах куьг а хьокхуш.

Зудчунна хорам хуьлу. Садукьло цуьнан. Шен ницкъ маббу кьурд бан гIерта иза легашкахь лаьттачу дагахьбаллабийн шодах. Эххар а мукъа доьлу легаш, шад пхенашкахула баьржий, ира йовхо а хуьлий, дIабов.

— Ваша, ваша... Хьо лата гIур вуй цу саьрмиках?

— ХIаь.

— ТIаккха Шида гIур вуй?

— ХIаь.

— ТIаккха Салахь тIаьхьавогIур ву, дадин шаьлта а яхьаш. Вуй? Юха Саьрмико дIакхаьллича Iуьрг а даьккхина, цуьнан букъа тIе вер ву. Вуй? Юха буьйр бу Саьрмик хье юккье шаьлта а тоьчна. Буьйр буй? Буй...

Шовданан ми санна, зов хилла дека йобIан аз. ТIаккха дов.

ХIеттахь боккьал а иштта хир ду а моьттура. Делахь а уггаре жимахний, уггаре а хьалха саьрмиках лата вахар нийса ца догIура хетачуьнца. И иштта хила дезаш а ца хиллера. Дачче тIаьме клойкху кехат шеге дайитина аьлла, юьртсоветан белхахочуьнца барт

а бина, дIаваханера Салахь. Даччас хIеттахь Салахье ала а элира, сел жима волчу хьобга стенна кхойкху, ша а витина. Цо иштта хила дезаш ду, элира, хьобга тIаьхьа кхайкха а мета. ТIаккха и вийна аьлла кехат деьча, юьртсоветан секретаро дийцинера Даччина ма-дарра.

— Маржа, Дачча яI. Хьо дуо юххе а хIоьттина воьлхуш гича а, со ца кхетара хиллачух. Суна моьттура дерриге а ахь сайна дийцинчу туьйранехь санна хир ду. Хьо велха а ца воьлхуш, сикха шаьлта а эцна саьрмиках лата стенна ца воьду бохуш ойла яра сан. Салахьана тезет хIоттийна кIира даьлча, хьо вахара... ХIеттахь дуьйна ваза ву...

Цхьа татанаш а хезий, йоккхачу стага сацадо шен шабарш. ЛадугIу цо. «Къарш-къарш» — хеза тхов тIера сьха.

— Дехкий а тIетаьйна цIенна... Дехкий, неций, мох а, шело а... Чаккхенех, кхерахь а, ас ловр ю шуна, иза, нахала а ца йолуш. Суна ма хаьа аша а иза иштта лайний. Аш лайна лазам лар боккха синхьаам бу. Вон хьаха дара и дан ца дезаьхара... Делахь а шух пхьаь цIа варе сатийсинера ас, Дачча. Сан нахьаца яхь ма ю. Суна лаьара Нажин доьзалх хIу дуьненахь дуьсийла... Лиьча буй пайда?.. Ахь суна бийчинчул а боккха хилта хилла-кх, Дачча, шу лата дахана Саьрмик...

«Къарш, къарш, къарш» — тхов буучу дехкний татанаша къардо зудчун шабарш. Иза хьала а пIоттий, аннаш а цIийзош, паднара тIе йовду. ДIакхачале шозза соцу иза, аннийн цIийзаре ла а доьгIуш. ТIаккха паднара йисте охьахуу, бIаьргаш кора тIе а дугIий.

— Хьо цхьаь бен вацара сан висна, хьо ца вахча ца мега тIаьме... — ненан кьурдаша хьала юзу чов.

— Массо а воьдуш хилча, со ца вахча стенна мега? — гIийлла дека Шидин аз. Дечган лоха зIар тIе а кьовлий, кех волу иза. И сирла-баьццара буц, и кIайн-къорза зезагаш мохехь листина, кхин ца девлла кетIахь хIеттахь дуьйна. Уьш Шидица дIадахана, тIепаза дайн.

— Маржа, Шида яI! Хьо вара уггаре а тIаьхьа вахнарг. Хьо вара и Саьрмик а эшийна, важа шиь а валош цIа ван везарг. Хьан шаьлта аьрта хили техьа, я оцу Саьрмикан чкъор чIогIа хили техьа? Хьала ца валалуш висн техьа хьо цу Саьрмикан, кийрахь... Маржа Шида яI! Хьо дIавоьдуш, зазанийн патарш хьнйзара хIаваьхь, дитташ техкара мохехь ТIаккха кестта кьаьстира нанех, да-дех. Кху кертахь шиь дисира: сой, бодий, — догIаных а ийна Iенало зудчун гIийла шабарш.

Ша сецча, чов кхин а еса хета цунна. Цхьаь тIеобьцуш санна. ХIун? ХIа-а, пешан пIовгIа дIаьлIа. Даьнна девлла чIийш. Чов шеллур елахь а, кхин араяла дог-м ца догIу. Сатухур-кха сатас-салц.

Иза метта а йолий, тле юргла а тосий, длатаъла. Мичара наб. Хаддаза лардо цо кор. Кестта кхайкха юйлалур ю тлаъхъара нлаънеш. Тлаккха зарзлур бу бода.

Оцу боданехъ луьллу некъ. Иза кхуьнан дахар ду. Шида длаважначу дийнахъ хилла цунах дахкарлахъ хыйза, шен юьхъ лаьцнарг цхьанхъа а ца вуьгу некъан тача. Бакъду, масех де-м деара кхунна дохк дла а айаделла, хьалхahъ зезагаша къарзйина сирла анайист а гуш.

Цу тайпанчу деношкахъ кхуьнан кхетамехъ глерглара глелий, ловраш уьдура, хьаннаш шийлора, йолалора блаьстенан юьхъан клуркламани. Кхунна ши ког а луьйра тлуьна лаь глуттучу, блаьстенан малхехъ дохлучу лаьттахула даяах лаьара цхьалха коч мохе ловза а йойтуш, массо а хлума а кхуллучу лаламца йолу зле а хаалуш. Дерриге дицдеш, хьогаме дара иза. Амма хлара ца йоьдура цига. Муха? Я Даччина а, я Шадина а, я Салахъна а ца евзина марзо йовзий? Хлан-хла. Кхунна кхин а хала хир дара яса. Хир дарий техъа? Хаац. Амма хлара юхайоьзрура шен дагалецамех дуьззина лаьттачу, денна тишлучу цла чу, шена тлаъхъахуьйсучохъ хийла сатийсамийн блаьргаш а дуьтий. Хлан-хла, цунна ца лаьара и денош духадогтийла. Ура-аттала кхетамехъ царх дисна суьрташ юхадендар а вежарех болчу безамна хьанал цайисар хетара. Нлаьнеш кхойкху. Бода члагло. Эххар а серладала долало кор.

— Кхин цхъа буйса а чекхъели, — цленкъа юссу зуда. — Доланан дерз дласецна. Дохк длаааделла, малхбале серлайолуш ю.

Зуда, калаш а тудий, кетла йолу. Юьрте блаьрг туху цо. Кхеран цла хилла ца ла, дассаделла. Шовзткъа ду. Члогла боккха хилла и Саьрмик. Ца лебаш. Цхъаццанхъа цхьалха лаьтташ къена бошмаш го, букар ситтина. Тиша ценош а дац цигахъ-м, стагга а ца висна уьш меттахъ латто. Нажин цла-м лаьтташ ду тахана, кхана хлуьу хилахъ а.

— Буйса длаелин, Сану...

Юхайирзинчу зудчунна шен лулахо го, керта йисте а хлоьттина шага хьожуш.

— Длаели, Михаил, хьо араваьлла?..

И шиь дехха лаьтта вовшийн тергалдеш.

Зудчунна хеза шен кхетаман клоргенехъ глела глерглаш. Цхъа мерза-лазаме лаьвжа дог. Хлаь, иза ву и. Кхуьнга тлуьна лаь глуттучу блаьстенан дохвачу лаьттахула когаш луьйра шеца длайола аьллагех цхъаь. Иттех шо хьалха дара иза. Хинца цуьнан зуда а ю — лайнаь, бераш а...

Эххар а къонах:

— Чувьду со-м, — олий, йовхарш а еш, шен кетла вьду.

Зуда а йоьду божал долчу. Нел схайиллича, докъяран, кхеллин йовха хьожа кхета юьхъа тле. Цхъанаэшшарехъ нох дохуш луьллу етт. Хлара цунна хьалха хьаьвди тле охъалахло.

Члама, сийсара а баьхкинера уьш. Даччас туьйра а дийци, кхаа вешех туьйра. Сатассалц кхуьнца а лийна длабаха. Массо а хьалха санна вара. Бакъду, Салахъ мелла а онда ваьлча санна хета. Гуттаренна а схъа маца боглур бу бохий ахъ? Хаац, Члама. Цхъаь мукъане а ваглахъара ца ваглахъ, хлун дер — хлара, дларлур ю-кх уьш болчу. Иштта хилла-кх хлара дахар. Члама, хьан хьайн нрс ду. Байтле бажа лаьлличахъана, кхочушхуьлу хьан сатнийсам... Я иштта дац те иза? Хьан ю те хьайн глайгла, адаман санна яцахъ а, хьайниг — бежананиг. Я тарлора ахъ кхуьнан, Санун, глайгла лелош хуьлий а. Хьанна хаьа? Ахъ дакъалоцу дела, ницкъ кхочуш хила а ма тарло Санун, оцу глайглане ша ерриг хьаьшна дла ца йоккхуьйтуш, яха а... Члама, Члама, Члама...

Зуда ойланашка а яхана лашшехъ, де докикха хуьлу. Эххара, клоргга са а доккхий, олу цо:

— Ванах, цхъа а хлума доцуш, эрна хир ду-техъа аса мел делейнарг, хлара сан глайгланаш а, хлара сан баланаш а.

Тлаккха сикха хьала а глоттий етт длабосту цо.

— Хлан-хла, Члама, вайшиннан йиш-м хьаха яц хьедала, хьеллахъ наха хлун эр ду? Уггар хьалха лайнаа а олуш... «Къанъелла Сану, — эр ду-кх. — Етт длаалалла хьалаглатта а карах ца долу». Хьуьйц, хьуьйц. Эр дац Сануна-м, — ша шага а луйьш, етт а лоллий, эвайисте боьдучу новкъа йолу зуда.

1984

НОВКЪАХЪ

Э

СКАРЕРА отпуске воьлтура жима стаг, белш тлехъ сержантан погонаш йолуш. Январь беттан тлаъхъара денош дара доьлхурш. Саццаза ло оьхура. Генарчу ламанан клоштара ерриге лайла а яхана луьллу Гловдин юрт, автобус лелачу некъана бархI километр юьстах яра, цига йоьдуш — лаьнан заманахъ-м муххале а — машен хир ю аьлла сатуьсийла а яцара. Цу тле хинца автостанцехъ ши ког, шелбаларна, ловзабеш лаьттачу Гловдина райцентре рожаца тлаъхъара яха еза автобус глур ю-яц ца хаьара, иза автостанцерчу диспетчерна а ца хаьа дела. Хетте а цхьанхъа бовза-безарш болчу буйса яккха дла ца воьдуш, пховса со цла кхаьчча церачарна ма казахетар ду бохуш, лаьттара иза.

Эххар а чамдий, тлоьрмиггий эцна, диспетчере шен хьалхалерра хаттар дан воьдуш, кхунна репродуктор чухула хезира:

«Хинца длайоьдучу автобуса Ш. юьрта ваха луучо билетах эца кассехула». Тлаккха, боккъял члогла ша цла кхаьчна ваьлча санна хаза а хетта, оихха шена билет эца вахара иза. Автобус дукха хье ца луш длайолаелира.

Порийначу, лайно къайлабаьккхинчу новкъахула автобус сахъ-

тал сов яхча, шен чамда а, тлоьрмиг а такхийна тлехьарчу йойлера хьалхавелира Говда, охьавосса дагахь. Хьалхарчу глентахь йачу воккхачу стага элира:

— Клант, тхобца хьала волахьа, тховса буййса а яьккхина, кхана глур ву хьо шайн юьрта.

— Хлан-хля, воккха стаг, дика мел дерш доглийла, охьавуссур ву со, — аьлла жоп делира Говдас, тлаккха вела а луш тлетуьй-хира:

— Со цла кхаьчча, мел хазаетар ду хавий хьуна цлерачарна.

— Дера хаьа, хлетте а вайна дукха буьрса йолу дела бохура ас-м, — шен можах куьг хьаькхира воккхачу стага.

Цунна юьххохь йачу хенарчу стага элира:

— Длаваллахьа, Къаьхьим, цуьнан хенахь вай хийла мелла хьуна, кхин а буьрсачу буййсанашкахь хлара лаьмнаш толлуш...

Шофери Варш-Юьрта боьду некъ чухьавьззачу кхаьчча, саций-ра автобус. Говда:

— Шун некъ дика хуьлда, — аьлла, охьавоьссира.

Хьоккхучу дарцо шен марахьарчийра иза. Буййса йаьржа елахь а, араьх диллина ло долу дела, Органах даьлла лам хадош ирх боьдучу некъан тача мелла а къасталора.

Шен чета куьг а дахийтина цигаьрка а яьккхина иза хьалалатийра Говдас. Цигаьрках баьккхина клур чу а тоьхна, чамда кара а лаьцна, длаволалушшехь, дарц санна шийла, цхьа углар хезира цунна. Кхин а, кхин а, кхин а.

— Берзалой...

«Цле хала хьо белхан! Хинца хлун диьр ду? Вухаверза йиш а ма яц. Хетарехь, Органал дехьа ма велли, цара суна го а бийр ма бу, — ойланаш йира Говдас. — Вухавирзича а хлун диьр ду? Хинца хьала йоьдуш машен а кхетар яц».

Иштта шина даггахь волу иза, меллаша юьрта боьдучу новкъахула длаволавелира.

Йовха аьхке. Можа полларчий хьийза. Уьшал. Текхаргана бага йоьду, глагганнехь геха а йоьхуш, пхьид.

Стенна делахь а, мацах цкъа ша жима бер долуш шена гина и сурт дуьхьал хлоьттира Говдина.

«Ванах, и хлунца дагатемира суна?» — саца а сецна, ша-шега хаьттира цо.

Цул тлаьхьа, шен кхерам бойуш, ах-хозуьйтуш элира: «И берзалой-м генахь хила а тарлой. Мохо церан аз суна иштта улло схьа-кхехьарх».

Яахлума йиьна а бевлла длабийша кечбелла лаш бу доьзал: *гелхьа хенаро дай-наний, пхийтта-ялхийтта шо кхаьчна йол, ворхл-бархл шо кхаьчна клант. Йол меттанаш охьадехкина яьлла, дас кхерча, буййсанна цоь шел ца ялийта, йоккха гуьйриг туьллу. Хинца нанас уча а яьлла члуг датосур ю, тлаккха уьш длабуьй-шур бу. Оцу заманчохь учара нел а цлевза, тлаккха тлера лош*

охьазгош лавттах еттаху мачийн гловгланаш а хеза. Уча аралил-хинчу чуьрчара маравуллий, чувуьгу шайн арме вахана хилларг. Массо а цецваьлла, хазаетта ву. Нана сихха цле хьалакъаго йола-ло, йишас ша охьадехкина меттанаш хьалаоьцу. Жимах волу ваша ву хуьннан хьалхара значокаш схьа йохуш, шен куча тле летош. Ткъа дас, дика талой, баьрчехь охьа а хуйй, олу:

— Схьадийцал, клант, айхьа идийна некъаш...

Цхьана юкьана и хила тарлу сурт дага а тесна берзалойн углар а дицделла, Органах а баьлла, члуг етта ширх боьдучу новкъа гелхьа (цхьаь-ах километр хиллал) хьала вахара иза. Берзалой ца углуш мелла а хан елира. «Уьш-м адамех кхоьрура, адамаш шайхчул а члогла». И ойла а йина, дикка сапарглат а даьлла, шен болар сихдира Говдас. Амма некъ ирх тле а баьлла, гелхьа нийсачу меттехула длаболабелча берзалойн углар сел улоьхь а, сел члогла а хезира, Говдас, дукха кхеравелла, шен карара чамда «глоп» аьлла, лайла охьа а йожош. Тлаккха иза, шен чамда а эцна, ма хьадалу сикха новкъа хьала хьаьдира. Амма дукха гена валале, хьалхххьа цхьана берзан йиш-малаш а, цо вовшахьеттаху цергийн гловгла а хезна, вухаверза диьзира, тлаккха нийсса тлехьа а хезначу берзан угларо ша волчохь сацийра. «Го беш бу-кх суна!» — кхерам иккхира даг тле. Амма цунна оцу хамах тешам-м ца лиира. Хлетте а диьзира. Гобаьккхина бляьрг тоьхча клайчу лайлахь дикка къаьстара масех берзан глаларт. Боданехь хаалуш къегара церан бляьргаш «Клегий санна догу-кх церан уьш» — дагатемира, ша тийналлехь юьху хьаннийн хотеш екош:

— Во-о-о! — аьлла, мохь тохале. Амма цунна сел члогла хетта и мохь, адамаш дехачу дла ца кхочуш, дуьхьал хьоккхучу махой, дарцой нийсса бостанехь дла а баьхьна, Органан гловгланаш а тоьхна, байира. «Мегара со кхузахь кхара хлаллакван», — ойла хилира цуьнан кхетаман клоргенехь. «Цхьаь дан ма деза, орца даккха деза», — хьалхарчуьнца цхьаьний еара иза а.

— Во-о, орца дала, орца дала...

Ткъа берзалой-м шек яцара хлокхо мохь хьоккхарх. Кху ардан-го хлума яза масийтта де даьллера, диь де хьалха гоьллеча доглу-чу лайлахула чехка дада ца делла лу, цхьацца дакъа а йоккхуш, хлаллакдар ца лерича. Мацалло берзалошна бицбинера хинциалц шайн адамашкара хилла кхерам. Царна хьалхарниг адам («шина кога тлехь лела буьрса экха») дацара, кхача бара. Цундела уьш и шайн кхача хьем ца беш чекхбаккха дагахь а яра, цо шайн меца-чу чуошна мелла а хьаам баре са а туьйсус.

Говда шена тлехьачначух теша ца лууш, амма хьалхалера ладор дла а даьлла, дан дезачух, цле хаьлча санна, ойла еш вара.

«Ванах, кхузахь хлокхара ваа мегара со. Делахь, иштта, со санна, араьх а висина, цхьа клант эткаш чуьра ши ност бен ца юьтуш, виьна бохург бакъ хилла-кх. Хьалха и цхьа туьйра ду

моьттура. «Мичара, кхузахь муха хир ду берзалоша стаг вууш?! Хила йиш яц!» Цу клентан ши ност длайобллина божур-кх докъана метта, кешнашка а яьхъна... Уьш-м хинцца тлехочур ю— эх! йоцу автомат... Хийт! ма цаца бийр бара аса. Го гатлуш бу, хлун дийр ду... Ура-атталла дечиг а яц тлевала».

Дечиг-м яра, генахь яр-кха, цхьа бле ах бле метр хиллал. Цигахь боккха хьуьнан кхор бара, цул дехъа-м хьун длайолалора. Говдина дага а ца деара дуьхъара борз хаа ма елlexь, цу arlor дла а ведда, цу кхура тле вала. Ткъа хинцца тлаьхъа дара, кхор берзалоша бинчу гонна араьхь биснера.

«Хлун дийр ду? — «Гарранехь» вовшахьетталора цергаш. — Це лато еза-кх! Стенах? Хюкху чамди чурчу хлуманех!.. Уьш яьгна евлча хлун хир ду? Цхьаь дийр ду-кх. Хлун цхьаь? Хлун бен ду, хлуьу хилча а, тлехачьчахъана куур ду-кх. Дан и цхьаь ца хилахь? Дан и цхьаь ца хилахь?.. Ца хилахь, хлун хир ду?.. Хлумма а?.. Мохь хьобкхуш, велхарх даций тлеххета хлумма а. Цхьа некъ лаха беа-кх... цкъа хьалха хюкхарах це таса еза».

Чамда дла а йиллина, цетухургаца цу чурчу хлуманех це тесира цо. Кхо шен বেশина эцна, некха тлехь охьатохарх леташ воллуш ши турпал вочу кучах хьалалетта це хьобкхучу мохо цкъа длайайза яькхира, амма це цу махна клел ца соцуш, кхин а серлаяьлла чамди чурчу кхечу хлуманех а длаййра. Царо серлаяькххинчу меттигна дехъа — лаьржа бода, шена юккъера схьакъегаш берзалойн масийтта блаьрг а болуш. Уьш-м длаяха дагахь а яцара. Бакъду царо уьш совцийра шайн «кхача» оихха дла ца кхоллуьйтуш. «Амма це даим а лаьттар ма яц, иза длаер ю, тлаккха»... Иштта кхета мегар дара боданерчу схьакъедачу блаьргийн хьажарх, нагахь царна чохь цхьа а синхаам бан а беллахь.

Повда царна улло а хюьттина лаьттара, кест-кеста и къега блаьргаш долчу а хьожуш. «Маржа я! йоцу автомат, ма чан туьйсуйтур яра шуьга тлаккха... Топ мукъне а елара...»

Меттахь хьацарх вуьзна луьллу хлара. Дагар шовзткъа граду-сана герга а глоьртина. Дуьхьалтуьйсу тайп-тайпана хлуманаш Ми тамашийна дара и гленаш... Цхьа боккха-боккха налха, и боккха хуьлуш, и боккха хуьлуш, и боккха хуьлуш... И боккха мел хилий, кхунан садукълора. Эххар а цу налхах хили кхуьнан корта, кхуьнан корта бу-кх боккха, боккха. Дайл боккха. (Цкъа мацах лайкъадаран буса цхьана зудчо шен клентан дукха жима болу корта боккха хилийта аьлла боху-кха. Тлаккха и боккха хилла боху дайл а...) Кхуьнан корта а бара хлеттахь дайл, шина дайл, кхаи дайл а боккха... Хлара пелгалгал бен вацара. Ткъа корта дуьненна боккха хуьлуш лаьттара. Иштта хила йиш-м яц.

— Нана! На-а-на! — Глехъа меттавеара. Кюьрта тле кувг а диллина лаьттара нана. Цо кхуьнан йовхачу беснеш тлехула блаьргех оьху хиш, шен йовлакхан тлам а хьобкхуш, дладохура.

— Нана. Ва-а, на-а-на, — и цхьана геннахь хеталой, мохь туху кхуо.

— Хлун боху ахь, со кхузахь ма ю, — олу вукхо.

— Нана, цхьа хлума ю-кх со вуьйш... «Со хлеттахь харц лубийш вара. Хлетте а гленах санна, дага-м доглу уьш»...

— Хлун хлума ю и? — ховтту нанас юха а.

— Цхьа йоккха, йоккха хлума...

— Хьажал, Повда, — иза дадас боху, иза а хилла кхузахь лаьтташ. — Хьажал, аса ягайо хьуна и хлума.

Цо боккъала це а тосу цхьана хлуманаш. Иза кхунна воккхаш волчу вешех Махьмудах тарло.

— Ма вагаве, — цогла долу кхуьнга.

— Мила? — ховтту цхьамма. И хьенан аз дара?

— Махьмуд ма вагаве!

— Махьмуд ма вац хлара, Блоба ма ю хлара...

— И йоккха хлумий?

— Хлаь...

— Иза ягае...

Погуш ю йоккха хлума. Пеллуш длайов цуьнан це...

«Хлара сан це а ю длайовш... Берзалой а ю шайн кхачане сатуьйсуш. И ду хаза, со Варш-Юьртара лабин Солдуллин клант Повда, танкийн эскаран сержант, хюкху берзалойн — цхьанна а евзаш йоцу, хлораннан а тиллина це а йоцу, цхьана акхачу акхаройн кхача хила безаш хилла-кх. Хлунда?.. И хила йиш ма яц! Яц? Иза хуьлуш ду, я латкъам бан меттиг а ма ац. Кхузахь дерриге цхьа башха кхеташ ду: мецачо, ницкъболчо глийланиг вуу.

Сирла классаш. Клайн кир тоьхначу ишколан сирла классаш. Керла хьаькхначу басаран хьожа йоглу парташ. Хьехархо:

— Хлара А ду, иза Б ду. Иза парта ю, хлара пен бу...

Дика ду. Оцу хьалхарчу парти тлехь лачунна ма дика а хаьа иза парта юйла, важа пен буйла а... Бант ма хаза а ду цуьнан. И ца хууш лаш-м со а вац хьуна. Хлетте а, цхьа хаза-м ю и. Сан сан-на, мачаш а ю цуьнан.

Экскурсе доьлхуш ду тхо. Схьаял и горн. Ца ло ахь? Лур ю ахь-м. Диках лекхначунна лур боху хьехархочо. Диках-м ас локху. Лакха а лекхи. Со хьалха вели, сайн горн а лобкхуш. Эшаршка яьлла ека хьун. Зезагаш ду шортта, хьайна ма дезза. Тхо тайп-тайпана ловзарех ловзу. Тхо «Маьлх-Аьзних» ловзу. «Маьлх-Аьз-ни» и хаза бант долу, дика хуу йол къастий массара а. Цунна зеза-гаш дан деза массара а (кленташа). Ткъа иза цхьаьнга ишт хила еза, цо цхьаь къасто веза. Тлаккха Маьлх-Аьзний, цо къастин-чунний, царна гондла хелхарш а деш, эшарш а лобкхуш, шаьш гулдина зезагаш кхуьйсур ду массара.

Хлеттахь оцу йола-м со къастийра массарна а юкъахь. Хинцца хюкху берзалоша санна. Ас тховса глалахь буйса яьккхинехь, хлун дийр дара аша? Мацалла лийр яра? Я со Ш. юьрта хьалава-

ханехъ? Иштта-м цхъа а хлума а хир дацара, цул хьалха кхин цхъа хлума ца хилча.

Хлѣтахъ дадас и йоккха хлума ягийча-м моьттура кхин цхъа а къиза хлума дуьненчохъ хир а дац. Тлаккха со, и дагар дла а даьлла, самалха а даьлла, товѣлѣра. Хинца хлара берзалой»...

Хлуманех латийна цѣ цкъа глеллуш, юха серлайолуш йогура. И глелъелча, я мохо длаяйа хьовзийча, хазахетий къегара цларна а, цунна уллохъ лаьттаху стагана а тлѣхъажийна масийтта бляьрг, церан дайша глгІ доладора, меллаша адамна тлѣ а таьлаш. Амма эццхъ, и цѣ кхин а серла а йолий, шаьш хьалха хиллачу юхатаьлара берзалой.

Гловдина шен дахарехъ хиллачу мехалчу глутлакхашца цхъаьна дагаохура мел жима, пайдабоцуш хѣта а хлума. Иштта, цо велла воккхаш волу ваша дагаловцушшехъ, цунна дуьхьалтесира цкъа ша жима волуш, хлотталц буьрканах а левзина, хьагвелла, вохвелла ведда вогуш лаьттахешъ, ахка тлѣ бертал а воьжна. хи малар а, оцу хин хилла уьшалан чам а.

«Махьмуд... Хинца сол вар-кха хьо леш. Тѣша ца лаьара хьо велла бохучух. Мел дика доьшура ахъа ишколехъ а, тлаккха институтехъ а, корта лозуш хуьлура-кха гуттар а. Ткъа нанас гуттар: «Махьмуд, дукха ма ешахъа и книгаш, цундела ма лозу хъан корта», — олура. Махьмуд, хлара суна-м бен а ца хѣта хьуна. Церачех къахѣта-кх. Хьѣ чу цлий хьадар бахьанехъ велла», — иштта аьллѣра льбраша...

БархІ класс чекхъяьккхина, экзаменашна кечам беш ду тхо. Литертуран хьехархочо (эхІ, и гларагьулеш, гларагьулеш... сенчу стиглахула бляьста а, гурахъ а...) тлѣдиллѣра массарна а «Мила хила лаьа суна» боху сочинени язъѣ аьлла. Язйѣра ас: «Суна глѣш-лошгьярхо хила лаьа, лекха цѣнош дан. Уьш дина девлча, хлоранна чу а воьдуш, хлора доьзалан дѣга хлорш хъан човнаш ю, ирс-аьтто болуш дехийла шу ала»...

Оцу йола-м яздинѣра: «Суна киноактриса хила лаьа». Яздарх ма ца тоьа, хила вѣза. Цунах-м ца хилѣра цхъа актриса а, со Ш. юьртахъ уьтталгІачу классехъ доьшуш волуш и марѣ яхара. Ас-м цунна бѣхк ца биллѣра. Ас цуьнга сайн дог-ойланѣх лаьцна хлума а ма ца элѣра. Ткъа йола-м тлѣкхавчча, цлий а велла длаваларх ма ца тоьу. Цхъаь лелон дѣза, боккъала, глѣнахъ а ца лѣлош.

Ткъа хлѣтахъ О-о, и бляьстенан буйса... хьобкху мох... догла а дѣьна, серлаяьлла анаюх... суна-м и марѣ яхар иштта члогІа хала а ца хийтиѣра. Хлунда аьлча, уьтталгІачу классехъ а ма яра йоца ши члаба а лѣлош, сийна ши бляьрг болуш йоІ. Иза хинца цхъана институтехъ ю. Со а глур ву...

Глур ву хьо! Хьо берзалойн «кхача» ма бу.

Хийлазза ала-м олура нанас хлѣтахъ интернатехъ волуш а: «Кхин ма воьллахъ буйсанна цла, эхка тлѣлотталур ду хьуна». Хлѣтте а ван-м вогура. «Гурт-гурт», «гурт-гуртпанехъ» детталуш

дог а долуш. Эхханах-м кхоьрура, хлѣтте а и цхъана геннахъ вѣрхІ ломал дѣхъа долуш санна хѣтара. Ткъа иза-м кхузахула лѣлаш хилла.

«Вайнах» дахьар ду аьллѣра аса... Со тахний, тахний цла кхочу бохуш ийина хир бу цлѣранаш.

Шуьйра арѣ ю луйлуш. Танкийн ламораш. Сан дахарехъ дуьх-хьарлѣра. Хлѣтахъ-м ас тлѣхдика туйхѣра сайн снарядаш. Цхъа а «мостагІ» клѣлхъара ца велѣра сох. Дуьне кхоьлличахъана ада-маш «мостагІий» байа глѣрташ хьаьвддий-дѣвддий лѣла. Хлѣтте а кхачалуш-м бац уьш. ЧлогІа нуьцкъала Хиросимина тлѣтоьхна бомба хилла. *Аьхка бежнаш дажо оьхуш... ма екхна яра хлѣтахъ стигла... Хьуьнхавъ бляьста цлазамаш хуьлура дуккха а.* Хинца-м бляьзза сов ницкъ болуш ю боху. Нах хлаллакбина ца лаш, дерриге а дуьне хлаллакдан ницкъ болуш. Тлаккха хлун хир ду? Цкъа адам а доцуш латта а доцуш? *Хьуьнхавъ аьхка мангал-комарш а хуьлура. Ма шийла дара и хи, цѣргаш а лахаш...* Хлун хилла тѣша адам мал хьалха, латтанал хьалха? *ЭхІ, и гларагьулеш, гларагьулеш... сенчу стиглахъ, бляьста а, гурахъ а...*

«Хъанна дагадогІур дара со иштта лийр ву бохург. Оцу наьрт-аьрстахоша-м, наха нѣха молучохъ, цласта молуш хилла. Со иштта онда велавъара хуур дар-кха. Ас и хлора борз члогана тлѣра а лѣ-цуш, кхуссуш дло лам буьххьѣ тлѣйоккхур яра. Тлаккха хуур дара хьуна адамах лата еза ца еза. И куй хилча дика хир дара. И дла а тиллина, дларлур вар-кха. Тлаккха лѣлар яра хьуна хлорш. Цѣргаш хьѣкхош. Хлан-хла, тлаккха-м царна хьожа кхѣтар яра сох. Цулла лакха и зурма елахъара, хлѣкхарна массарна а наб кхѣтий-та... Вѣзан дѣла, воккхан дѣла, клѣлхъара ваккхавъ со хлѣкху батѣх. Шен хан ца кхавчча стаг ца лѣн ма бохура оцу йоккха маж йолчо. Ткъа нагахъ сан хан кхавчнѣхъ? Хлай вѣза хилла волу дѣла, ма кхачийтахъ сан хан. Ас хинца мел а лур бу эвлаяшна, сайна глѣдар доьхуш. Суна-м диц ца дѣлла, нана, ахъа Іамийна къулханаш, бисмилла а, аяташ а...

...Султанна яхъаш йолу коч еги. Дѣра еги. *Гурахъ, дохк долчу дийнахъ, хьаьмцаш баха оьхуш...* Йиситина дахъаш долу нейлонан йовлакх а дѣги. Иза оьцуш ма елакъѣжира и йохкархо. Ас йишина оьцуш доцуш, кхѣчунна оьцуш ду моьттура цунна. Кхѣчунна дохуш долу совгІат а дѣги. Кхана цуьнга шовдана йистѣхъ ког хьѣкхийта дагахъ ма вара хьуна клант-м.

И кхѣнерг стохка бархІ класс чекхъяьккхина яьлла, хинца вуьрхІийтта шо кхавчча йолу Энѣса яра. Гловдас ша арѣ ваха цхъа клѣра дисча бен тѣдам а ца бѣра цуьнан. Эвлана юьстахо, хьун длайолалучохъ лаш бара ЭнѣсагІар. Цига цкъа керт ян сѣрий даха вахча, шайн кѣтлахъ йиттина хлуманаш хьалаухкуш йол-луш гѣра цунна иза цхъа тамашийна, хьалха оанна а ца гуш. Хла-ра волчу арлор букъ а берзийна лаьттара иза. Карара йиттина коч я кхин хлума сѣра тлѣ длаолла хьалакхѣвдѣча, цуьнан дѣгІ шен

хазалла кхин а бѣаьрла йоккхуш озалора. Иштта а юткъа гѣода-
юкъ кхин а готта а хеталора, ткъа месаш хѣоразза а, хѣума дѣа-
оьल्लीна а яьлла, юха и охъанислуш, бай-й хъоькхучу махехъ мах-
дечган патарш санна, лестара.

Гѣовдина иза цхъанхъара еана хъаша ю мѣтттура. Амма и
схъайирзича евзира, йѣлана хѣара а вевзира. Иза, кхуо ша тергал
йинийла а хѣйна, охъатаьйна, цийейлла чужахара. Гѣовда а вакара
оцу суьйранна цѣа. Амма шен эскаре дѣаваха дисинчу кѣиранчохъ
тѣахъаьлла хъаьвзира иза: цо йѣлера дош даьккхира, цѣаваллалц
шега хъежа аьлла.

«Хѣинца со цѣаваллалц хъежахъ-м, охха хъежа дезар ду хъан.
Кехаташ кест-кеста хѣунда ца яздо бохура. Дера кѣиранах цхъаь-м
яздора. И сан кехаташ дагадахъара цо. Кхечуьнга а ца гойтуш.

Туьйранахъ санна хѣунда дац-те хѣара дахар. Хѣокхара тховса
со хѣаллаквича а — даьѣаьжаш-м тѣаьхъа юьтур ма яра. Кхана —
стаг денвеш долу хи а хъаькхна, юха денвийр ма вара со. «Эх! ма
дукха вижина йилли со», — аьлла, хъалагѣоттур вара. Гондахъа
лаьтташ дадий, наний, Йиситий, Султанний... Энисий... хѣаь, иза а
хир яра...

Туьйранах теша воьлла-кх со. Ма хаза а ду. Вахъ-хъа-хъа.
Эх! и гѣарагѣулеш, гѣарагѣулеш, сенчу стиглахъ... гурахъ а, бѣавста а...

Со хѣунда вац наьрт-аьртстхо? Со хѣунда вац турпал? Иштта
воцу дела вац-кх. И берзалой уьстаргий хѣунда дац?!»...

Эццахъ гѣала боьдучу новкъахула охъа йѣвдучу машенан серло
кхийтира Гѣовда лаьттачу метте.

— Хѣей, со а вигахъ, — цѣогѣа туьйхира Гѣовдас. Амма серло,
некъо голатухучохъ машен дѣа а хъаьвзина, кхуьнан мохъ а бале,
дѣаяйра. Оцу серлоно кхин а марсаяьккхира дуьннене йѣлу марзо.
Цунна дахар ша тѣе ца кхачалу, амма ша цуьнга цѣогѣа сатуьйсу
меттиг санна (кѣлад а велла, хи чу воьдучунна гена йѣоцуш го
хѣорда юккъера тѣехъ дитташ а, стоьмаш а, цѣазамаш а долу гѣай-
ре муха хета? — Иштта.) хетара. Иза цунна хѣинца дан а дара
иштта.

— Шу юзур ма яц сох, суна ваха ма лаьа, ваха лаьа...

Цѣе гѣелъелла дѣаян герга яхара. Тѣаккха цо шен тѣоьрмиг дѣа
а баьстина, цу чужра кетар схъайиьшира. Иза дена яхъаш яра, цо
тѣаьхъа ахча а тесна. Вехха лаьттира Гѣовда, иза ягае, я ма ягае
ша бохуш. Иза ягийча цуьнан хан мелла а яхлур яра. Ца ягийча,
кхана кхуза баьхкинчарна тѣоьрмига чохъ кетар карор яра. Эххар
а оьйла хъалхарчунна тѣехъ сецира: «Хѣун хаьа, хѣорш ягочу хенахъ
цхъаь хуьлий...»

«Энисица малхбалехъа долчу цѣа чохъ хан йоккхур ю бохуш
ма вара. Иза а дѣаделн хѣинца... Гучуволуш лаьтта хъо. Гѣовда,
тѣаьхъ-тѣаьхъа. Ва-хъа-хъа. Хийла халонаш лайна дадас, нанас.
Ас-м хѣумма а ца лайна. Мацалла лайна цара. Тѣеман хала ше-

раш. Эшийна цара и халонш. Ас хѣумма а ца эшийна. Хѣинца чак-
кхе... хѣинца чаккхе... Хѣун бен ду мухха хѣилча цхъа чаккхе ю-кх и.
*Эх!, и гѣарагѣулеш... гѣарагѣулеш... сенчу стиглахъ... гурахъ а, бѣав-
ста а...* Дера ду бен. Хѣокху акхачу акхарошка а ца воуьйтуш,
цхъанхъа цхъа сийлаьхъ-доккха хѣума къуьйсуш валар ловзар ду.
Кхузахъ иштта дѣа, берзалойн кхача а хѣлла, хѣаллакхилар... я
каш а, я дакъа а доцуш, ши ког бен биса а ца буьсуш. Гѣехъа
гѣуллакх ду и-м!

Эниса... цуьнга кехат дитча хѣун дара тахъа?»

Тов хъйзон аькхе. Хъун. Хѣара хъуьнахула схъавогѣу, ги топ
а тесна. Генахъ доцуш ду Энисагѣеран цѣа, хѣинца хѣара хъун
кхача ма елли, гучудер ду иза. Цкъа хъалха хи мелча бакъахъ ма
дара. Эцца ахка тѣера, чухчари йолчуьра.

Хи чухчари хѣлла бердах чукхийсалуш, шерачу тѣулгаш тѣе
детталуш цинцашихъ духучохъ луйьчуш йоллу иза. Диттийн гаьн-
наш юккъехула чукхеттачу маьлхан зѣаьнарша къегадо цуьнан
дегѣан айадаларшкахъ севцина хин тѣадамаш. Малхехъ къега ду-
хучу хин цинцаш а. Шен лийчаран теш хѣара бердаш, царна тѣе-
евлла хъаннаш, гѣаш юккъехула чукъеда малх бен бац мѣттту.
Иза кест-кеста чухчари буха хѣутту, шен дерриге а долчуьнца
йѣолу йѣвохо оцу хиэ яийта гѣерташ санна.

Ѣаьржачу буса набарх ма велли, нуьцкъала электрически сто-
гар хъалалатийча санна хийти, и цхъалха хазалла гича. Когаша ла
ца догѣлахъ а, иза ша шел тулуш сѣхха дѣавовду цигара.

«Хѣунда дуьту цуьнга кехат? Цуьнга суо дагалецийтий? Соь
хѣун кхочу цо эрна сингаттам лѣлабарх. Шен ирс лаха деза-кх
цо... Хѣетте а со воцуш, цуьнан ирс... муха хир ду? Иштта дѣа
хир ду-кх... кхин хъо хийца ца тарлуш-х вайи?»

«Кхѣогѣа дуьненан тѣом баккха гѣерта Пекин» *Эх!, и гѣара-
гѣулеш, гѣарагѣулеш... сенчу стиглахъ гурахъ а, бѣавста а...* «Буьй-
санна а, дийнахъ а, гуттар а машарна хехъ лаьтта вайн салтий!...»
Ткъа нагахъ, гермоядеран тѣом баьлча? Массо хѣума а хѣаллак-
деш... Хѣун хир дара тѣаккха?... Хѣумма а хир дацара. Хѣумма доцуш
муха хуьлу?... Нагахъ иштта тѣом баьлча, хѣорш, хѣара берзалой а
лийр яра. Со а. Кхана сан ши ност схъа а эцна барми тѣе а йилли-
на дакъа санна кешнашка а яхъна, дѣаьолла стаг а хир вацара.
Я суна тезет хѣотто назма ала стаг а хир вацара. Со дѣавоьллипа
аьлча а, сан ши ност дѣаьѣллича, чурт догѣа а стаг а хир вацара.
И Ахъмин ѣаднан машенца бердах а вахана велча, цуьнан чурта
тѣе-м машен йиллира. Сан чурта тѣе хѣун юьллур ю теша? Борз
юьллур ю-кх... Вахъ-хъахъа. Хѣан-хѣа, хаза-м ду-кхи, хѣара дерри-
ге а ѣалам лардан эскаре вахана со, 1 метр 85 сантиметр локхалла
а, 72 кѣла йѣзалла а йѣолуш волу со, хѣокхеран, хъекъал хѣун ю а
ца хуучу акхачу акхаройн кхача хир бу бохург. Шаьш акха елахъ
а, «кхача» муха баан беза хаьа бохий аш?... Иза-м суна а хаьа,
шуна хаьий. Шайн тайпана нах оха а боу бах аш. Иза а бакъ ма

ду. Шайл тхо акха ду боху аш. И бакъ дац. Адамо ценош до, хъаьжкIаш йоь, ткъа аша хIума йохор, яар бен деш хIумма дац. ХIетте а шайш Iаламна доккха зен ца до боху аш, дуьне а, дерриге а Iалам хIаллакдан гIерташ а тхо ду боху аша... Иза а бакъ дац. Бакъ дац. Уьш тхан тайпана бац, уьш шун тайпана бу. Шина кога тIехъ белахъ а. Бу, бу... Аш-м цкъа а ойла ма ца йо. Оха йо боху аша ойла, ойла а яй, эзарнаш — эзарнаш адамаш хIаллакдо боху аш. Миллионаш адамаш. Уьш шух ма бу. Бац? Бу. Бац? Бу.

Лилула сийна стигал. Иза аьрцне, хъакхалуччоь масех кIайн марха. ЦIечу, можачу гIаша лепайо хIан. Мохехъ хьийзаш царна тIера охъаьгу гIаш санна, сингаттаме аьзнам Iенош дIайоблху гIарагIулеш.

— КIорда ца до техъа царна гуттар евлла лела?

— ХIан-хIа, евлла лелар царан ирс ма ду.

ЭхI, и гIарагIулеш, гIарагIулеш, сенчу стиглахула бIавста а, гурахъ а...

— ХIумма а дойтур дац! — дарц, мох къардеш мохъ туьйхира ГIовдас.

«Хъераволуш лавтта-кх со. Хъаьнца къамел деш ву? Берзалош-ца... нанига кехат яздица хIун дара теша. Яз а дина, сайн этки чу дуьллур дар-кха. Сан цIе ГIовда хIунда ю, БIовтIа а йоцуш? ХIан-хIа, ца оьшу. Кехат ца яздица а, шайна а хуур ду царна сьгара хъал. ЭхI, и гIарагIулеш, гIарагIулеш, сенчу стиглахъ бIавста а, гурахъ а...

Тамашийна ду-кх дахар. Жимчохъ иза цхъа шуьйра аре санна хетара. Ловза, лела, кхерста, и кIордийча болх бан, даккхий гIул-лакхаш лелон, хъуьнарш кьийса шортта хан а, меттиг а хир ю мовттура. Ткъа дахар цхъа готта коридор хилла. Хнэ ядйина чем-халг санна, замано вадавой чекхвоккху оцу коридора чухула, я ах а валале, цхъана нелара тIехъ Iачу хIокху тайпанчу цхъана берзалоша хад а тарло и некъ... ХIетте а... Сан цIе ГIовда хIунда ю, БIовтIа а йоцуш? ТIетаьIаш ю берзалош-м, массарна а кхо-чур вуй-теша со шуна. Оцу дIогарчу шайх гIийлачунна а делахъ дакъа, шайн да хъакхийца валларш. ХIара урс жимма доккха дел-хъара бакъхъа дара. ХIумма а дац, карахъ ерг тоьхнарг лерина-кх майра.

Сан цIе, ГIовда а йоцуш, БIовта хIунда яц те? ГIовда бо-хург хIун ду? Со ву? Со муха хуьлу ГI-х, О-х, В-х, Д-х, А-х. Вахъ-хъа-хъа. Хъераволуш ву-кх со. Ваьлча хIун ду? Яккха йиснарг дукха хан а яц. Берзалошна хIун бен ду со хъераваьлла хилча а, ца хилча а. Царна со мухха хилча а, кхача бу. Вахъ-хъа-хъа. Вахъ-хъа-хъа. Вахъ-хъа-хъа. Ма вагаве... ЭхI и гIарагIулеш... Эниса ахъ хъайна луьург де... Султан, хъан коч а егI... Со наьрт-аьрстхо... Хъаьмцаш баха оьхуш... хIунда ва... Хиросимана... коьняк... «Вай-нах». Цу йоккхачу хIумано вуьйш ву со... Ва-а-а. Сан цIе ГIовда...»

Буькчачу боданехъ дIаяй цIе. ТIаьхъара суй. ДIахецабели

чIогIа озийна ворхI пха — ворхI берзан дегI лавттаьх дIакъаьсти. ГIовдина хаало берзалош багошкIара схъаьтало Iаь. Иза тIома-вала гIерташ санна, берзалош гонна юккъера хъала озало, ши куьг Iрах а дохуьйтуш. Цуьнан бага гIаттийначохъ юьсу, чуьра цхъа а аз а ца долуш. ХIинцца...

Оцу хенахъ юьртара охъаьбогIучу некъо гола туххучохъ, гучу-эккха тIулг кхоьху йоккха машен, цуьнан нуьцкъалчу серлоно шайн кхоссаяларехъ совцайолуьйту берзалош. Амма мацалло хьерь-яхначу берзалош кхачане болу сатийсам онда бара... Ондда яра серло а... Цу шинна юккъехъ лавттара ГIовда.

— Серло! Серло! Серло-оо! — дарц а, Органан гIовгIа а, бер-залош гIогI а къардеш, мохъ хъаькхира цо.

1978

ЗАЗАДАЬККХИНЧУ БЕША ЮККЪЕХЪ ЖИМА ЦIА

1.

ХИЛЛА вонаш, дицдала-м йиш яцара, шир а делла, доьзалхой а кхьина, уьш бехар бу-кх ирсехъ бохуш, царех йоккхаеш, хьий-зара, иштта и стаг а вара. Иза колхозан трактора тIехъ волуш, алапа кIезиг хилахъ а, цхъанна дечиг цIа дахъаш, вукхуьнан — йол, кхечунна — гота охуш, жимма хIума хуьлура. Ткъа аса кер-тахъ хъаьжкIа а, кхоьш а, егт-эса а леладора. Дерриге а и цIенош доладича хиллр-кха. ВаллахI, оцу дийнахъ цу йоIа, ша газете ке-хат яздийр ду аьлча, «хахх» аьлла, кийра ша биллира. Ша бода-нехъ латтайо, серло а ца гойтуш... Хьовсийша, хезна хIума дуй иза? Ша сарахъ ишколе хелхайнийла ца яхийтича... Хелхарш хил-ча-м, цхъа хIума а дара. Вовшашна мар-мара а бахана. ЭхI, хIа-ра корта. Цкъа паргIат ериг хир ю-кх, хIара эккха а иккхнна. Оцу дийнахъ а ма белира хIара сан чIогIа лаза, мерах ций а оьхуш. ТIаккха-м гонаха хъаьвзира и йоI: «Хъуна хIун хилла? Хъуна мерах ций оьху?» — «Эхийтахъа, ций дац иза, сингаттам бу».

ХIаь, оцу дийнахъ шек хилира со оцу кIантах а. Цигаьркийн хьожа етталора схъа. — «Узучарна юххехъ Iийна со». «Хъан йиш ма яц волавелла лела, цIенош деш ма ду вай», — элира ас

«ЦIенош, гуттар а цIенош... Суна кIордийна уьш», — ирх кхоссавелира. «Уьш шуна деш ма ду. Хъуна а, Адамна а. Шу нахах тера хилахъара аьлла хеташ». — «Тхуна-м хIара тишанаш а тоьар дара». «Шун дена дикахо хаьа, цуьнга ладогIа», — ден сий-ларам цаьрга байта гIертара со.

Амма и цуьнан дагах кхетачух тера дацара. ТIаккха хьехар а ма дира ас: «Схъавола, суна улло, нана яларг. Схъайола хьо а,

суна улло, нана яларг. Иштта охъалахло. Кхуьур ду шуьшиь шайна луьург лело а. Жимма собарде. Дладаьлча бен дага ца доггу шуна дай-наний. Массо хенахь а шайн ойла ма е. Тхан а е. Авган тламехь волу шайн ваша а дагалаца. Маржа Адам я! Хун лелош лела-те хьо? Кехат а ма хьедели. Табарке деаний техьа? Яло, Падам, оцу пеша тiera члелалгаш хьюо лулахошна, СагIано ларво олур-кха стаг... Салахь, ахьа а яа хьайна хIума»...

Амма эщахь со юкхъяхьккхира чloggla еттаху неларо — и стаг тIулг а бахьаш цла кхавчнера: «Арадовла, арадовла»...

Иштта дласауьдуш, вовшашна оьгIаз оьхуш, дIадовлура де-нош. Деккъа цхьа Адамера кехат кхачар дара хазахетар.

Чубузучу маьлхан зIавнарша серладаьккхинчу цIа чохь гул-белла доьзал: да Ахьмадукъа паднара тIехь гIайбех дIа а тев-жина Ia, нана Совдат — лохачу гIантахь, кIант неларехь ирахь лаьтта.

ЙоIа кехат доьшу: «...Кхузахь кхин хала хIумма а дац, хьайл лажхарчунна честь делчхьана. Са ма гатде».

— ИйтI, нана яла хьан! — бIаьргех хи даьлла ненан. — Хала хилча а хоуьйтур долуш а ма вац.

— «...Наха цхьацца хабарш дуйцу хир ду кхузахь хаддаза тIом бу, бандиташа тешнабехкаца салтий бойу бохуш. Цаьрга ла а доьгуш, суна са ма гатделаш. Дада, хьан могашалла муха ю? ЦIенош долийна бохуш яздо аш. Дукха шайна ницкъ ма белаш, со цIа веачхьана диьр ду вай...»

— Ницкъ биьр болуш бац хьуна хIорш-м ахь ца аьлча а, — олий, йовхарш туху Ахьмадукъас.

ЙоIа юха а дIадобшу кехат:

— «Нана, хьо муха Ia? Корта-м ца лозу хьан? Гуттар а кор-та лозуш хуьлур-кха хьо. Со цIа веачахьана, Москоха лобраш тIе йигна а, цхьа дарба лохур ду вай».

— Нана яла хьан, нана! Хьо цIа веьна де гур а дуй техьа, — Совдата бIаьргех йовлакхан тIам хьокху.

— «...Салахь, Падам, шайга аьлларг делаш, дика а деша-лаш».

— Дика муха доьшу, ишколе вохуьйтуш а ца хилча? — корак арахожу Салахь.

— «...Ас, дIавоьдуш, доьгIна Iежийн синтарш даккхий хил-лий? Падам, уьш бежанашка даа ма данйталахь».

— Уьш-м тоххарехь дIахедийнера, — юха а корак арахожу Салахь, вела а кьежаш.

— ЦIенош деш хилча дIа ца хадо йиш ма яцара уьш. Керла-наш дугIур ду-кх, — паднара тIера цIенкъа вуссу Ахьмадукъа. — ХIан, дуьло, болх бан деза.

— Тховсенна битахьа и болх, — тIунделлачу бIаьргех куйь-

гаш хьокхуш хьалагIотту Совдат. — Садайна вайна. ЙоI хитIа яха а деза. Дечиг а ду даккха дезаш.

Оцу сарахь со а, хIара стаг а дехха Iийра къамелаш дуйцуш. Ши бер дукха балхана тIе ма тIеде, бехира ас, даго цхьаь хьоб-ху суна. «ХIун ду цара диьринг? — Дага ца доггу хьуна вай ке-гий долуш, Казахстанехь наха дIакхийсинчу нехаш юккхехь яахIума лобхуш лелла?.. Ткъа вайшимма вовшахкхеттаху шина шарахь хьегна къа?» — элира цо.

— Доггу дера, — элира ас, — суна я поппар хьаха а, я ми-жарг бан а ца хууш... «Цундела, цаьрга и хало ца хьегнийта гIер-таш воллу-кх со... Адам ву кестта зуда а ялийна охьахао везаш. Ши пIелг санна, шиь бен ва а вац...».

ОхI-хIай, сан корта... Ва-а-стаг... Схьаволахь, со леш йоллу хьуна... ОхI, охI...

2.

Афганистанехь тIам тIехь волуш кест-кеста гIенах айса доьгI-на Iежийн дитташ гора, заадаьккхина лаьтташ, царна юккхехь кIайн кир тоьхна жима цIа а.

Амма ши шо дIа а даьлла, со цIа кхавчча, дитташ дIахедийна карийра, ткъа жимчу цIенна кIайн кир тохаза шо а тIех даьлла-чух тера дарз.

Малх кхетта, гуьйренан декхна де дара иза. Со зIара юххе а хIобьтина лаьттара, тIулг буттуш бохкучу сайн уггаре а гергар-чу нахе а хьобжуш. Дувххьара дадина гира, карара цементан, гIамаран берам лелабен аьшкал охьабуьйжира цуьнан. ТIаккха вуьйш а схьахьавсира. «Нана яла хьан! Хьо ган доьгIна хил-ла-кх суна», — бIаьргех хи делира нанина. «Схьавала кIант, сехьа», — йовхарш еттах лаьттара дада. Падам, Салахь доккха хиларал совнаха, хийцаделча санна а хийтира. Иза бакъ а хил-лера — тIаьхьа гучуделира дерриге а.

ТIеволавелча со астагI хилар а гина, пене мохь белира: «Нана яла хьан, Адам... Даго хьобхур-кха суна»... Дадас човхийра иза: «ДIаяла, зуда, кху кертахь тезет а ца хIоттош. Нехан ойIае, де-кхий цIа кхехьачеран»...

Дан а дацара цаьрга хьавжча, тхуна тIекхавчнарг хIумма а. Амма тIаьхьа, дукха хан ялале, сан ойла-м хилира, цигахь вала стенна ца велира теша со аьлла.

«Бух ма боккха болнийна аша?» — элира аса. Дена хазахий-тира аса гIишлонан тидам бина. «ЦIийнан уггаре коьртаниг бух ма бу, кIант, — дуйцура цо. — Бух онда хилча цIенош а лаьттар ду дуккха а. Хьажал хьо хIокху агIор йиь чов, кху агIор кхин йиь — бархI чов а, юккхехь сени а йолуш гIишло хир ю».

Хіетахь тидам хилира, аса боьгІна ши Іаж хиллачула дІа а йобттинчу бетонан. «ГІишлонна новкѣа бара и шиѣ... ЦІийна тіехѣа бугІур бу ахь...» — бохура дас. Халахийтира суна.

Падам Табарике кхаѣ баккха яхара. Оьшуш-м ца хиллера. Цунна ца тайра сан астагІалла — и кхечуьнга маре яхара.

Дадиний, наниний мотта-м моьттура со и бахъанехь кѣаркѣа мийла волавелла. ХІан-хІа, суна халахетарг кхин дара: тхан жимчу цІа чохь хилла барт, марзо бомба тоьхча санна, йобхна дІаялар. Хъенан я стенан бехкенна хиллера иза: сан я дадин, я ненан, я заманан, я керла динчу цІийнан. Ца хаѣа, муьхха делахь а, цхѣа шайтІа хѣавъиннера тхуна юкѣа. Цунах со цхѣана дийнахь кхийтира.

Сингаттаме тийналла лаьтта чохь.

— Доккха хІума ду-кх, цу кІанта сан дуу са. Минча вахана теѣа иза? — боху нанас.

Адам дуьхѣал вист ца хуьлуш, паднара тіехь хіѣна Іа, біаьргаш шІенкѣа а доьгІна.

ЦІехъана неІ еллало.

— Хьо мичахула лелаш ву, нана яларг? — Хъалаэккхий Совдат чуваьллачу Салахъна тіехьоду.

Важа, вист а ца хуьлуш, неІарехь лаьтта.

— Хьо мичахъ вара? ХІа-хІ? Мотт сецна хъан, — чукхоссало Адам.

— Арахь.

— Минчахъ?

— Арахь. С кентами. Кайф лоцуш. Хѣа-хѣа-хѣа, — гІадъоьхуш, аркѣал а сетташ воьду.

— ОстопируллахІ, остопируллахІ. Вай, нана яла хъан, хІара дара хъуна суна тіекхачаза диснарг... Телхина-кх.

— Суна хаѣа хъуна кхунна хІун хилла-м, — Адама тіе а воьдий, Салахъана буй туху. Кхин а, кхин а. — Боьха хІума! Суна дукха гина хъуна хІара тайпа хІуманаш. КІомал оьзна жІаьла!

— ДІавала! ХІун дан гІерта хьо? Воь ахѣа, — юкѣа кхийссало Совдат. — ЭхІ, сан корта.

Адама гІо до цунна паднара тіе дІаяха:

— Хъайн корта ма лазабехѣа хІара боьха хІума бахъанехь. Иштта дІатовжахѣа.

— Кхин ма тохалахъ цунна. Хьо цІавале хъан дас а йиттина. Толуш хІума дац, ша гал ца далахъ.

— Кхузза, дехѣа чу а ялий, дІатовжахѣа, сан кхуьнца кѣамел ду, — нана дехѣа чу юьгу Адама.

Салахъ неІарца охѣа а вахана воьлхуш Іа, кІеза санна цІийза а цІийзаш. Сехѣа чуваьлла Адам, цуьнга хьоьжуш лаьтта.

— Айхѣа лелорг хІун ду хаьий хъуна? — эххар а олу цо. —

Хьо саца ца сацахь, хѣаьжа юккѣе топ ца тохахь, хъуна дан хІу-ма дац хъуна.

— Топ тохахѣа суна! Тохажѣа! — Кхин а чІогІа велха волало Салахъ.

— Сацийтта! Зудабер! Стаг жила гІорта, стаг! Вайша шиѣ бен ма вац. Вайшиннах стаг хилахѣара бохуш, са бага а кхаьчна хийзаш ма ву вайн да а. Ткѣа хьо?

— Адам, Адам... Иштта чІогІа дов ма дехѣа. Хѣалха мел дика дара, Адам. Дагадопий хъуна, вай кегий долуш? Дадас вайна жижиг доькѣуш, Падам тіехѣа а ерзайой: «ХІара хъенан ду?» — олуш...

— ДагадогІу, — корта телабо Адама. — ДаьІажка тіе плег хѣажийча, Падама хъан цІе а яьккхина, хьо вилхина а.

Салахъ біаьрхишна юккѣехула велакѣежа.

— ХІаѣ, хІаѣ. Со велха а воьлхуш. Мел хаза дара хІетахь. ХІинца хІунда дац? ХІетахь вайша гуттар а цхѣаьна вуьжура... Ахь суна туьйранаш а дуьйцура... — велхар марсадоккху Салахѣа.

— Велхарх хІумма а толур дац. И хъан Іамийна хъуна? — боху Адама, паднара йисте охѣа а хууш.

— Цхѣана дийнахь... эвлайистехь Іара. Кино вахана аьлла, дадас етта а йиттина, воьлхуш... цхѣамма... цхѣамма елира. Массо хІума диц а деш, самукѣадер ду хъан — оза.

— Самукѣа делирий?

— Корта хийзара, Іетта а вира, тіаьхѣа дІавуьйлира.

— Ткѣа хІинца хІун дан дагахь ву хьо? — Адам Салахъна улло охѣалахло.

— Юьтур ю аса, — марш хѣалауьйзу Салахѣа.

— Йита еза, кхийтирий хьо? — Цунна белша тіе куьг дуьллу Адама. — Ахь и кхин бага лацахь мегар дац хъуна. Хъайн ден, хъайн вархІе ден сий даьа гІерта хьо? ХІун ду дадас йиттича. Хьо ца везаш ца йиттина хъуна. Хьо кхаба гІерташ, хьо нахах тарван гІерташ лелаш ма ву иза. Кхийтирий хьо? Хъуна хала хир ду хъуна и йита. ХІумма а дац. Атта суна а дацара хъуна, накѣостий буха а боьлтиина, моьстагІашца тіом беш настарх чов а хилла, малхо еттинчу арахула, хьогаллина бага вовшах а летта, текхаш воьдуш. ХІетте а со цІа веьна — гой хъуна? — цу арахь а ца вуьсуш. Хьо а цІа вола, мел хала делахь а. Вай цІахь оьшу вайн дена а, нанна а, юьртана а... Кхийтирий хьо?

— Кхетта, кхетта, — Салахъан велхар маьхѣаре долу.

— Цу арахула схѣаворгІуш, — цуьнан велхар а кѣардеш чІогІа дуьйцу Адама, — кхетамчуьра моьссаза волу, дуьхѣал хІуьттара и ахь дийцинарг, кегий долуш дадас вайна жижиг декѣар. Мел чІогІа сагатделлера шу ган. Кест-кеста гІенах гора суна хІара вайн цІа, заза даьккхинчу беша юккѣехь кІайн кир тоьхна цІа.

— Хинца хир дац иза. — Вай тлулгех цла деш ду. Беш а ах даяьккхина, — велхар лагдо Салахъа.

— Хлума а дац. Беш а керланиг юлур ю. Вайшиннах стаг хилчахъана, массо хлума а хир ду. Кхийтирий хьо?

— Кхетта. Кхетта.

Мича кхийтира иза. И сан кямел лергах ца хьакхаделира. Бутт а балале, ша саннах а кхетта, глаа цхъана нехан хлума чу а ваьлла, тапийна чуволлийтира. Иза кхин доккха хлума а ца хиллера, оцу йола диначуьнга хьаьжча. Иза-м кху лавтта тлехъ елахъ карор ю. БАМ-е яхана аьлла хезна кху сенчу Сибрехула лийли. Ца карий. Амма кара-м йийр ю, кху дуьненчохъ елахъ. Тлаккха цуьнан блаьра хьожур ву: хлун ду техъа йишех хиллачу глеман блаьргаш чохъ. Тлаккха и цкъа а хьожур яц цхъаьнга а, цул глаьхъа—со а. Хлан-хла, ас хлара мийларх со цкъа а хир вац бич, хир вац. Иштта сий ца дойуш сайн, сайн дайн, длавер ву... Цкъа и глам схъа а карийна.

3.

Доккха хлума дан а дар-кха, хлара дерриге а дуьне дуьхьал даьллер-кха суна, хлокху цленошна, кху чуьра бераш а цхъаьна, ткъа ас уьш царна деш ма дара. Хьалха хлун ю а ца хууш, шайн кхоалгачу ден цлараш а ца хуучу нехан глаланаш гуш лан ца велтир-кха. Хлара бераш а хилахъара иштта, нах санна, бохуш, воллур. Амма уьш ца кхийтира сох, тешнабехк бира цу шимма, сий а дайн.

Хлаь, массо а дуьхьал ваьллера. Пхи сом ца делча, исправка а ца луш, юьртда ву бохуш, доладелла лсла и диларийн тлехъа Мовла гин велара шуна. Веана-кх цхъана дийнахъ: «Айхъа хлун леладо хаьий хъуна? Оцу Органа чохъ хьозана кхосса а тлулг ца битна-кх ахъ». Ладогла ахъ кямеле. Ой, шена луьучо пайдаьца ишш йолуш бац и тлулг. Бац, боху-кх.

Хийистош сацкъаре йоьрзу, хи жимло, — лаламна зен до. Лаламна пайда беш ву-кх хлара, нахера соьмаш а гулдеш. Хаза деззарг-м хезира хъуна цунна оцу дийнахъ! Кхуьнанчул бюзза сов бакъо ма ю сан хлокху юьртана а, оцу Органна а. Сан воьалгачу дас Товболата йиллина ма ю хлара юрт, ткъа кхуьнан деда Махъма кху юьртахъ беже веьанчохъ висина ву. Наха къа а хетта, астап Сеглират а яхийтина.

Оцу тайпанчу нехан берел хлорш ца эшийта глерташ, кхечеран санна цла а, цле а хилла хлорш охъаховшахъара аьлла, ма хий-зара со. Хийза оьшуш-м ца хиллера. Хлара цленош долиьчахъана, лартлехъ де ца деа-кх. Цхъана бохамна глаьхъа — важа, цунна глаьхъа — кхин, иштта дладахар-кха. Ткъа цу йолах глам

хилар... Доккха хлума ду-кх иза: хъан оих, цийх схьадаьллачу адамах глам хилар. Тхан дайх, я хлокху зудчун — пекъар дуьне дийна ца ели хъуна иза а — дайх ледара стаг а ма ца хиллера. Доккха хлума дар-кха цу дийнахъ суна тлехъаьчнарг.

Паднара тле длатевжина ла Ахмадукъа, пеша хьалхъахъ — Совдат, Адам — лохачу глантахъ. Массеран садуург чуволлийна Салахъ ву. Нел етташ а хезий, корах арахожу Ахмадукъа.

— Мовла... Кхунна хлун оьшу техъа хинца, — олу цо.

Араваьлла Адам, Мовла а, цуьнца кхин цхъа вевзаш воцу стаг а валош, чуволг.

Салам-маршалла хаьттинчул глаьхъа шен накъост вовзуйту Мовлас:

— Галара веана корреспондент ву.

— Тамбиева Падам шун йол юй? Елахъ, схьакхайкхал цуьнга.

Кхайкхина арада чуйлийна Падам йоьхна, амма майра лавтта.

— Хлара кехат ахъа яздиний? — хоьтту цуьнга корреспондента. Вукхо корта талабо.

— Ва-а, дела хьо юьхьаьржо! — мохъ бели Совдате.

— Ма е зуда, гловгла! — тлечевха цунна Ахмадукъа.

— Кху кехата тлехъ, — гоьл тле ког боккху корреспонденто, — шуи йола Падама яздо, ша аша ишколе а ца йохуьйту, дискотеке хелха яла а ца йохуьйту бохуш. А-а... етта а етта бохуш. Бакъ дуй иза?

— Хъан дижа хъайн дакъа! — юха а мохъ бели Совдате. — Юьхьаьржа хлоттий-кх со цо.

— Бакъ дуй иза? — корреспонденто гоьл тлера ког лестабо.

— Бакъду хъуна! — Падам хъеший болчухъа йолу. — Хлорш со лаьржачу ладатийн боданехъ латто лууш бу. Ткъа суна серло еза, светомузыка а. Цкъа дискотекехъ хелха йийлина аьлла суна йиттира.

— Хелха оьзда яла. Мар-мара а бахана деш дерг хелхар ду? Зудабер эвхье ма ду. Хьо юьхьаьржо, юьхьаьржо, — елха йола-ло Совдат.

— Э-э, хлусамнана, ишта мегар дац, ишта, — аз чландо хьешо. — Хьо хлокху заманан гиллакхашна дуьхьал яла глерташ ю.

— Ю хъуна, ю хъуна, — мохъ болу Падаме.

— Глам! Ас дуьйр ду хьо, — хъалаэккха Ахмадукъа, амма Падам хъешана тлехъа а лечкхий, цунна тлехъачаза вуьсу.

— Глам! — мохъ хьоькху цо. — Глаьхъара зама ю-кх! Хъан-хъайн доьзалхочух глам хилча, глаьхъара зама муха ца хуьлу?!

— Э-э, хлусамда, — боху корреспонденто. — Хьо нийса вац. Падамах цлехъхана артистка хир ю, вайн махкана а, юкьараллийна

а пайдехъ а йолуш. Эсамбаев Махьмуд санна. Кхуо кехата тлехъ яздо шена артистка хила лаа бохуш. Ас кхуза ван новкъавалале дийина Падаман глуклакх культурно-серлонан училищен директорца. Хлара оха тхайца длаюьгур ю.

— И хлун къамел ду? Хъайниг йига ахъ хъайна луьучу, — ирх-кхоссало Ахьмадукъа.

— Сайниг а юьгур ю йига езахъ. Хлара а юьгур ю, — болатан озаца хаддош боху хъешо.

— Сан доьзалхо собгара ваккха глерта шу?

— Говгла ма ехъа, Ахьмадукъа, — юкъаволу вист а ца хуьлуш Гийна Мовла. — Хъан йол деша юьгуш ю. Деша. Хьо мел дуьхьал вийлахъ а, ледало хъан хама а ца беш, юьгур а ю. Эшахъ хьо а вуьгур ву, со а... Кхийтирий хьо?

— Сан доьзал юкъа а волий, со кхето ма глертахъа, Мовла, — мохъ болу Ахьмадукъе.

— Хъаштдоцург дуьйцу ахъ, Ахьмадукъа. Иштта хьо санначара хъаштдоцург а дуьйций, халкъана а, махкана а зулам до, — дуьхьал мхъ хьокху Мовлас.

Цу шиннан а аьзнаш къардеш, юха а дека болатан шийла аз:

— Накъостий, шун йол цхьанхъа а харцахъчу метте юьгуш яц, деша юьгуш ю. Яло вовшахтоха хъайн хлуманаш.

— Уьш сан кийчча ю, — боху Падама. — Раглы клелахъ дла-хлиттина.

Халла ара а баьхна длаховсийра ас уьш, кхана охъаялор ю шуна аьлла. Оцу сарахъ хлукху кланта, Адама, йиттина хиллера цунна. Шолглачу дийнахъ иза едир цлара. Хлетохъ дуьйна кароза ю. Юьртда ву боху и клилло а хъийзира ас, цу корреспондент ву баьхначуьнга а барт хьаттира. Цхьанна а ца хаьара и мича яхана.

Гуьйрено чланадавхна Ахьмадукъин кертара длахедоза дисина дитташ. Иза ша ботта болийнчу керлачу цлийнан буха тле а хъна ла, покъехъа блаьрг а бетташ. Цхьана лергаш лаьккхахула хедийна гиччош долчу жимчу стага, кертатта уьлло саца а соций:

— Ахьмадукъа, во-о Ахьмадукъа, — бохуш, мохъ бетта.

— Хлун боху ахъ? — кетла волу Ахьмадукъа, цуьннан къорзачу духарх цец а волуш.

— Де дика дойла хъан!

— Далла везийла! Хьо ву и Сапарбек? Оцу блаьргана хлун дина хъуна?

— Хлара лазийна-м ши шо а ду, — блаьргаш куьг хьокху Са-

парбека. — Тюменерчу ресторанехъ дов даьлча, урс кхетта... Чам боцуш белажъ а, баьлла бац хъуна хлара, ткъе итт процентана са-гуш бу.

— Ткъа оцу куьйгана хлун дина хъуна?

— Цхъа дика бич вара сан стохка, мала шмурдяк а, яа хлума а хилчахъана болх беш. Цхъана дийнахъ, дай-ваший хъакхийца наьларо ластийна диг тоьхна, чолакх ди-кх хлара сан куьг. Тлаькхаш шена хилларг цунна а хаьа-кх, жлаьлина, — шен заьлапчу аьрру-чунна тлехула аьтто куьг хьокху Сапарбека. — Чу ца воьгу. Хьогла длао аьлла Адама делла шхъа ахча дара. Хинца мичахъ ву-м ца хаьа, ши бутт хьалха Барнаулахъ вокзалехъ гира-кх суна иза. Хьогла длао аьлла хлара ши бле туьма делира. Цла маца воьлий? Билггала маца ца элира, блаьста я лай ван мега ша бохура. Дагар-де ахъ. Хлан-хла, чу ца воьгу. Лодика йойла, — астагла а телаш, длаволоало Сапарбек.

— Сапарбек, оцу когана мукъане а хлун дина хъан? — тлаьхъа мохъ бетта Ахьмадукъас.

— Омскахъ, гостиницехъ лата а летта, милицех ведда воьдуш, корах чу а кхоссавелла, хинца а метта база бу-кх... — воьдуш лаьттаншехъ жоп ло Сапарбека.

— Ша билггала цла маца воьгур ву ца элира оцу кланта? — и сацо глерта Ахьмадукъа.

Амма важа ца соцу.

— Ца элира, лай я блаьста ван мега элира, — бохуш, дла-воьду иза.

«Ван мега, ван мега, — шабарш до Ахьмадукъас. — Маржа. Адам я! Хьо ма яра сан ериге а дегайовхо. Со кхузахъ охъа а кхоеьссина лела воллу-те хьо? Ас хлун до кху ахчанаш, ас хлун до?»

Эццахъ машен соцу кетлахъ. Цу чубра арахоьжучу жимчу стага мохъ бетта:

— Со ца вевза хъуна? Со хъуна цемент, тлуьг, плум кхехьнарм ма ву. Ахча-м клеизг дац хьоггахъ. И хьоггахъ дуйла а хууш, цемент яхъаш веьна-кх со. Муха ца оьшу? Цленош чекхдаха дезаш вац хьо. Хьалха-м со гучуваларх а ца тешаш, охъа ма яссаьора ахъа.

— Ца оьшу... Цленош дан цемент оьшуш а ца хиллера.

— Ткъа хлун оьшуш хиллера, — оьглазъоху машеначуьрниг.

— Ца хаьа суна-м.

— Ца хаьахъ, длае. Хлара длаэца нах-м дуккха а бу хъуна, ба-гош а гловтийна лаш, — машен, говр санна, кхосса а йолуьйтуш, дла а оьккхийтий, хохккий, къайлаволу иза.

Ткъа Ахьмадукъа тлаьккха а ла ша хиллачохъ. Шийла дерз до-ладелча а, ла. Маьрклажа хан хилча, боданаш длаоь иза.

ГІЕНАХ Къобзана-Іам а гина, сатоссуш самаваьлча, хиира ша дуьненахь дан кхин цхьа хлума а дуйла — цига вахар. Кхин дла ца вуьжуш, сатаса доллалц Іиіра иза, шен тайп-тайпанчу хенашкахь хилла сатийсамаш дага а лобцуш. Хинца царах цхьа а бацара, дог а, синкхетам а деса дара, гурахь учара чеглардигийн баннаш санна.

Дуккха а хьалха, шен кхетамехь кхийна, дуьнен чохь уггаре а цена безам а, уггаре тешаме доттагий а лобххушехь, уггаре а к'срга чулацам болуш сурт дилла глерташшехь, зама дла а яьлла, цхьа а тайпа безам а, доттагий а, диллина сурт а доцуш ша юьстах вуссур хиларан шеко хинца, шен ткъе дейтта шо кхаьчча, эрна ца хиллий хиира цунна.

Боданах цланлуш, коран бляьргаш серладевлира, диллина шиншанаш санна, пьанеш кхойкхура юкь-кара, лулахойн кертахь танаш а хезара. Латта самса а доккхуш йовду длам. Дийнна шарахь лавттах леттачохь воллу воккха стаг, стоьмаш а, хасстоьмаш а кхош...

Хийла йол а евзи, хийла доттагий а, хийла сурт а дилли, амма царах цхьа а ма луьу ца хили. Я кхуьнан бехк бу-техьа иза, я цкъа а хила йиш йоцуш ду техьа уьш?

Шен дахар-м ца хилла даьллера, гергарчарна, церан берашна, доттагашна, юртахошна диканаш а деш вехар ву-кх аьлла, длаволавелира иза цкъа доглане бляьсте йовхачу аьхкене йоврзучу хеняхь, амма юртахь мангал-хан чекх а ялале кхийтира, ша массарна а клордийна хиларх а, уггаре дика болх уьш ладдабитар буйла а. Тлаккха иза хуьна йистехь долчу цла чу длавахара, деккха цхьа лаламан суьрташ а докхуш (адамаш стенна ца докху ахьа аьлча, клоранийн шен-шен некъ ма бу олура, амма кхунна шена-м ма хаварийн бакъдоцийла: ца дахкалора, къаьсттина когаш, цундела кхуо виьлину стеган когаш тлулгаш тлехьа я бацалахь хуьлура) жижигах, даьттанах йина хлума а ца юуш, ораматех, стоьмех тоамбеш, лаврийн серло-ницкъ дерлак худийта глерташ, малхана дуьхьала а хлуттий — и схьакхетачу я чубузучу хеняхь — масех минотехь лавтташ, тлаккха цхьана диттаца хьала ши ког а бохуйтуш, коьрта тле хлуттуш, бецийн, дийнатийн дахар тергал а деш, ойланаш ярца дерриге а долчух кхета а глерташ, Іан глортарх глудлакх хир доцийла хинра цунна гуьйре шелъяла а йовлла, чохь, латийнчу пеше а ца йохлуш, херонашжахула чухьовкхучу махо лекха яьккхича, цу тле денна схьахлуттучу вашас а ца вуьтура: хьо наха телхина боху, цлавола хьоу ца телхинехь.

Хлара цла вахара, шен дахка долиьна суьрташ тишачу цийнан

цленкха охьа а кхийсина — деса дара уьш, чохь цле йоцуш: цаьргяхь мичара хуьлу цле, кийрахь а ца хилча?

Ткъа стенна ю есалла, стенна? Жоп ца карийча, вала дог хилира цуьнан, хлан-хла, сауьйзуш, хала валар ца дезара, цхьа хаза, диттах гла санна, мохехь дласа а техкина, лавтта воссар. Амма и аьтто хьенна-хьенан ца хуьлийла а хаьара, цундела кхин хлума ца дахь а еккха цхьа ойланаш еш хан йойура цо. Эххар а карийра цунна шен хаттарна жоп: есалла кхуллург гонаха массара а буьтту аьшпаш бу-кх. Массо кхуьнга нислур а вацара, ша нисвала глортира иза: хиницалц схьа лелийначуьнга вухахьаьжча, дерриге а цена карийра цунна, цхьа а доцург...

И цхьа а нисдан эвла юккхе велира иза.

Дуьххьара тлехьачначу жимчу стаге:

— Суна сурт дилла ма ца хаьа, — элира цо.

— Бегаш бо хир бу ахь? Суна ма гина ахь дехкина суьрташ.

— Адамаш дахка ца хаьа суна.

— Хла-а, — велавелира иза. — Хаьа хьуна-м, со Іехон глерташ ву-кх.

Юртахошна хьалха, докко а волуш, цланвала глортарх глудлакх ца хилира: уьш кхуьнца бала болуш а, я шаьш доккобовла дагахь а бацара, клор дийнахь кег-мерса аьшпаш буттуш, хьийзара, баккийн аьшпаш лахенца бара. Глала охьавеара иза.

Худфондан гуламе вахара. И длахьш электросварщикийн, токарыйн, фрезеровщикийн суьрташ дахкарца гларваьлла волу Калув вара, гуттар а баьшна корта а, даккийн мекхаш а долуш. Иза юга а кхайкхир художникашка вайн турпатчу заманан хьакь-доллу сурт-сибат кхолларе, оцу лалашонца заводийн, фабрикийн цехашка а бахана.

И къамел дина ма велли, аьшпаша садукъдинна Іаш волу Орца, тоьпара баьлла хлор санна, сиха вахара трибуни хьалха. «Накьо-стий, — элира цо. — Вай дукха аьшпаш буьтту. Цундела вайн дахар хлаллакххуьлуш лавтта, аьшпаша ериге а садоийлаш дла а юькьна. Цундела вайх хлора докховала веза... Со докховолу, ас хиницалц аьшпаш биттина. Суна сурт дилла ца хаьа...»

«Муха ца хаьа? — стол тлелел а тухуш хьалаикхир Калув.

— Хьан пейзажаш ткъа?» — «Пейзажаш жимма яхка хаьа суна... Адамаш дахка ца хаьа, къаьсттина когаш...» «И хлун ю ахь юьйцург? — чуьра велира Калув. — Когаш бакка ца хууш цхьа а дешархо а вац. Хлун хала ду иза: ши хьолтам йиллахьа, буьххьехь пелгашна метта пхи глаж а хьокхуш... Хьо корта лозуш ву моьтту суна, вало, ара а валий, волало, айхьа-хьайна тле харц цле кхолла а ца глерташ...»

Кортта тле куьг диллича, шен корта богуш а хотта, боккьал а лозуш хилла-кх хлара аьлла, худфонда чуьра аравелира Орца.

Хлан-хла, кхуьнан бала кхачча ца хьийзара Калув, кхуо ша-шен лахара мах хадор товра цунна, иза кхуьнан ун кхечарна а

кхетарна кхоьрура. Тлаккха... О, хьеха а ма делахь, массо бакъ-дерг дийца валахь, доха ма духу дерриге, Калуевн синпарглато а, генпарглато а.

Галин урамехула схьавоглучу Орцина, хинца дуьххьара гора наха вовшашна буьттучу аьшпех хилла паланаш, уьш денна сов повлуш яра. Цхьа наггахь йолу кьона яххьаш лепара ценаллийца. Цунна юха а лийра иштта цхьа бахана а хьоттина (ша-шена а тоьхна тлехуьучу тлаьхьенна — шен яцахь а, гергарчийн тлаьхьенна — тлехтоха хлума дита ца лаьара, цу тле и шеца товш йоцу стешхалла а хетара) дуьненчуьра длавала, я ценаллийца лепаш юьхь йолу цхьа йол езаяла. Амма и шолгланиг хир ду аьлла ца хетара, ша лаьршийн серло-ницкьо гло ца дахь: масехазза вагийнера онна хьаам ца бечу декъазчу безамо.

Юьрта ца ца вьодуш, гергарчу нахе а вахана длавижча, дуьхьал тесира цунна Кьоззана-лам.

Гина а боццухехь цуьнан сурт диллинера Орцас масех шо хьалха: аппаратца даьхначу бос болчу суьрташка а хьовжуш, Веданахь лачу яздархочун Камаевн «Кьоззана-Лома тлехь члериьлар» боху дийцар а дешна.

Камаевн дийцарш а, стихаш а цхьа шайн кьайле йолуш хетара цунна, цундела уьш юх-юха еша дог доглура. Амма шех тера стаг лахарх ца карийра цунна, цхьана яздархочо: «Камаевна-м ша хлун юьйцу а ца хаьара», — элира, лерга улло плелг а хьовзош, и телхина бохург дара иза. Амма кхунна «телхинчу» Камаевн произведенеш дуккха а хьекъале хегара талхазчара зийинчарел.

Са ма тесон, бай-й ког а боккхуш, гергарчу нехан чуьра ара а ваьлла, Галин йистерчу автостанце вакара иза. Социйлин хьаькиме:

— Автобус схьаийтахьа, — элира цо.

— Схьаьоглур ю хан тлеххьачахьана, — жоп делира вукхо. Ведана хлара длакхьачча, некъа йистехь глантахь хьйна лара Камаев.

— Схьакхечин хьо? — элира цо, ша кхуьнга хьовжуш йийча санна.

Тлаккха Камаев хьалха а ваьлла, машен лаха волавелира и шиь, нехан, организацийн неларшка а хлуеттуш. Длакхьач-кхьачначохь цхьацца хлума дуьхьал долура: цхьана машенан цхьа чкьург яцара, вукхуьнан — шиь, кхоалпачо шен чуо лозу элира, — цхьа подшипник кийрахь кагьеллера цуьнан, вукхуьнан дог лозура — мотор галъяьллера...

— Суна леррина дуьхьалбевлла уьш, — элира Камаевс.

— Муьлш уьш?

— Ас дайитинчу долпано кхийинчу ялтех буьзнарш. 170 миллиард доллар декхар ду сан царах — схьадала тигац. Киллошца тасаделла гуллакх ишта хуьлу хьуна.

Эххар а дуьненах юьккхаеш, самукъадаьлла биь блаьрг а

кьаьрзина, кьоналлек кхехкачу, цлога белша тле а диллина, длаккха кечьеллачу «Жигулина» тлеоттавелира и шиь.

Цуьнан дас, бага юьззина дашо цергаш йолчу лаьржачу аматарчу жимчу стага, дика тленийцира и шиь, хаддаза вела а вьодуш. Шена гергахь, массо хлума ниоделлера цуьнан: бахам, зуда, бераш, могашалла... Цунна тлеобшург цхьаь дара — истори юкъавахар. Цига кху шинна тлаьхьа а тасавелла ваха дагадаера цунна, вьушта ша ваххал хьуьнар шегяхь доцийла-м хаьара.

Хлскху шиннах а балша тешаш а вацара иза, амма дуьненна а гларабевлла яздархой — Эдгар По, Кафка, Достоевский, Гаршин... — Камаевнчух тера цамгар йолуш хиллийла хьича, мелла а дегайовхо йобссира, ша гуттаренна нехан кхетамехь вьусур ву аьлла.

— Ас вьугу шуьшиь, Кьоззана-Лома йистехь вайга аш суьрташ дохуьйтур делахь, — элира цо.

Камаев ойла еш длатийра: ца р а еш диверси-м яц техьа? Орца сикхха резахилла.

Машен базар уллохь саца а яйтина, цу юкъа ваьржинчу Камаевс динчух цеввелира Орца: иттех кила жижиг, хохаш, пхи-ялх бепиган булка, хорбазаш, пастанаш.

— Хьо хлун дан глерта? Ялур ма яц уьш.

— Хлорш яа-м стаг карор ву хьуна.

Некь, хьийзаш, ломах ирх бирзира: Хорача тлера юкь санна схьагора.

— Мас шарахь обург лелла Харачойн Зеламха? — хаьттира Орцас.

— Шийтта шарахь, — жоп делира жимчу стага.

— Дика лелла иза-м.

— Дика ца лелла. Дика, шен долахь вертолет хиллехь, лелар вара иза, — элира Камаевс глели бага а юллуш.

— Вахь-хьа-хьа, вахь-хьа-хьа, — руль дла а хецна, ши куьг вовшаш а детташ вела хлуеттира жима стаг. — Вертолот тов, хьа-хьа-хьа.

Машен некъа йисте а глорттина, Орцина гира дукха клорга базе: цигахула чухецалахь лаца доь а дуьсур дац, машено, чхернашла юккьехь дласа еттаелла, еттаелла, эххар а хлорш чуьра аракхуьйсур бу, тлаккха хлорамма ша-ша биьр бу чунехьа некь, кортош — «тлех-тлех» — тлулгаш тле а детталуш...

Корта куьйгашца схьа а лоцуш, мохь белира Орцига:

— Руль, руль...

Шопаро сикхха некъа юккье яьккхира машен.

— Машенна са ма гатде ахь. И лелош со ву хьуна, хлара ву моттахь а. — Кхуьнга вуха хьаьжира шопарна юххехь лен Камаевс.

Милла велахь а, кхунна ца лаьара, кхузахь иштта бердах а вахана, корта тлулгаш тле а бетта болуьйтуш, меженаш а кейгой-

туш вала, кхунна Лермонтовна санна лабара — «Я б хотел забыть-ся и заснуть. Но...»¹

Шена ижу лобхуш хлаважхула гонаш доху куьйра санна, ламанца дласахьйзара машен. Цхьа а вист ца хуьлуш, дикка хан яьлч, шопарна бага а хьаьжна:

— И деши мичара даьлла хьуна? — хьаттира Камаевс.

— Магаданера деана-кх. Хлунда бохура ахь?

— Кху лаьмнашкахь-м ца карийна хьуна иза?

— Кху лаьмнашкахь дуй-ткъа деши?

— Масех тонна, вай дайша дладиллина.

— Боккьаллий?! — цецваьлла, шен карара руль длахийцира шопара, амма машен бердах чуайаялале, юхахьовзо кхира иза.

— Со кханнехь аравер ву-кх и лаха.

— Эрна къа ма хьега, — элира Камаевс. — Хьуна карор дац иза. Дукха клорга дладиллина ду.

Некъ ах а балале, хира Орцина ша диллинчу суьрта тлера лалам кхунах жимма а тера доцийла. Кхуьнан суьрта тлераниг дукха хаза а, кледа а дара. Ткъа хлара — сина деза, буьрса. Хазалла, елахь а, кхечу кенара яра.

Лам гучубаьлча, кхин а язъелира син йозалла. Гонахара лаьмнаш плайрамках а доцуш, глайганех-м дац теша?

Машенан кор охьа а оьзна, корта ара баьккхича, шийлачу мохо юьхь мерцира, амма хлара, и тергал а ца деш, ломе хьовьжура, цхьана дикане я вуоне тлегулделлачу лаьмнийн когех хьаьрчина луьллучу. Хлан-хла, иза ца кхоллабелла, наха ма дийццара, хьаша тле ца эцарна юрт хлаллакьеш, иза дукха хьалха кхоллабелла. Латта, шен юьхь-сибат кхуллуш, кхехкаш, кеглуш, лаьмнаш хлит-тош, юха уьш чукегдеш хьере хилла хьийзачу къизачу хенахь, миллионан шераш хьалха, сьцна хлара стигланийн кьинхетаман бляьрхи хлокху тлулгашна юккьехь.

Камаевн шен дара лам кхоллабаларх долу дийцар:

— Цхьана кланта шена езаеллачу йобан сийнна кхоьллина.

Цу клантана хлара кхолла хи мичара даьлла, Камаевс ца дуьйцура. Я и йол ша кхечуьнга луш, бердах а иккхина яла а елла, цунна вольхуш, локху лаьмнех цхьаннан буьххье а хьйна масех шарахь гийча (бляьрхиш йоврашца кху клоргачу боьра а оьхуш), кхоллабелла техьа иза?

Шен машен саца а йина, хлара шифь лума йистехь дла а хлоттийна, аппарат юьйлира цо. Тлаккха иза ведда кху шинна улло длахлуттушехь сурт делира, «чкъашт» аьлла тата а долуш.

Жимма ломе бляьрг бетташ а лаьттина, Макажа боьдучу новкъа дла а бахана, юьстахо севцира уьш.

Шопаро машенан nel схьа а йиллина, магнитофон латийра.

¹ «Суна луур дар-кх вицвелла длавижа. Амма...» (М. Ю. Лермонтовн стихотворени тлера).

Горбачевс бакьо еллачуьра аьлла, тлетиьнера кхарна вевзаш воцу илланча, гитарича шайх Мансурах, имам Шемалх, Бойса-Гарх, Харачойн Зеламхех, халкъ цлера даккхарх лаьцна илlesh бохуш.

Нохчийн баланах оьрсийн маттахь дуьйцура цо. Иза а ду-кх хлосиху заманан амат аьлла, хийтира Орцина.

Кхидолу илlesh къар а деш, халкъ махках даккхарх долчун мукьамо берриге кхетам длаьаьцнера цуьнан, ткъа масех байт аьл-лачул тлаьхьа, илланчас: «Охlo-xlo-xlo-xlo, xlo-xlo», — шозза длатийча, са легашкахь лацалора, гонахарчу лаьмнаша юкъа луьйду а хеташ.

Амма илланчас «...их выгоняли, как скот»¹, — цкъа а аьлча, шозза а, кхузаа а, доьазза а аьлча ца дезаделла, бляьргаш хьаб-дича, цунна дуьхьалтесири кху лаьмнех а баьхна буьгучу нехан моьланаш. Эттла кетарш, чоьш, nelар-мачаш, доьлху бераш, цхьалхачу кучамашца, корталеш а техкина, лаьнан шелонал члогла шайна тлебоьссина буьйцу а ца хезна бала леткъаш боьлху зударий, бераш, баккхий нах, яххьаш, яххьаш, цхьаь цхьан-нах тера йоцу, хлорангахь дуьненан къайленаш, эзарнаш шераш хьалхалерчу шайн дайн аматаш гун яххьаш, яххьаш, яххьаш, теш-набехкечу къизалло хьаьшна...

— Ма! Ма! Ма-а!.. — дуьхьал хьаьдира Орца оцу яххьашна. Амма хлара тлекхачале уьш длаьйра, гонаха дласахьаьжча — мотт боцу тлулгаш а, седарчаша къарзийна лаьржа буьйса а, генахь йоцуш йогу цле а.

— Ахь хлун до? — бохура жимчу стага.

— Эрна ма ида, — элира кхуьнга Камаевс. — Дладаьллагучунна тлаьхьа кхиалур вац хьо. Иза дукха гена даьлла — вайн метагалактикел а дехьа.

Жижиг, даккхий дакъош а дохуш, алу тле кхуьйсура Камаевс, жимчу стага, цийдарш тле а докхуш, шашлык яйтахьа бахар тидаме а ца оьцуш.

Нохчийчохь уггаре ширачу заманахьлерчу дахаран лараш карийна меттиг ю хлара, дагадаера Орцина, 50—60 эзар шо хьалхалера нах гийна лараш...

Иштта алуш тлехь жижиг а доттуш, баьхкина хир бу-кх уьш. шайш экке а бахана цла бирзича.

— Ас хлокху аькка хлун дийр ду хаьий хьуна? И деши схьало-хур ду-кх, — гложача жижиг дласакерчадора Камаевс. — Тлаккха хьайна цхьа цла а эцна, парглат суьрташ докхуш гийр ву хьо.

— Тлаккха ас хьан сурт дуьллур ду, тлехьахь Кьовьзана-лам а болуш, — элира Орцас.

— Лаламан суьрташ дика хуьлу хьан.

¹ «...уьш арабехира, бежнаш санна» (ирс.)

— Хінца дуйна адамийнаш дохкур ду ас.

Жижиг датта-деттинарг юстах тоттура Камаевс, иза минот ялале дладолура. Камаев ша хлума а юуш а вацара — цо молура. Сахьт далале оццул долчу жижигах а, хорбазех а, пастанех а, белигах хлума ца йисира. Тамаша бара кхаа стага оццул хлума яар, кхеран пхьуйрехь кхин а «белхий» хиллачух тера дара. «Хлорш яа-м стаг карор ву хьуна», — дагадаара Орцина Камаевн дешнаш.

Хлума йиъна бовлушшехь даяйра цле. Вуьзча длатовжа дог хилира, амма латта шийла дара. Хлорш машена чу хевшира. Шопара длайолаялийтира иза.

— Ас ламанан юртан синкьерам а гойтур бу шуьшинна. Марсабаьлладу хенахь, чиркх дла а бойн, «Дурдалайта!», — олуш болу синкьерам, — элира жимчу стага, члоггла вела а луш.

Глехьа длабахча, хлорш цхьана юрта кхечира. Хезаш я жлаьлеш а, я нехан аьзнаш а дацара, гуш чиркхийн серлонаш а яцара. Эххара а цхьа кор серладаьлла а гина, цига длагьортира хлорш. Тишачу цийнан пена тлехула длатовхначу клады тлера: «Кхелли длаюьллуш, хлайттараллин шовкъ йоссийта!» — боху дешнаш дийшира кхара, машенан стогарш тле а хьовсийна. Чуьра охьа а бисина, цийна тле бахча, нег чухулара длакьевлла яра. Коре хлиттира хлорш. Чохь вейтта стаг лара: зуда а, боьрша а. Царна дуьхьал хлосттина аьтту куьг генна дла а дахийтина, цхьаь дуьйцуш лаьтгара сеттина мара а, лергаш тлехула дладехкина мекхаш а долуш цхьа стаг. Хьалхара ши церг длаяьлла хиларна къамел «шшш» бохучу гловганца хуьлура цуьнан:

— Накьосхий! Кхелли длайилларша, гена долушш ва кхошур ду коммунишме. Тахана вай длайиллина 30 стершийн шалаз, кхана...

— Хлара хлун гулам бу? — хаьттира Орцас кора хьалха нисьелладу йоле. Чуьрачех уггаре а кьона яра иза.

— Ох! хлора буса хуьлуш бу, кхоь даллац. Дийнахь сарралц кхелли ку тлулгаш тле дласаяржайойтуш... — шабарш дира йола. Чуьрчу клур туьйсучу мекхдаьттан стогаран серлонехь а кьаьстара цуьнан хазалла.

— Шу стенна кьастийна кхуо? Вуьйш нах мичахь бу?

— Кхин биса а ца бисина, кхунах бевдда аренца охьабевлла. Тхоеьга а олу: шаьш реза дацахь, длагло. Тхан баха меттиг а яц, — Орцина гира йоблан юьхьа тлехь, глайгано боданехь латтадеш дуьненах йоккхаер. Амма иза дерриге а дладер ду, хлокху хьолехь иза дукха йисахь.

— Хлун шабарш ду ахь дийраш? — мохь хьаькхира ши церг йоцучо.

— Хлара нах стенна хьийзабо ахь, эрна хабарш дуьйцуш?! — корах чу мохь туьйхира Орцас.

Массо а, цецваьлла, корехьа хьаьжир.

Глехьа хан елира цхьа а вист ца хуьлуш, эххар а ши церг йоцчуьнан бага глаеттира:

— Хьо мила ву? Мичара ваьлла? Барбош! Шулбарш!

И цуьнан багара доллушехь боданара схьахьавддачу жлаьлеша ятлийна, кийсигаш йина, даяьккхира тийналла, хлорш сикха машена чу ца лилхинехь, кхарах а иза дийр дара.

Машен, хьала а латийна, юханехьа хьаькхира жимчу стага. Кьоззана-лома тлехьаьчча, охьа а диссина юха а цуьнга хьоеьжуш лаьттира. Хи чохь седарчий луйчур. Охьа а хийна, чу куьг хьекха хлосттира хлара — куьг а дахьош шийла дара хи. Камаев цхьацца шабарш а деш, лома тлехула длахьоеьжура.

Буйса юккье йоеьдуш хан яра хлорш лома буьххье хьала а девлла, чудирэича. Машен а сацийна:

— Доккха хлума ду-кх, хлара цкьа а хилла дацар-кха суна. Наб оьхуш дла ца вахало-кх, — элира жимчу стага. Камаев наб еш вара, серло длайойушехь набаран тар тесири шопарна а.

Цхьана вуочу синхьехамо садууш лачу Орцина дукха хан яла-ле цхьа деза татанаш хезира, тлаккха машенна хьалха длаьлосттира ши стаг тлелел хлоттийча санна лекха, дерриге а дала даьлла, цхьа лаламат. И машена тлехьевддашехь: — ла-а-а! — мохь белира Орцига.

Эццахь саманккхинчу шопаро серло латийра, лаламат тлапъаьлла дайра.

— Хлун хилла хьуна? Хлаьх! — хойттура кхеравелладу шопаро. Камаев, сама а ваьлла, бляьргаш детташ лара.

— Цхьа хлума, цхьа йоккха, йоккха, вайн машен хьала а айина бердах, члешалг санна ластийна бердах кхосса лерташ.

— Хьуна тарделла и, бисмилла деша, — машен йолаялийтира шопара.

— Тар ца делла. Суна вевза иза, — элира Камаевс. — Шай-тламахьма ву. Ас тлаьхьара а, цо нехан машенан санна, хьала а айина, бертал тухур волуш а ву тлулгаш тле.

— Цхьа хлума-м ду. И хлуьу хиллехь а, масех машен бердах яхана лар а йоцуш, бухахь луьллуш-м карийна кху новкьахь... — элира шопаро.

Пхийттех минотехь некъ бича, юха а иза хилира: Камаев хар дан велира, шопар ша кхидла ца вахало аьлла сецира, машенан серло дла а йойуш. Тлаккха, цунна набарна тар тоссушехь, деана схьакхечира и лаламат.

Орца мохь хьакха кхнале, жимма хьала айира цо машен. Амма эццахь:

— ла-а-а! — аьлла Орцас мохь а хьаькхна, саманккхинчу шопаро серло а елла, кхин дла хлумма а дан ца кхира иза.

Ткьа Орца кхира цуьнан юьхь ган. Сеттина мара, хьалхара длаяьлла ши церг.

Кхин наб ца кхеташ, юьрта охьабиссира уьш.

Орцас шаьш длабуьшуш:

— Серло латийна йитча новкъа-м хир яц? — аьлла, хаьттира.

— Хир яц суна-м, ах кху чохь малх латабахь а, — элира Камаевс пенехьа а воьрзуш.

Дукха хан ялале царна массарна а набарш кхийтира. Орцина цхьа сирла малх кхетта де а, Къовзана-Цам а гира гленах. Ёма йистехь, хи чохь шен когаш ловзош лаьттара и корехь хилла йол, ела а къекаш. Хара цуьнан когашка хьовжура — клайчу, ангалех терачу... Эццахь: «Ох!о-х!о-х!о-х!о, х!о-х!о» — дерриге дладелира, мархаш, дохк...

Самаваьлча а, Орцин лергашкахь декара и «ох!о-х!о-х!о-х!о, х!о-х!о». Серло дла а яйина, кетла велира иза.

Сатаса герга даханера. Екхначу стиглара седарчий нилхадовлуш дара. Къилбехьа хьаьжира иза. Цигара лаьмнийн кортош дахкарлахь йохура. Шайтламахьма вара шен болх беш. Орца хинца кхийтира цо лелочух: халкъ цлера даьккхича, длаьацнера цо и мохк. Тлаккха и цла дирзича, колхозан бригадир а вахана, цхьацца бахьанашца нахана шайн дайн латта къахьдеш ву. Юха а цунна тлехь дуьззина олалла дан. Амма цунна моьттурш хир дац. Хара тахханехь юха г!ур ву цига.

Г!ур ву шен дагчохь кхерам кхоллабеллехь а, и эша а беш. Кхуо эьккхо веза цигара Шайтламахьма. Муха? Стенца? Кхуо клелхьара йоккхур ю и корехь хиьна йина йол а Шайтламахьмин балех. Тлаккха цо цуьнан сурт дуьллур ду, Къовзана-Юман хи чохь когаш ловзош лаьтташ, ела а къекаш. Уггар а хьалха, ангали санна, клайн когаш бохкур бу — ч!огг!а лиьча ца далуш х!умма а ма дац.

1988

ЧУЛАЦАМ

РОМАН

Маьрклажехь дитташ

ПОВЕСТАШ

Лаьтта тлехь лаьмнаш а х!иттош	211
Зингатийн барз а ма бохабелахь	243
Мохк бегийча	259

ДИЙЦАРШ

Лаьнан шийла йуьйре	283
Денисолта	289
Боча-б!арийн дитташа г!овг!а йо	302
Дохковаьлча	309
Боч!а	317
Телефон	326
Иша эчиг гулдар	331
Б!аьсте яра яьлла	336
Десачу ц!а чохь буьйса	338
Кхаа вешех туьйра	349
Новкъахь	355
Зазадаьккхинчу беша юккъехь жима ц!а	365
Къовзана-Цам	374

Муса Магомедович Ахмадов

ДЕРЕВЬЯ В СУМЕРКАХ

Роман, повести, рассказы

Редактор И. И. Эльсанов
Художественный редактор М. Б. Магомаев
Технический редактор С. П. Липатова
Младший редактор Р. Х. Плиева
Корректоры: Л. У. Асхабова, А. А. Виснтаева

ИБ № 1694

Сдано в набор 12.1988 г. Подписано в печать 3.02.1989 г. СФ02027.
Формат 60х84 1/16. Печать высокая. Гарнитура литературная.
Бумага типографская № 1. Усл. печ. л. 22,32. Усл. кр.-отт. 23,11.
Уч.-изд. л. 25,04. Тираж 5000. Заказ № 10838. Цена 1 руб. 80 коп.

Чечено-Ингушское книжное издательство Государственного комитета
Чечено-Ингушской АССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли.
364903, Грозный, пр. Ленина, 9.

Типография им. Н. Н. Заболотного Государственного комитета
Чечено-Ингушской АССР по делам издательства, полиграфии и книжной торговли.
364021, Грозный, ул. Интернациональная, 12/33.

1 с. 80 ж.

ДЕРЕВЬЯ В СУМЕРКАХ
(на чеченском языке)